

महाभात्य वस्तुपालनुं साहित्यमंडण

तथा

संस्कृत साहित्यमां तेना शणो

५३

गुजरात विधासभा : अ म हा वा ढ

संशोधन ग्रन्थमाला-ग्रन्थांक ५३ मे।
शेठ पूनमचंद्र करमचंद्र कोटावाला, अं० ६
शेठ भोणाभाई जेशिंगभाई अध्ययन-संशोधन विद्यालय

महाभात्य वस्तुपालनुं साहित्यमंडण
तथा
संस्कृत साहित्यमां तेनो शणो

लेपक :

डॉ. भोगीलाल ज. सांडेसरा, एम. ए., पी.एच. डी.

अध्यक्ष, गुजराती विभाग, महाराष्ट्र संयुक्तराज विश्वविद्यालय, वडोदरा;
गुजराती अने अर्धभागधीना भूतपूर्व अध्यापक,
भो. जे. विद्यालय, गुजरात विद्यासभा, अमदावाद

गुजरात विद्यासभा : अ म दा वा द

: પ્રકાશક :

પ્રો. રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ

અધ્યક્ષ, શેઠ ભોળાભાઈ જ્ઞેશિંગભાઈ અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન,
ગુજરાત વિદ્યાસભા, ભદ્ર, અમદાવાદ

શકે ૧૮૭૯

પહેલી આવૃત્તિ
પ્રત ૫૦૦

* *
*

ઈ. સ. ૧૯૫૭
વિ. સં ૨૦૧૩

કિંમત ■ રૂપિયા

₹ 20 = 00

: સુદ્રેક :

સુરેશચંદ્ર પોપટલાલ પરીખ
ધી ડાયમંડ ન્યુબિલી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,
સલાપોસરોડ, અમદાવાદ

નિવેદન

ગુજરાત વિદ્યાસલાના ભો. જી. અધ્યયન સંશોધન વિદ્યાલયનમાં જે સંશોધન ગ્રંથો તૈયાર કરી પ્રગટ કરવામાં આવે છે તે કાર્યનું એક ગ્રંથ જુદા જુદા ધર્મો અને સંપ્રદાયોનું સાહિત્ય સંશોધનની શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ તૈયાર કરાવવાનું છે. આ કાર્યમાં શેઠ પૂનમચંદ કોટાવાળા ટ્રસ્ટના વહીવટદારો શેઠશ્રી પ્રેમચંદ ક. કોટાવાળા અને શેઠશ્રી ભોળાભાઈ જેશિંગભાઈ એ આ સંસ્થાને નીચે જણાવેલી શરતે જૈન સાહિત્યના ગ્રંથો તૈયાર કરી પ્રગટ કરવા દાન કર્યું છે. એ માટે ભો. જી. વિદ્યાલયન ટ્રસ્ટ એમનું આભારી છે.

શરત

“જૈન સંસ્કૃતિનાં તમામ અંગોનું-જેમકે દ્રવ્યાનુયોગ આદિ ચાર અનુયોગોનું તેમજ કાવ્ય, શિલ્પકળા, ઇતિહાસ આદિનું સાહિત્ય તૈયાર કરાવી પ્રગટ કરવું. આમાં મૂળ સંસ્કૃત પ્રાકૃતાદિ ગ્રંથોનો, શિલ્પ આદિના સચિત્ર ઇતિહાસ વગેરેનો સમાવેશ કરવો.”

આ માલા ખાતે અત્યાર સુધીમાં નીચેનાં પ્રકાશન બહાર પડ્યાં છે :

નામ	કિંમત
૧. ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર (પ્રથમ ખંડ)	૩-૦-૦
૨. ત્રણ પ્રાચીન ગુજરાતી કૃતિઓ	૩-૦-૦
૩. જૈનઆગમ સાહિત્યમાં ગુજરાત	૫-૦-૦
૪. ગણધરવાદ	૧૦-૦-૦
૫. યોગશતક	૩-૦-૦

પ્રો. ડો. ભોગીલાલ જી. સાહેસરા ભો. જી. વિદ્યાલયનમાં હતા ત્યારે પીએચ. ડી. માટે Vastupāla and His Literary Circle એ મથાળે મહાનિબંધ લખ્યો હતો. એ મહાનિબંધને એમણે અદ્યતન કરી અમને સોંપ્યો તે આ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. આ માટે ભો. જી. વિદ્યાલયન એમનું કૃતજ છે.

ગુજરાત વિદ્યાસલા
અમદાવાદ
તા. ૨૦-૭-૫૭

રસિકલાલ છો. પરીખ
અધ્યક્ષ, ભો. જી. અધ્ય.-સંશો. વિદ્યાલયન

कलितोऽप्राथीसीतार्थविविदि। येनार्थे
अनुविष्टोऽपदानुसन्धेः क्रोशोऽपि
यातिथीवादिः। आश्च माभूत्तानुसन्धेः
ननुकथमस्ति। तासकः। ननु यावत्तानुसन्धेः
ननुकथमस्ति। तासकः। ननु यावत्तानुसन्धेः

१२७ ननु यावत्तानुसन्धेः
माभूत्तानुसन्धेः
तासकः। ननु यावत्तानुसन्धेः
ननुकथमस्ति। तासकः। ननु यावत्तानुसन्धेः

श्रीमान् ५ मन्वन्तुः।
५ मन्वन्तुः।
ननु यावत्तानुसन्धेः
ननुकथमस्ति। तासकः। ननु यावत्तानुसन्धेः

107B

पुत्रोऽनुविष्टोऽपदानुसन्धेः क्रोशोऽपि
यातिथीवादिः। आश्च माभूत्तानुसन्धेः
ननुकथमस्ति। तासकः। ननु यावत्तानुसन्धेः
ननुकथमस्ति। तासकः। ननु यावत्तानुसन्धेः

पुनपसलाम्बिलसमिदि किन्वडालय पुत्रिय शोद्वोः।
दासतिसुमानुसन्धेः। पसरागोसन्धेः। पसरागोसन्धेः।
ननु यावत्तानुसन्धेः। ननु यावत्तानुसन्धेः। ननु यावत्तानुसन्धेः।
ननु यावत्तानुसन्धेः। ननु यावत्तानुसन्धेः। ननु यावत्तानुसन्धेः।

108A

ननु यावत्तानुसन्धेः। ननु यावत्तानुसन्धेः। ननु यावत्तानुसन्धेः।
ननु यावत्तानुसन्धेः। ननु यावत्तानुसन्धेः। ननु यावत्तानुसन्धेः।
ननु यावत्तानुसन्धेः। ननु यावत्तानुसन्धेः। ननु यावत्तानुसन्धेः।

पुनपसलाम्बिलसमिदि किन्वडालय पुत्रिय शोद्वोः।
दासतिसुमानुसन्धेः। पसरागोसन्धेः। पसरागोसन्धेः।
ननु यावत्तानुसन्धेः। ननु यावत्तानुसन्धेः। ननु यावत्तानुसन्धेः।
ननु यावत्तानुसन्धेः। ननु यावत्तानुसन्धेः। ननु यावत्तानुसन्धेः।

108B

वस्तुपात्रे स्थापेता गानभांसरोना। एक संभवित अवशेष—श्री यन्त्रसुदिकृत 'लुतकःपथुलि' व्याख्यांनी सं. १२८४मां
वभायेवी ताडपत्रीय हस्तप्रतनां छेदां मे पत्र (गुळो. पे. २२०, आने ६१ टिपण्ये)

श्रीगणेशाय नमः
श्रीगणेशाय नमः
श्रीगणेशाय नमः
श्रीगणेशाय नमः

श्रीगणेशाय नमः
श्रीगणेशाय नमः
श्रीगणेशाय नमः
श्रीगणेशाय नमः

श्रीगणेशाय नमः
श्रीगणेशाय नमः
श्रीगणेशाय नमः
श्रीगणेशाय नमः

श्रीगणेशाय नमः
श्रीगणेशाय नमः
श्रीगणेशाय नमः
श्रीगणेशाय नमः

वस्तुपात्रना इस्ताक्षर—'धर्मोयुद्धम्' महाकाव्यनी सं. १२६०मां वाप्रायेक्षी ताडपत्रीय इस्तप्रतनुं अंतिम पत्र

(शुभे पत्रे ६२)

પ્રસ્તાવના

ઈસવી સનની તેરમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં થયેલા, ઘોળકાના વાઘેલા રાણા વીરધવલનો મહામાત્ય વસ્તુપાલ પોતાના સમયનો પ્રમુખ રાજપુરુષ હતો, એટલું જ નહિ, પણ સાહિત્ય અને કલાનો મહાન આશ્રયદાતા, વિખ્યાત સ્થાપત્યો બંધાવનાર, અને પોતે પણ એક સાહિત્યકાર હતો. એની આસપાસ સાહિત્યકારોનું એક મંડળ એકત્ર થયું હતું, જેણે મધ્યકાલીન સંસ્કૃત સાહિત્યના લલિત તેમજ શાસ્ત્રીય પ્રકારોમાં નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો હતો.

છેલ્લા છેટલાક દાયકાથી ભારતીય વિદ્યાના વિદ્વાનોનું ધ્યાન વસ્તુપાલનાં જીવન અને કાર્યના અભ્યાસ તરફ આકર્ષાયું છે. ઈ. સ. ૧૮૮૩ માં બોમ્બે સંસ્કૃત સિરીઝમાં (પુ. ૨૫) પ્રકટ થયેલ, સોમેશ્વરકૃત 'કીર્તિકૌમુદી'ની પ્રસ્તાવનામાં પ્રો. એ. વી. કાથવટેએ વસ્તુપાલનાં જીવન અને કાર્યની ટૂંકી રૂપરેખા આપી હતી, અને ઈ. સ. ૧૮૮૯ માં પ્રકટ કરેલા એક નિબંધમાં ડૉ. બ્યૂલરે અરિસિંહકૃત 'સુકૃતસંકીર્તન'નું વિવેચનાત્મક પૃથક્કરણ કરતાં આ જ વિષયની ફરી વાર સાધાર ચર્ચા કરી હતી.^૧

ઈ. સ. ૧૮૯૬ માં પ્રકટ થયેલ 'બોમ્બે ગેઝેટિયર' ગ્રન્થ ૧, ભાગ ૧ (ગુજરાતનો ઇતિહાસ)માં વાઘેલાઓના ઇતિહાસનું એક પ્રકરણ છે, જેમાં વસ્તુપાલની રાજકીય કારકિર્દીનો વૃત્તાન્ત થોડાંક પૃષ્ઠમાં (પૃ. ૧૯૮-૨૦૩) આપ્યો છે. ફોર્સકૃત 'રાસમાલા'ના ગુજરાતી અનુવાદક શ્રી. રણછોડભાઈ ઉદયરામે એ અનુવાદની ઈ. સ. ૧૮૯૯ માં પ્રકટ થયેલી ખીજી આવૃત્તિમાં વાઘેલાઓ વિશેની એક અનુપૂર્તિ ઉમેરી, અને એમાં વસ્તુપાલના અંગત અને રાજકીય જીવનને લગતી રસપ્રદ હકીકતો એકત્ર કરી છે. સોમેશ્વરકૃત 'કીર્તિકૌમુદી'ના ઈ. સ. ૧૯૦૮ માં પ્રકટ થયેલા ગુજરાતી પદાનુવાદની પ્રસ્તાવનામાં શ્રી. વલ્લભજી હરિદત આચાર્ય આ વિષયની સાધાર ચર્ચા કરી છે. ગાયકવાડઝ ઓરિયેન્ટલ સિરીઝના પ્રથમ સંપાદક શ્રી. ચિમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલે એ સિરીઝમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ વસ્તુપાલકૃત 'નરનારાયણાનંદ', બાલચન્દ્રકૃત 'વસંતવિલાસ' અને જયસિંહસુરિકૃત 'હમ્મીરમદમદન' એ કૃતિઓની

૧. મૂળ જર્મન નિબંધ વિચેનાની ઇમ્પીરિયલ એકેડેમીના Sitzungsberichte માં (પુ. ૧૧૯, ઈ. સ. ૧૮૮૯) પ્રકટ થયો હતો, અને 'ધી સુકૃતસંકીર્તન ઓફ અરિસિંહ' એ શીર્ષક નીચે તેનો અંગ્રેજી અનુવાદ 'ઇન્ડિયન એન્ટિક્વેરી', પુ. ૩૧ માં (પૃ. ૪૭૭ થી આગળ) છપાયો છે.

અંગ્રેજી પ્રસ્તાવનાઓમાં વસ્તુપાલનાં જીવન અને કાર્ય વિશે વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુથી સંક્ષિપ્ત, પણ શાસ્ત્રીય અને વિદ્વતાપૂર્ણ નિરૂપણ કર્યું છે. છેલ્લે ઈ. સ. ૧૯૩૯ માં શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ ‘ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ’ એ પુસ્તકના બીજા ભાગમાં (પૃ. ૩૮૧-૩૯૫) વસ્તુપાલના જીવન અને કાર્ય વિષે તથા તેણે સાહિત્યપ્રવૃત્તિને આપેલા ઉત્તેજન વિષે (પૃ. ૩૯૪-૯૫) લખ્યું છે.

પરંતુ કાથવટે, પચૂલર, રણછોડભાઈ અને આચાર્ય પોતાના નિષ્પંઘા લખ્યા ત્યાર પછીના પાંચ જ દશકામાં વસ્તુપાલના જીવનને લગતાં ઘણાં સાધનો-સાહિત્યિક રચનાઓ તેમજ ઉત્ક્રાણું લેખો રૂપે-તથા વસ્તુપાલની પોતાની કેટલીક રચનાઓ (એક મહાકાવ્ય અને ચાર સ્તોત્રો) પાટણ અને અન્ય સ્થળોએ જૂના હસ્તલિખિત ગ્રંથભંડારોમાંથી શોધી કાઢવામાં આવેલ છે. વસ્તુપાલના સાહિત્યમંડળના અનેક કવિપંડિતોના જીવન વિશેની પુષ્કળ હકીકતો તેમજ એમની રચનાઓ જાણવામાં આવી છે; જે કે આ સાહિત્યરચનાઓ ઠીક ઠીક અંશે હજી અપ્રકટ હોઈ માત્ર હસ્તપ્રતોરૂપે જ ઉપલબ્ધ છે, પણ અભ્યાસ માટે તે ખુબી ઉપયોગી સામગ્રી પૂરી પાડે છે.^૨

ઉપર જે વિદ્વાનો વિશે વાત કરી છે તેમણે ઘણુંખરું વસ્તુપાલના જીવનના કોઈ અંગ વિશે લખ્યું છે, પણ તેમાંના કોઈએ એ વિષયનું સાંગોપાંગ નિરૂપણ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો નથી; તથા વસ્તુપાલ અને તેના સાહિત્યમંડળે સંસ્કૃતમાં આપેલા ફાળા વિશે તે કેવળ અછડતી ચર્ચા થઈ છે. વળી અત્યાર સુધી શોધાયેલી નવીન સામગ્રીનો પણ એ માટે ઉપયોગ થયો નથી. આમ વસ્તુપાલના જીવન પરત્વે-ખાસ કરીને તેણે અને તેના સાહિત્યમંડળે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આપેલા ફાળા વિશે સમીક્ષાયુક્ત નિરૂપણ કરવાને અવકાશ હતો. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં આ વિષયનું ઐતિહાસિક અને સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ અવલોકન કરવાનો પ્રયાસ છે.

૨. આ પુસ્તક છપાઈ ગયા પછી પણ આ દૃષ્ટિએ ગણનાપાત્ર કેટલીક હસ્તપ્રતો મળી છે. લાટના હાકેમ રાખેના વસ્તુપાલે કરેલા પરાજય વર્ણવતું એક ‘શંખપરાભવ’ નાટક પહેલી જ વાર જાણવામાં આવ્યું છે અને એની હસ્તપ્રત અમદાવાદમાં દેવશાના પાડાના ભંડારમાંથી પૃ. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીને મળી છે. ગુજરાતમાં રચાયેલાં ઐતિહાસિક સંસ્કૃત નાટકોમાં એથી એકનો ઉમેરો થાય છે. સોમેશ્વરકૃત ‘ઉલ્લાધરાધવ’ નાટકની ઉપલબ્ધ એકમાત્ર ત્રુટિત પ્રત વિશે પૃ. ૧૫૭ ઉપર નોંધ કરી છે. એની સંપૂર્ણ હસ્તપ્રત પણ ઉપયુક્ત ભંડારમાંથી પ્રાપ્ત થઈ છે.

આ પુસ્તક ત્રણ ભાગમાં વહેંચાય છે. પહેલા 'પ્રારંભિક' વિભાગમાં વસ્તુપાલ અને એના સાહિત્યમંડળના કાર્યને યોગ્ય રીતે સમજવા માટે એ પૂર્વેના ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક અને સાહિત્યિક પાશ્વભૂમિકા નિરૂપવાનો તથા પૂર્વકાલીન વિદ્યાપરંપરા સમજાવવાનો પ્રયાસ છે. 'મહામાત્ય વસ્તુપાલનું સાહિત્યમંડળ' એ બીજા વિભાગ વસ્તુપાલનો કૌટુંબિક વૃત્તાંત અને રાજકીય કારકિર્દી આપે છે તથા સાહિત્યોત્તેજક અને સાહિત્યકાર વસ્તુપાલ વિશેનો એક સ્વાધ્યાય રજૂ કરે છે. વળી આ સાહિત્યમંડળના કવિપંડિતો વિશે તમામ ઉપલબ્ધ માહિતી આધારભૂત સ્વરૂપે આપવાનો પ્રયાસ ત્યાં કર્યો છે. આમ આ પુસ્તકના પહેલા બે વિભાગમાં ઐતિહાસિક અને જીવનવૃત્તવિષયક સામગ્રીનું અધ્યયન છે.

'સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ક્ષણો' એ ત્રીજા વિભાગમાં વસ્તુપાલ અને તેના મંડળે સાહિત્યની વિવિધ શાખાઓમાં કરેલા પ્રદાનની સમીક્ષા છે. પહેલાં મહાકાવ્ય, નાટક, પ્રશસ્તિ, રતોત્ર, સૂક્તિશંક્રાંદ, ધર્મકથા, પ્રબંધ, અપભ્રંશ રાસ એ લલિત વાઙ્મયપ્રકારોની અને ત્યારપછી અલંકાર, વ્યાકરણ, છંદઃશાસ્ત્ર, ન્યાય, જ્યોતિષ, ધાર્મિક ગ્રંથો ઉપરની ટીકાઓ આદિ શાસ્ત્રીય વાઙ્મયપ્રકારોની સમીક્ષા કરી છે.^૩ અને છેલ્લે, પ્રસ્તુત અધ્યયનનો સમારોપ કરતો 'ઉપસંહાર' જોડ્યો છે.

આ પુસ્તક તૈયાર કરતાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને જૂની ગુજરાતીમાં રચાયેલા, પ્રકટ કે અપ્રકટ, તમામ ઉપલબ્ધ મૂળ ગ્રંથોનો ઉપયોગ કરવાનો તથા અંગ્રેજી, ગુજરાતી અને હિંદીમાં અર્વાચીન વિદ્વાનોના આ વિશેના સંશોધનલેખો જોવાનો બનતો બધો પ્રયાસ મેં કર્યો છે.

ઉપર કહ્યું તેમ, વસ્તુપાલના સાહિત્યમંડળની તથા એ વિશેની ઘણી મૂળ કૃતિઓ હજી અપ્રકટ હોઈ આ અધ્યયન માટે, તાડપત્ર અને કાગળ

૩. છઠ્ઠા પ્રકરણના 'ઐતિહાસિક મહાકાવ્યો'ને લગતા ભાગની કેટલીક વિગતો 'પ્રશસ્તિઓ' વિશેના આઠમાં પ્રકરણમાં પુનરાવૃત્ત થયેલી જણાશે. આમ થવું અનિવાર્ય હતું, કેમકે ચારેય ઐતિહાસિક મહાકાવ્યો અને તમામ પ્રશસ્તિઓ સમકાલીન ઇતિહાસના સાધનો છે તે સાથે જેમાં નાયકને સ્થાને વસ્તુપાલ છે એવી કાવ્યરચનાઓ પણ છે. મધ્યકાલીન-ગુજરાતના ઇતિહાસ તેમજ સાહિત્ય વિશેના આ અધ્યયનમાં એ બંનેય માટે આ રચનાઓનો મેં ઉપયોગ કર્યો છે અને ઐતિહાસિક કાવ્યાદિની વસ્તુ અને નિરૂપણની દૃષ્ટિએ સમીક્ષા કરતાં નિદાન કેટલીક બાબતોનું પુનરાવર્તન કરવું પડે તેમ હતું.

ઉપર લખાયેલી આશરે ચાળીસ પ્રતો મેં એકત્ર કરી હતી. પૂ. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીના સૌજન્યથી પાટણ, વડોદરા અને છાણીના ગ્રંથલંડારોનો ઉપયોગ હું કરી શક્યો હતો. વળી અમદાવાદ, ખંભાત અને ચાણુરમાના ગ્રંથલંડારોમાં આને અંગે કેટલુંક કામ મેં કર્યું હતું અને ત્યાંના વ્યવસ્થાપકોએ એ માટેની અનુકૂળતા મને કરી આપી હતી. પૂતાના ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યૂટના ક્યુરેટર પ્રો. પી. કે. ગોડેએ એ સંસ્થામાં રખાયેલા મુંબઈ સરકારના સંગ્રહની હસ્તપ્રતો તથા મુનિશ્રી કાન્તિવિજયજીએ ડેટલીક અપ્રકટ મૂળ કૃતિઓની નકલો મને લાંબા સમય સુધી ઉપયોગ માટે આપી હતી. પ્રો. કે. વી. અભ્યંકર, પૂ. પં. સુખલાલજી અને ડૉ. જિતેન્દ્ર જેટલીએ આ કાર્યને અંગે કેટલાંક ઉપયોગી સૂચનો કર્યાં હતાં. એ સર્વ સન્નનોનો હું ઋણી છું.

ગુજરાત વિદ્યાસભાના ભો. જી. વિદ્યાભવનમાં ગુજરાતી અને અર્ધ-માગધીના અધ્યાપક તરીકે હું હતો એ સમયે આ અભ્યાસલેખ મેં તૈયાર કર્યો હતો. એ સંસ્થાના અધ્યક્ષ પ્રો. રસિકલાલ છો. પરીખે મારાં મંશોધન કાર્યોમાં વિવિધ પ્રકારે અનુકૂળતા કરી આપી તથા કિંમતી માર્ગદર્શન આપ્યું એ માટે એમનો પણ હું અત્યંત આભારી છું.

આ પુસ્તક છપાવું એ બધા સમય દરમિયાન હું યુરોપ, અમેરિકા અને એશિયાના દેશોના પ્રવાસમાં હતો. એનાં પૂક્ક સુધારવાનું મિત્રકાર્ય ગુજરાત વિદ્યાસભાના ક્યુરેટર પ્રો. કેશવરામ શાસ્ત્રીએ કર્યું છે અને સૂચિ શ્રી. સોમાભાઈ પારેખે તૈયાર કરી છે. એ બંને મિત્રોનો હું ઉપકાર માનું છું.

‘અધ્યાપક નિવાસ’,
વડોદરા
તા. ૨૦ જુલાઈ, ૧૯૫૭

ભોગીલાલ જી. સાંડેસરા

અનુક્રમ

નિવેદન	૩
પ્રસ્તાવના	૫
અનુક્રમ	૯
સંક્ષેપસ્ત્રીચિ	૧૩
શુદ્ધિપત્ર	૧૫

વિભાગ પહેલો : પ્રાસ્તાવિક

પ્રકરણ ૧ : સાંસ્કૃતિક અને સાહિત્યિક પાર્શ્વભૂમિકા (પૃ. ૩-૩૦)

વિદ્યાધામ વલભી-૪; શ્રીમાલગું સાંસ્કારિક જીવન-૯; અણહિલવાડ પાટણની સાહિત્ય અને પાંડિત્યની પરંપરા-૬૪.

વિભાગ બીજો : મહામાત્ય વસ્તુપાલ અને એતું સાહિત્યમંડળ

પ્રકરણ ૨ : અભ્યાસનાં સાધનો (પૃ. ૩૩-૩૬)

સમકાલીન સાહિત્યિક સાધનો-૩૩; પછીના કાળનાં સાહિત્યિક સાધનો-૩૪; ઉત્કર્ણ દેવો-૩૫; સ્થાપત્ય-૩૬.

પ્રકરણ ૩ : વસ્તુપાલનો કૌટુંબિક વૃત્તાન્ત તથા રાજકીય કારકિર્દી (પૃ. ૩૭-૪૯)

વસ્તુપાલ, એક પુનર્જન કરેલ વિધવાનો પુત્ર-૩૭; વસ્તુપાલનાં ભાઈ બહેનો-૩૯; રાજકીય કારકિર્દીનો પ્રારંભ-૩૯; આર્થિક અને રાજકીય સુવ્યવસ્થાની સ્થાપના-૪૦; રાંખ ઉપર વિજય-૪૩; દેવગિરિના યાદવ રાજ સાથે સંધિ-૪૩; વીરધવલ અને એના મંત્રીઓનાં બીજાં યુદ્ધો-૪૪; એક મુસ્લિમ આક્રમણનો પ્રતિકાર-૪૫; વીરધવલ અને વસ્તુપાલનું મૃત્યુ-૪૬; તેજપાલનું મરણ-૪૮.

પ્રકરણ ૪ : વસ્તુપાલ--સાહિત્ય અને કલાનો આશ્રયદાતા અને સાહિત્યકાર (પૃ. ૪૯-૬૦)

વસ્તુપાલની યાત્રાઓ-૪૯; વસ્તુપાલનાં પાંચકામો-૫૦; આણુનું મંદિર-મધ્યકાલીન ભારતીય સ્થાપત્યનો ચિરંજીવ નમૂનો-૫૨; વસ્તુપાલ, વિદ્યા અને જ્ઞાહિત્યનો મહાન આશ્રયદાતા-૫૩; વસ્તુપાલની સાહિત્યરચના-૫૬.

પ્રકરણ ૫ : મહામાત્ય વસ્તુપાલનું સાહિત્યમંડળ (પૃ. ૬૧-૧૧૮)

૧. સોમેશ્વર (૬૨-૭૪) : સોમેશ્વર અને તેના પૂર્વજો-૬૨; સોમેશ્વરની સાહિત્યકૃતિઓ-૬૬; 'કાવ્યપ્રકાશ'ની ટીકા 'કાવ્યાદર્શ'ના કર્તાથી આ સોમેશ્વર ભિન્ન છે-૬૬; સોમેશ્વરની કૃતિઓની આનુપૂર્વી-૭૦; સોમેશ્વરની સૂક્તિઓ-૭૧; વસ્તુપાલના અવસાન પછી સોમેશ્વરે વ્યાસવિદ્યા છાડી દીધી-૭૪.

૨. હરિહર (૭૪-૭૬) : 'પ્રબન્ધકોશ'માં હરિહરનો વૃત્તાન્ત-૭૫; ગુજરા- તમાં 'નૈપધીયચરિત'નો અભ્યાસ અને પ્રચાર-૭૭; હરિહરનાં સુભાષિતો-૭૮.

૩. નાનાક (૭૯-૮૨) : નાનાકનો કુલવૃત્તાન્ત-૮૦; નાનાક અને વીસલદેવ- ૮૧; કવિઓનો આશ્રયદાતા નાનાક-૮૧; નાનાકની કવિતા-૮૧.

૪. યશોવીર (૮૨-૮૬) : યશોવીર, વસ્તુપાલનો ગાઠ મિત્ર-૮૩; શિલ્પ- શાસ્ત્રનું યશોવીરનું જ્ઞાન-૮૪; યશોવીર : કવિ, અને સાહિત્યનો આશ્રયદાતા-૮૫.

૫. સુભટ (૮૬-૮૭).

૬. અરિસિંહ (૮૭-૯૦) : અરિસિંહ અને અમરચન્દ્ર-૮૭; 'સુકૃતસંકીર્તન' અને તેનો સમય-૮૮.

૭. અમરચન્દ્રસૂરિ (૯૦-૯૭) : અમરચન્દ્ર, વાયડ ગચ્છના સાધુ-૯૦; દીક્ષા પૂર્વે ઘણું કરીને વાયડા આઠાણુ-૯૧; વીસલદેવના દરબારમાં અમરચન્દ્ર; અમરચન્દ્ર અને અરિસિંહ-૯૨; અમરચન્દ્રની સાહિત્યકૃતિઓ-૯૩; અમરચન્દ્ર અને પદ્મ મંત્રી-૯૪; અમરચન્દ્રની કૃતિઓની આનુપૂર્વી-૯૫; 'ત્રિણીકૃપાણુ' અમર- ચન્દ્ર-૯૬; અમરચન્દ્રની મૂર્તિ-૯૭.

૮. વિજયસેનસૂરિ (૯૭-૧૦૦) : વિજયસેનસૂરિ, વસ્તુપાલના કુલગુરુ- ૯૭; નાગેન્દ્ર ગચ્છની પટ્ટાવલિ-૯૭; વસ્તુપાલના કુટુંબ સાથે વિજયસેનસૂરિનો ધનિષ્ઠ સંબંધ-૯૮; વિજયસેનસૂરિ : કવિ અને વિદ્વાન-૯૯; વિજયસેનસૂરિનું અવસાન-૯૯.

૯. ઉદયપ્રભસૂરિ (૧૦૦-૧૦૨) : ઉદયપ્રભસૂરિ; વિજયસેનસૂરિના પદ્મ- શિષ્ય-૧૦૦; ઉદયપ્રભની સાહિત્યકૃતિઓ-૧૦૦.

૧૦. જિનપ્રભ (૧૦૨)

૧૧. નરચન્દ્રસૂરિ (૧૦૩-૧૦૬) : નરચન્દ્ર, માતૃપક્ષે વસ્તુપાલના ગુરુ- ૧૦૩; નરચન્દ્રસૂરિની સાહિત્યકૃતિઓ-૧૦૪; નરચન્દ્રસૂરિના અવસાનનું વર્ષ-૧૦૬.

૧૨. નરેન્દ્રપ્રભસૂરિ (૧૦૬-૧૦૮) : વસ્તુપાલની વિનંતીથી 'અલંકાર- મહોદધિ'ની રચના-૧૦૬; નરેન્દ્રપ્રભસૂરિની અન્ય રચનાઓ-૧૦૭.

૧૩. ખાલચન્દ્ર (૧૦૮-૧૧૧) : ખાલચન્દ્રની ગુરુપરંપરા-૧૦૮; ખાલ- ચન્દ્રનો વૃત્તાન્ત અને વસ્તુપાલ સાથે એમનો સંબંધ-૧૦૯; ખાલચન્દ્રની સાહિત્ય- કૃતિઓ-૧૧૦.

૧૪. જયસિંહસૂરિ (૧૧૧-૧૧૨) : 'હરમીરમહમદન' અને 'વસ્તુપાલ- પ્રશસ્તિ'-૧૧૧.

૧૫. માણિક્યચન્દ્ર (૧૧૨-૧૧૫) : 'સંકેત'નો રચનાકાલ-૧૧૨; વસ્તુ- પાલ સાથે માણિક્યચન્દ્રનો સંપર્ક-૧૧૪.

અન્ય કવિઓ અને વિદ્વાનો (૧૧૫-૧૧૮) : હરિહર સાથે મહનની સ્પર્ધા-૧૧૫; પાદલણુપુત્ર, ચાચરિયાક અને અન્ય કવિપંડિતો-૧૧૭; વસ્તુપાલનાં કુટુંબીજનોની કાવ્યરચના-૧૧૮; અજ્ઞાતનામા કવિઓ-૧૧૮.

વિભાગ ત્રીજો : સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ક્ષણો

પ્રકરણ ૬ : મહાકાવ્ય (પૃ. ૧૨૧-૧૫૪)

મહાકાવ્યનાં લક્ષણો-૧૨૧; મહાકાવ્યોના પ્રશિષ્ટ નમૂનાઓનો ગુજરાતમાં અભ્યાસ-૧૨૨.

ઐતિહાસિક મહાકાવ્યો. સોમેશ્વરકૃત 'કીર્તિકૌમુદી'-૧૨૩; અરિસિંહ-કૃત 'સુકૃતસંકીર્તન'-૧૩૧; બાલચન્દ્રકૃત 'વસંતવિલાસ'-૧૩૬; ઉદયપ્રભસૂરિકૃત 'ધર્માભ્યુદય' અથવા 'સંઘપતિચરિત્ર'-૧૪૧.

પૌરાણિક મહાકાવ્યો. સોમેશ્વરકૃત 'સુરથોત્સવ'-૧૪૪; વસ્તુપાલકૃત 'નરનારાયણાનંદ'-૧૪૬; અમરચન્દ્રકૃત 'બાલભારત'-૧૫૧; અમરચન્દ્રસૂરિકૃત 'ચતુર્વિંશતિ ત્રિનેન્દ્ર સંક્ષિપ્ત ચરિતાનિ'-૧૫૩; માણિક્યચન્દ્રકૃત 'શાન્તિનાથ-ચરિત' અને 'પાર્શ્વનાથચરિત'-૧૫૩.

પ્રકરણ ૭ : નાટક (પૃ. ૧૫૫-૧૭૫)

સંસ્કૃત નાટકનાં લક્ષણો-૧૫૫; સોમેશ્વરકૃત 'ઉલ્લાધરાધવ'-૧૫૭; સુભટ-કૃત 'દ્વંતાંગદ', એક છાયાનાટક-૧૬૪; 'છાયાનાટક' શબ્દનો અર્થ; 'છાયા-નાટક'ની લાક્ષણિકતાઓ-૧૬૫; બાલચન્દ્રકૃત 'કરુણાવશ્યુધ'-૧૬૭; જયસિંહ-સૂરિકૃત 'હમ્મીરમહમદનં'-૧૬૯; નરચન્દ્રકૃત 'અનર્ધરાધવ' ટિપ્પણ-૧૭૪.

પ્રકરણ ૮ : પ્રશસ્તિ (પૃ. ૧૭૬-૨૮૭)

પ્રશસ્તિનો સાહિત્યપ્રકાર તથા તેનો વિકાસ-૧૭૬; વસ્તુપાલ અને તેજપાલનાં સત્કૃત્યો વર્ણવતી પ્રશસ્તિઓ-૧૭૭; સોમેશ્વરકૃત 'આણુપ્રશસ્તિ'-૧૭૭; ગિરનારના શિલાલેખોમાંનો ગદ્યભાગ-૧૭૮; ગિરનારના શિલાલેખોમાં સોમેશ્વરના શ્લોકો-૧૭૯; સોમેશ્વરકૃત 'વૈદ્યનાથપ્રશસ્તિ'-૧૭૯; ગિરનાર લેખમાંના ઉદયપ્રભના શ્લોકો તથા તેમની 'સુકૃતકીર્તિકલ્પલિની'-૧૮૦; ખંભાતના ઉપાશ્રયની ઉદયપ્રભ-કૃત પ્રશસ્તિ તથા તેમની 'વસ્તુપાલસ્તુતિ'-૧૮૧; ગિરનારના લેખોમાંના નર-ચન્દ્રના શ્લોકો તથા એમની 'વસ્તુપાલપ્રશસ્તિ'-૧૮૨; ગિરનારના લેખમાં નરેન્દ્રપ્રભનાં શ્લોકો તથા એમની જે 'વસ્તુપાલપ્રશસ્તિ'-૧૮૩; જયસિંહસૂરિકૃત 'વસ્તુપાલ-તેજપાલ પ્રશસ્તિ'-૧૮૩; 'દર્ભાવતી પ્રશસ્તિ'-૧૮૪; વસ્તુપાલ અને તેના પુત્ર જૈત્રસિંહ વિષેની ગ્રંથપ્રશસ્તિઓ-૧૮૬.

પ્રકરણ ૯ : સ્તોત્ર (પૃ. ૧૮૭-૧૯૩)

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સ્તોત્ર-૧૮૭; સોમેશ્વરકૃત 'રામશતક'-૧૮૮; જૈન સાહિ-ત્યમાં સ્તોત્ર-૧૯૦; વસ્તુપાલરચિત સ્તોત્રો-૧૯૧.

પ્રકરણ ૧૦ : સૂક્તિસંગ્રહ (પૃ. ૧૯૩-૨૯૭)

સોમેશ્વરકૃત 'કર્ણામૃતપ્રપા'-૧૯૩; નરેન્દ્રપ્રભસૂરિકૃત 'વિવેકપાદપ' અને 'વિવેક-કલિકા'-૧૯૬.

પ્રકરણ ૧૧ : પ્રબન્ધ (પૃ. ૧૯૮-૨૦૩)

પ્રબન્ધ, સાહિત્યના પ્રકાર તરીકે અને ઇતિહાસના સાધન તરીકે-૧૯૮;
જનભદ્રકૃત 'પ્રબન્ધાવલી'-૧૯૯.

પ્રકરણ ૧૨ : ધર્મકથાસંગ્રહ (પૃ. ૨૦૩-૨૦૫)

નરચન્દ્રસૂરિકૃત 'કથારત્નાકર'-૨૦૫.

પ્રકરણ ૧૩ : અપભ્રંશ રાસ (પૃ. ૨૦૬-૨૧૦)

'રાસક' અથવા 'રાસ'-૨૦૬; વિજયસેનસૂરિકૃત 'રેવંતગિરિ રાસુ'-૨૦૮;
પાલહણપુત્રકૃત 'આણુ રાસ'-૨૦૯.

પ્રકરણ ૧૪ : અલંકારગ્રન્થો (૨૧૦-૨૩૩)

માણિક્યચન્દ્રકૃત 'કાવ્યપ્રકારો સંકેત'-૨૧૪; નરેન્દ્રપ્રભસૂરિકૃત 'અલંકાર-
મહોદધિ'-૨૧૮; કવિશિક્ષાના સાહિત્યનો વિકાસ-૨૨૨; અમરચન્દ્રકૃત 'કાવ્ય-
કલ્પલતા' અને તે ઉપરની ટીકા 'કવિશિક્ષા'-૨૨૪; 'કાવ્યકલ્પલતા' ઉપરની ખીછ
સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ 'પરિમલ'-૨૩૦.

પ્રકરણ ૧૫ : વ્યાકરણગ્રન્થો (પૃ. ૨૩૪-૨૩૯)

સંસ્કૃત વ્યાકરણસંપ્રદાયો-૨૩૪; અમરચન્દ્રસૂરિકૃત 'સ્વાદેશીપદસમુચ્ચય'-
૨૩૬; નરચન્દ્રસૂરિકૃત 'પ્રાકૃતપ્રભાધ'-૨૩૭.

પ્રકરણ ૧૬ : છન્દઃશાસ્ત્રનો ગ્રન્થ (પૃ. ૨૩૯-૨૪૪)

સંસ્કૃતમાં છન્દઃશાસ્ત્ર-૨૩૯; અમરચન્દ્રકૃત 'છન્દોરત્નાવલી'-૨૪૧.

પ્રકરણ ૧૭ : ન્યાયગ્રન્થ (પૃ. ૨૪૪-૨૫૪)

વૈશેષિક દર્શન અને 'ન્યાયકન્દહલી'-૨૪૪; 'ન્યાયકન્દહલી' ઉપરનું નરચન્દ્રનું
ટિપ્પણ-૨૪૬.

પ્રકરણ ૧૮ : જ્યોતિષગ્રન્થો (પૃ. ૨૫૪-૨૫૬)

જ્યોતિષવિષયક સાહિત્ય-૨૫૪; ઉદયપ્રભસૂરિકૃત 'આરંભસિદ્ધિ' અને નર-
ચન્દ્રસૂરિકૃત 'જ્યોતિઃસાર'-૨૫૬.

પ્રકરણ ૧૯ : જૈન પ્રકરણગ્રન્થો ઉપરની ટીકાઓ (પૃ. ૨૫૬-૨૬૦)

જૈનોનું ટીકાસાહિત્ય-૨૫૬; ઉદયપ્રભસૂરિકૃત 'ઉપદેશમાલાકર્ણિકા'-૨૫૭;
'વિવેકમંજરી' અને 'ઉપદેશકન્દહલી' ઉપરની ખાલચન્દ્રની ટીકાઓ-૨૫૮.

ઉપસંહાર (પૃ. ૨૬૧-૨૬૩)

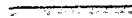
સન્દર્ભસૂચિ (પૃ. ૨૬૫-૨૮૦)

સૂચિ (પૃ. ૨૮૧-૩૦૪).

સંક્ષેપસૂચિ

અમ	નરેન્દ્રપ્રભસૂરિકૃત અલંકારમહોદધિ
ધએ	ધન્ડિયન એન્ટિક્વેરી
ધહિકવા	ધન્ડિયન હિસ્ટોરિકલ ક્વાર્ટર્સ
ઉકટી	બાલચન્દ્રકૃત ઉપદેશકન્દલી ટીકા
ઉત	રત્નમંદિરગણિકૃત ઉપદેશતરંગિણી
ઉરા	સોમેશ્વરકૃત ઉલ્લાઘરાઘન
એઇ	એપિગ્રાફિયા ધન્ડિકા
એનાલ્સ	એનાલ્સ ઓફ ધી લાંડારકર ઓરિયેન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ
કાકલ	અમરચન્દ્રસૂરિકૃત કાવ્યકલ્પલતા
કાપ્ર	મમ્મટકૃત કાવ્યપ્રકાશ
કીકૌ	સોમેશ્વરકૃત કીર્તિકૌમુદી
કેકા	કેટેલોગસ કેટેલોગોરમ્
ગુચ્છે	ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો
ગુમરાઇ	ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ (દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી)
છંદઃઅ	હેમચન્દ્રકૃત છન્દોઽતુશાસન
જેલ'સૂ	જેસલમેર લંડાર સૂચિ
જૈપુપ્રસં	જૈન પુસ્તક પ્રશસ્તિસંગ્રહ (સિંઘી જૈન ગ્રન્થમાલા)
જૈસપ્ર	જૈન સત્યપ્રકાશ (માસિક)
જૈસાઇ	જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ (મોહનલાલ દેસાઈ)
જૈસાસં	જૈન સાહિત્ય સંશોધક (ત્રૈમાસિક)
નના	વસ્તુપાલકૃત નરનારાયણાનંદ મહાકાવ્ય
ન્યાક	શ્રીધરકૃત ન્યાયકન્દલી
ન્યાકટિ	નરચન્દ્રસૂરિકૃત ન્યાયકન્દલી ટિપ્પણ
પાલ'સૂ	પાટણ લંડાર સૂચિ
પુપસં	પુરાતન પ્રબન્ધસંગ્રહ
પ્રકો	રાજશેખરસૂરિકૃત પ્રબન્ધકોશ
પ્રચિ	મેરુતુંગકૃત પ્રબન્ધચિન્તામણિ
પ્રાયુકાસં	પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યસંગ્રહ (ગાયકવાડ સિરીઝ)
પ્રાજ્ઞેસં	પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ
પ્રાપ્ર	નરચન્દ્રસૂરિકૃત પ્રાકૃતપ્રબોધ

પ્રાણે	પ્રાચીન લેખમાલા
દ્વાયુસત્રૈ	દ્વાર્ણસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક
બાસા	અમરચન્દ્રસૂરિકૃત બાલભારત
બુપ્ર	બુદ્ધિપ્રકાશ (માસિક)
બેાગે	બેામ્બે ગેઝેટિયર
ભાવિ	ભારતીય વિદ્યા (હિન્દી-ગુજરાતી સામયિક)
લીસૂ	લીંબડી ભંડાર સૂચિ
વચ	જિનહર્ષકૃત વસ્તુપાલચરિત
વવિ	બાલચન્દ્રકૃત વસંતવિલાસ મહાકાવ્ય
વિક	નરેન્દ્રપ્રભસૂરિકૃત વિવેકકલિકા
વિતીક	જિનપ્રભસૂરિકૃત વિવિધતીર્થકલ્પ
વિપા	નરેન્દ્રપ્રભસૂરિકૃત વિવેકપાદપ
વિમટી	બાલચન્દ્રકૃત વિવેકમંજરી ટીકા
સુહિ	સોમેશ્વરકૃત સુરથોત્સવ મહાકાવ્ય
સુકીક	ઉદયપ્રભસૂરિકૃત સુકૃતકીર્તિકલ્લોલિની
સુગ્રં	અરિસિંહકૃત સુકૃતસંકીર્તન
સૂમુ	જહલણકૃત સૂક્તિમુક્તાવલિ
હમમ	જયસિંહસૂરિકૃત હમ્મીરમદમદન

शुद्धिपत्र

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
४	१ (कू. नो.)	'काव्यानुसान'	'काव्यानुशासन'
७	१	सीधो	ऐनो
८	१०	'विश्रान्तर विधाधर'	'विश्रान्त विधाधर'
८	१ (कू. नो.)	भूण भूण	भूण
८	६ (कू. नो.)	'विश्रान्तर विधाधर'	'विश्रान्त विधाधर'
११	१३	'उपमिति भव प्रपंच कथा'ना	'उपमिति भवप्रपंच कथा'
१५	६ (कू. नो.)	चातुर्विधैक	चातुर्विधैक
१८	१४	प्रकटितौ	प्रकटितं
२२	११	ई. सं. १२३६	ई. सं. ११३६
२२	१६	यशपाल	यशःपाल
२३	२४	गुष्ठागुष्ठा	गुष्ठावगुष्ठा
२४	१	नाटकमानां	नाटकमानी
२५	१	Simplicion	Simplicior
२५	२	Ornation	Ornator
२५	१८	ऐ ७	ऐ
२५	६ (कू. नो.)	मतिजलेत्र	मतिजलेन
२६	१३	कुमारपाण	कुमारपाण
२७	२३	नवा	नैवा
२६	१८	लभाया	सयवाया
३०	४	साहित्यमां तेमज	साहित्यमां ललित तेमज
३५	६	रत्नमन्दिरगणितकृत	रत्नमन्दिरगणितकृत
३५	१०	सुलशीलगणितकृत	शुलशीलगणितकृत
३७	१३	अधिराज	आशाराज
४०	२ (कू. नो.)	भास्वतप्रभाकमधुराय	भास्वतप्रभाकमधुराय
४४	१०	जयमलदेवीना	जयतलदेवीना
४४	२१	भारवाडनां... राज्ये	भारवाडना... राज्ज्ये
४५	७	ऐना	ऐने
४५	८	सैन्यने केवी रीते	केवी रीते
४५	१८	सुलतात	सुलतान
४५	२ (कू. नो.)	मुष्टमुष्टीन	मुष्टमुष्टीन
५५	५	परम	परमत

५५	२३	आटयो	आटलां
५६	२	चैत्र शुद्ध रवौ	चैत्र शुद्ध १२ रवौ
५६	६ (क्र. नो.)	'वाग्देवीपभसूतु'	'वाग्देवीधर्मसूतु'
५८	१४	'आयुप्रशस्ति'—	'आयुप्रशस्ति'भां—
६१	६ (क्र. नो.)	स्तोत्रोत्तरी	स्तोत्रोत्तरी
६५	२२	युद्ध करीने नसाडी भूक्यो	युद्ध करीने तेने नसाडी भूक्यो
६७	१ (क्र. नो.)	लोकस्पृणं	लोकस्पृणं
६७	२ (क्र. नो.)	वाग्देवता वसन्तस्य	वाग्देवतावसन्तस्य
६७	६ (क्र. नो.)	सोमेश्वरदेव	सोमेश्वरदेव
६८	४ (क्र. नो.)	रसप्	रसम्
६८	६ (क्र. नो.)	संसा.....	संसार...
६९	७ (क्र. नो.)	सूनना	सूनुना
७५	५	रत्नशेभरे	राजशेभरे
७६	८	छरिछरने	छरिछरे
७७	३	सूयवायेल	सयवायेल
७८	२२	प्रभासे	प्रभास
७८	२६	के न	केन
८२	७ (क्र. नो.)	उत.	उत
८३	१	यशोवीर	यशोवीर—
८४	१२	श्लोको वडे स्वागत	श्लोको वडे तेनुं स्वागत
८७	११	वस्तुपालनवकीर्तिकन्ययाखेलितम् ॥	वस्तुपालनवकीर्तिकन्ययाखेलितम् ॥ —अभरयन्द्रसूरि
८८	६	'अरसिं'ड'	'अरसिं'ड'
८८	१५	साहित्योना	सहित्योना
८९	२३	...(१-२)भां	...(१-२)ना
९२	५	वृत्तान्तो	वृत्तान्तो
९५	१६	राज्यर्ता	राज्यकर्ता
९६	५ (क्र. नो.)	(पेशा १२६)	(पेशा १२६)
९६	१४ (क्र. नो.)	इगोठिन	इरगोठिन
९६	१७ (क्र. नो.)	गणुयो	गणुयो
९७	११	...प्रतिभदर्पणः ।	...प्रातिभदर्पणः ।
१०२	१	उद्धारणु	उद्धरणु
१०२	३	भदिलपैणुसूरि.	भदिलपैणुसूरि

૧૦૪	૧૪ (ક્ર. નો.)	વૃષ્ટિવાતોદિ...	વૃષ્ટિવાર્તાદિ...
૧૦૬	૧૦	ત્યાં	તે
૧૦૮	૧૨	સત્યોલ્લેખમુખૈઃ...	સત્યોલ્લેખમુષઃ...
૧૦૮	૫ (ક્ર. નો.)	કવિના	કવિ
૧૧૧	૪	અનુનાન	અનુમાન
૧૧૪	૨	સમાન્તરે	કાળાન્તરે
૧૧૫	૧	એક શ્લોક	શ્લોક
૧૧૫	૨૬	મદ્દર્શિર્તિથી	મદ્દનદર્શિર્તિથી
૧૧૭	૨	જયપાલે	વસ્તુપાલે
૧૨૨	૧૮	પ્રશસ્તિમાં (પેરા ૮૮),	પ્રશસ્તિમાં છે (પેરા ૮૮),
૧૨૨	૧૯	પ્રતિષ્ઠા સોમનું	પ્રતિષ્ઠાસોમનું
૧૨૩	૧૭	યાત્રિકો	યામિકો—
૧૨૫	૮	હાથનગારાંથી	હાથી નગારાંથી
૧૨૮	૯	મુખમાં	પુષ્પમાં
૧૨૯	૨૧	...સ્ફુટમપરધા	...સ્ફુટમપરયા
૧૩૦	૩૨	મુકાવેલાં	મુકાયેલાં
૧૩૧	૮	एव	एव
૧૩૧	૨ (ક્ર. નો.)	વડનગના	વડનગરના
૧૩૨	૨	અણુહિલવાડમાં	અણુહિલવાડમાં તેણે
		પંચાસરા	પંચાસરા
૧૩૬	૬	અલંકારોને	શબ્દાલંકારો તે
૧૩૭	૧૦	એમાં	એનાં
૧૩૯	૧	આવતાં જ	આવતાં
૧૪૧	૧૭	સર્ગો-પહેલા	સર્ગોમાં-પહેલા
૧૪૧	૩૦	અને	એ
૧૪૨	૨૩	અગાઉ વાત કરી નથી	વાત ખીજ.....
		અથવા.....	
૧૪૫	૧૩	પડ્ઝતુઓનું	પડ્ઝતુઓની
૧૪૬	૨૨	દુર્ગમગૌરવ ગ્રન્થોના	દુર્ગમ ગૌરવગ્રન્થોના
૧૪૮	૧૦ (ક્ર. નો.)	સમાવેશ થઈ...	સમાવેશ એમાં થઈ
૧૫૩	૯	‘પન્નાનંદ મહાકાવ્ય’માં	‘પન્નાનંદ મહાકાવ્ય’માં
		પણુ પ્રથમ	પ્રથમ
૧૫૬	૪	તે અંકો	તે દ્વારા અંકો
૧૫૬	૫	માહિતીઓ દ્વારા પ્રેક્ષકોને	માહિતીઓ પ્રેક્ષકોને
૧૫૭	૮	રાજ્યમાં	સમયમાં

१६०	२४	विचारपूर्वक	उत्साहपूर्वक
१६२	१०	ते	ते।
१६४	११	पाठपरंपराओंमां	पाठपरंपराओंमां
१६६	७	जेनो कठपूतणीना	जेनो पाठ कठपूतणीना
१६६	१५	अेनुं	अेनुं
१६६	२४	आपणु	आ
१६६	१३	आपेक्षुं	रथापेक्षुं
१७०	२५	तेणु	तेने
१७४	१८	विवेचनकृति	विवेचित कृति
१७६	२७	प्रश कृतयो।	प्रशदितयो।
१७७	२३	पुराणोनी	पुराणोक्त
१७६	१२	सोमेश्वरकृत	सोमेश्वरकृत
१७६	१३	वीरनारायणुप्रसाहनी	वीरनारायणुप्रसाहनी
१८१	१३	उल्लेख करे छे.	उल्लेख ते करे छे.
१८३	२१	आलोभातु	ओणभातुं
१८३	२६	साहित्योनुं	सकृत्योनुं
१८४	६	साहित्योना	सकृत्योना
१८६	२८	१थी ३५	१थी ३६
१८६	३०	भाग कोछ	कोछ भाग
१८७	५	तेछी	तेथी
१८८	२१	उपकार	उद्धार
१८८	२१	...प्रगनिधि...	...प्रगयनिधि
१८८	२२	नीतिमूर्ती (?) त्यमात्यैः	नीतिमूर्तीत्यमात्यैः
१९२	१९	...कल्पद्रुमः	...कल्पद्रुम
१९३	१	वृत्तिनी	वृत्तनी
१९३	२८	अनुलब्ध	अनुपलब्ध
१९४	२६	पादुभूतं	प्रादुभूतं
१९७	१७	गुरुश्च	गुरुश्च
१९८	७	(छं. स. १६३३मां...)	(छं. स. १३३३मां...)
२०१	२३	सलसलितम्	सलसलितम्
२०१	३०	उरुग	उरुग
२०४	२८	संस्कृत	संकुल
२०५	१३	आस्तेथ	अस्तेथ
२०८	४	रस	रास
२०६	२३	श्रावकोनो	श्रावकोने

૨૧૧	૧૦	(ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦...)	(ઈ. સ. ૬૦૦...)
૨૧૩	૬	આરાધના માટે જવા	આરાધના માટે કાશ્મીર જવા
૨૧૪	૧૭	મણિક્યચન્દ્રકૃત	માણિક્યચન્દ્રકૃત
૨૧૫	૧૨	વિદ્વાન	વિદ્વાન
૨૧૫	૧૭	કારિકાઓ	કારિકાઓ
૨૧૮	૨૫	વ્યુત્પત્તિ	વ્યુત્પત્તિ
૨૨૩	૨૧	મળતું	મળતી
૨૩૧	૧૬	‘કવિ ક્ષિક્ષા’	‘કવિશિક્ષા’
૨૩૨	૨૧	શીખવાનું	શીખવાતું
૨૪૨	૧૧	ધ્રુવનાં	ધ્રુવાનાં
૨૪૪	૨૧	વૈદિક કે ઔદ્ધનો	વૈદિક, જૈન કે ઔદ્ધનો
૨૪૬	૨૩	૫૨૦૦	૨૫૦૦
૨૫૧	૨૩	(૫) સાંખ્ય	(૧) સાંખ્ય
૨૫૬	૧૧	કુડીબંધ	કુડીબંધ
૨૫૯	૧૭	સાર બતાવીને	સાર બતાવીને.
૨૬૧	૨૭	ગુણદૃષ્ટિએ કાર્ય	ગુણદૃષ્ટિએ એ કાર્ય
૨૭૦	૧૯	મોદી, રમણલાલ સી.	મોદી, રામલાલ સી.

‘વસ્તુપાલ,’ ‘અજયપાલ’ આદિ નામોમાં સર્વત્ર ‘ળ’ ને બદલે ‘લ’ વાંચવો.

विभाग पहेलो
प्रास्ताविक

પ્રકરણ ૧

સાંસ્કૃતિક અને સાહિત્યિક પાર્શ્વભૂમિકા

૧. ઇસવી સનના તેરમા સૈકામાં થઈ ગયેલ મહામાત્ય વસ્તુપાલ માત્ર ગુજરાતના ઇતિહાસમાં જ નહિ, પણ મધ્યકાલીન સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં પણ બહુ નોંધપાત્ર વ્યક્તિ છે. વસ્તુપાલ તથા એના નાના ભાઈ તેજપાલ એ ધવલકક(ઘોળકા)ના વાઘેલા રાજ વીરધવલના—જે અણુહિલવાડ પાટણના રાજ ચૌલુક્યરાજ ભીમદેવ ખીજનો માંડલિક હતો તેના—મંત્રીઓ હતા. વસ્તુપાલ એક નિપુણ રાજપુરુષ અને સેનાપતિ હતો તથા ગુજરાતના ઇતિહાસમાં શૌર્ય, રાજનીતિજ્ઞતા અને વેપારી કુનેહ માટે પ્રસિદ્ધ પ્રાગ્વાટ (પોરવાડ) જ્ઞાતિના એક જૈન કુટુંબમાં જન્મ્યો હતો. પણ વધારે ધ્યાનપાત્ર એ છે કે વસ્તુપાલ વિદ્યા અને સાહિત્યનો મહાન આશ્રયદાતા અને દાનેશ્વરી હતો. વળી પોતાના સમયનો તે એક સુપ્રસિદ્ધ ધાર્મિક પુરુષ હતો. આણુ અને ગિરનાર ઉપરનાં મન્દિરો જેવી ઇમારતો બંધાવીને તે એક કલાપ્રેમી તરીકે પણ વિખ્યાત થયો છે. વળી સંસ્કૃત ભાષાનો તે એક ગણુનાપાત્ર કવિ હતો અને તેણે રચેલ એક મહાકાવ્ય તથા કેટલાંક સ્તોત્રો જાણુવામાં છે. આ સર્વને પરિણામે કવિઓ અને પંડિતોનું એક તેજસ્વી મંડળ એની આસપાસ એકત્ર થયું હતું, જેણે સંસ્કૃત સાહિત્યની વિવિધ શાખાઓમાં વિશિષ્ટ જ્ઞાનો આપ્યો છે. સંસ્કૃત સાહિત્યના સુદીર્ઘ અને વૈવિધ્યભર્યા ઇતિહાસમાં વસ્તુપાલ જેવી ખીજ કોઈ વ્યક્તિ ભાગ્યેજ હશે કે જેને વિશે સમકાલીનોએ આટલું બધું લખ્યું છે, અને વળી જે આજ સુધી સચવાયું છે. વસ્તુપાલનાં જીવન અને કાર્ય, ખાસ કરીને સાંસ્કૃતિક અને સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ, ખનતી વિગતે ચર્ચવાનો તથા એની આસપાસ એકત્ર થયેલા કવિ-પંડિતોના તેજસ્વી મંડળ વિશે ઐતિહાસિક પુરાવા રજૂ કરવાનો આ ગ્રન્થનો ઉદ્દેશ છે. વળી વસ્તુપાલ તથા એના સાહિત્યમંડળે સંસ્કૃત સાહિત્યની વિવિધ શાખાઓને કેવી રીતે સમૃદ્ધ કરી છે એ બતાવવાનો પણ આનો આશય છે.

૨. વસ્તુપાલ અને એના સાહિત્યમંડળના કાર્યને યોગ્ય રીતે મૂલવવા માટે એના સમયની સાંસ્કૃતિક અને સાહિત્યિક પાર્શ્વભૂમિકા સમજવી જરૂરી છે. આ માટે વસ્તુપાલના સમય પૂર્વની ગુજરાતની સાહિત્ય અને વિદ્યાની પરંપરાઓનું ટૂંક અવલોકન અહીં ઉચિત ગણુશો. કેટ વલભીના મૈત્રક રાજ્યોના સમયથી સંસ્કૃત સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવા માટે ગુજરાતે શું કર્યું છે તે એ ઉપરથી જણુશો. આ દૃષ્ટિએ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં બે તેજસ્વી યુગ માલૂમ

પડે છે—એક છે મહાન પંડિત, કલિકાસસર્વજ્ઞ આચાર્ય હેમચન્દ્રનો (ઈ. સ. ૧૦૮૮-૧૧૭૩) અને ખીળે વસ્તુપાલનો. આમાંના પહેલા યુગની વિગતવાર ચર્ચા ડો. બ્યુલરે Life of Hemachandrāchārya માં, અધ્યાપક રસિકલાલ છો. પરીખે હેમચન્દ્રના ‘ કાવ્યાનુશાસન ’ ની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવનામાં તથા શ્રી. મધુસૂદન મોદીએ ‘ હૈમસમીક્ષા ’ માં કરી છે. ખીળે અર્થાત્ વસ્તુપાલનો યુગ એ આ પુસ્તકનો વિષય છે.

૩. જ્યાં વસીને હેમચન્દ્ર અને વસ્તુપાલ જેવા પુરુષોએ પોતાનું જીવનકાર્ય કર્યું હતું તે અણુહિલવાડ અને ધોળકા જેવાં શહેરોનું ઐદિદિક અને સાંસ્કારિક જીવન, આપણે હમણાં જોઈશું તે પ્રમાણે, પાટલિપુત્ર, કાન્યકુબ્જ, વલભી અને ભિન્નમાલ જેવાં શહેરોની ઉચ્ચ પરંપરાનું સાતત્ય જળવે એવું હતું.^૧

વિદ્યાધામ વલભી

૪. શ્રીકૃષ્ણે જરાસંઘથી નાસીને જ્યાં પોતાની રાજધાની બનાવી હતી એ પુરાણપ્રસિદ્ધ દ્વારકાને છોડી દઈએ તો, ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક શહેરોમાં આપણે ગિરિનગર(જૂનાગઢ)થી આરંભ કરવો પડે. જૂનાગઢના પાધરમાં ગિરનારની તળેટીમાં આવેલા એક ખડક ઉપર ભારતના ત્રણ અસાધારણ મહત્વના ઐતિહાસિક લેખો કોતરેલા છે : એમાંનો એક તે સમ્રાટ અશોક (ઈ. સ. પૂર્વે ૨૭૪-૨૩૭)નો પ્રાકૃત શાસનલેખ, જેની પ્રાકૃત ભાષા પશ્ચિમ ભારતમાં સર્વસામાન્ય રીતે સમજાતી હોવી જોઈએ; એમાંનો ખીળે લેખ તે શક-ક્ષત્રપ રુદ્રદામાનો સંસ્કૃત ગદ્યમાં કોતરાયેલો શિલાલેખ (ઈ. સ. ૧૫૦), જે પ્રશિષ્ટ અલંકૃત સંસ્કૃત સાહિત્યના પ્રાચીનતમ નમૂનાઓ પૈકીનો એક છે; ત્યાંનો ત્રીજો શિલાલેખ તે ગુપ્ત સમ્રાટ સ્કન્દગુપ્તનો સંસ્કૃત કવિતામાં રચાયેલો લેખ છે. ગુજરાતની પ્રાચીનતમ સાહિત્યરચનાઓમાં આ લેખોનું—ખાસ કરીને રુદ્રદામા અને સ્કન્દગુપ્તના લેખોનું—વિશિષ્ટ સ્થાન છે, અને અનુક્રમે મૌર્ય, ક્ષત્રપ અને ગુપ્ત એ ભારતના ત્રણ પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસયુગો સાથે એ લેખો સંબંધ ધરાવે છે. એ પછી આપણે વલભીના મૈત્રકાનો યુગમાં આવીએ છીએ કે જે યુગ ઉત્તરકાલીન ગુપ્તોનો સમસામયિક હતો. વલભી (વળા અથવા વલભીપુર) એ બ્રાહ્મણ્ય, બૌદ્ધ અને જૈન વિદ્યાઓનું મોટું કેન્દ્ર હતું. મહાન ચીનો મુસાફર યુવાન-ચાંગ જે ઈ. સ. ૬૪૧ ના અરસામાં વલભી આવ્યો હતો એણે આપેલું ત્યાંનું વર્ણન આ વિશેનો

૧. શ્રી. રસિકલાલ છો. પરીખ, ‘કાવ્યાનુશાસન’, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧

સચોટ પુરાવો રજૂ કરે છે. યુવાન-ચાંગના વર્ણન પ્રમાણે, વલ્લીમાં સેંકડો સંધારામ હતા અને ત્યાં રહીને લગભગ ૬૦૦૦ બૌદ્ધ સાધુઓ હીનયાનના સિદ્ધાન્તોનો અભ્યાસ કરતા હતા. વળી તે લખે છે, “ શહેરથી બહુ દૂર નહિ એવે સ્થળે એક મોટા સંધારામ હતો, જે અહીં તે (ઓ-એ-લો) બંધાવેલો હતો;^૨ ત્યાં બોધિસત્ત્વો ગુણમતિ અને સ્થિરમતિ^૩ પોતાનાં પર્યટન દરમ્યાન રહ્યા હતા અને ત્યાં એમણે પ્રસિદ્ધ ગ્રન્થો રચ્યા હતા.”^૪ અસંગ, વસુબન્ધુ અને સ્થિરમતિ એ મહાયાન બૌદ્ધ ધર્મના યોગાચાર સંપ્રદાયમાં બહુ પ્રસિદ્ધ નામો છે, અને યુવાન-ચાંગના પુરાવાને આધારે આપણે કહી શકીએ કે એમાંના એક સ્થિરમતિ—જેણે વસુબન્ધુની ‘ત્રિંશિકા’ ઉપર ટીકા લખી હતી તથા કેટલાક યોગાચાર ગ્રન્થો રચ્યા હતા તે—વલ્લીની પાસે રહેતા હતા, તથા બૌદ્ધ ફિલસૂફીનો વલ્લીમાં મોટા પ્રમાણમાં અભ્યાસ થતો હતો.

૫. વલ્લી મોટું વિદ્યાકેન્દ્ર હતું એ યુવાન-ચાંગના લઘુવયરક સમકાલીન ઇતિહાસકથન ઉપરથી પણ જણાય છે. એના કથન પ્રમાણે, “ દક્ષિણ ગિહારનું નાલંદા અને વલ્લી એ બે ભારતનાં એવાં સ્થળો છે જેઓની તુલના ચીનનાં સૌથી વિખ્યાત વિદ્યાધામો સાથે થઈ શકે. આ સ્થળોએ પુષ્કળ વિદ્યાર્થીઓ આવતા અને તેઓ સાધારણ રીતે બે અથવા ત્રણ વર્ષ સુધી બૌદ્ધ ફિલસૂફીને લગતાં વ્યાખ્યાનો સાંભળતા.”^૫

૬. બ્રાહ્મણ અને જૈન વિદ્યાઓનો વિકાસ વલ્લીમાં થયો હતો એ ખતાવવા માટે પણ પૂરતા પુરાવા છે. કાસ્મીરી સોમદેવ (ઈ. સ. નો ૧૧મો સેંકડો)ના ‘કથાસરિત્સાગર’ના ૩૨મા તરંગમાં એક વિષ્ણુદત્તને વિદ્યા ભણવા માટે અંતર્વેદીમાંથી વલ્લી જતો વર્ણવ્યો છે. ‘ કથાસરિત્સાગર ’ જે કે અગિયારમા સૈકામાં રચાયેલો છે, પણ ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખ ધણે જૂનો હોઈ શકે, કેમકે એ ગ્રન્થ ઈસવી સનના આરંભમાં થઈ ગયેલા ગુણાદ્ય

૨. આ સંધારામને ભાવનગર પાસેના તળાબની ગુફાઓ તરીકે ઓળખવામાં આવેલ છે (‘પુરાતત્ત્વ’, પુ. ૧, પૃ. ૧૦૩-૧૨).

૩. પરંપરા અનુસાર, ગુણમતિના શિષ્ય એક સ્થિરમતિ થઈ ગયા છે અને તે ઈ. સ. ૪૨૫ પહેલાં વિદ્યમાન હતા (જુઓ વિન્ટરનિત્સ, A History of Indian Literature, પુ. ૨, પૃ. ૩૬૨ ટિપ્પણ.)

૪. બીલ, Buddhist Records of the Western World, ભાગ ૧૧, પૃ. ૨૦૮

૫. સિમ્થ, Early History of India, પૃ. ૩૧૪

કવિની લુપ્ત ‘બૃહલકથા’નો સંક્ષેપ છે એ જાણીતી હકીકત છે. વલભીનાં દાનપત્રો ઉપરથી જાણાય છે કે આખાં રાજ્યમાં વેદાધ્યયનને રાજ્યાશ્રય મળતો હતો. આનંદપુર(વડનગર)ના વિદ્વાન વેદપાઠી બ્રાહ્મણોનો ઉલ્લેખ એ દાનપત્રોમાં વારંવાર આવે છે. ભદ્રિનું પ્રસિદ્ધ ‘ભદ્રિકાવ્ય’ અથવા ‘રાવણવધ’ (ઈ. સ. ૫૦૦ અને ૬૫૦ ની વચ્ચે), જે સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં પહેલું જ વ્યાકરણકાવ્ય છે તે વલભીમાં રચાયેલું છે. રામાયણની કથા વર્ણવતા એ કાવ્યમાં પાણિનિનાં વ્યાકરણસૂત્રોનો વિનયોગ ભાષામાં કઈ રીતે થાય એનાં ઉદાહરણ આપેલાં છે અને એ રીતે એમાં, કવિતાની વાત બાજુએ રાખીએ તોપણ, એક પ્રયત્ન ઔદ્ધિક પ્રયત્ન છે. પછીના સમયમાં રચાયેલાં આચાર્ય હેમચન્દ્રનાં બે વ્યાકરણકાવ્યો—એક સંસ્કૃત અને બીજું પ્રાકૃત—જે યૌલુક્યયુગીન ગુજરાતનાં સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિના અધ્યયન માટે બહુ ઉપયોગી સાધનગ્રન્થો છે, એના મૂળ નમૂના તરીકે આ ‘ભદ્રિકાવ્ય’ હોય એમ જાણાય છે.^૬ વલભીની બ્રાહ્મણ સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિનો આ એકમાત્ર અવશેષ બચ્યો છે, પણ તે અનેક રીતે વિશિષ્ટ અને વિલક્ષણ હોઈ ત્યાંની વ્યાપક સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો સૂચક બની રહે છે. આ અનુમોદનના ટેકામાં કેટલાંક પ્રમાણો છે; જેમકે વલભીના કેટલાક રાજ્યોને ખૂબ વિદ્વાન તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યા છે. ધ્રુવસેન ર જ (ઈ. સ. ૩૨૯)ને દાનપત્રોમાં સાલાતુરીય અર્થાત્ પાણિનીય વ્યાકરણમાં તેમજ રાજનીતિમાં નિષ્ણાત (રાજ્યસાલાતુરીયતંત્રયોરુભયોરપિ નિષ્ણાત...) કહ્યો છે.^૭ ધરસેન ર જ (ઈ. સ. ૪૭૮)ના એક દાનપત્રમાં એના પિતા ગુહસેનને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ એ ત્રણે ભાષાઓમાં પ્રબન્ધરચના કરવામાં નિપુણ (સંસ્કૃતપ્રાકૃતાપભ્રંશભાષાત્રયપ્રતિબદ્ધપ્રબન્ધરચનાનિપુણ-તરાન્તઃકરણઃ) કહ્યો છે.^૮ વલભીના લેખો કેવળ દાનની નોંધ કરતા દસ્તાવેજો છે, તોપણ એમાં દાન દેનાર રાજ અને એના પૂર્વજોના ઉલ્લેખ એવી ભાષામાં છે કે જે પછીના સમયનાં સંસ્કૃત ગદ્યકાવ્યોમાંના ગદ્યની આગાહી કરતી લાગે છે.

૭. જૈન વિદ્યાનું વલભી કેન્દ્ર હતું એ માટેનાં પણ પ્રમાણ છે. જૈન

૬. ર. છા. પરીખ, ઉપર્યુક્ત પૃ. ૫૬

૭. ગુચ્છે, નં. ૬૩

૮. એ જ, નં. ૫૦. ડો. બ્યુલરના મત પ્રમાણે (ઇએ, પુ. ૧૦, પૃ. ૨૭૮ અને આગળ), આ બનાવટી દાનપત્ર છે અને એમાં આપેલા વર્ષ કરતાં અર્વાચીન છે.

ધર્મનો ઉદ્ભવ જે કે પૂર્વભારતમાં થયો હતો, એમ છતાં ધીરે ધીરે સીધો વિસ્તાર અન્ય પ્રદેશોમાં થયો અને ઈસવી સનના આરંભકાળે મધ્યભારતમાં ઉજ્જયિની, ઉત્તરપ્રદેશમાં મથુરા અને પશ્ચિમ ભારતમાં વલભી જૈન ધર્મનાં કેન્દ્રો બન્યાં હતાં. જૈન શ્રુતને સંકલિત કરવા માટેની પ્રથમ પરિષદ મહાવીરના નિર્વાણ પછી બીજી શતાબ્દીમાં પાટલિપુત્રમાં મળી હતી. એ સમયે અગિયાર અંગ સંકલિત કરવામાં આવ્યાં હતાં તથા ચૌદ પૂર્વમાંથી જે કંઈ બચ્યું હતું તે બારમા અંગ ‘દષ્ટિવાદ’ તરીકે એકત્ર કરવામાં આવ્યું હતું. પણ સમય જતાં પાશ્ચું શ્રુત વિશંખલ થયું, અને એને વ્યવસ્થિત કરવા માટે વીરનિર્વાણ પછી નવમી શતાબ્દીમાં મથુરામાં આર્ય સ્કન્દિલે અને વલભીમાં આર્ય નાગાર્જુને લગભગ એક સમયે પરિષદો બોલાવી (મુનિ કલ્યાણવિજય, ‘વીર નિર્વાણ સંવત્ ઔર જૈન કાલગણના, ’ પૃ. ૧૦૪). દુર્ભાગ્યે આ બે આચાર્યો પરસ્પરને મળી શક્યા નહિ અને પરિણામે બન્નેએ તૈયાર કરાવેલી જૈન શ્રુતની વાચનાઓમાં ઘણાં અગત્યનાં પાઠાન્તરો રહી ગયાં. એમાંની એક વાચના ‘માથુરી વાચના ’ તરીકે અને બીજી ‘વલભી વાચના ’ તરીકે ઓળખાય છે. આ પછી કેટલેક સમયે આખું જે જૈન શ્રુત માથુરી વાચના અનુસાર લેખાધિરૂઢ કરવામાં આવ્યું અને જરૂર જણાય ત્યાં વલભી વાચનાનાં પાઠાન્તરો નોંધવામાં આવ્યાં. વીર નિર્વાણ પછી ૯૮૦ (વાચનાન્તરે ૯૯૩) વર્ષે (અર્થાત્ ઈ. સ. ૪૫૪ અથવા ૪૬૭ માં) દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણના પ્રમુખપણા નીચે વલભીમાં ફરી પાછી એક પરિષદ બોલાવવામાં આવી. આ પરિષદની દોરવણી નીચે આખું જે જૈન શ્રુત એક-સામટું પહેલી વાર લિપિબદ્ધ કરવામાં આવ્યું. આવી રીતે તૈયાર થયેલી અધિકૃત વાચનાની હાથપ્રતો દેશમાં જુદે જુદે સ્થળે મોકલવામાં આવી હોય એ સંભવિત છે. ખરું જોતાં, જૈન ઇતિહાસમાં આ એક શકવર્તી ઘટના છે, અને આવી મહત્ત્વની પરિષદોના સ્થાન તરીકે વલભીની પસંદગી કરવામાં આવી એ ઘણું સૂચક છે.”

૯. આ ત્રણ પરિષદોને લગતી અનુશ્રુતિ જિનદાસગણિ મહત્તરકૃત ‘ નંદિ-ચૂર્ણિ ’ (ઈ. સ. ૬૭૭), હરિભદ્રસૂરિ (ઈ. સ. ૭૦૧-૭૭)ની ‘ નંદિવૃત્તિ ’, મેરુતું ગની ‘વિચારશ્રેણિ’ (ઈ. સ. નો ૧૪ મો સૈકો), મલયગિરિ આચાર્યકૃત ‘જ્યોતિષ્કરંડક વૃત્તિ’ (ઈ. સ. નો ૧૨ મો સૈકો), ઉપાધ્યાય વિનયવિજયકૃત ‘લોકપ્રકાશ’ (ઈ. સ. ૧૬૫૨), સમયસુન્દરકૃત ‘સામાચારી શતક’ (ઈ. સ. ૧૬૧૬) અને બીજા કેટલાક ગ્રન્થોમાં સચવાયેલી છે. દેવર્ધિગણિના પ્રમુખપદે તૈયાર થયેલી છેલ્લી સંકલનામાં વલભીવાચનાનાં પાઠાન્તરો વાચનંતરે પુણ એવા શબ્દોથી

૮. મલ્લવાદી એ વલ્લીના એક મહાન જૈન વિદ્વાન હતા. જૈન ન્યાયના સર્વોત્તમ ગ્રન્થો પૈકી એક 'નયચક્ર' અથવા 'દ્વાદશારનયચક્ર'ના તેઓ કર્તા છે. પ્રભાચન્દ્રસૂરિના 'પ્રભાવકચરિત' (ઈ. સ. ૧૨૭૮) અનુસાર, જિતયશસ્ અથવા જિનયશસ્, યક્ષ અને મલ્લ એ ત્રણ ભાઈઓમાં મલ્લ સૌથી નાનો હતો. એમના એક મામા શ્વેતાંબર જૈન સાધુ હતા અને એમનું નામ જિનાનંદસૂરિ હતું. નંદ અથવા યુદ્ધાનંદ નામે એક બૌદ્ધ સાધુએ ભૃગુકચ્છ (ભરૂચ)માં એક વાદવિવાદમાં જિનાનંદસૂરિનો પરાજય કર્યો હતો. આથી જિનાનંદસૂરિ ભરૂચથી વલ્લી આવ્યા અને ત્યાં પોતાના ભાણેજોને શિષ્ય બનાવ્યા. ત્રણેય જણ વલ્લીમાં ઉચ્ચ વિદ્યાધ્યયન કરીને શાસ્ત્રનિપુણ બન્યા. જિતયશસે 'વિશ્વાન્તરવિદ્યાધર'^{૧૦} નામે વ્યાકરણગ્રન્થ ઉપર ન્યાસ લખ્યો, યક્ષે 'નિમિત્તાષ્ટાંગબોધિની' નામે જ્યોતિષનો ગ્રન્થ લખ્યો, અને મલ્લે પોતાનો સુપ્રસિદ્ધ ગ્રન્થ 'નયચક્ર' રચ્યો. પછી મલ્લ ભૃગુકચ્છ ગયો અને પોતાના મામાના વિરોધીનો વાદમાં પરાજય કરીને તેણે 'વાદી' નું ખિરુદ્ધ મેળવ્યું. આ ઘટનાનું વર્ષ 'પ્રભાવકચરિત' વીરનિર્વાણ પછી ૮૮૪ (ઈ. સ. ૩૫૮) આપે છે. દુર્ભાગ્યે, મૂલ 'નયચક્ર' અલારે ઉપલબ્ધ નથી, અને મુખ્યત્વે સિંહ ક્ષમાશ્રમણ (ઈ. સ. ૭૦૦ આસપાસ) ની ટીકાને આધારે મૂળ ગ્રન્થના પાકનું પુનર્ઘટન કરવું પડે છે.

૯. બૌદ્ધ વિદ્વાન ધર્મકાર્તિકૃત 'ન્યાયખિન્દુ'ની ધર્મોત્તરકૃત ટીકા ઉપર મલ્લવાદીએ ટિપ્પણ લખ્યું હતું એમ કહેવાય છે.^{૧૧} જૈન ન્યાયના બીજા સૂત્રવેલાં છે. તથા મૂળ મૂળ સૂત્રોના ટીકાકારો બીજા અનેક પાઠાન્તરો નાગાર્જુનીવાસ્તુ પઠન્તિ ('નાગાર્જુનના અનુયાયીઓ આમ વાંચે છે') એવા નિર્દેશ સાથે ઉતારે છે.

૧૦. આ ગ્રન્થનો ઉલ્લેખ હેમચન્દ્રે પોતાના વ્યાકરણમાં કર્યો છે ('પુરાતત્ત્વ', પુ. ૪, પૃ. ૯૧) ત્યાં વામનને એનો કર્તા ગણેલો છે. (૨. છા. પરીખ, ઉપર્યુક્ત પૃ. ૭૬-૭૭)

૧૧. કેટલાક વિદ્વાનો ધર્મોત્તરને ઈ. સ. ના ૮ મા સૈકામાં મૂકે છે. (વિદ્યાભૂષણ, History of Mediaeval School of Indian Logic, પૃ. ૩૪-૩૫) વૈયાકરણ વામન, જેના ઉપર હેમચન્દ્રે 'વિશ્વાન્તરવિદ્યાધર'નું કર્તૃત્વ આરોપ્યું છે, તે ચૈકોનલ (A History of Sanskrit Literature, પૃ. ૪૩૨) આદિના મત પ્રમાણે, પ્રાયઃ છઠ્ઠા સૈકામાં થઈ ગયો. ધર્મોત્તર ઉપર ટિપ્પણ લખનાર મલ્લવાદી 'નયચક્ર'ના કર્તાથી ભિન્ન ન હોય તો 'પ્રભાવકચરિત' આપેલા પરંપરાગત વર્ષમાં કંઈક ભૂલ છે એમ ગણવું જોઈએ. મલ્લવાદીના સમયની ચર્ચા માટે જુઓ વિદ્યાભૂષણ, A History of Indian Logic,

એક મહાન ગ્રન્થ ‘ સન્મતિતર્ક ’ ઉપર તેમણે ટીકા રચી હતી એવી પણ અનુશ્રુતિ છે. આચાર્ય હેમચન્દ્રે પોતાના ‘ સિદ્ધહૈમ વ્યાકરણ ’ માં ‘ તાર્કિકામાં શ્રેષ્ઠ ’ તરીકે મલ્લવાદીને બિરદાવ્યા છે.^{૧૨} આ મહાન જૈન વિદ્વાનનો પર-પરાગત વૃતાન્ત ‘ પ્રભાવકચરિત ’ ઉપરાંત મેરુતુંગના ‘ પ્રબન્ધચિન્તામણિ ’ (ઈ. સ. ૧૩૦૫) માં, રાજશેખરના ‘ પ્રબન્ધકોશ ’ (ઈ. સ. ૧૩૪૦) માં તથા ખીજા કેટલાક ગ્રન્થોમાં મળે છે.

શ્રીમાલનું સાંસ્કારિક જીવન

૧૦. ‘ વિવિધ તીર્થકલ્પ ’ ના લેખક જિનપ્રભસૂરિએ કહ્યું છે તે પ્રમાણે, ઘણું કરીને ઈ. સ. ૭૮૯ ના અરસામાં સિન્ધમાંથી આવેલા આરબોને હાથે વલભીનું પતન થયું.^{૧૩} “ વલભીના પરાજય પછી પશ્ચિમ ભારતના પ્રમુખ નગર તરીકેનું એનું સ્થાન અણુહિલવાડે લીધું અને પંદરમા સૈકામાં અમદાવાદની સ્થાપના થતાં સુધી જાળવી રાખ્યું. ”^{૧૪} પરન્તુ આપણે અણુહિલવાડ ઉપર આવીએ ત્યાર પહેલાં, જેમણે આપણા પ્રાન્તને ‘ ગુજરાત ’ નામ આપ્યું એ ગુર્જરાના પહેલા પાટનગર શ્રીમાલ અને ભિન્નમાલના સાંસ્કારિક જીવન ઉપર એક દષ્ટિપાત કરી લઈએ. ભિન્નમાલ જ્યારે ગુર્જર દેશનું પાટનગર ન રહ્યું ત્યારે પણ મોટે ભાગે ત્યાંથી આવેલા લોકોએ ગુજરાતનો ઇતિહાસ ઘડ્યો છે. વસ્તુપાલ પોતે શ્રીમાલમાંથી ગુજરાતમાં આવેલી પ્રાગ્યાટ જ્ઞાતિનો હતો.

૧૧. શ્રીમાલ અથવા ભિન્નમાલ આખુની પશ્ચિમે આશરે ૫૦ માઈલ દૂર આવેલું છે. યુવાન-યાંગને આધારે એમ કહી શકાય કે ઈ. સ. ના આઠમા સૈકામાં એ ગુર્જર રાજ્યનું પાટનગર હતું તથા એ રાજ્યનો ઘેરાવો આશરે ૮૩૦ માઈલ હતો.^{૧૫} અત્યારના શહેરમાંના તથા આસપાસના

પૃ. ૧૯૪-૯૫. એમાં પરંપરાગત વર્ષને વીર નિર્વાણ સંવતને બદલે વિક્રમ (અથવા શક) સંવતમાં ગણીને મલ્લવાદીને ઈસવી નવમી સદીમાં મૂક્યા છે. આ સામે, મુનિશ્રી જંજુવિજયજી (‘ વિશાલ ભારત ’, પૃ. ૪૩, પૃ. ૪૧૫) વિવિધ પ્રમાણે રજૂ કરીને પરંપરાગત વર્ષનું સમર્થન કરે છે.

૧૨. અનુમલ્લાદિને તાર્કિકા: , ‘ સિદ્ધહૈમ ’ ઉપરની બૃહટ્ટીકા (૨-૨-૩૬)

૧૩. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, ઇહિકવા, પૃ. ૨૩, પૃ. ૨૪૮ અને આગળ

૧૪. સ્મિથ, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૩૧૪-૧૫

૧૫. આજે તળ ગુજરાતની સીમાઓમાં ભિન્નમાલનો સમાવેશ થતો નથી, પણ ઓછામાં ઓછું સોળમા સૈકા સુધી ગુજરાત અને રાજસ્થાન સંસ્કાર અને ભાષાની દષ્ટિએ એક હતાં એ બાજીતું છે અને એ જ કારણે ડૉ. ટ્રેસિટરી જેવા વિદ્વાનોએ જૂની ગુજરાતીને ‘ જૂની પશ્ચિમી રાજસ્થાની ’ એવું નામ આપ્યું છે;

પુરાતન અવશેષો, ત્યાંથી મળેલા કેટલાક જૂના શિલાલેખો તથા ‘શ્રીમાલ પુરાણ’ નામે ગ્રન્થમાં આપેલો પૌરાણિક અને અનુશ્રુત્યત્મક વૃતાન્ત-એ બધું અત્યારનું શ્રીમાલ એક વારનું આબાદ શહેર હતું એ બતાવવાને બસ છે. ૧૬ ‘પ્રભાવકચરિત’(૧૪-૧૫)માં શ્રીમાલનું સુન્દર વર્ણન આપેલું છે તથા છેક ઈ. સ. ૧૬૧૨ માં નિકાલાસ ઉક્લેટ નામે અંગ્રેજ વેપારીએ ૩૬ માઈલના ઘેરાવાવાળી શ્રીમાલની કિલ્લેબંધી તથા એમાંનાં બિરમાર બનતાં સંખ્યાબંધ સુન્દર સરોવરોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ૧૭ એમાંનું કશું આજે જોવા મળતું નથી.

૧૨. વલભીપુરની જેમ શ્રીમાલ પણ બ્રાહ્મણ અને જૈન વિદ્યાઓનું કેન્દ્ર હતું અને યુવાન-ચાંગના કથન પ્રમાણે ત્યાં ઐદ્ધ ધર્મ પણ પ્રચલિત હતો. ‘શ્રીમાલપુરાણ’ અનુસાર, શ્રીમાલમાં એક હજાર બ્રહ્મશાલાઓ અને ચાર હજાર મઠો હતા, જ્યાં વિવિધ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ થતો હતો. પુરાણકાર કહે છે કે—

ચતુર્વેદાઃ સાઙ્ગાશ્ચ હ્યુપનિષત્સહિતાસ્તથા ।

સર્વશાસ્ત્રાણિ વર્તન્તે શ્રીમાલે શ્રીનિકેતને ॥

(અધ્યાય ૭૧, શ્લોક ૯)

૧૩. ભિન્નમાલ વિશે સર્વપ્રથમ આધારભૂત માહિતી વર્મલાતના એક શિલાલેખમાંથી મળે છે. ‘પ્રભાવકચરિત’ અનુસાર, આ વર્મલાત ભિન્નમાલનો રાજા હતો. આ શિલાલેખમાં વિ. સં. ૬૮૨ (= ઈ. સ. ૬૨૬) નું વર્ષ છે. માઘ કવિએ ‘શિશુપાલવધ’ ની પ્રશરિતમાં જેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેજ વર્મલાત ઘણું કરીને આ હશે. જો આ વસ્તુ સ્વીકારવામાં આવે તો, પરંપરાનુસાર શ્રીમાલવાસી એવા માઘ કવિને આ કરતાં આશરે ૫૦ વર્ષ

તથા અર્વાચીન કાળમાં અર્થબ્રમ ટાળવા માટે શ્રી. ઉમાશંકર જ્ઞેશીએ ‘મારુ-ગુર્જર’ એવું સુભગ નામ એને આપ્યું છે. ચૌદ્ધક્ય સમયમાં રાજકીય તેમજ સાંસ્કારિક દષ્ટિએ ‘ગુજરાત’ માં ઉત્તર ગુજરાત ઉપરાંત રાજસ્થાનનો સમાવેશ થતો હતો અને લાટ અથવા દક્ષિણ ગુજરાત, તે ઉપર સિદ્ધરાજે વિજય કર્યો ત્યાર પછી, ગુજરાતના રાજ્યમાં ઉમેરાયું હતું. પંદરમા સૈકામાં અમદાવાદમાં દિલ્હીથી સ્વતંત્ર ગુજરાતી સલ્તનત સ્થપાયા પછી ગુજરાત અને રાજસ્થાનનો સ્વતંત્ર રીતે વધારે વેગથી વિકાસ થયો હોય એ શક્ય છે.

૧૬. ભિન્નમાલના અવશેષોના વિગતવાર વર્ણન માટે યોગેના પરિશિષ્ટમાં એ વિશે જોકસનનો નિબંધ જુઓ.

૧૭. એ જ, પૃ. ૪૪૬

અર્વાચીન કાલમાં, અથવા 'કાશિકા' ઉપરના જિનેન્દ્રયુદ્ધિકૃત 'ન્યાસ'નો માથે જે ઉલ્લેખ કર્યો છે એ જોતાં ઈ. સ. ૭૦૦ આસપાસ મૂકી શકાય, ૧૮ કેમકે માથેનો દાદો સુપ્રભદેવ વર્મલાતનો પ્રધાન હતો. માથે 'શિશુપાલવધ'નો પ્રત્યેક સર્ગ 'શ્રી' શબ્દથી પૂરો કર્યો છે અને પરિણામે તે 'શ્યંક' તરીકે ઓળખાય છે, તે શ્રીમાલ સાથેના એના સંબંધને કારણે હશે. ૧૯

૧૪. ખીજે એક શ્રીમાલવાસી સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન તે જ્યોતિષી બ્રહ્મ-ગુપ્ત છે. તેણે પોતાનો ગ્રન્થ 'બ્રાહ્મરક્ષુટસિદ્ધાન્ત' શક સં. ૫૫૦ અર્થાત્ ઈ. સ. ૬૨૮ માં પૂરો કર્યો હતો. એ સમયે ત્યાં ચાપવંશનો વ્યાઘ્રમુખ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. પોતે જે શહેરમાં નિવાસ કરતો હતો એના નામ ઉપરથી બ્રહ્મગુપ્ત ભારતીય સાહિત્યમાં 'ભિલ્લમાલકાચાર્ય' તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

૧૫. શ્રીમાલ જૈન સાહિત્યનું પણુ કેન્દ્ર હતું. સિદ્ધર્ષિની સુપ્રસિદ્ધ 'ઉપમિતિભવપ્રપંચકથા'ના કર્તાના પોતાના જ કથન મુજબ ત્યાં વિ. સં. ૯૬૨ (= ઈ. સ. ૯૦૬) માં એ કથા પૂરી થઈ હતી. જૈન સાહિત્યનો 'ધર્મકથા' એ નામે ઓળખાતો પ્રકાર આ રૂપકગ્રન્થ લેખે આલેખાયેલ વિસ્તૃત કથામાં પરાકાષ્ઠાને પામે છે. આ ગ્રન્થની પ્રશસ્તિમાં સિદ્ધર્ષિ પોતાની ગુરુપરંપરાની વાત કરતાં નિર્વૃત્તિ કુલના સૂર્યાચાર્ય, દેલ્લ મહત્તર અને દુર્ગસ્વામીનો ઉલ્લેખ કરે છે. આમાંના દુર્ગસ્વામી મૂળે એક સમૃદ્ધ બ્રાહ્મણ હતા અને પછીથી જૈન સાધુ થયા હતા. એમનું અવસાન ભિન્નમાલમાં થયું હતું. ૨૦ આ પછી કર્તા બહુમાનપૂર્વક હરિભદ્રસૂરિનો ઉલ્લેખ કરે છે અને એમની પાસેથી પોતાને શુદ્ધ ધર્મની પ્રાપ્તિ થઈ એમ જણાવે છે. આ પુસ્તકમાં અન્યત્ર પણ તેમણે હરિભદ્રસૂરિને 'ધર્મબોધકર' કહ્યા છે. આ ઉપરથી કોઈ એમ અનુમાન કરવા દોરાય કે હરિભદ્રસૂરિ કદાચ સિદ્ધર્ષિના પ્રત્યક્ષ ગુરુ હશે. પરન્તુ આચાર્ય જિનવિજયજીએ અકાટ્ય પ્રમાણેથી હરિભદ્રસૂરિનો જે સમય (ઈ. સ. ૭૦૧-૭૭૧) નક્કી કર્યો છે^{૨૧} એ ધ્યાનમાં રાખીએ

૧૮. કૌથ, Sanskrit Literature, પૃ. ૧૨૪

૧૯. ર. છા. પરીખ, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૯૫-૯૬

૨૦. એ જ નગરના જૈન મન્દિરમાં સિદ્ધર્ષિએ પોતાની કૃતિ પહેલી વાર સંભળાવી હતી તથા દુર્ગસ્વામીના શિષ્યસમુદાયમાંની ગણા નામે સાધ્વીએ એની પહેલી નકલ કરી હતી.

૨૧. જુઓ પૂનામાં મળેલી પહેલી પ્રાચ્યવિદ્યાપરિષદના અહેવાલ (ભાગ ૧, પૃ. ૧૨૪-૩૪) માં શ્રી. જિનવિજયજીનો સંસ્કૃત નિબંધ હરિમદ્વાચાર્યસ્ય સમય-નિર્ણય: ।

તો આમ બનવું અશક્ય છે. અને શ્રી. જિનવિજયજીની જેમ આપણે પણ અનુમાન કરી શકીએ કે સિદ્ધર્ષિ હરિભદ્રસૂરિ પ્રત્યે જે બહુમાન વ્યક્ત કરે છે તે પોતાના એ મહાન પુરોગામીનાં લખાણોમાંથી પોતાને મળેલી પ્રેરણાને કારણે છે. સિદ્ધર્ષિ કહે છે કે વાયકાનું આકર્ષણ થાય એ માટે પોતે રૂપક-ગ્રન્થિનો પ્રકાર પસંદ કર્યો છે અને એ જ કારણે પોતે પ્રાકૃતને બદલે સંસ્કૃતમાં લખવાનું પસંદ કર્યું છે, કેમકે પ્રાકૃત અશિક્ષિતોની ભાષા છે, જ્યારે સુશિક્ષિતોને પણ સત્કર્મ તરફ આકર્ષવાના છે. ‘ઉપમિતિભવપ્રપંચકથા’ એ એક જૈન કર્તાએ રચેલો પહેલો જ સુદીર્ઘ સંસ્કૃત ગ્રન્થ છે. વળી તે બતાવે છે કે સમસ્ત ભારતીય વિદ્વત્સમાજને સ્પર્શવા માટે જૈનોને એ સમય પહેલાં જ પ્રાકૃતને બદલે સંસ્કૃતમાં લખવાનું જરૂરી લાગ્યું હતું. સિદ્ધર્ષિનો આ ગ્રન્થ જૈનોમાં ખૂબ લોકપ્રિય થયો હતો અને એની રચના પછી માત્ર સો વર્ષ બાદ જ એના સંક્ષેપો અને સારોદ્ધારો થયા હતા. આચાર્ય હેમચન્દ્ર પોતાના ‘પરિશિષ્ટ પર્વ’માંની એક કથામાં એવાં નામે પ્રયોજે છે, જે સિદ્ધર્ષિકૃત ધર્મકથા સર્વસામાન્ય રીતે જાણીતી હોવાનું સૂચવે છે.^{૨૨} સિદ્ધર્ષિ-એ પ્રાકૃત ‘ચંદ્રપ્રભચરિત’નું સંસ્કૃત રૂપાન્તર કર્યું છે, તથા ધર્મદાસગણિ-કૃત પ્રાકૃત ‘ઉપદેશમાલા’ અને સિદ્ધસેન દિવાકરકૃત ‘ન્યાયાવતાર’ ઉપર ટીકાઓ રચી છે.

૧૬. ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે, શ્રીમાલ એ હરિભદ્રસૂરિનું પણ પ્રવૃત્તિ-સ્થાન હતું. હરિભદ્રસૂરિએ જૈન દ્વિલસૂદી ઉપર ઘણા ગ્રન્થો રચ્યા છે, ભારતીય દર્શનનાં વિવિધ અંગોની માહિતી આપતી ‘ષડ્દર્શનસમુચ્ચય’ નામે રચના કરી છે, ‘સમરાષ્ટ્રચક્રહા’ નામે એક સુદીર્ઘ પ્રાકૃત ધર્મકથા રચી છે, ‘ધૂર્તાખ્યાન’ નામે એક કટાક્ષપ્રધાન પ્રાકૃત કથા લખી છે, સંખ્યા-બંધ ધાર્મિક પ્રકરણગ્રન્થો રચ્યા છે, તથા કેટલાક જૈન આગમગ્રન્થો ઉપર સંસ્કૃત ટીકાઓ લખી છે. મૂળ પ્રાકૃત સૂત્રો ઉપર સંસ્કૃત ટીકાઓ લખનાર કદાચ એ પહેલા જ જૈન લેખક છે. જૂની પ્રાકૃત ટીકાઓનો આ માટે ઉપયોગ કરતાં એમણે સંસ્કૃત ટીકાઓમાં પણ જૂનાં પ્રાકૃત કથાનકો કાયમ રાખ્યાં છે.

૧૭. ખીજ એક પ્રાકૃત ધર્મકથા-ઉદ્યોતનસૂરિની ‘કુવલયમાલા’ ભિન્નમાલથી થોડે દૂર આવેલા જળ્યાલિપુર(જલોર)માં શક સં. ૭૦૦ (ઈ. સ. ૭૭૮)માં રચાઈ હતી. ગ્રન્થપ્રશરિતમાં કર્તાના પોતાના જ કથન

૨૨. વિન્ડરનિત્સ, A History of Indian Literature, ભાગ ૨, પૃ. ૫૩૨

મુજબ, એમના ગુરુનું નામ તત્વાચાર્ય હતું. આ ઉપરાંત કર્તાએ પોતાના બે વિદ્યાગુરુઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એમાંના એક વીરભદ્ર જાપાલિપુરમાં આદિનાથનું સુન્દર મંદિર કરાવ્યું હતું. તેઓ કર્તાના સિદ્ધાન્તાધ્યાપક ગુરુ હતા. બીજા ગુરુ તે હરિભદ્રસૂરિ જેમણે કર્તાને યુક્તિશાસ્ત્ર-ન્યાયશાસ્ત્ર શીખવ્યું હતું. આ પ્રમાણે હરિભદ્રસૂરિ એ કર્તાના વૃદ્ધસમકાલીન હતા. પોતાની ગુરુપરંપરામાં કર્તાએ દેવગુપ્ત નામે આચાર્ય જેઓ ‘મહાકવિ’ હતા, એમનો તથા દેવગુપ્તના શિષ્ય શિવચન્દ્ર જેઓ શ્રીમાલમાં સ્થિર થયા હતા તેમનો ઉલ્લેખ કર્યો છે (પ્રશસ્તિ, ગાથા, પ-૬).^{૨૩}

૧૮. આ ઘોડાંક ઉદાહરણો શ્રીમાલના ધ્યક્તા સાહિત્યિક જીવનનો ક’ઈક ખ્યાલ આપવા માટે બસ થશે. અણહિલવાડને પ્રેરણા શ્રીમાલમાંથી મળી હતી એમ કહી શકાય. આ સમયમાં, ઈ. સ. ૯૫૩ સુધી, શ્રીમાલ ગુજ્જર દેશમાં સૌથી મહત્ત્વનું નગર હોય એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.^{૨૪} પણ એ પછી તુરત, ભીમસેન નામે એક રાજાના રાજ્યમાં શ્રીમાલમાંથી ૧૮૦૦૦ ગુજ્જરાનું સ્થળાન્તર થયાની નોંધ મળે છે. ‘શ્રીમાલપુરાણ’ અનુસાર, શ્રીએ આ નગરનો સં. ૧૨૦૩ (ઈ. સ. ૧૧૪૭)માં ત્યાગ કર્યો.^{૨૫} આ વિધાન જે સાચું માનીએ તો, એ અરસામાં શ્રીમાલમાંથી ઉત્તર ગુજરાતમાં અને ખાસ કરીને અણહિલવાડ તરફ વરતીનું મોટા પ્રમાણમાં સ્થળાન્તર થયું હોવું જોઈએ. ગુજરાતના વણિકો, બ્રાહ્મણો અને કારીગર વર્ગોના મોટા ભાગ પોતે મારવાડમાંથી આવ્યા હોવાનું બતાવે છે તથા એમાંના કેટલાક શ્રીમાલ અને એનાં પરાંઓમાંથી આવ્યાનું જણાય છે. શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો અને વાણિયા, પ્રાગ્વાટ (પૌરવાડ=શ્રીમાલના પૂર્વ ભાગમાં રહેનારા) વાણિયા અને શ્રીમાળી સોનીઓ, એમનાં જ્ઞાતિનામે બતાવે છે તેમ, તળ શ્રીમાલમાંથી જ છે. શ્રીમાલ ભાગ્યું એનો લાભ અણહિલવાડને મળ્યો અને પછીના સમયમાં શ્રીમાળીઓ અને પૌરવાડાએ ગુજરાતના રાજકીય, સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક જીવનમાં કેટલો ફાળો આપ્યો એ આપણે જાણીએ છીએ. એમાંના કેટલાક મોટા વહીવટકર્તા અને સેનાપતિઓ તરીકે, નિપુણ ગ્રન્થકર્તાઓ તરીકે, કલામય સ્મારકો બંધાવનાર તરીકે અને પોતાના સમયના ધાર્મિક નેતાઓ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા છે.

૨૩. ‘વસન્ત રજત મહોત્સવ સ્મારક ગ્રન્થ’ (પૃ. ૨૭૦-૭૧)માં ‘કુવલયમાલા’ વિશે શ્રી. જિનવિજયજીનો લેખ

૨૪. ૨. છો. પરીખ, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૧૦૭

૨૫. એ જ, પૃ. ૧૦૨

અણુહિલવાડ પાટણની સાહિત્ય અને પાંડિત્યની પરંપરા

૧૯. શ્રીમાલની પડતી અગાઉ કેટલીક સદીઓ પહેલાં, વિ. સં. ૮૦૨ (ઈ. સ. ૭૪૬) માં^{૨૬} ચાવડા વંશના એક ઠાકોર વનરાજે ઉત્તર ગુજરાતમાં સરસ્વતી નદીના કિનારે લાખારામ નામે એક પ્રાચીન ગામડાના સ્થાન ઉપર અણુહિલવાડ પાટણ વસાવ્યું હતું.^{૨૭} ચાવડાઓ વિશે સમકાલીન નોંધો કે એમના લેખો નથી, એમના સિક્કાઓ પણ મળ્યા નથી; વળી ‘પ્રખન્ધ-ચિન્તામણિ’ જેવા ગ્રન્થોમાં એમનો ઉલ્લેખ ‘લૂંટારાઓ’ તરીકે કરેલો છે,^{૨૮} એ ધ્યાનમાં લેતાં એમની હકૂમત અણુહિલવાડ આસપાસના થોડા પ્રદેશ ઉપર જ હશે એમ માનવું યોગ્ય છે. ચાવડાઓના રાજ્યનો ઈ. સ. ૯૪૨માં અંત આવ્યો. છેલ્લો ચાવડો રાજ સામંતસિંહ દારડિયો હતો અને તેણે દારૂના ઘેનમાં પોતાના ભાણેજ મૂલરાજ સોલંકીને રાજ્ય બક્ષિસ આપ્યું હતું; પણ મૂલરાજે તે પોતાના મામાનો વધ કરીને રાજ્યનો કબજો લઈ લીધો. આ સમયમાં, જ્યારે અણુહિલવાડનું રાજ્ય નાનકડી ઠકરાત જેવું હતું ત્યારે પણ, આપણને ઓછામાં ઓછી એક ઘટના એવી મળે છે જે બતાવે છે કે શ્રીમાલના સાંસ્કારિક જીવનનું સાતત્ય અણુહિલવાડની આસપાસના પ્રદેશમાં પણ રહ્યું હતું. આપણે હમણાં (વાક્યખંડ ૧૭) જોયું કે ‘કુવલયમાલા’ના કર્તા ઉદ્યોતનસૂરિના ગુરુ તત્ત્વાચાર્ય નામે હતા. પાટણ પાસેના ગંભુતા (ગાંભુ) ગામમાં જૈન આગમનાં બે અંગો ‘આચારંગ’ અને ‘સૂત્રકૃતાંગ’ ઉપર પ્રમાણભૂત ટીકાઓ લખનાર શીલાચાર્ય અથવા શીલાંકાચાર્યથી આ તત્ત્વાચાર્ય અભિન્ન હોય એ શક્ય છે. આ તર્કને માટે આધાર એ છે કે આ શીલાચાર્ય તત્ત્વાદિત્ય તરીકે પણ જાણીતા છે, જેને તત્ત્વાચાર્યનો પર્યાય ગણી શકાય. વળી ‘કુવલયમાલા’ની પ્રશસ્તિની ૧૨મી ગાથામાં તત્ત્વાચાર્યનો ઉલ્લેખ કરતાં લેખકે શ્લેષાત્મક રીતે શીલાંકની પણ વાત કરી છે.^{૨૯} પાટણના સ્થાપક વનરાજના ગુરુ શીલગુણસૂરિ તે જ આ શીલાંક,

૨૬. પાટણની સ્થાપનાની સમયચર્યા માટે જુઓ ‘કાન્તમાલા’ માં શ્રી. રામલાલ મોદીનો લેખ.

૨૭. વિતીકમાં ૨૬ મો કલ્પ. જુઓ ૨. છા. પરીખ, ઉપર્યુક્ત પૃ. ૨૦૩-૪.

૨૮. પ્રચિ, પૃ. ૧૪

૨૯. તસ્સ વિ સીલો તત્તાઅરિઓ ત્તિ ણામ પયડગુણો ।

અસિ તવતેયણિજિયવિગયમોહો [ઢિણયર વ્વ] ॥ ૧૧ ॥

[જો દૂસમસલિલપવાહવેણહીરન્તગુણસહસ્રણ]

સીલંગવિહલસાલો લક્ષણઠ્ઠલ્લો વ તિર્કપો ॥ ૧૨ ॥

એવી પણ એક અનુશ્રુતિ છે.^{૩૦} વનરાજના પિતાને શત્રુઓએ મારીને એનું રાજ્ય પચાવી પાડયું હતું ત્યારે શીલગુણસૂરિએ વનરાજ અને એની માતાને આશ્રય આપ્યો હતો એમ જૈન પરંપરા નોંધે છે.

૨૦. અણહિલવાડના વિખ્યાત યૌલુક્ય અથવા સોલંકી વંશનો પહેલો રાજા મૂલરાજ એક મહાન સેનાપતિ અને દીર્ઘદર્શી રાજપુરુષ હતો અને તેણે ચાવડાઓની નાની હકરાતમાંથી ગુજરાતનું વિશાળ રાજ્ય વિકસાવ્યું. દક્ષિણના યૌલુક્યોના લાટમાંના હાકિમ બારપ્પને તેણે હરાવ્યો, સૌરાષ્ટ્રના ગ્રહરિપુને અને કચ્છના લાખા કૂલાણીને પરાસ્ત કર્યા. યૌલુક્ય યુગના સૌથી મહાન સ્થાપત્ય-અવશેષોમાંનો એક, સિદ્ધપુરનો રુદ્રમહાલય તેણે બાંધ્યો અને ઉત્તરાપથના વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને ગુજરાતમાં વસાવી સંસ્કારવિતરણને વેગ આપ્યો.^{૩૧} આપણા પ્રાન્ત માટે ‘ગુજરાત’ એ નામ મૂલરાજ સોલંકીના સમયમાં પ્રચારમાં આવ્યું.^{૩૨} રાજકીય વિસ્તારની સાથેસાથ સંસ્કાર અને સાહિત્યનો વિકાસ પણ આવ્યો અને ઇસવી સનના બારમા સૈકામાં સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલના રાજ્યમાં એ સર્વોચ્ચ ઢાટિએ પહોંચ્યો. ભીમદેવ ૧ લાના રાજકાલ (ઈ. સ. ૧૦૨૨-૧૦૬૪) દરમ્યાન મહમૂદ ગઝનવીના આક્રમણથી ગુજરાતની શાન્તિ ફેટલોક સમય વિસ્તુબ્ધ બની રહી હતી, પરંતુ ત્યારપછી સાહિત્યનો વિકાસ તે સતતપણે ચાલુ હતો. અણહિલવાડ પાટણમાં ગુર્જર સામ્રાજ્યની સ્થાપના પછી ખાસ કરીને ઉત્તર ગુજરાતના પ્રદેશમાં વિશિષ્ટપણે જૈન વિદ્વાનો અને કવિઓની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ આપણે જોઈએ છીએ. આ વિદ્વાનો અને કવિઓમાંથી—‘ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર’ ઉપર અનુક્રમે વિદ્વાનો અને વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી બે ટીકાઓ લખનાર શાન્તિ-

ઉપર જે અભિવ્રતા સૂચવી એ જોડે તદ્દન શક્ય છે, તેપણ ‘આચારાંગ સૂત્ર’ની ટીકાનું રચનાવર્ષ જે કેટલાકે અજમાયશી રીતે ઈ. સ. ૮૭૭ સૂચવ્યું છે (જેસાઇ, પૃ. ૧૮૧), એનું નિરાકરણ થાય ત્યાંસુધી એને છેવટના નિર્ણય-રૂપે ગણી શકાય નહિ. જુઓ જિનવિજયજી, ‘જીતકલ્પસૂત્ર’, પ્રસ્તાવના.

૩૦. મુનિરત્નસૂરિ ‘અમરચરિત્ર’માં શીલાંક વિશે કહે છે—

ગુહર્ગુર્જરરાજસ્ય ચાતુર્વિયૈકસૃષ્ટિકૃત્ ।

ત્રિર્ષાષ્ટનરસદ્વૃત્તકવિર્વાંચાં ન ગોચરઃ ॥

૩૧. આ બ્રાહ્મણોના વંશજો આજે ઉદ્દીચ્ય અથવા ઔદ્દીચ્ય બ્રાહ્મણો તરીકે ઓળખાય છે.

૩૨. ભો. જ. સાંડેસરા; ‘ઇતિહાસની કેડી’ (પૃ. ૧૩૧-૫૨)માં “પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ‘ગુજરાત’ના ઉલ્લેખો” એ લેખ

સૂરિ (૧૧ મો સૈકો) અને નેમિચન્દ્ર (ઈ. સ. ૧૦૭૩), જૈન આગમનાં નવ અંગો ઉપર પ્રમાણભૂત ટીકાઓ લખનાર અને એ કારણે નવાંગીવૃત્તિકાર તરીકે ઓળખાતા અલયદેવસૂરિ (૧૧ મો સૈકો), આ ટીકાઓનું સંશોધન કરનાર દ્રોણાચાર્ય તથા વિવિધ ધાર્મિક અને સાહિત્યિક વિષયો ઉપર ગ્રન્થો લખનાર બે ભાઈ ઓ—જિનેશ્વરસૂરિ અને યુદ્ધિસાગરસૂરિ (૧૧ મા સૈકાનો પૂર્વાર્ધ) ખાસ ઉલ્લેખપાત્ર છે.૩૩

૨૧. ઉપલબ્ધ પ્રમાણોથી જાણવા મળે છે કે ભારતના જુદા જુદા પ્રદેશોના તથા સંપ્રદાયોના કવિઓ, વિદ્વાનો અને તાર્કિકો ગુજ્જર દેશના પાટનગરની મુલાકાતે આવતા હતા અને જૈન વિદ્વાનોની બાબતમાં પણ એમની કસોટી તર્ક અને વાદવિવાદની પ્રવીણતા, વિવિધ દર્શનોનું જ્ઞાન, વ્યાકરણ ઉપર પ્રભુત્વ અને કાવ્યકળાની શક્તિ—એ વડે થતી હતી.૩૪ તર્ક, લક્ષણ (વ્યાકરણ) અને સાહિત્ય એ ત્રણ ભારતમાં ઐદિક પ્રવૃત્તિના મુખ્ય વિષયો હતા અને ગુજરાતના જૈન લેખકોએ પણ ‘વિદ્યાવયી’ તરીકે એ ત્રણનો ખાસ ઉલ્લેખ કરેલો છે.૩૫

૨૨. અણુહિલવાડ અને ધારા અર્થાત્ ગુજરાત અને માળવા વચ્ચે સંસ્કાર અને વિદ્યાની બાબતમાં ઊંડી સ્પર્ધા ચાલતી હતી. એક પ્રદેશના વિદ્વાનો બીજા પ્રદેશમાં જઈને પોતાના વતનની વિદ્યાવિષયક સરસાઈ પુરવાર કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા.૩૬ ગુજરાત અને માળવાના રાજ્યો જો કે કાયમ લજ્જા કરતા હતા અને પરિણામે કેટલોક રાજકીય ઉત્પાત મચતો હતો, તો-પણ આ સ્પર્ધાને કારણે ગુજરાત અને માળવાનું સાંસ્કારિક જીવન જાણે કે એકસાથે વિકસતું હતું. અણુહિલવાડના રાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહે ઈ. સ. ૧૧૩૬-૩૭ માં માળવા ઉપર વિજય મેળવીને એને ગુજરાતના રાજ્ય સાથે ભેળવી દીધું હતું.૩૭

૨૩. ગુજરાતના બધા રાજ્યોમાં લોકો સિદ્ધરાજ જયસિંહ (ઈ. સ. ૧૦૯૪-૧૧૪૩)ને સૌથી વધુ વાદ કરે છે. હજી પણ લોકસાહિત્યમાં અને

૩૩. અણુહિલવાડ અને આસપાસના પ્રદેશમાં રચાયેલા ગ્રન્થોમાંથી આ થોડાક જ છે. વધુ વિગતો માટે જિજ્ઞાસુ વાચકે શ્રી. મોહનલાલ દેસાઈ-કૃત ‘જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’ જેવું પુસ્તક જોવું.

૩૪. ર. છો. પરીખ, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૧૩૦-૪૦

૩૫. ભો. જ. સાંડેસરા, ઉપર્યુક્ત પૃ. ૩૬

૩૬. ર. છો. પરીખ, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૧૪૦ અને આગળ

૩૭. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી, ગુમરાઇ, ભાગ ૧, પૃ. ૨૪૫

લોકનાટ્ય અર્થાત્ લવાઈમાં તે જીવંત છે. વિક્રમ અને ભોજની જેમ સિદ્ધરાજ પણ જાણે કે એક દાંતકથાનું પાત્ર બની ગયો છે. ઉજ્જયિનીના વિક્રમાદિત્યનું અનુકરણ કરવાની સિદ્ધરાજની મહત્વાકાંક્ષા હોય એમ જણાય છે.^{૩૮} એનો દરબાર ભારતના સર્વ પ્રદેશોના વિદ્વાનોનું આકર્ષણ બન્યો હતો. દિગંબર આચાર્ય કુમુદચંદ્ર અને શ્વેતાંબર આચાર્ય વાદી દેવસૂરિ વચ્ચે થયા હતા એવા^{૩૯} મહત્વના વાદવિવાદો એના દરબારમાં થતા અને એ પ્રસંગે એ પ્રમુખસ્થાન લેતો, જે બતાવે છે કે એના સમયની જ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓથી એ પરિચિત હતો. માળવાની સાહિત્યસમૃદ્ધિ સામે ઊભા રહી શકે એવા ગ્રન્થોની રચના હેમચન્દ્રે સિદ્ધરાજની વિનંતિથી કરી હતી.

૨૪. ‘કલિકાલસર્વજ્ઞ’ હેમચન્દ્ર એ દેવચન્દ્રના શિષ્ય હતા. એમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ વિપુલ તેમજ વિસ્તૃત છે અને કવિ તેમજ પંડિત તરીકે તેમણે વિવિધ ક્ષેત્રોમાં લેખનકાર્ય કર્યું છે. ગુજરાત શ્વેતાંબર જૈનોના કેન્દ્ર તરીકે સદીઓ સુધી ચાલુ રહ્યું તથા બારમી અને તેરમી સદીમાં અહીં જૈન સાહિત્ય ખૂબ વિકસ્યું એનો મુખ્ય યશ હેમચન્દ્રને ઘટે છે. તેઓ માત્ર જૈન ગ્રન્થોના રચયિતા નહોતા, પરંતુ તેમણે વ્યાકરણ, કાશ, અલંકાર અને છંદ જેવા સાર્વત્રિક અગત્યના સાહિત્યિક વિષયો ઉપર મહત્વના પાશ્વગ્રન્થો આપ્યા. આ સર્વને કારણે તેઓ ‘કલિકાલસર્વજ્ઞ’ તરીકે ઓળખાય છે. અમદાવાદ પાસેના ધંધુકામાં ઈ. સ. ૧૦૮૯ માં એમનો જન્મ થયો હતો. તેઓ એક વેપારીના પુત્ર હતા. એમનાં માતા-મામા શ્રદ્ધાળુ જૈન હતાં અને બાલ્યવયમાં જ એમને જૈન સાધુ તરીકેની દીક્ષા અપાઈ હતી. જૈન સાધુ તરીકે એમણે પોતાના જીવનનો મોટો ભાગ ગુજરાતના પાટનગર અણહિલવાડમાં ગાળ્યો હતો. બ્યારે સિદ્ધરાજ જ્યસિંહ માળવા ઉપર વિજય કરીને પાછો આવ્યો ત્યારે અણહિલવાડના વિદ્વાનો એને અભિનંદવાને એકત્ર થયા હતા. ઉજ્જયિનીની સાહિત્યસમૃદ્ધિની સ્પર્ધા કરવાની ઇચ્છાથી સિદ્ધરાજે એ સમયે હેમચન્દ્રને એક વ્યાકરણ લખવાની વિનંતિ કરી અને એ કાર્ય માટે દેશના જુદા જુદા ભાગોમાંથી હેમચન્દ્રને પૂર્વકાલીન વ્યાકરણગ્રન્થો મંગાવી આપ્યા. હેમચન્દ્રે પોતાનો સુપ્રસિદ્ધ વ્યાકરણગ્રન્થ લખ્યો તથા કર્તા હેમચન્દ્ર

૩૮. ર. છા. પરીખ, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૧૬૨.

૩૯. સમકાલીન લેખક યશશ્ચન્દ્રકૃત સંસ્કૃત નાટક ‘સુદ્રિતકુમુદચન્દ્રપ્રકરણ’-માં કુમુદચન્દ્ર અને દેવસૂરિના વાદનું તથા સિદ્ધરાજ અને એની સભાનું સુંદર ચિત્રણ મળે છે.

અને આશ્રયદાતા સિદ્ધરાજ એ બન્નેનું નામ એ સાથે જોડવા માટે એને 'સિદ્ધહેમચન્દ્ર' એવું નામ આપ્યું. સિદ્ધરાજે એની પ્રુકળ નકલો કરાવી અને ભારતના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં મોકલી આપી. એ સમયના સરસ્વતીપીઠ-કાશ્મીરમાં એની વીસ નકલો મોકલવામાં આવી. વળી હેમચન્દ્રે બે 'દ્વાચાત્રય' કાવ્યો—એક સંસ્કૃત અને બીજું પ્રાકૃત-રચ્યાં. એમાં 'સિદ્ધહેમ' વ્યાકરણનાં અનુક્રમે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાને લગતાં સૂત્રોનો ભાષામાં કઈ રીતે વિનિયોગ થાય છે એનાં ઉદાહરણ આપવા સાથે યૌલુક્ય વંશનો તથા સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળ(ઈ. સ. ૧૧૪૩-૧૧૭૪)નો ઇતિહાસ તેમણે આપ્યો છે. સાહિત્યની એક પણ શાખા એવી નથી, જેમાં હેમચન્દ્રે પોતાનો વિશિષ્ટ ફાળો આપ્યો ન હોય. હેમચન્દ્રના એક લઘુવચક સમકાલીન સોમ-પ્રભાચાર્યે^{૪૦} નીચેના શ્લોકમાં હેમચન્દ્રની સાહિત્યિક સિદ્ધિઓને બહુ સંક્ષેપમાં પણ ઔચિત્યપૂર્વક વર્ણવી છે—

ક્લત્તમં વ્યાકરણં નવં વિરચિતં છન્દો નવં દ્વાચાત્રયા-
લંકારૌ પ્રથિતૌ નવૌ પ્રકટિતૌ શ્રીયોગશાસ્ત્રં નવમ્ ।
તર્કઃ સંજનિતો નવો જિનવરાદીનાં ચરિત્રં નવં
વદ્ધં યેન ન કેન કેન વિધિના મોહઃ કૃતો વૃતઃ ॥

અર્થાત્ જેમણે નવું વ્યાકરણ ('સિદ્ધહેમ') રચ્યું, નવું છન્દઃશાસ્ત્ર ('છન્દોનુશાસન') રચ્યું, નવાં 'દ્વાચાત્રય' કાવ્યો અને અલંકારશાસ્ત્ર ('કાવ્યાનુશાસન') પ્રથિત કર્યો, નવું 'યોગશાસ્ત્ર' પ્રકટ કર્યું, નવું તર્કશાસ્ત્ર ('પ્રમાણભીમાંસા,') સજ્જ કર્યું તથા જિનેશ્વર આદિનું નવું ચરિત્ર ('ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત' અને 'પરિશિષ્ટ પર્વ') રચ્યું; તેમણે કઈ રીતે આપણું અજ્ઞાન દૂર કર્યું નથી ? ”

આ ગ્રન્થો ઉપરાંત હેમચન્દ્રે 'અનેકાર્થસંગ્રહ', 'અભિધાનચિન્તામણિ,' સંસ્કૃતેતર પ્રાકૃત શબ્દોનો કોશ 'દેશીનામમાલા' એ સાહિત્યને લગતા કોશો રચ્યા છે. એમના 'નિઘંટુશેષ'ના પહેલા બે વિભાગો ઓષધિ અને વનસ્પતિને લગતા છે, બ્યારે ત્રીજો વિભાગ રત્નોને લગતો છે. આ સિવાય એમણે તત્ત્વજ્ઞાનગણિત કેટલાંક સ્તોત્રો પણ રચ્યાં છે.^{૪૦} હેમચન્દ્ર પ્રત્યે

૪૦. હેમચન્દ્રનાં જીવન અને કાર્ય માટે જુઓ, ડૉ. બ્યૂલર, 'લાઇફ ઓફ હેમચન્દ્રાચાર્ય,' ૨. છા. પરીખ, ઉપર્યુક્ત ભાગ ૧; તથા મધુસૂદન મોદી 'હેમસમીક્ષા.'

માત્ર ગુજરાતનું જ ઋણુ નથી, પરંતુ સમગ્ર સંસ્કૃત સાહિત્યમાંયે એમનું સ્થાન બહુ માનભર્યું છે.^{૪૧}

૨૫. જ્યસિંહનો ઉત્તરાધિકારી કુમારપાળ ચૌલુક્ય વંશની કુલપરંપરાએ શૈવ હતો, પરંતુ આચાર્ય હેમચન્દ્રના ગાઢ સંપર્કને કારણે તે જૈન ધર્મની અસર નીચે આવ્યો હતો અને હેમચન્દ્રને પોતાના ગુરુ ગણતો હતો. હેમચન્દ્રના ઉપદેશને પરિણામે કુમારપાળે પોતાના આખા રાજ્યમાં પ્રાણિવધ, માંસલક્ષણ, સુરાપાન, દૂત આદિ ઉપર પ્રતિબંધ મૂક્યો હતો. કુમારપાળે ઘણાં જૈન મંદિરો બંધાવ્યાં હતાં તેમજ સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિને સારો આશ્રય આપ્યો હતો. હેમચન્દ્રનું પ્રાકૃત 'દ્વાચાશ્રય' કાવ્ય જે 'કુમારપાલચરિત' તરીકે ઓળખાય છે તથા જેમાં 'સિદ્ધહેમ' વ્યાકરણના આઠમા અધ્યાયમાં આવતા પ્રાકૃત વ્યાકરણના નિયમોનાં ઉદાહરણુ અપાયાં છે, તે કુમારપાળની એક શ્રદ્ધાળુ શ્રાવક તરીકેની જીવનચર્યા વર્ણવે છે. સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળ એ બંનેના રાજ્યકાળમાં માત્ર હેમચન્દ્ર અને તેમના શિષ્યમંડળે જ નહિ, પણ સંખ્યાબંધ જૈન તેમજ જૈનેતર કવિઓ તથા વિદ્વાનોએ ગ્રન્થો રચ્યા છે. ગુજરાતની સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો એ સુવર્ણકાળ છે.

૨૬. હેમચન્દ્રનું શિક્ષણુકાર્ય એમના સાહિત્યકાર્ય કરતાં કંઈ ઓછું સફળ નહોતું. સંસ્કૃત સાહિત્યની વિવિધ શાખાઓ ઉપર એમના શિષ્યોએ ગ્રન્થો રચ્યા છે.^{૪૨} ગણનાપાત્ર નાટકકાર, નાટ્યશાસ્ત્ર ઉપરના એક ગ્રન્થ 'નાટ્યદર્પણ'ના કર્તા તથા વિશિષ્ટ સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી^{૪૩} રામચન્દ્ર એ શિષ્યોમાં મુખ્ય હતા. એમના ખીજ એક શિષ્ય ગુણચન્દ્ર હતા, જેમણે 'નાટ્યદર્પણ'ની રચનામાં રામચન્દ્રને સહકાર આપ્યો હતો. 'મુદ્રારાક્ષસ'ના કર્તા વિશાખદત્તના લુપ્ત ઐતિહાસિક નાટક 'દેવીચન્દ્રગુપ્ત'માંથી 'નાટ્યદર્પણ' સંખ્યાબંધ અવતરણો આપે છે અને એને પરિણામે ગુપ્તવંશના ઇતિહાસ ઉપર નવો જ પ્રકાશ પડે છે. ગુપ્તસમ્રાટ સમુદ્રગુપ્તના અવસાન પછી એનો નાનો પુત્ર ચંદ્રગુપ્ત ખીજે ગાદીએ આવ્યો ત્યાર પહેલાં સમુદ્રગુપ્તનો મોટા પુત્ર રામગુપ્ત રાજ થયો હતો, તેણે શત્રુરાજ સાથે સંધિની શરત તરીકે પોતાની રાણી દુર્વદેવીને એ રાજની છાવણીમાં મોકલવાનું કબજ્જું હતું, પણ

૪૧. ખ્યૂલરના ગ્રન્થના અંગ્રેજ અનુવાદની ડૉ. વિન્ડરનિન્સે લખેલી પ્રસ્તાવના

૪૨. ભો. જ. સાંડેસરા, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૨૫-૪૯ ('હેમચન્દ્રાચાર્યનું શિષ્યમંડળ' એ લેખ)

૪૩. એ જ, પૃ. ૩૫-૩૮

ચંદ્રશ્યુતે આ આખી યોજના નિષ્કૂળ બનાવી હતી અને રામગુપ્તનો વધ કરી અથવા કરાવીને તે ગાદીએ આવ્યો હતો અને દ્રુવદેવી સાથે લગ્ન કર્યું હતું. આ ઐતિહાસિક હકીકત એ અવતરણોમાંથી જાણવા મળે છે. ઉપલબ્ધ અને અનુપલબ્ધ સંખ્યાબંધ સંસ્કૃત નાટકોમાંથી ‘નાટચદર્પણ’માં અવતરણ અપાયાં છે, જેમાં રામચન્દ્રનાં પોતાનાં નાટકો પણ છે. ધનંજયનું ‘દશરૂપક’ (ઇસવી સનની દસમી સદી) રામચન્દ્રને જાણીતું હશે, પણ તેણે ‘નાટચદર્પણ’ની રચના મૌલિક દ્રષ્ટિએ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. નાટકના પ્રકારો, એના સ્વરૂપ તથા રસ પરત્વે આ ગ્રન્થમાં કેટલીક એવી પરંપરાઓ સચવાઈ છે કે જે ભરતથી સ્પષ્ટ રીતે ભિન્ન જણાય છે. ગુજરાતમાં રચાયેલાં આશરે બે ડઝન સંસ્કૃત નાટકોમાંથી અગિયાર નાટકો રામચન્દ્રે રચેલાં છે. સંસ્કૃત નાટકના ઓછામાં ઓછા ચાર પ્રકારો—નાટક, પ્રકરણ, નાટિકા અને વ્યાયોગ—આપણને રામચન્દ્ર પાસેથી મળે છે.

૨૭. હેમચન્દ્રના ખીજા શિષ્યોમાં—એમના ‘અનેકાર્થકોશ’ ઉપર ટીકા લખનાર મહેન્દ્રસરિ, સપાદલક્ષ અથવા શાકંભરીના (રાજપૂતાનામાં આવેલા સાંભરના) રાજ અર્જુરાજ ઉપર કુમારપાળનો વિજય તથા અર્જુરાજની પુત્રી જલ્હણાદેવી સાથે કુમારપાળનું લગ્ન વર્ણવતા સંસ્કૃત નાટક ‘ચંદ્રલેખાવિજયપ્રકરણ’ના કર્તા હેમચન્દ્ર, કુમારપાળે પાટણમાં બંધાવેલા જૈન પ્રાસાદ કુમારવિહારનું કાવ્યમય વર્ણન કરતા રામચન્દ્રકૃત પ્રશસ્તિકાવ્ય ‘કુમારવિહારશતક’ ઉપર વિક્રતાપૂર્ણ ટીકા લખનાર વર્ધમાનગણિ, હેમચન્દ્રના ‘યોગશાસ્ત્ર’માંની કેટલીક વ્યાકરણવિષયક સ્ખલનાઓ પ્રત્યે ધ્યાન દોરનાર ઉદયચન્દ્ર, ‘પ્રભાવકચરિત’ (૨૨-૭૩૯) અને ‘કુમારપાલપ્રબંધ’ (પૃ. ૧૮૮)માં જેમનો ઉલ્લેખ આવે છે તે યશચન્દ્ર, તથા છેલ્લે કુમારપાળ પછી ગાદીએ આવનાર જૈનદેષી રાજ અજયપાળને હસ્તે થયેલા રામચન્દ્રના મૃત્યુમાં નિમિત્ત બનનાર બાલચન્દ્ર** એટલાં નામો મળે છે. અનુશ્રુતિ પ્રમાણે હેમચન્દ્રનો શિષ્યસમુદાય ઘણો મોટો હતો,** અને ઉપર જેમનાં નામ નોંધ્યાં છે એ સિવાય ખીજા સંખ્યાબંધ શિષ્યો એમને હોય એ તદ્દન શક્ય છે.

૨૮. હેમચન્દ્રના નોંધપાત્ર સમકાલીનોમાં સિદ્ધરાજના પ્રજાચક્ષુ રાજકવિ શ્રીપાલનો ખાસ ઉલ્લેખ કરવો જોઈ એ. શ્રીપાલ પ્રાગ્વાટ જ્ઞાતિનો હતો.

૪૪. પ્રકો, પૃ. ૯૮; પુપ્રસં, પૃ. ૪૬; પ્રચિ, પૃ. ૯૭

૪૫. ખ્યુલર, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૬૦.

સિદ્ધરાજે બ'ધાવેલા સુપ્રસિદ્ધ સહસ્ત્રલિંગ તળાવનું સંસ્કૃત પ્રશસ્તિકાવ્ય તેણે રચેલું હતું. એ કાવ્ય આરસની એક પદ્ધિકામાં કોતરીને સહસ્ત્રલિંગને કિનારે સિદ્ધરાજે બ'ધાવેલા કીર્તિસ્તંભમાં મૂકવામાં આવ્યું હતું. એ પદ્ધિકાનો એક નાનો ટુકડો પાટણમાં એક મંદિરની ભીંતમાં ચણાયેલો મળ્યો છે.^{૪૬} સિદ્ધપુરના રુદ્રમહાલયનો સિદ્ધરાજે જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો એની પ્રશસ્તિ પણ શ્રીપાલે રચી હતી એમ કહેવાય છે.^{૪૭} કુમારપાળના રાજ્યકાળમાં, ઈ. સ. ૧૧૫૦ માં બ'ધાયેલી વડનગરના કિલ્લાની પ્રશસ્તિને અંતે શ્રીપાલ પોતાને વિશે કહે છે—

एकाहनिष्पन्नमहाप्रबन्धः श्रीसिद्धराजप्रतिपन्नबन्धुः ।

श्रीपालनामा कविचक्रवर्ती प्रशस्तिमेतामकरोत्प्रशस्ताम् ॥^{૪૮}

આમાં જેની વાત કરવામાં આવી છે એ 'મહાપ્રબન્ધ' એ 'પ્રભાવક-ચરિત'માં નિર્દેષ્ટ 'વૈરોચનવિજય' હશે,^{૪૯} એવું અનુમાન થાય છે. વડનગરપ્રશસ્તિના ઉપર ટાંકેલા શ્લોકમાં કહ્યું છે તેમ શ્રીપાલ એ સિદ્ધરાજનો ગાઠ મિત્ર હતો તથા એના દરબારમાંના કવિમંડળમાં મુખ્ય હતો. અણુહિલવાડના દરબારમાં આવેલા ભાગવત સંપ્રદાયના આચાર્ય દેવબોધ તથા અન્ય પંડિતો સાથેનાં એનાં સંપર્કો અને સંપર્ક વિશેની ઘણી માહિતી પ્રબન્ધોમાંથી મળે છે.^{૫૦} સમકાલીન કવિઓમાંના કેટલાક પોતાની રચનાઓ સુધરાવવા માટે શ્રીપાલ પાસે આવતા એવી હકીકત પણ પ્રાપ્ત થાય છે.^{૫૧}

૨૯. શ્રીપાલનો પુત્ર સિદ્ધપાલ એક સારો કવિ હતો. સોમપ્રભાચાર્ય પોતાનો પ્રાકૃત ગ્રન્થ 'કુમારપાલપ્રતિબોધ' ઈ. સ. ૧૧૮૫ માં સિદ્ધપાલના ઉપાશ્રયમાં રહીને રચ્યો હતો. સિદ્ધપાલનો પુત્ર વિજયપાલ પણ નાટકકાર હતો અને એણે રચેલું 'દ્રૌપદીસ્વયંવર' નાટક અણુહિલવાડમાં મૂળરાજે બ'ધા-

૪૬. સાતમી અખિલ ભારતીય પ્રાચ્યવિદ્યા પરિષદનો અહેવાલ, પૃ. ૬૪૯ ઉપર આ વિશે શ્રી. રામલાલ મોદીનો અંગ્રેજી લેખ. આ લેખ ગુજરાતીમાં 'સ્વ. રા. ચુ. મોદી લેખસંગ્રહ'માં છપાયો છે.

૪૭. જ્ઞેસાઈ, પૃ. ૨૩૫-૩૬

૪૮. 'પ્રાચીન લેખમાલા', ભાગ ૧, નં. ૪૫

૪૯. હુપ્ર, પુ. ૭૭, પૃ. ૩૩

૫૦. ૨. છા. પરીખ, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૨૫૫ અને આગળ

૫૧. જ્ઞેસાઈ, પૃ. ૨૩૫-૩૬

વેલા ત્રિપુરુષપ્રાસાદમાં ભીમદેવ ખીજની આજ્ઞાથી ભજવાયું હતું.^{૫૨} આમ સતત ત્રણ પેઢી સુધી કવિત્વપરંપરા ચાલુ રહી હોય એવાં ઉદાહરણુ સાહિત્યના ઇતિહાસમાં બહુ વિરલ છે.

૩૦. આ સમયના નોંધપાત્ર લેખકોમાં સાહિત્યશાસ્ત્રના ગ્રન્થ ‘વાગ્ભટાલંકાર’નો કર્તા વાગ્ભટ છે. મંત્રી ઉદયનના પુત્ર વાગ્ભટ સાથે તથા નેમિકુમારનો પુત્ર વાગ્ભટ જોણે ‘કાવ્યાનુશાસન’ નામે અલંકાર ગ્રન્થ રચ્યો છે અને આ પછીના સમયમાં થઈ ગયો છે એની સાથે આ વાગ્ભટનો કેટલીક વાર ગોટાળો કરવામાં આવે છે એ ધરાધર નથી. આ વાગ્ભટના પિતાનું નામ સોમ હતું. ‘વાગ્ભટાલંકાર’ના મંગલાચરણુ ઉપરથી જણાય છે તે પ્રમાણે એ જૈનધર્મી હતો. અધ્યા. રસિકલાલ છો. પરીખે યોગ્ય અનુમાન કર્યું છે તેમ આ કૃતિ જ્યસિંહના માલવવિજય (ઈ. સ. ૧૨૩૬) તથા એના મૃત્યુ (ઈ. સ. ૧૧૪૩) વચ્ચેના કાળમાં રચાઈ હશે, કેમકે માલવવિજયનો એ ઉલ્લેખ કરે છે, પણ એમાં એકેય શ્લોક કુમારપાળની પ્રશંસાનો નથી.^{૫૩}

૩૧. એ સમયનાં ખીજ બે ગાયનાપાત્ર સંસ્કૃત નાટકો તે પ્રહ્લાદન-દેવનું ‘પાર્થપરાક્રમ વ્યાયોગ’ (ઈ. સ. ૧૧૭૦ આસપાસ) તથા યશપાલનું ‘મોહરાજપરાજય’ (ઈ. સ. ૧૧૭૪ અને ૧૧૭૭ ની વચ્ચેમાં) છે. પ્રહ્લાદનદેવ એ ચંદ્રાવતીના રાજા અને કુમારપાળના માંડલિક પરમાર ધારાવર્ષનો નાનો ભાઈ હતો. પ્રતાવનામાં ઉલ્લેખ છે તે પ્રમાણે, એનો ‘પાર્થપરાક્રમ વ્યાયોગ’ આખુ ઉપર પરમારોના કુલદેવ અચલેશ્વરના પવિત્રકારોપણુ પર્વમાં ભજવાયો હતો. દીક્ષ રસનું નિરૂપણુ કરવાનો એનો દાવો છે. નાટકનું વસ્તુ પ્રસિદ્ધ છે અને તે ‘મહાભારત’ના ‘વિરાટ પર્વ’માંથી લેવામાં આવ્યું છે. વિરાટ રાજાની ગાયો કૌરવો હરી જાય છે ત્યારે ગુપ્તવાસમાં રહેલા પાંડવોમાંથી અર્જુન એમને હરાવીને ગાયો પાછી વાળે છે. કર્તા પ્રહ્લાદનદેવની વીરતા અને ઉદારતાની પ્રશંસા વસ્તુપાળના મિત્ર સોમેશ્વરે પોતાના ‘કૃતિત્તિકૌમુદી’ કાવ્યના આરંભમાં કરેલી છે. અહીં એ પોતાની કવિતા માટે પ્રસાદ ગુણનો દાવો કરે છે અને એ વાજબી છે. નાટ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આ વ્યાયોગ કંઈક ધ્યાન ખેંચે એવો છે, કેમકે એમાં નાન્દી પછી તુરત જ સ્થાપક આવે છે અને બે શ્લોકો બોલે છે; એ પછી તુરત

૫૨. ભો. જ સાંડેસરા, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૬૦

૫૩. ર. છો. પરીખ, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૨૬૨

જ એક નટ રંગભૂમિ ઉપર આવીને એને સંબોધે છે, પણ એનો ઉત્તર સૂત્રધાર આપે છે ! સ્પષ્ટ છે કે કર્તાના મત મુજબ અથવા પછીના કાળની શાસ્ત્રપરંપરા મુજબ સ્થાપક અને સૂત્રધાર એ બે શબ્દો એકાર્થક ગણાતા હશે. વળી છેવટનું ભરતવાક્ય નાયક અર્જુનના મુખમાં મુકાયું નથી, પણ નાટકને અંતે અપ્સરાઓ સાથે વિમાનમાં બેસીને આવતા વાસવના મુખમાં મુકાયું છે. ૫૪ પ્રહલાદને બીજી કેટલીક કૃતિઓ રચી હતી એમ સુભાષિતસંગ્રહોમાં જળવાઈ રહેલા એના કેટલાક શ્લોકો ઉપરથી જણાય છે. રામચન્દ્રની પછી વ્યાયોગનો નાટ્યપ્રકાર અજમાવનાર એ પહેલો ગુજરાતી નાટ્યકાર છે. ઉત્તર ગુજરાતનું પ્રહલાદનપુર અથવા પાલનપુર શહેર તેણે વસાવ્યું હતું.

૩૨. 'મોહરાજપરાજ્ય'ની રચના કુમારપાળના ઉત્તરાધિકારી અજ્ય-પાળના જૈન મંત્રી યશ:પાલે કરેલી છે. આ નાટક અજ્યપાળના રાજ્યકાળ (ઈ. સ. ૧૧૭૪-૭૭) દરમ્યાન રચાયું હતું, અને ધારાપદ્રમાં (બનાસકાંઠા જિલ્લામાં આવેલા અત્યારના થરાદમાં) રાજ કુમારપાળે બંધાવેલા મન્દિર કુમારવિહારમાં મહાવીરસ્વામીની મૂર્તિના યાત્રામહોત્સવપ્રસંગે ભજવાયું હતું. કર્તા યશ:પાલ એ સમયે ધારાપદ્રનો હાકેમ હોય અથવા ત્યાંનો કેવળ નિવાસી હોય એમ બને. પ્રમાણમાં જૂના સમયમાં રચાયેલી જૈન રૂપકગ્રન્થિ (Allegory)નું આ નાટક ઉદાહરણ છે. કુમારપાળના જૈનધર્મ-સ્વીકારનું, તથા આચાર્ય હેમચન્દ્રના પ્રયત્નોને પરિણામે તેણે ખરેખર કરેલી અમારી ઘોષણાનું અને મૃત્યુ પામેલા નાવારસ માણસોનું ધન રાજ્ય કબજે લઈ લે એ જૂની શ્લોક (સ્મૃતિવિત્ત)ના તેણે કરેલા ત્યાગનું વર્ણન એમાં છે. નાટકના શીર્ષકનો શબ્દાર્થ થાય છે 'મોહ અથવા અજ્ઞાન ઉપર વિજય,' અને રાજ, હેમચન્દ્ર અને વિદૂષક સિવાયનાં એમાંનાં બધાં પાત્રો જુદા જુદા ગુણગુણનાં પ્રતીકો છે. ૫૫ રૂપક તરીકે પણ એ કંઈ ઊતરતી કોટિનું નથી. સાદા સંસ્કૃતમાં એ રચાયેલું છે અને મધ્યકાળનાં સંસ્કૃત નાટકોમાં સામાન્ય એવી શૈલીની કૃત્રિમતાઓથી મુક્ત છે. કુમારપાળના રાજ્યકાળની સામાજિક સ્થિતિ ઉપર તે પ્રકાશ પાડે છે, અને શિલાલેખો તથા ગુજરાતના ઇતિહાસનાં અન્ય સાધનોમાંથી જે માહિતી મળે છે એને અનુમેદન આપે છે. ઘૂતના જુદા જુદા પ્રકારો અને પ્રાણિહિંસાને વિહિત ગણનારા સંપ્રદાયો

૫૪. ક્રીથ, સંસ્કૃત ડામા, પૃ. ૨૬૫

૫૫. એ જ, પૃ. ૨૫૩-૫૪

વિશે એમાંથી ઘણી મહત્વની માહિતી મળે છે. આ નાટકમાંનાં પ્રાકૃતો ઉપર હેમચન્દ્રના 'પ્રાકૃત વ્યાકરણ'ની ઊંડી અસર છે. ૫૬ આ રૂપકગ્રન્થને એ પ્રકારના એક પૂર્વકાલીન નાટક, કૃષ્ણમિશ્રકૃત 'પ્રબોધચન્દ્રોદય' (૧૧ મા સૈકા) સાથે સરખાવી શકાય. 'પ્રબોધચન્દ્રોદય'ની કેટલીક અસર આ નાટક ઉપર હોય એમ જણાય છે.

૩૩. જૈન આગમ ગ્રન્થોના એક મહાન સંસ્કૃત ટીકાકાર આચાર્ય મલયગિરિ પણ આ સમયમાં થઈ ગયા. કેટલાક મહત્વના આગમો ઉપર ટીકાઓ લખવા ઉપરાંત કેટલાક આગમેતર ગ્રન્થો ઉપર પણ તેમણે ટીકાઓ રચેલી છે, અને 'મુષ્ટિ વ્યાકરણ' (મૂઠીમાં સમાય એવું-સંક્ષિપ્ત વ્યાકરણ) નામે એક વ્યાકરણ પણ લખ્યું છે. મલયગિરિએ પોતાની કૃતિઓમાં પોતાને વિશે કશી માહિતી આપી નથી, એટલું જ નહિ, પણ કોઈ કૃતિનું રચના-વર્ષ પણ એમણે આપ્યું નથી. પરંતુ એમાંની કેટલીકમાં 'કુમારપાળના રાજ્ય'નો ઉલ્લેખ એમણે કર્યો છે તથા અરુણત્ કુમારપાલોડરાતીન્ એ ઉદાહરણ વ્યાકરણમાં આપ્યું છે. ૫૭ આ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે મલયગિરિ કુમારપાળના રાજ્યકાળમાં અથવા એ અરસામાં વિદ્યમાન હોવા જોઈએ. એમની ટીકાઓમાં અસાધારણ વિદ્વત્તા અને સરળતાનો સુમેળ થયેલો છે અને એથી અભ્યાસીઓ તથા વિદ્યાર્થીઓ માટે એ ઘણી અગત્યની છે. જૈન આગમના સંસ્કૃત ટીકાકારોમાં હરિભદ્રસૂરિ, શીલાકંઠેવ, અભયદેવસૂરિ અને મલયગિરિ એ સૌથી મુખ્ય છે. એમાં સમયદષ્ટિએ મલયગિરિ સૌથી છેલ્લા છે. મૂલ આગમો મગધમાં રચાયેલા હોવા છતાં એનું છેવટનું સંકલન ગુજરાતમાં થયું હતું તથા એ ઉપરની સર્વ ટીકાઓ પ્રાચીન ગુર્જર દેશમાં રચાયેલ છે એ વસ્તુ જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસમાં નોંધપાત્ર છે.

૩૪. કુમારપાળ અને એના અનુગામીઓનો સમય છોડીને ઇસવી સનના બારમા શતકના અંતમાં આવતાં સમસ્ત ભારતીય કથાસાહિત્યના અભ્યાસ માટે ઘણા મહત્વનો એક ગ્રન્થ મળે છે. આ ગ્રન્થ તે પૂર્ણભદ્રનું 'પંચા-ખ્યાન.' એની રચના સં. ૧૨૫૫ (ઈ. સ. ૧૧૯૯)માં થયેલી છે, બ્યારે વસ્તુપાળ અને તેજપાળ પ્રાયઃ કિશોરાવસ્થામાં હશે. પશ્ચિમ ભારતીય 'પંચતંત્ર' જે મૂલ 'પંચતંત્ર'ની સૌથી પ્રસિદ્ધ પાકપરંપરા છે તથા

૫૬. એ જ, પૃ. ૨૫૫-૫૬

૫૭. જૈસાઈ, પૃ. ૨૭૩-૭૪. આમાં ક્રિયાપદ અદ્યતન ભૂતમાં છે, તેથી તદ્દન નજીકના સમયમાં બનેલા બનાવોનો કર્તા ઉલ્લેખ કરે છે એમ ગણી શકાય.

સંસ્કૃતશાસ્ત્રોમાં જે ‘સરલ વાચના’ (Textus Simpliciorum) તરીકે જાણીતી છે એની આ ‘પંચતંત્ર’ એ ‘અલંકૃત વાચના’ (Textus Ornation) છે. એના ઉપર ‘પંચતંત્ર’ની કાશ્મીરી પાઠપરંપરા ‘તંત્રાખ્યાયિકા’ની સ્પષ્ટ અસર છે તથા તે ઉપરાંત અન્નપયા મૂળની-ઘણું કરીને લોકસાહિત્યમાંથી લેવાયેલી કેટલીક વાર્તાઓ પણ એમાં છે. પણ આ કૃતિનું ખરું મહત્ત્વ તો એ વસ્તુમાં રહેલું છે કે કર્તાએ બહુ સંભાળપૂર્વક આખીયે ‘સરલ વાચના’નું સંશોધન કરેલું છે, કેમકે એના સમય સુધીમાં એ ખૂબ અશુદ્ધ બની ચૂકેલી હતી. આ સંશોધનનું કાર્ય પૂર્ણભદ્રે એક સોમમંત્રીની સૂચનાથી હાથ ધર્યું હતું.^{૫૮} આ સોમમંત્રી કાણુ એના નિર્ણય હજી બરાબર થઈ શક્યો નથી. ગ્રન્થપ્રશસ્તિમાં ઉલ્લેખ છે તે પ્રમાણે, ‘મૂલ ગ્રન્થના પ્રત્યેક શબ્દનું’ પૂર્ણભદ્રે શોધન કર્યું હતું,^{૫૯} અને પરિણામે કૃતિનું એવું ‘પ્રત્યન્તર તૈયાર કર્યું, જે ખીજે ક્યાંય નથી.’^{૬૦} આપણે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે આ કંઈ અર્વાચીન પદ્ધતિનું ગ્રન્થસંપાદન નથી, તોપણ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે પૂર્ણભદ્રે સંખ્યાબંધ હસ્તપ્રતો એકત્ર કરી હોવી જોઈએ અને ‘સાદી વાચના’ની લોકપ્રિયતાને કારણે એમાં જે પાઠભ્રષ્ટતાઓ દાખલ થઈ હતી તે પોતાની રીતે સુધારેલી હોવી જોઈએ. પશ્ચિમ ભારતીય ‘પંચતંત્ર’માં કેટલેય સ્થળે પૂર્ણભદ્ર-સંમત પાઠ સ્વીકારવાથી જ આપણે શુદ્ધ વાચના અને તર્કશુદ્ધ અર્થ આજે પણ મેળવી શકીએ છીએ એ જ એના શ્રમની સફળતાનો પુરાવો છે.^{૬૧}

૩૫. ગુર્જરદેશની કેટલીક વિશિષ્ટ સાહિત્યિક વ્યક્તિઓ અને કૃતિઓનો આ સંક્ષિપ્ત વૃત્તાન્ત છે. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશમાં તથા એ કાળે આ પ્રાન્તમાં પ્રચલિત હશે એવી ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશમાં-પ્રાચીન ગુજરાતીમાં સેંકડો ગ્રન્થો મૂળરાજ સોલંકીના સમયથી માંડી ગુજરાતના

૫૮. શ્રીલોકમન્નિવચનેન દિશીર્ણવર્ણમાલોક્ય શાસ્ત્રમસ્થિલં સ્થલ પદ્યતન્ત્રમ્ ।

શ્રીપૂર્ણભદ્રગુહુણા ગુહુણાદરેણ સંશોધિતં નૃપતિનીતિવિવેવનાય ॥

૫૯. પ્રત્યક્ષરં પ્રતિપદં પ્રતિવાક્યં પ્રતિકથં પ્રતિશ્લોકમ્ ।

શ્રીપૂર્ણભદ્રસૂરિર્વિશોધયામાસ શાસ્ત્રમિદમ્ ॥

૬૦. પ્રત્યન્તરં ન પુનરસ્ત્યમુના ક્રમેણ કુત્રાપિ કિચ્ચન જગત્યપિ નિશ્ચયો મે ।

કિંવાચયસ્ત્કવિપદાક્ષત્વીજમુષ્ટિઃ ક્ષિપ્તા મયા મતિજલેવ જગામ વૃદ્ધિમ્ ॥

૬૧. જુઓ ભો. જ. સાંકેસરા, ‘પંચતંત્ર’ (ગુજ. અનુવાદ) પૃ. ૧૧-૧૨ ટિ., ૨૪૨-૪૩ ટિ. ૩૨૭ ટિ. ૩૩૦ ટિ., ૩૩૧-૩૨ ટિ., ૩૩૩ ટિ., ઇત્યાદિ.

છેલ્લા હિન્દુ રાજ કર્ણ વાઘેલાના સમય સુધી (ઈ. સ. ૧૨૯૬-૧૩૦૪)માં અણહિલવાડમાં તથા ગુજરાતના ચૌલુક્ય રાજ્યના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં રચાયેલા છે. એ પછી ઠેક ૧૮ મા સૈકા સુધી આ પ્રકારની કૃતિઓ વિપુલ સંખ્યામાં આપણને મળે છે. ધાર્મિક તેમજ અન્ય વિષયના સાહિત્યની સર્વ શાખાઓને લગતી રચનાઓ એમાં છે. આમાંના મોટા ભાગના ગ્રન્થો હજી અપ્રકાશિત હોઈ પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકભંડારોમાં સચવાયેલા છે.

૩૬. અણહિલવાડ પાટણ એ ગુર્જર સામ્રાજ્યનું કેન્દ્ર હતું. કુમાર-પાળના રાજ્યકાળમાં એની સમૃદ્ધિની પરાકાષ્ટા હતી અને એ સમયે એના વિસ્તાર દક્ષિણે કોંકણથી માંડી આખું રાજપૂતાના અને પશ્ચિમે કચ્છ સૌરાષ્ટ્ર અને સિન્ધની સરહદ સુધીના પ્રદેશથી માંડી પૂર્વે આખાં માળવાને આવરી લેતો હતો. ગુજરાતની રાજસત્તાની પડતીનાં ખીજ કુમાર-પાળના રાજ્યકાળના છેલ્લા દિવસોમાં વવાઈ ચૂક્યાં હતાં.^{૬૨}

કુમારપાળ પછીના ત્રીજા રાજ—વચ્ચેના બે રાજ્યો બહુ થોડો સમય ગાદીએ રહ્યા હતા—ભીમદેવ ખીજના સમય (ઈ. સ. ૧૧૭૯-૧૨૪૨)માં આ પડતી સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે, તોપણ વીરધવલ વાઘેલા અને તેના વિખ્યાત મંત્રીઓ વસ્તુપાળ અને તેજપાળના સમયમાં ગુજરાતની જાહો-જલાલી ફરી વાર પૂર્વવત્ પ્રકાશી હતી. પશ્ચિમ ભારતમાં મધ્યકાલીન હિન્દુ રાજ્યકાળમાં પાટણનું જે અતિ અગત્યનું સ્થાન હતું એ જોતાં એ શહેરની સાંસ્કારિક મહત્તાનું વિહંગાવલોકન અહીં ઉચિત થશે.

૩૭. મૌર્યકાળમાં હતી એવી કોઈ પ્રકારની વસ્તીગણતરીની પ્રથાનું અસ્તિત્વ ચૌલુક્ય અને વાઘેલા સમયમાં હતું એમ કહેવાના કોઈ પુરાવા નથી. પરંતુ અણહિલવાડનાં જે સંખ્યાબંધ વર્ણુનો આપણને મળે છે તે ઉપરથી એની વસ્તી ઘણી મોટી હતી એમ કહેવામાં કશી અતિશયોક્તિ નથી. કેટલેક સ્થળે તો એને ઉલ્લેખ ‘નરસમુદ્ર’ તરીકે કરેલો છે. વેપાર અને વાણિજ્યનું એ મોટું મથક હતું. સમકાલીન સાહિત્યરચનાઓમાં આ નગરનાં ઘણાં વર્ણુનો મળી આવે છે. હેમચન્દ્રનાં બંને ‘દ્વાયાશ્રયકાવ્ય’નાં તથા સોમશ્વરકૃત ‘કૃત્તિકૌમુદી’નાં વર્ણુનો આમાં વિશિષ્ટ છે અને કાવ્યસહજ અતિશયોક્તિઓ અને અલંકારો એમાં હોવા છતાં અભ્યાસીની ઇતિહાસલક્ષી કલ્પનાશક્તિને ઉત્તેજે એવી વાસ્તવદર્શિતા એમાં અવશ્ય રહેલી છે.^{૬૩}

૬૨. ૨. છા. પરીખ, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૨૨૬-૩૦

૬૩. એ જ, પૃ. ૨૩૨

સિદ્ધરાજે બંધાવેલું સહસ્ત્રલિંગ તળાવ જેની આસપાસ ૧૦૦૮ શૈવ મન્દિરો અને ૧૦૮ દેવીમન્દિરો આવેલાં હતાં તથા એના કિનારા ઉપરનો આરસનો ભવ્ય ક્ષીર્તિસ્તંભ જે ઉપર શ્રીપાલકૃત પ્રશસ્તિ કોતરેલી હતી—એ વડે અણુ-હિલવાડનો દેખાવ ખરેખર આકર્ષક લાગતો હોવો જોઈએ. જુદા જુદા વિદ્યાવિષયોનું અધ્યયન કરાવતી સત્રશાળાઓ અને વિદ્યામઠો, જેમાં અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ માટે રાજ્ય તરફથી વિના મૂલ્યે રહેવાની અને અન્નવસ્ત્રની વ્યવસ્થા હતી,^{૬૪} એને કારણે સહસ્ત્રલિંગ આસપાસનો વિસ્તાર એક વિશ્વવિદ્યાલય જેવો બનેલો હતો. બધા જ સંપ્રદાયોને અહીં સ્થાન હતું તથા બૌદ્ધ તર્કશાસ્ત્ર સમેત^{૬૫} સર્વ દર્શનોનો અભ્યાસ આ નગરમાં થતો હતો. વસ્તુપાળની બાબતમાં આપણે જોઈશું તે પ્રેમાણુ, એક પ્રકારનો સર્વ-ધર્મસમભાવ પ્રવર્તતો હતો, અને એક જ કુટુંબના માણસો જુદા જુદા ધર્મો પાળવા સાથે પરસ્પર પૂરા પ્રેમભાવથી રહેતા હોય એવાં ઉદા-હરણો છે. રાજ્યકર્તા વર્ગના માણસો જૈન સાધુ બન્યા હોય એવા પણ સંખ્યાબંધ દાખલા છે. ભીમદેવ પહેલાના મામા દ્રોણાચાર્ય (પેરા ૨૦) તથા ગૃહસ્થાવસ્થામાં દ્રોણાચાર્યના ભત્રીજા અને પછી એમના શિષ્ય સુરા-ચાર્યનાં નામ એમાં નોંધપાત્ર છે.^{૬૬}

૩૮. અગાઉ કહેવામાં આવ્યું છે તેમ, આ નગરમાં સંસ્કારિતાનું એકંદર ધોરણ ઊંચું હતું. રાજ્ય દ્વારા સંચાલિત વિદ્યામઠો ઉપરાંત જુદા જુદા સંપ્રદાયોનાં ચૈત્યો અને મઠો એ ખરું જોતાં જિંચી કોટિની અધ્યયન-શાળાઓ જ હતાં, બ્યાં વિદ્યાત્રયી (તર્ક, લક્ષણ અને સાહિત્ય) તથા એ સાથે સંબંધ ધરાવતા વિષયોનો અભ્યાસ થતો હતો. અણુહિલવાડ અને બીજાં નગરોમાં સંસ્કૃત નાટકો પર્વદિવસોએ કે ઉત્સવપ્રસંગોએ ભજવાતાં હતાં અને લોકો ઉત્સાહપૂર્વક એ જાવા માટે જતાં હતાં. સામાન્ય માણસો પણ નાટકના સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સંવાદો સમજી શકતાં ન હોય તો આ બની શકે નહિ. નાટકો ઘણુંખરું મન્દિરોમાં રાજા, મંત્રી કે કોઈ ધનિક વેપારીની આજ્ઞાથી ભજવાતાં હતાં. સુપ્રસિદ્ધ કાશ્મીરી કવિ બિલ્હણુ જે સિદ્ધરાજના પિતા કર્ણુ સોલંકીના રાજ્ય (ઈ. સ. ૧૦૬૪-૯૪)માં થોડોક

૬૪. સંસ્કૃત 'દ્વયાશ્રય કાવ્ય'ની ટીકા, ૧-૭

૬૫. 'પ્રભાવકચરિત,' ૧૬-૭૩

૬૬. સુરાચાર્ય પણ મહાન પંડિત અને અધ્યાપક હતા. એમના જીવનના પરંપરાગત વૃત્તાન્ત માટે જુઓ 'પ્રભાવકચરિત,' પ્રબન્ધ ૧૮.

સમય પાટણમાં રહ્યો હતો તેણે રચેલી 'કર્ણસુન્દરી નાટિકા' મંત્રી સંપત્કર અથવા શાન્તુ મહેતાની આજ્ઞાથી પાટણમાં આદિનાથના મન્દિરમાં ભજવાઈ હતી. આચાર્ય નેમચન્દ્રના એક શિષ્ય દેવચન્દ્રકૃત (જુઓ ઉપર પેરા ૨૭) 'ચંદ્રલેખાવિજય પ્રકરણ' પાટણમાં કુમારવિહારમાં કુમારપાળની સભાના પરિતોષ અર્થે ભજવાયું હતું. પ્રહ્લાદનકૃત 'પાર્થપરાક્રમવ્યાયોગ' અને યશ:પાલકૃત 'મોહ-રાજપરાજય'ના અભિનયપ્રયોગ વિશે અગાઉ નિર્દેશ કર્યો છે (પેરા ૩૧-૩૨). સિદ્ધરાજના રાજકવિ શ્રીપાલનો પૌત્ર વિજયપાલ તે નિશ્ચિતપણે વસ્તુપાળનો સમકાલીન હતો અને ઈસવી સનના તેરમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં વિદ્યમાન હતો. તેણે રચેલું 'દ્રૌપદી સ્વયંવર' નાટક પાટણમાં ત્રિપુરુષ-પ્રાસાદમાં વસંતોત્સવપ્રસંગે ભીમદેવ ખીજની આજ્ઞાથી ભજવાયું હતું. રામ-ભદ્રકૃત 'પ્રહ્લદરૌહિણેય' નાટક જેમાં ભગવાન મહાવીરના સમકાલીન એક ચાર રૌહિણેયને થયેલી ધર્મપ્રાપ્તિની કથાનું નિરૂપણ કરેલું છે; ઈ. સ. ૧૨૦૦ ના અરસામાં જલોરમાં યશોવીર અને અજયપાળ નામના બે વણિક બંધુઓની સૂચનાથી તેમણે જ બંધાવેલા એક મન્દિરમાં ભજવાયું હતું. ૬૭ મહામાત્ય વસ્તુપાળ અને એનાં કુટુંબીજનોની આજ્ઞાથી ભજવાયેલાં નાટકોની સમાલોચના આપણે હવે પછી કરીશું; પરંતુ ઉપર આપેલાં ઉદાહરણો ગુજરાતની એ સમયની સાંસ્કૃતિક સ્થિતિ ઉપર કેટલોક જરૂરી પ્રકાશ પાડે છે. ગુજરાત એ ભારતનો કદાચ એક માત્ર એવો પ્રાન્ત હશે, જ્યાં પ્રાગ્વાટ, શ્રીમાળી આદિ વણિક જ્ઞાતિઓની વ્યક્તિઓ પણ વિકાસ હતી (જુઓ પ્રકરણ ૪, છેલ્લું ટિપ્પણ). કાવ્ય નાટકાદિ પ્રકારના સંસ્કૃત પ્રાકૃત ગ્રંથો જ નહિ, પણ કાવ્યશાસ્ત્ર અને ફિલસૂફી જેવા શાસ્ત્રીય વિષયોના ગ્રંથો પણ તેમણે રચેલા છે. એમાંના કેટલાક પોતાના ગુરુઓ અને ઉપ-દેશકોને પોતાની જ્ઞાનવૃદ્ધિ માટે જુદા જુદા વિષયો ઉપર ગ્રંથો રચવાની

૬૭. ભા. જ. સાંડેસરા, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૬૦ અને આગળ. ગુજરાતમાં મુસ્લિમ રાજ્ય થયા પછી અને અમદાવાદમાં ગુજરાતની સ્વતંત્ર મુસ્લિમ સલ્તનત સ્થપાયા પછી પણ સંસ્કૃત નાટકો ભજવવાની પરંપરા ગુજરાતનાં થોડાંક હિન્દુ રાજ્યોમાં ચાલુ રહી હતી. ઈ. સ. ૧૪૪૬ના અરસામાં આપણને ગંગાધરનું 'ગંગાદાસપ્રતાપ-વિલાસ' નામનું નવ અંકનું નાટક મળે છે. આ ગંગાધર એ ચાંપાનેરના રાજ ગંગાદાસનો આશ્રિત હતો અને દક્ષિણમાં વિજયનગરથી ગુજરાતમાં આવ્યો હતો. એક સમકાલીન રાજકવિ ઘટના ઉપર રચાયેલું આ ઐતિહાસિક નાટક છે અને અમદાવાદના સુલતાન મુહમ્મદ ખીજના ગંગાદાસને હાથે થયેલા પરાજયનું એમાં નિરૂપણ છે. નાટકમાં વીરરસ મુખ્ય છે. ચાંપાનેરમાં મહાકાલીના મન્દિરના સભાગૃહમાં એ ભજવાયું હતું.

વિનંતિ કરતા પણ દેખાય છે. પુસ્તકોની નકલ કરાવવી અને યોગ્ય વિદ્વાનોને દાનમાં આપવી તથા જ્ઞાનભંડારો અર્થાત્ હસ્તલિખિત પુસ્તકભંડારોની સ્થાપના કરાવવી એને પુણ્યનું કાર્ય ગણેલું છે, કેમ કે જે સાત ક્ષેત્રોમાં ધનનો વ્યય કરવાનું જૈન શાસ્ત્રોમાં કહેલું છે એમાંનું એક ક્ષેત્ર જ્ઞાન પણ છે. પરંતુ આનો અર્થ એવો નથી કે ગુજરાતમાં સાહિત્યપ્રવૃત્તિ જૈન ધર્મના અનુયાયીઓ પૂરતી મર્યાદિત હતી. ગુજરાતનો ચૌલુક્ય રાજવંશ કુલપરંપરાએ શૈવધર્મી હતો; રાજપુરોહિત તરીકે સામાન્ય રીતે વિદ્વાન માણસ રહેતો. વસ્તુપાળનો પરમ મિત્ર અને પોતાની અનેકવિધ સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં એની પાસેથી આશ્રય મેળવનાર સોમેશ્વર ચૌલુક્ય રાજાનો કુલપરંપરાગત પુરોહિત હતો. એના એક પૂર્વજ—સોમ અથવા સોમેશ્વર—ના પ્રયત્નથી દુર્લભરાજના સમય (ઈ. સ. ૧૦૧૦-૧૦૨૨)માં સુવિહિત જૈન સાધુઓ એ જ ધર્મના ચૈત્યવાસી સાધુઓનો કટ્ટર વિરોધ હોવા છતાં પાટણમાં પ્રવેશ મેળવી શક્યા હતા.^{૧૮} રાજા વિદ્વાનોને આશ્રય આપતો અને પરિણામે એની સલામાં કવિતા વિદ્વતા અને તાસ્તિક વાદવિવાદોનું વાતાવરણ રહેતું. આથી બ્રાહ્મણ વિદ્વાનોએ પણ સારું સાહિત્યસર્જન કરેલું હોવું જોઈએ, કેમકે તેઓ પેઢીઓની પરંપરાથી વિદ્યાના વારસદારો હતા. પણ જૈનોએ રચેલા ગ્રંથોની તુલનામાં જૈનેતર વિદ્વાનોના ગ્રંથો બહુ ઓછા લખાયા છે. વલ્લી અને શ્રીમાલની જે સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો ઉલ્લેખ અગાઉ કર્યો છે તેની પહેલાં દક્ષિણ ગુજરાતમાં થયેલા, ‘નિરુક્ત’કાર યાસ્કના ટીકાકાર દુર્ગાચાર્ય તથા તેની પછી અને વસ્તુપાળના સમય પહેલાં ઈસવી સનની ૧૧ મી સદીના પ્રારંભમાં ‘વાજસનેથી સંહિતા’ અને ‘પ્રાતિશાખ્ય સૂત્રો’ ઉપરનાં વડનગરના બ્રાહ્મણ પંડિત ઊવટકૃત ભાષ્યો અને ઈ. સ. ૧૦૫૪ માં એ જ નગરના દ્વાદ્વિવેદકૃત વેદમાંની પ્રાચીન ઇતિહાસકથાઓ—નીતિધર્મના ઉપદેશ અર્થે વર્ણવતી ‘નીતિમંજરી’ અને એ જ અરસામાં થયેલા કાયસ્થ કવિ સોઠલકૃત ‘ઉદયસુન્દરી કથા’ જેવી ઉપલબ્ધ રચનાઓ વિરલ ગણી શકાય એવી છે. આનું કારણ એ છે કે જૈન ગ્રંથો સમસ્ત જૈન સંઘની માલિકીના જ્ઞાનભંડારોમાં સુરક્ષિત રહ્યા હતા, બ્યારે બીજા સંપ્રદાયોમાં ગ્રંથોના સંગોપન માટે કોઈ ખાસ વ્યવસ્થા નહોતી. ખાસ નોંધપાત્ર તો એ છે કે રાજશેખરકૃત ‘કાવ્યમીમાંસા,’ ભટ્ટ જયરાશિકૃત ‘તત્ત્વોપલવ’ અને મૂલ સંસ્કૃત ‘તત્ત્વસંગ્રહ’

૧૮. ‘પ્રભાવક ચરિત,’ પ્રબન્ધ ૧૯

જેવાં ભારતીય સાહિત્યનાં અનેક વિરલ ગ્રન્થરત્નો ગુજરાતના જૈન જ્ઞાન-ભંડારોમાંથી જ જડેલાં છે. ગમે તેમ પણ આ બંને સંપ્રદાયો વચ્ચે ગણનાપાત્ર સહિષ્ણુતા અને પરસ્પરની ઔદ્ધિક સમજ હતી, જેનો આવિષ્કાર સાહિત્યમાં તેમજ શાસ્ત્રીય પ્રકારોની વિપુલ રચનારૂપે તથા જીવનમાં પરસ્પરના સાંસ્કારિક અને સામાજિક સહકારરૂપે વ્યક્ત થાય છે. મહામાત્ય વસ્તુપાળ અને એના સાહિત્યમંડળે આ સમયમાં પોતાનું કાર્ય કર્યું હતું.

વિલાગ ળીજી
મહામાત્ય વસ્તુપાળ
અને
ઁનું સાહિત્યમંડળ

પ્રકરણ ૨

અભ્યાસનાં સાધનો

૩૯. વસ્તુપાળનાં જીવન અને કાર્યનો વિચાર કરતાં પહેલાં એના અભ્યાસ માટેની ઉપલબ્ધ સાધનસામગ્રીનો અહીં ઉલ્લેખ કરી લઈ એ. મધ્યકાલીન ગુજરાતના ઇતિહાસના અભ્યાસીનું એ સદ્ભાગ્ય છે કે પોતાના વિષય માટે વિપુલ સાધન-સામગ્રી એને મળે છે. વસ્તુપાળ અને એના સાહિત્યમંડળ વિશેની અભ્યાસસામગ્રીને ત્રણ ભાગમાં વહેંચી શકાય : (૧) સાહિત્યિક સાધનો, (૨) ઉત્કૃષ્ટ લેખો, અને (૩) સ્થાપત્ય. સાહિત્યિક સાધનોને પણ બે ભાગમાં વહેંચી શકાય : (૧) સમકાલીન, અને (૨) પછીના કાળનાં.

સમકાલીન સાહિત્યિક સાધનો

૪૦. અગાઉ કહેવામાં આવ્યું છે તેમ, વસ્તુપાળ એ વિદ્યાનો મહાન આશ્રયદાતા હતો અને એથી જે કવિઓ અને પંડિતો તેના સંપર્કમાં આવ્યા એમણે વસ્તુપાળ વિશે કરેલી અનેક સાહિત્યિક રચનાઓ સચવાઈ રહી છે, જેમાં પ્રખ્યાત સુભાષિતોથી માંડી મહાકાવ્યો સુધીનો સમાવેશ થાય છે. આ અર્ધી રચનાઓ માત્ર વસ્તુપાળના પોતાના વૃત્તાન્ત માટે જ નહિ, પરન્તુ ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે પણ ઘણી ઉપયોગી છે, કેમકે વસ્તુપાળનું જીવન સમકાલીન ઇતિહાસ સાથે એતપ્રોત થયેલું છે. વળી આમાંની ઘણી રચનાઓ સંસ્કૃત કવિતાના પણ સુંદર નમૂના છે. વસ્તુપાળે પોતે રચેલું ‘નરનારાયણાનંદ’ મહાકાવ્ય જેના છેલ્લા સર્ગમાં તે પોતાનો અને પોતાના કુટુંબનો વૃત્તાન્ત આપે છે તે ઉપરાંત આ વિષયના અભ્યાસ માટે આપણી પાસે નીચેની સમકાલીન સાહિત્યરચનાઓ છે : મહાકાવ્યોમાં સોમશ્વરકૃત ‘કાર્તિકૌમુદી’ અને ‘સુરથોત્સવ,’ અરિસિંહકૃત ‘સુકૃત-સંકીર્તન,’ બાલચન્દ્રકૃત ‘વસંતવિલાસ,’ અને ઉદયપ્રભસુરિકૃત ‘ધર્માભ્યુદય’ અથવા ‘સંઘપતિચરિત્ર’ મળે છે. ‘કાર્તિકૌમુદી’ ‘સુકૃતસંકીર્તન’ અને ‘વસંતવિલાસ’ એ સમકાલીન ઇતિહાસમાંથી વસ્તુ લઈને રચાયેલાં છે અને એમાં નાયક વસ્તુપાળ છે. એમાંનાં પહેલાં બે વસ્તુપાળના જીવનકાળમાં જ રચાયેલાં છે, બ્યારે ત્રીજું ‘વસંતવિલાસ’-એના અવસાન બાદ થોડા સમયમાં જ રચાયું છે; અને એ રીતે આ ત્રણ કાવ્યોમાંથી વસ્તુપાળનો પૂરો વૃત્તાન્ત મળે છે (પ્રકરણ ૬, પરિચ્છેદ ૧); બેકે સાથોસાથ એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે સાહિત્યશાસ્ત્રના નિયમો પ્રમાણે લખાયેલાં આ

અલંકૃત મહાકાવ્યો છે અને અર્વાચીન અર્થમાં જેને ‘જીવનચરિત’ કહેવામાં આવે છે તે નથી. ‘સુરથોત્સવ’નું વસ્તુ પૌરાણિક છે, પણ એમાં પટંતરે ઇતિહાસ વણી લીધેલો હોઈ રાજા ભીમદેવ ખીજની ચડતીપડતીનો વૃત્તાન્ત આલોખ્યો હોય એમ જણાય છે (પેરા ૭૫). આ ભીમદેવના રાજ્યકાળમાં વસ્તુપાળે પોતાની રાજકીય કારકિર્દીનો આરંભ કર્યો હતો (પેરા ૪૭). ‘ધર્માભ્યુદય’નો ઐતિહાસિક ભાગ વસ્તુપાળે એક શ્રદ્ધાળુ શ્રાવક તરીકે કરેલી યાત્રાઓના વર્ણનમાં રોકાયેલો છે (પેરા ૧૬૨-૬૪). જ્યસિંહસૂરિકૃત ‘હમ્મીરમદમદન’ નાટક (ઈ. સ. ૧૨૨૦ અને ૧૨૩૦ ની વચ્ચે) વસ્તુપાળની રાજકીય અને લશ્કરી કારકિર્દી માટે અગત્યનું છે, કેમકે ગુજરાત ઉપરના એક મુસ્લિમ આક્રમણને પાછું વાળવામાં એણે વાપરેલી કુનેહનું એમાં આલોખન છે (પેરા ૨૦૦-૨૦૨). વસ્તુપાળના ગુરુ વિજયસેનસૂરિકૃત ‘રેવંતગિરિરાસુ’ તથા પોતાને ‘પાલહણુપુત્ર’ તરીકે ઓળખાવતા કવિએ રચેલો ‘આયુરાસ’ એ અપભ્રંશ કાવ્યો છે. ‘રેવંતગિરિ રાસુ’માં વસ્તુપાળે કરેલી રેવંતગિરિ અથવા ગિરનારની યાત્રાનું વર્ણન છે, બ્યારે ‘આયુરાસ’માં આયુ ઉપર તેણે બાંધેલાં મન્દિરોનું વર્ણન છે. (જુઓ પ્રકરણ ૧૨). જિનભદ્રકૃત ‘પ્રબન્ધાવલિ’ (ઈ. સ. ૧૨૩૪) નોંધપાત્ર છે, કેમકે પ્રબન્ધના સાહિત્યપ્રકારનો એ જૂનામાં જૂનો ઉપલબ્ધ નમૂનો છે (જુઓ પ્રકરણ ૧૧) તથા એમાં લેખકે વસ્તુપાળના જીવનના એવા બનાવોની નોંધ કરી છે, જે ઐતિહાસિક આતુપૂર્વીના કેટલાક અગત્યના પ્રશ્નો ઉકેલવામાં સહાયભૂત થાય છે (પેરા ૧૨૯). આ ઉપરાંત નરેન્દ્રપ્રભસૂરિકૃત ‘વસ્તુપાલપ્રશસ્તિ’ નામે બે નાનાં કાવ્યો (પેરા ૧૨૨ અને ૨૧૬), નરચન્દ્રસૂરિની એક ‘વસ્તુપાલપ્રશસ્તિ’ (પેરા ૨૧૫) તથા ઉદયપ્રભસૂરિકૃત ‘વસ્તુપાલસ્તુતિ’ (પેરા ૨૧૪) એ પ્રશસ્તિકાવ્યો છે અને મુખ્યત્વે વસ્તુપાળનાં સુકૃત્યોનું વર્ણન કરે છે. આ સમકાલીન રચનાઓ ઉપરાંત ખીજ સંખ્યાબંધ એવી રચનાઓ છે કે જેમાં વસ્તુપાળ કે ખીજ કોઈ ઐતિહાસિક વ્યક્તિનું જીવન એ મુખ્ય વિષય નથી, પણ જેમની પ્રશસ્તિઓ કે પુષ્પિકાઓમાંથી અથવા પ્રબન્ધના અંતર્ગત પ્રકીર્ણ ઉલ્લેખોમાંથી અગત્યની માહિતી મળે છે.

પછીના કાળનાં સાહિત્યિક સાધનો

૪૧. પછીના કાળનાં સાહિત્યિક સાધનોમાં મેરુતુંગકૃત ‘પ્રબન્ધચિન્તામણિ’ (ઈ. સ. ૧૩૦૫), રાજશેખરસૂરિકૃત ‘પ્રબન્ધકાશ’ (ઈ. સ. ૧૩૪૬) તથા તેરમા ચૌદમા અને પંદરમા સૈકાઓમાં રચાયેલા કેટલાક

પ્રબન્ધ-સંગ્રહોના સમુચ્ચયરૂપ ‘પુરાતન પ્રબન્ધસંગ્રહ’—એ સૌથી મહત્વના છે. જિનભદ્રસૂરિકૃત ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’ (ઈ. સ. ૧૩૩૩ માં પૂરો થયો) પણ નોંધપાત્ર છે. જિનહર્ષકૃત ‘વસ્તુપાલચરિત’ (ઈ. સ. ૧૪૪૧) વસ્તુપાળની વિગતવાર જીવનકથા આલેખે છે, અને નાયકના અવસાન પછી લગભગ બે સૈકે રચાયું હોવા છતાં એને વિશેની કેટલીક એવી હકીકતો આપે છે જે બીજે કયાંયથી મળતી નથી. અતિશયોક્તિથી પ્રમાણમાં એ દૂર રહે છે. વસ્તુપાળનાં જીવન અને કાર્યને લગતાં, પોતાના સમયમાં ઉપલબ્ધ એવાં તમામ ઐતિહાસિક સાધનોનો જિનહર્ષે ઉપયોગ કર્યો હતો એમ જણાય છે. રત્નમન્દિરગણિતકૃત ‘ઉપદેશતરંગિણી’ (ઈ. સ. ૧૪૬૧ આસપાસ), સુલશીલગણિતકૃત ‘પ્રબન્ધપચશતી’ અથવા ‘કથાકોશ’ (ઈ. સ. ૧૪૫૩) અને સોમધર્મકૃત ‘ઉપદેશસમતિ’ (ઈ. સ. ૧૪૪૭) એ પંદરમા સૈકાની પ્રબન્ધાત્મક રચનાઓ છે.^૧ એ બધી—ખાસ કરીને પહેલીમાં વસ્તુપાળના જીવનના સાંસ્કૃતિક અંગ વિશે તથા કેટલાક કવિઓ સાથેના એક આશ્રયદાતા તરીકેના એના સંપર્ક વિશે ઘણી જાણવા જેવી માહિતી મળે છે. કેટલાક જૈન કવિઓએ જૂની ગુજરાતીમાં ‘વસ્તુપાલ રાસ’ અથવા ‘વસ્તુપાલ-તેજપાલ રાસ’ નામથી ઓળખાતાં કાવ્યો રચ્યાં છે, અને એમાંથી હીરાનંદ (ઈ. સ. ૧૪૨૮), લક્ષ્મીસાગર (ઈ. સ. ૧૪૫૨ પછી), પાર્શ્વચન્દ્ર (ઈ. સ. ૧૫૪૧), સમયસુન્દર (ઈ. સ. ૧૬૨૬) તથા મેરુવિજયે (ઈ. સ. ૧૬૬૫) રચેલા રાસાઓ ઉપલબ્ધ છે. વસ્તુપાળના સમય પછી ઘણે કાળે તથા પરંપરાગત કાવ્યપદ્ધતિએ આ રાસાઓ રચાયેલા છે, તેપણુ એમાંના કેટલાક નાયકના જીવન વિશે એવી સૂચક ઐતિહાસિક સામગ્રી રજૂ કરે છે જે સમકાલીન લેખકો એક અથવા બીજા કારણસર આપી શક્યા નથી.

ઉત્ક્રીણું લેખો

૪૨. ઉત્ક્રીણું સાધનોમાં વસ્તુપાળના સંખ્યાબંધ શિલાલેખો મળે છે. એમાંના કેટલાક લેખો બહુ ટૂંકા—માત્ર થોડાંક પંક્તિના જ છે, બ્યારે કેટલાક લેખો પ્રમાણમાં લાંબા હોઈ સ્વતંત્ર કાવ્યો જેવા છે. આ લેખોમાંના ઘણાખરા સંશોધનનાં વિવિધ સામયિકોમાં અને ‘ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો’ ‘પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ’ તથા ‘પ્રાચીન લેખમાળા’ જેવા સંગ્રહોમાં છપાયેલા છે. આ લેખો મોટે ભાગે આણુ અને ગિરનાર ઉપર

૧. પ્રબન્ધના સાહિત્યપ્રકારના ઐતિહાસિક અને સાહિત્યિક મૂલ્યાંકન માટે જુઓ પ્રકરણ ૧૧.

મળે છે, તથા થોડાક ઉત્તર ગુજરાતમાં તારંગાના ડુંગર ઉપર અને ડભોઈ, આણુહિલવાડ પાટણ, કલોલ પાસે શેરીસા વગેરે સ્થળોએ જ્યાં વસ્તુપાળ અને તેજપાળે મન્દિરો બંધાવ્યાં હતાં—તથા મહેસાણા જિલ્લામાં વીજપુર પાસે નવા સંગપુરમાં^૨ છે. ઉદયપ્રભસૂરિકૃત ‘સુકૃતકીર્તિકલ્લોલિની’ (ઈ. સ. ૧૨૨૧) અને જયસિંહસૂરિકૃત ‘વસ્તુપાલ-તેજપાલપ્રશસ્તિ’ એ બે કાવ્યો મૂળે શિલાલેખો તરીકે કોતરાયાં હતાં. એ શિલાઓ નાશ પામી ગઈ છે, પણ એ કાવ્યોની નકલો હસ્તપ્રતોમાંથી મળી છે.^૩ ‘સરસ્વતીસદનપ્રશસ્તિ’ (ઈ. સ. ૧૨૭૨) તરીકે ઓળખાતા બે શિલાલેખો પ્રભાસપાટણમાંથી મળ્યા છે તથા જૂનાગઢ પાસેના વંથળીમાંથી એક અધૂરો લેખ જડી આવ્યો છે. એ ત્રણે વસ્તુપાળના સાહિત્યમંડળના એક બ્રાહ્મણ કવિ નાનાકના જીવનના અભ્યાસ માટે ઉપયોગી છે (પૈરા ૮૫-૮૯). ભાગ્યેજ કહેવાની જરૂર છે કે આ બધા શિલાલેખોને સમકાલીન સાધનો તરીકે ગણવા બેઠાં, કેમકે એમાંના ઘણા વસ્તુપાળના જીવનકાળ દરમ્યાન લખાયા છે, અને જે કે સોમેશ્વરકૃત ડભોઈની ‘વૈદ્યનાથપ્રશસ્તિ’ (ઈ. સ. ૧૨૫૫) તથા પ્રભાસપાટણની ‘સરસ્વતીસદનપ્રશસ્તિ’ વસ્તુપાળના અવસાન પછી લખાયેલી છે, તોપણ સમયદષ્ટિએ એ એટલી નિકટવર્તી છે કે એઓને સમકાલીન સાધનરૂપે ગણી શકાય.

સ્થાપત્ય

૪૩. સ્થાપત્યકૃતિઓ કલા અને સંસ્કારિતાના ઇતિહાસ માટે ઉપયોગી છે. વસ્તુપાળ અને તેજપાળે ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં જુદે જુદે સ્થળે (પૈરા ૫૮-૬૦) સંખ્યાબંધ મન્દિરો અને અન્ય સ્થાપત્યો બંધાવ્યાં હતાં, પણ એમાંથી માત્ર આણુ અને ગિરનાર ઉપરનાં મન્દિરો જ બચ્યાં છે. આણુ ઉપરનું મન્દિર એ મધ્યકાલીન ભારતીય સ્થાપત્યનો અત્યુત્તમ શિલ્પ વડે અલંકૃત એવો ચિરંજીવી નમૂનો છે તથા એ બંધાવનારની ઉચ્ચ રસિકતા અને અસાધારણ ઉદારતાની સાક્ષીરૂપ બની રહે છે.

૨. નવા સંગપુરનો લેખ સૌથી ઓછો બાણીતો છે. વાઘેલા યુગનો આ એક ત્રુટક શિલાલેખ છે. એમાં વસ્તુપાળ અને તેજપાળનો મંત્રીઓ તરીકે માનપૂર્વક ઉલ્લેખ કરેલો મળે છે. આ શિલાલેખ કેટલાંક વર્ષ પહેલાં બુદ્ધિસાગરસૂરિએ ‘બૃહદ્ વીજપુર વૃત્તાન્ત’, પ્રસ્તાવના પૃ. ૨-૮ માં છપાવ્યો હતો. ધ બરોડા આર્કિયોલોજિકલ રિપોર્ટ, ૧૯૩૮-૩૯ (પૃ. ૩) માં આ લેખની નોંધ લેવામાં આવી છે.

૩. વસ્તુપાળના જે શિલાલેખો સ્વતંત્ર કાવ્ય તરીકેના સ્થાનને પાત્ર છે એઓના વિવેચન માટે જુઓ પ્રકરણ ૮.

પ્રકરણ ૩

વસ્તુપાળનો કૌટુંબિક વૃત્તાન્ત તથા રાજકીય કારકિર્દી

૪૪. સાહિત્ય અને કલાના એક મહાન આશ્રયદાતા તરીકેનું વસ્તુ-પાળનું કાર્ય સમજવા માટે તેનાં કૌટુંબિક વૃત્તાન્ત તથા રાજકીય કારકિર્દી ટૂંકમાં જોવાં જોઈએ. આ વિષયના અભ્યાસ માટેની સાધનસામગ્રી વિપુલ છે; જે કે કેટલીક વાર એમાંથી પરસ્પર વિરોધી હકીકતો મળે છે. વસ્તુપાળ અને તેજપાળ એ અણહિલવાડ પાટણના એક સમૃદ્ધ પ્રાગ્વાટ કુટુંબમાં જન્મ્યા હતા. એમના પૂર્વજો વિશે પ્રમાણભૂત માહિતી ઉપલબ્ધ છે. ઐતિહાસિક સાધનગ્રન્થોમાં વસ્તુપાળના પૂર્વજોનો વૃત્તાન્ત ચંડપ નામે પુરુષથી શરૂ થાય છે.^૧ વસ્તુપાળના પોતાના તથા એના મિત્ર સોમશ્વરના કથન મુજબ, ચંડપ મંત્રી હતો.^૨ ઘણું કરીને તે અણહિલવાડના કોઈ ચૌલુકચ રાજનો મંત્રી હશે. ચંડપનો પુત્ર ચંડપ્રસાદ હતો, જેનો હાથ કદી પણ મંત્રિમુદ્રાથી રહિત નહોતો.^૩ ચંડપને બે પુત્ર હતા— સોમ અને સૂર. સોમ એ સિદ્ધરાજ જયસિંહના રત્નકાશનો અધિકારી હતો.^૪ એની પત્ની સીતા નામે હતી,^૫ જેનાથી એને અધિરાજ કે અશ્વરાજ નામે પુત્ર થયો હતો. અશ્વરાજ પણ કોઈ સ્થળે મંત્રિપદ ભોગવતો હતો.^૬ આણુ નામે પ્રાગ્વાટ વણિક જે દંડપતિ હતો તેની પુત્રી કુમારદેવીને અશ્વરાજ પરણ્યો હતો.^૭ અશ્વરાજ અને કુમારદેવી એ વસ્તુપાળનાં માતા-પિતા હતાં.

વસ્તુપાળ—એક પુનર્લગ્ન કરેલ વિધવાનો પુત્ર

૪૫. અત્યાર સુધી એક એવી અનુશ્રુતિ ચાલતી આવેલી છે, જે અનુસાર કુમારદેવીએ વિધવા થયા પછી અશ્વરાજ સાથે પુનર્લગ્ન કર્યું હતું. ‘પ્રબન્ધચિન્તામણિ’ના કર્તા મેરુતુંગે આ અનુશ્રુતિની પહેલી વાર નોંધ

૧-૨. નના, ૧૬-૩; કીકૌ, ૩-૪

૩. કીકૌ, ૩-૯

૪. એ જ, ૩-૧૪

૫. એ જ, ૩-૧૬

૬. એ જ, ૩-૧૭ અને ૨૨

૭. એ જ, ૩-૨૨; નના, ૧૬-૨૫. વળી જુઓ વચ, ૧.

૮. પ્રચિ, પૃ. ૯૮

કરેલી છે, તથા લક્ષ્મીસાગર, પાર્શ્વચન્દ્ર અને મેરુવિજય^{૧૦} એ ત્રણ કવિ-ઓએ રચેલ 'વસ્તુપાલ રાસ' એ નામનાં ત્રણ જુદાં જુદાં જૂની ગુજરાતી-નાં કાવ્યો એને અનુમોદન આપે છે. શ્રી. ચિમનલાલ દલાલ^{૧૧} અને શ્રી. મોહનલાલ દેસાઈ^{૧૨} આ અનુશ્રુતિનો અરવીકાર કરે છે, કેમકે વસ્તુપાળની સમકાલીન ડોઈ પણ રચનામાં એનો ઉલ્લેખ નથી. અહીં ઐતિહાસિક પદ્ધતિનો એક રસપ્રદ પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે. સમકાલીન લખાણો સામાન્ય રીતે પછીના સમયનાં લખાણો કરતાં વધારે આધારભૂત ગણાવા છતાં ટેટલીક બાબતો એવી હોઈ શકે જે વિશે સમકાલીનો મૌન રાખવાનું પસંદ કરે. ડોઈ વિશિષ્ટ વ્યક્તિ અથવા તેના કુટુંબનું ઘસાતું લેખાય એવી બાબત હોય ત્યારે આતું ખાસ બને; અને એવી વ્યક્તિના જીવનનો મુખ્યત્વે પ્રશસ્તિગર્ભ વૃત્તાન્ત આપવાનો જેમનો આશય હોય એવા લેખકો આ પ્રકારના પ્રસંગો વિશે મૌન રાખે એ સ્વાભાવિક છે. આ કારણથી વસ્તુ-પાળની માતા કુમારદેવીના પુનર્લગ્નની હકીકત સમકાલીનોએ નહિ નોંધી હોય. પછીના સમયના લેખકોને આ પ્રકારનો સંકોચ રાખવાનું કશું કારણ નહોતું. આથી સમકાલીન લેખકોએ એની નોંધ કરી નથી એટલા જ માત્ર કારણસર આ અનુશ્રુતિનો અરવીકાર કરી શકાય નહિ. મેરુતુંગ જેણે વસ્તુ-પાળના અવસાન પછી માત્ર સાડેક વર્ષ બાદ પોતાનો ગ્રન્થ લખ્યો છે તથા જેનો આશય જૈન ધર્મના મહાપુરુષોની કીર્તિ વિસ્તારવાનો છે તે આ અનુશ્રુતિમાં તથ્ય ન હોત તો એની વિગત લાગ્યેજ આપત. કુમાર-દેવીના પુનર્લગ્નનો વૃત્તાન્ત આપતા ત્રણ જૂના ગુજરાતી રાસાઓએ મેરુ-તુંગના લખાણની નકલ કરી નથી, પણ તેઓ અન્ય સ્વતંત્ર પરંપરાને અનુસરતા જણાય છે, જે બતાવે છે કે આ હકીકત માટે ખીજ પુરાવા પણ હોવા જોઈ એ.^{૧૩} જૂની ગુજરાતીમાં લખાયેલી જૈન આચાર્યોની 'વીરવંશાવલિ' નામે પદ્યોવલિ ઉપર્યુક્ત અનુશ્રુતિને પ્રકારાન્તરે ટેકા આપે

૯. લક્ષ્મીસાગર અને પાર્શ્વચન્દ્રકૃત રાસાઓ માટે જુઓ 'જૈસાસ', પૃ. ૩, પૃ. ૧૧૨ અને આગળ.

૧૧. વવિ, પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૩

૧૨. જૈસાઈ, પૃ. ૩૫૧-૫૨

૧૩. લક્ષ્મીસાગર અને પાર્શ્વચન્દ્રકૃત રાસાઓમાં વિધવાપુનર્લગ્ન માટે એ વસ્તુનો આધાર શોધવામાં આવ્યો છે કે પ્રથમ તીર્થંકર આદિનાથે એક વિધવા સાથે લગ્ન કર્યું હતું, અને એથી એમાં કલ્પ છે કે ખીજાઓ પણ એ જૂની રીતને અનુસરી શકે. (જૈસાસ', પૃ. ૩, પૃ. ૧૧૩ અને ૧૧૮)

છે. ૧૪ એમાં જે તથ્ય ન હોત તો વસ્તુપાળના અવસાન પછી જૈન સાહિત્યની કૃતિઓમાં જ એની આવી વિવિધ રીતે નોંધ લેવાઈ ન હોત.

વસ્તુપાળનાં ભાઈ-બહેનો

૪૬. અશ્વરાજ અને કુમારદેવીને અગિયાર સંતાનો હતાં, એમાં બલ્હુ, માઉ, સાઉ, ધનદેવી, સોહગા, વધજી અને પદ્મલદેવી^{૧૫} એ સાત પુત્રીઓ હતી તથા લુણિગ, મલ્લદેવ, વસ્તુપાળ અને તેજપાળ એ ચાર પુત્રો હતા. આ ચાર ભાઈઓમાંથી લુણિગ નાની વયમાં મરણ પામ્યો હતો અને મલ્લદેવ યુવાવસ્થામાં જ, પૂર્ણસિંહ નામે એક પુત્ર મુકીને, અવસાન પામ્યો હતો. વસ્તુપાળનું જન્મવર્ષ ખોળી કાઢવાનું કોઈ સાધન નથી. એના જીવન વિશેની જૂનામાં જૂની નોંધાયેલી સાલ તે સં. ૧૨૪૯ (ઈ. સ. ૧૧૯૩) છે. ૧૬ રાજકોટના વોટસન મ્યુઝિયમમાં સચવાયેલા એક શિલાલેખમાં તે મળે છે. એ શિલાલેખમાં તે ઉત્ક્રાણું થયાનું વર્ષ આપ્યું નથી, પણ લિપિ ઉપરથી તે વસ્તુપાળના સમય કરતાં અર્વાચીન નથી. આ શિલાલેખ પ્રમાણે, વસ્તુપાળ તથા એના નાના ભાઈ તેજપાળે સં. ૧૨૪૯ ના વર્ષમાં પોતાના પિતાની સાથે શત્રુજયની યાત્રા કરી હતી. આ એમના બાળ-પણની વાત હશે એમ માની શકાય. વસ્તુપાળને બે પત્નીઓ હતી-લલિતા અને સોખુ અથવા વયજલ્લદેવી. તેજપાળનું લગ્ન અનુપમા અને સુહવદેવી સાથે થયું હતું. આ બંને બંધુઓને અનેક બાબતોમાં ઉપયોગી સલાહ આપનાર તરીકે તેજપાળની પત્ની અનુપમાનું નામ પ્રસિદ્ધ છે.

રાજકીય કારકિર્દીનો પ્રારંભ

૪૭. વસ્તુપાળ અને તેજપાળની બાલ્યાવસ્થા વિશે આજું જાણવામાં નથી. નાનપણમાં તેઓ પોતાના પિતાની સાથે સુંહાલકપુર નામે ગામમાં રહેતા હતા. ૧૭ એ ગામ ચૌલુક્યરાજ તરફથી અશ્વરાજને એની સેવાઓના બદલામાં ઈનામમાં અપાયું હતું. અશ્વરાજના અવસાન પછી બંને ભાઈઓ

૧૪. 'વીરવંશાવલિ' ઉમેરે છે કે ગુજરાતની વણિક જ્ઞાતિઓમાં-બાસ કરીને પ્રાગ્વાટોમાં-વૃક્ષશાખા અને લઘુશાખાના (અર્વાચીન 'દશા' અને 'વીશા' ના) ભેદ, ચાહુ રૂઢિનો ભંગ કરતી આ ઘટનાથી પેદા થયા હતા. જેઓ વસ્તુપાળની સાથે રહ્યા તેઓ 'લઘુશાખીય' (ઊતરતા) ગણાયા. આ વિશેની વિગતો માટે જુઓ જૈસાસં, પુ. ૧, અંક ૩ માં છપાયેલ 'વીરવંશાવલિ'નાં પૃ. ૩૬-૩૭.

૧૫. પ્રાજ્ઞલેસં, નં. ૬૪, ૯૪-૯૭ અને ૧૦૩. વળી જુઓ વચ ૧.

૧૬. વવિ, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૧

૧૭. વચ, ૧

પોતાની માતા સાથે મંડલી (વીરમગામ પાસેના માંડલ)માં રહેવા ગયા.^{૧૮} આ ઘટના ક્યારે બની એ નક્કી થઈ શકે એમ નથી. માતાના અવસાન સુધી તેઓ માંડલમાં રહ્યા, અને ત્યારપછી એમની રાજકીય કારકિર્દીનો પ્રારંભ થયો હોય એમ જણાય છે. એક વાર શત્રુજયની યાત્રાએથી પાછા ફરતાં તેઓ ઘોળકે આવ્યા હતા. ‘કાર્ત્તિકૌમુદી’ ‘વસન્તવિલાસ’ ‘પ્રબન્ધચિન્તામણિ’ અને ‘પ્રબન્ધકોશ’ નોંધે છે કે બન્ને ભાઈઓ ઘોળકે ગયા હતા અને સોમેશ્વરે રાણા વીરધવલ સાથે તેમનો પરિચય કરાવ્યા પછી વીરધવલે એમની મંત્રી તરીકે નિમણૂક કરી હતી. ખીજી તરફ અરિસિંહકૃત ‘સુકૃતસંકીર્તન’ (સર્ગ ૪), જ્યસિંહસૂરિકૃત ‘વસ્તુપાલ-તેજપાલપ્રશસ્તિ’ (શ્લોક ૫૧), અને ઉદયપ્રભસૂરિકૃત ‘સુકૃતકાર્ત્તિક-કલ્લોલિની’ (શ્લોક ૧૧૮-૧૯) લખે છે કે તેઓ અણહિલવાડના રાજા ભીમદેવ ખીજની સેવામાં હતા, અને વીરધવલની વિનંતિથી ભીમદેવે તેઓને ઘોળકે મોકલ્યા હતા. ‘નરનારાયણાનંદ’ મહાકાવ્યના પ્રશસ્તિસર્ગમાંનું વસ્તુપાળનું પોતાનું કથન આ વિશેની બધી શંકાઓ દૂર કરી દે છે. એમાંથી જણાય છે કે વસ્તુપાળ પહેલાં ભીમદેવ પાસે હતો,^{૧૯} અને પાછળથી એની સેવા ઘોળકાના રાણાને ઉછીની આપવામાં આવી હતી. ભીમદેવની સેવામાં વસ્તુપાળ કયા વર્ષમાં જોડાયો એ નક્કી થઈ શકે એમ નથી, પરંતુ તે અને તેજપાળ ઘોળકામાં સં. ૧૨૭૬ (ઈ. સ. ૧૨૨૦)માં નિભાયા હતા એ નિશ્ચિત છે.^{૨૦} આ વર્ષથી એમની મહાન કારકિર્દીનો આરંભ થયો.

આર્થિક અને રાજકીય સુવ્યવસ્થાની સ્થાપના

૪૮. જે વખતે ભીમદેવ ખીજે અણહિલવાડની કેન્દ્રીય સત્તા ટકાવવા માટે પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો ત્યારે ચૌલુક્યોની જ એક શાખા-વાઘેલાઓ ઘોળકા આસપાસના પ્રદેશમાં પ્રબળ બન્યા હતા હતા. ઘોળકા એ વાઘેલાઓનું પાટનગર હતું. વાઘેલાઓનો મૂળ પુરુષ, કુમારપાળનો માસીનો દીકરો આનાક અથવા અણૌરાજ નામે હતો. અણહિલવાડની નૈર્ઝ્ઝત્યે આશરે

૧૮. એ જ. વળી જુઓ પ્રકો, પૃ. ૧૦૩.

૧૯. માસ્વત્પ્રભાકમધુરાય નિરન્તરાય

ધર્મોત્સવવ્યવતિરાય નિરન્તરાય ।

યો ગુર્જરાવતિમહીપતિમીમમૂપ-

મન્ત્રીન્દ્રતાપરવશત્વમપિ પ્રપેદે ॥ (નના, ૧૬-૩૫)

૨૦. આ હકીકતની નોંધ ગિરનાર ઉપરના વસ્તુપાળના બધા શિલાલેખોમાં લેવામાં આવી છે.

દસ માઇલ દૂર આવેલું વ્યાઘપક્ષી અથવા વાઘેલ ગામ આનાકને કુમારપાળે એની સેવાઓના બદલામાં ઇનામ આપ્યું હતું, આથી આનાકના વંશજો 'વાઘેલા' તરીકે ઓળખાયા.^{૨૧} આનાકે કુમારપાળની પછી ભીમદેવ ખીજના હાથ નીચે પણ રાજ્યસેવા બજાવી હતી, અને પાટણના ચૌલુક્ય રાજ્યને સ્થિર કરવાના પ્રયત્નમાં તેણે મરણ સુધી સાથ આપ્યો હતો. આનાકનો પુત્ર લવણુપ્રસાદ હતો અને લવણુપ્રસાદનો પુત્ર વીરધવલ નામે હતો. સાધન-ગ્રંથોમાં મળતા વૃત્તાન્તો ઉપરથી જણાય છે કે આ પિતા પુત્ર—લવણુ-પ્રસાદ અને વીરધવલ અમુક સમયે ધોળકામાં રાજ્ય કરતા હતા; જે કે વાઘેલાઓએ ધોળકામાં રાજ્ય કર્યારે સ્થાપ્યું એ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય એમ નથી. ભીમદેવ ખીજે, જે ઇતિહાસમાં ભોળા ભીમદેવ તરીકે જાણીતો છે તે, એક નબળો રાજા હતો, અને માંડલિકોના કે પરરાજ્યોના આક્રમણથી ગુજરાતને બચાવવાને તે શક્તિમાન નહોતો. સં. ૧૨૮૦ (ઈ. સ. ૧૨૨૪) ના અરસામાં તે જ્યંતસિંહ નામે એક સામંતે અણહિલવાડનું સિંહાસન પચાવી પાડ્યું હતું અને પોતાના નામનું દાનપત્ર પણ આપ્યું હતું.^{૨૨} આમ રાજ્યત્યાગ કરવાની દ્રશ્ય પડતાં ભીમદેવે કોઈ સ્થળે આશ્રય લીધો હોવો જોઈએ. પોતાના રાજ્યની શ્રી પુનઃસ્થાપિત કરવા માટે ભીમદેવે લવણુ-પ્રસાદને પોતાનો સર્વેશ્વર નીમ્યો. લવણુપ્રસાદ અને વીરધવલ અમુક સમય માટે તે અણહિલવાડની પૂર્વવત જહોજલાલી પાછી લાવવામાં સફળ થયા, પણ તેમણે અણહિલવાડનું રાજ્ય ક્યજે લેવાનો વિચાર કદી કર્યો નહિ, અને જીવનના અંત સુધી 'મહામંડલેશ્વરો' અને 'રાણકો' જ રહ્યા; જે કે તેમણે ધાર્યું હોત તે સહેલાઈથી 'મહારાજધિરાજ' બની શકત.^{૨૩} રાજ્ય-

૨૧. ળોઝે, પુ. ૧, ભાગ ૧, પૃ. ૧૯૮.

૨૨. બચુલર, ઇએ, પુ. ૬, પૃ. ૧૮૭ અને આગળ. વળી જુઓ નીચેનાં અવતરણો—

સતતવિતતદાનક્ષીણતિ:શેષલક્ષ્મી:

રિતસિતશ્ચિકીર્તિર્ભીમીમૂમજુજહુંગ: ।

બલકવલિતમૂમીમણ્ડલો મણ્ડલેશૈ—

શ્ચિરમુવચિતચિન્તાકાન્તચિત્તાન્તરોડમૂત ॥ (સુસં. ૧૧-૫૧)

મન્ત્રિમિમાર્ણડલીકેશ્ચ બલવદ્ભિ: જ્ઞનૈ: જ્ઞનૈ: ।

બાલસ્ય મૂમિપાલસ્ય તસ્ય રાજ્યં વ્યમજ્યત ॥ (કીકૌ, ૧૧-૬૧)

૨૩. વાઘેલાઓમાંથી પહેલો મહારાજધિરાજ તે વીરધવલનો પુત્ર વીસલદેવ (ઈ. સ. ૧૨૩૮-૧૨૬૧) બન્યો હતો. ધોળકામાં મંડલેશ્વર તરીકે ૯ વર્ષ સુધી

વહીવટનાં સમગ્ર કાર્યોમાં લવણુપ્રસાદ અને વીરધવલને વસ્તુપાળ અને તેજ-પાળની મોટી સહાય હતી. આ બંને મંત્રીઓએ પોતાનાં વીરત્વ અને કાર્યકુશળતાથી નર્મદા અને સાબરમતી વચ્ચેના આખાએ પ્રદેશમાં વાઘેલા-ઓની સત્તા વિસ્તારી તથા આખાએ ગુજરાતમાં શાન્તિ અને સુવ્યવસ્થા સ્થાપીને દેશને અઘાધુઘીમાંથી બચાવ્યો.

૪૯. પ્રબન્ધો ઉપરથી જણાય છે કે વસ્તુપાળને એની નિમણુક પછી સ્તંભતીર્થ અથવા ખંભાતનું આધિપત્ય સોંપાયું હતું અને તેજપાળને પ્રધાનમંત્રિસુદ્રા સુપરત થઈ હતી.^{૨૪} પોતાની પહેલાંના હાકેમોએ કરેલા અનેક અન્યાયો વસ્તુપાળે દૂર કર્યા. એના અમલમાં લોકોના નૈતિક ધોરણુ-માં સુધારો થયો, અને સર્વે પ્રામાણિકપણે પોતાનો ધંધો કરવા લાગ્યા. તેણે ચાંચિયાગીરી અટકાવી તથા વહાણુવટી માણસોને મોકલી એઓને પકડી લાવવા વ્યવસ્થા કરી (કીકૌ, ૪-૧૬). તેણે કડક હાથે લાંચરુશવત દબાવી દીધી અને રાજ્યવહીવટ સુવ્યવસ્થિત કર્યો. એક જૂના લાંચિયા અમલદાર પાસેથી તેણે ૨૧૦૦૦ દ્રામનો દંડ વસૂલ કર્યો.^{૨૫} રાજ્યનું મહે-સૂલ ઘણા સમયથી ચડી ગયું હતું; નીતિશાસ્ત્રમાં કહેલા ચારે ઉપાયોનો પ્રયોગ કરીને તેણે તે વસૂલ કર્યું અને રાજકાશ ભરી દીધો.^{૨૬} સ્તંભ-તીર્થના કેટલાક ઉચ્ચાધિકારીઓ જેઓ પોતાના કામકાજ વિશે સંતોષજનક ખુલાસો આપતા નહોતા, એમના ઉસાખો તેણે તપાસ્યા, અને એમને સજા કરી,^{૨૭} ખંભાતની આસપાસનાં ગામોના કેટલાક અન્યાયી મુખીઓને તેણે સજા કરી તથા એમની પાસેથી વસૂલ લીધેલાં નાણાંથી મન્દિરો બંધાવ્યાં.^{૨૮} આ પ્રમાણે રાજ્યમાં પ્રવર્તતો માત્ર્ય ન્યાય તેણે દૂર કર્યો (વચ, ૪-૪૦) અને મોટા નાના તમામ રાજ્યધિકારીઓનું શૈથિલ્ય કડકાઈથી દાખી દીધું. વસ્તુપાળ અને તેજપાળે પોતાની રાજકીય કારકિર્દીના આરંભમાં કરેલાં યુદ્ધો આ અવ્યવસ્થા દૂર કરીને લોકોમાં વિશ્વાસ પુનઃ સ્થાપિત કરવાના રાજ્ય કરીને તે પાટણની ગાદીએ આવ્યો હતો. પાટણના છેલ્લા ચૌહુક્ય રાજ્ય ત્રિભુવનપાલનો તેણે વધ કર્યો હોય અથવા ત્રિભુવનપાલને વારસ ન હોય તેથી તેણે રાજ્યગાદી કબજે કરી હોય (ગુમરાઈ, ભાગ ૨, પૃ. ૩૬૬).

૨૪. પ્રકો, પૃ. ૧૦૨

૨૫. વચ, ૨; પ્રકો, પૃ. ૧૦૩

૨૬. વચ, ૨

૨૭. એ જ, ૪

૨૮. એ જ, ૪

આશયથી તથા ભોળા ભીમદેવના નય્ણા રાજ્યઅમલમાં ખાલી થઈ ગયેલો ગજકોશ ભરવાના હેતુથી થયાં હોય એવો પૂરો અંભવ છે. ‘વસ્તુપાલચરિત’ લખે છે કે ખંભાતના એક સમૃદ્ધ મુસ્લિમ વેપારી સદીક અથવા સઘદને શાસન કરવામાં (જુઓ પૈરા ૫૯) વસ્તુપાળનો આશય પ્રજનને એ બતાવવાનો હતો કે હવે નવા રાજ્યઅમલમાં માત્રય ન્યાયને કોઈ અવકાશ નહોતો. ૨૯ ટૂંકામાં, સત્તારહ થયા પછી વસ્તુપાળનું પહેલું કાર્ય ગુજરાતમાં રાજકીય અને આર્થિક વ્યવસ્થા સ્થાપવાનું હતું.

શંખ ઉપર વિજય

૫૦. ઘોળકા અને ખંભાત આસપાસના પ્રદેશમાં વસ્તુપાળ શાન્તિ સ્થાપવામાં સફળ થયો એ અરસામાં લાટના શાસક શંખે ખંભાત બંદર લાટના રાજનું છે એવો દાવો કરીને તેના ઉપર આક્રમણ કર્યું. ખંભાત પાસેના વટકૂંપ (વડવા) નામે સ્થાને ભારે લડાઈ થયા પછી વસ્તુપાળથી હારીને શંખે પીછેહઠ કરી. આ વિજયની ઉજવણી માટે ખંભાતના નગર-જનોએ શહેરની બહાર આવેલ એકલવીરા માતાના મંદિરમાં ઉત્સવ કર્યો, અને મંત્રી પણ દર્શનાર્થે ત્યાં ગયો. ૩૦ આ ઘટના ં. ૧૨૭૯ (ઈ. સ. ૧૨૨૩) પહેલાં બની હોવી જોઈએ, કેમકે એ વર્ષમાં વસ્તુપાળે ખંભાતનું શાસન પોતાના પુત્ર જયંતસિંહ અથવા જયસિંહને સોંપ્યું હતું. ૩૧ ખંભાતનો વહીવટ ગંગીન પાયા ઉપર મૂકવાનું વસ્તુપાળનું કાર્ય એ રીતે મહત્વનું છે કે એ સમયે ઉત્તર અને પશ્ચિમ ભારતનું એ મુખ્ય બંદર હતું, અને એથી આર્થિક તથા વેપારી દૃષ્ટિએ એની ભારે અગત્ય હતી.

દેવગિરિના યાદવ રાજ સાથે સંધિ

૫૧. દક્ષિણમાંથી દેવગિરિના યાદવ રાજ સિંહણ અથવા સિંઘણે અને ઉત્તરમાંથી ચાર મારવાડી રાજ્યોએ એકસાથે ગુજરાત ઉપર હુમલો કર્યો ત્યારે પણ ગંભીર પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ હતી. પરન્તુ લવણપ્રસાદ અને વીર ધવલે હિંમત ગુમાવી નહિ, અને તેઓ બહાદુરીથી લડ્યા. અંતે મારવાડના ચાર રાજ્યો સાથે ૩૨ તેમજ દેવગિરિના યાદવ રાજ સાથે ૩૩ સંધિ

૨૯. એ જ.

૩૦. કીકો, સર્ગ ૪-૫; વવિ, સર્ગ ૫; વળી જુઓ પ્રકો, પૃ. ૧૦૮-૧૦૯; પ્રચિ, પૃ. ૧૦૨.

૩૧. પ્રાન્સેસ, નં. ૪૦-૩

૩૨. કીકો, ૬-૬૭

૩૩. ‘લેખપદ્ધતિ’ પૃ. ૯૨. વળી જુઓ ળોગે, પુ. ૧, ભાગ ૧, પૃ. ૧૯૯-૨૦૦.

થઈ. વિવિધ પ્રકારના દસ્તાવેજોના સ્વરૂપના નમૂના આપતા સંસ્કૃત ગ્રન્થ 'લેખપદ્ધતિ'માં યાદવ સિંહણ સાથેની સંધિનો જે પાઠ છે એમાં સં. ૧૨૮૮ (ઈ. સ. ૧૨૩૨)નું વર્ષ આપ્યું છે. આ વર્ષ જે સાચું માનીએ- અને નહિ માનવાનું કંઈ કારણ નથી-તો સિંહણ સાથેના યુદ્ધનો એ વર્ષમાં અંત આવ્યો હશે એમ ગણી શકાય.

વીરધવલ અને એના મંત્રીઓનાં બીજાં યુદ્ધો

૫૨. વીરધવલ અને વસ્તુપાળ-તેજપાળે કરેલાં બીજાં કેટલાંક યુદ્ધોનાં વૃત્તાન્તો પણ પ્રબન્ધોમાં આવે છે. સૌ પહેલાં તો તેમણે વામનરથળી (જૂનાગઢ પાસે વંથળી)ના કાકિરો સાંગણુ અને ચામુંડ ઉપર વિજય કર્યો. તેઓ વીરધવલની રાણી જયમલદેવીના ભાઈઓ હતા અને રાણીએ અનેક વાર વિનંતીઓ કર્યા છતાં વીરધવલનું વર્ચસ સ્વીકારતા નહોતા. લડાઈમાં તે બંને મરાયા અને વામનરથળીના મહેલનો સમૃદ્ધ ખજનો વીરધવલના હાથમાં આવ્યો.^{૩૪} વીરધવલે બીજું આક્રમણ કચ્છમાં ભદ્રેશ્વરના ભીમસિંહ પ્રતિહાર ઉપર કર્યું, પણ મારવાડથી આવેલા કેટલાક પરાક્રમી યોદ્ધાઓ ભીમસિંહની સેવામાં હતા (આ યોદ્ધાઓ અગાઉ વીરધવલ પાસે આવી ગયા હતા, પણ વીરધવલે એમને રાજસેવામાં રાખવાની અશક્તિ દર્શાવી હતી), તેથી વીરધવલ એને હરાવી શક્યો નહિ અને સંધિ કરીને એને પાછા વળવું પડ્યું.^{૩૫} આ સંધિને પરિણામે ગુજરાતના રાજ્યે એક નવો મિત્ર મેળવ્યો અને કચ્છ તરફની સરહદ સલામત થઈ. આ પછી વીરધવલે મહીતટ પ્રદેશમાં આવેલા ગોદ્રહ(ગોધરા)ના કાકિર ઘૂઘુલને તાબે કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. મારવાડનાં ચાર રાજ્યે ગુજરાત ઉપર હુમલો કર્યો ત્યારે ઘૂઘુલ તેમની સાથે મળી ગયો હતો તથા ગુજરાતમાં આવતા જતા વેપારીઓ, સાર્થો અને યાત્રાળુઓને લૂંટતો હતો. એની સામે તેજપાળને એક બળવાન સૈન્ય સાથે મોકલવામાં આવ્યો. તેણે ઘૂઘુલને પકડીને લાકડાના પાંજરામાં પૂર્યો તથા પોતાના એક સરદારની ગોધરાના હાકિમ તરીકે નિમણૂક કરી. આ અપમાન નહિ સહન થવાથી ઘૂઘુલે પોતાની જીમ કરડીને આત્મઘાત કર્યો.^{૩૬} આ વિજયને પરિણામે વાઘેલાઓની સત્તા ગુજરાતની પૂર્વ સરહદ સુધી વિસ્તરી અને માળવા બાજુનો વેપારી માર્ગ સલામત બન્યો.

૩૪. પ્રકો, પૃ. ૧૦૩-૧૦૪; વચ, ૨

૩૫. પ્રકો, પૃ. ૧૦૪ અને આગળ; વચ, ૨

૩૬. પ્રકો, પૃ. ૧૦૭-૧૦૮, વચ, ૩

એક મુસ્લિમ આક્રમણનો પ્રતિકાર

૫૩. વીરધવલના રાજ્યકાળ દરમ્યાન ગુજરાત ઉપર એક મુસ્લિમ આક્રમણ થયું હતું અને વસ્તુપાળે એનો સફળતાપૂર્વક પ્રતિકાર કર્યો હતો, એ યતાવવા માટેનાં પૂરતાં ઐતિહાસિક પ્રમાણ છે. જ્યસિંહસૂરિએ પોતાના સંસ્કૃત નાટક ‘હમ્મીરમદમર્દન’માં આ ઘટનાનું નિરૂપણ કર્યું છે. દિલ્હીના સુલતાન મોજ્જીને ગુજરાત ઉપર ડેવી રીતે હુમલો કર્યો અને એનું લશ્કર આણુ પાસેના એક પહાડી માર્ગમાં પ્રવેશ્યા પછી ઉત્તરમાંથી ચંદ્રાવતીના પરમાર ધારાવર્ષે અને દક્ષિણમાંથી મંત્રી વસ્તુપાળે એના સૈન્યને ડેવી રીતે ઘેરી લીધું એનું વર્ણન ‘પ્રખન્ધકાશ’માં છે.^{૩૭} આને પરિણામે સુલતાનને પાછા હટી જવું પડ્યું.^{૩૮} કેટલાક સમય પછી સુલતાનની માતા (‘પ્રખન્ધચિન્તામણિ’ પ્રમાણે, એનો ગુરુ) મક્કા જવા માટે વહાણમાં બેસવા ગુજરાતના એક અંદરે (સંભવતઃ ખંભાત અંદરે) આવી. વસ્તુપાળે એની બધી મિલકત કબજે લેવા પોતાના માણસોને સૂચવ્યું. વહાણવટી વસ્તુપાળ પાસે આવ્યો અને સુલતાનની માતાને ચાંચિયાઓએ લૂંટી લીધી હોવા વિશે દુરિયાદ કરી. વસ્તુપાળે પેલા કહેવાતા ચાંચિયાઓને પકડી મંગાવ્યા, અંધો માલ સુલતાનની માતાને પાછો આપીને તેનો સત્કાર કર્યો, તથા એની સુખસગવડ અને સલામતી માટે વ્યવસ્થા કરી. મક્કાથી પાછા ફર્યા પછી સુલતાનની માતા વસ્તુપાળને પોતાની સાથે દિલ્હી લઇ ગઈ અને સુલતાન સાથે એનો પરિચય કરાવ્યો. વીરધવલ સાથે મૈત્રી રાખવાનું વચન વસ્તુપાળે સુલતાન પાસેથી લીધું. વસ્તુપાળ દિલ્હીથી પાછો આવ્યો ત્યારે વીરધવલે એનો ભારે સત્કાર કર્યો.^{૩૯} દિલ્હીના મુસ્લિમ આક્રમણનો પ્રતિકાર વર્ણવતા ‘હમ્મીરમદમર્દન’ નાટકની જેસલમેરના ભંડાર-

૩૭. પ્રકા, પૃ. ૧૧૭

૩૮. મોજ્જીને અથવા મુઠ્ઠમુદીને કોણ એ વિશે કેટલોક મતભેદ છે, કેમકે એ નામનો કોઈ સુલતાન દિલ્હીના તખ્ત ઉપર થયો નથી. બોર્ડે (પુ. ૧, ભાગ ૧, પૃ. ૨૦૧) અનુસાર, મોજ્જીને તે મુહમ્મદ ધારી છે. પ્રો. રસિકલાલ પરીખે એને શાહમુદીને ધારી ગણ્યો છે (‘જૈસાસ’, પુ. ૩, પૃ. ૧૫૩ અને આગળ). પં. ગૌરીશંકર ઓઝા (‘રાજપૂતાને કા ઇતિહાસ’, પુ. ૧, પૃ. ૪૬૭-૪૬૮), શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી (ગુમરાઇ, ભાગ ૨, પૃ. ૩૮૦-૩૮૧), શ્રી. ભોળીલાલ સાંડેસરા ના (‘ ગુજરાતી ’ સાપ્તાહિક, દીપોત્સવી અંક, ઈ. સ. ૧૯૩૪, પૃ. ૧૮-૧૯) મતે મોજ્જીને એ દિલ્હીનો સુલતાન અલ્તમશ (ઈ. સ. ૧૨૧૦-૧૨૩૫) છે. ઐતિહાસિક કાલાનુક્રમની દૃષ્ટિએ છેલ્લો મત વધારે સ્વીકાર્ય લાગે છે.

૩૯. પ્રકા, પૃ. ૧૧૯-૧૨૦; પ્રચિ, પૃ. ૧૦૩

માંની તાડપત્રીય પ્રતની નકલ સં. ૧૨૮૬ (ઈ. સ. ૧૨૩૦)માં થયેલી છે, ૪૦તેથી આ ઘટના સં. ૧૨૭૬ (ઈ. સ. ૧૨૨૦) (વસ્તુપાળના મંત્રિપદના પ્રારંભનું વર્ષ) અને સં. ૧૨૮૬ની વચ્ચે બની હોવી જોઈ એ.

વીરધવલ અને વસ્તુપાળનું મૃત્યુ

૫૪. રાણા વીરધવલનું ઈ. સ. ૧૨૩૮ માં મૃત્યુ થયું.^{૪૧} પ્રબન્ધો લખે છે કે એની ચિતા ઉપર અનેક લોકોએ પ્રાર્થનાઓ કર્યું, અને બીજા-ઓને બળી મરતા અટકાવવા માટે તેજપાળને સૈન્ય સાથે સ્મશાનભૂમિ ઉપર આવવું પડ્યું.^{૪૨} વીરધવલને બે પુત્રો હતા—પ્રતાપમલ્લ અને વીસલ-દેવ. પ્રતાપમલ્લ તો વીરધવલના છવનકાળમાં જ, અર્જુનદેવ નામે પુત્ર મૂકીને, મરણ પામ્યો હતો. વીરધવલનાં નાનો પુત્ર વીસલદેવ ઈ. સ. ૧૨૩૮ માં ગાદી ઉપર આવ્યો.^{૪૩} વીસલદેવ રાજ્યગાદી ઉપર આવ્યો ત્યારપછી માત્ર બે વર્ષમાં જ, ઈ. સ. ૧૨૪૦ (સં. ૧૨૯૬)માં વસ્તુ-પાળનું અવસાન થયું, ‘પ્રબન્ધકોશ’^{૪૪} અને ‘વસ્તુપાલચરિત’^{૪૫} બન્નેયમાં વસ્તુપાળના અવસાનનું વર્ષ ઈ. સ. ૧૨૪૨ (સં. ૧૨૯૮) આપેલું છે, અને

૪૦. હમમ, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧; જેભંસૂ, પૃ. ૨૩

૪૧. બેંગે પુ. ૧, ભાગ ૧, પૃ. ૨૦૩. વળી જુઓ ‘શત્રુજયતીર્થોદ્ધાર-પ્રબન્ધ’ના પરિશિષ્ટમાં છપાયેલું ‘રાજવલી કોષ્ટક.’ લવણપ્રસાદના મૃત્યુ વિશે કશું જણવામાં નથી. બેંગે (પુ. ૧, ભાગ ૧, પૃ. ૨૦૦) ના લેખકે એમ માન્યું છે કે ઈ. સ. ૧૨૩૨ માં દેવગિરિના યાદવ રાજા સિંહણ સાથે સંધિ થયા પછી લવણપ્રસાદે વીરધવલની તરફેણમાં ગાદીત્યાગ કર્યો હશે. શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી માને છે કે એ અરસામાં કદાચ એનું મૃત્યુ થયું હશે (શુમરાઈ, ભાગ ૨, પૃ. ૩૮૯). ‘રાજવલી કોષ્ટક’માં વીરધવલના રાજ્યઅમલનાં પ્રારંભ સં. ૧૨૮૨ (ઈ. સ. ૧૨૨૬)થી કહ્યો છે. એકંદરે જોતાં લવણપ્રસાદનું મરણ ઈ. સ. ૧૨૩૨ અને ૧૨૩૮ ની વચ્ચે થયું હોય એ બનવાજોગ છે.

૪૨. પ્રચિ, પૃ. ૧૦૫

૪૩. વીરધવલના એક પુત્ર વીરમદેવ વિશેની તથા રાજ્ય કબજે કરવા માટેના તેના પ્રયત્નોની વાતો પ્રબન્ધોમાં આપેલી છે (પ્રકો, પૃ. ૧૨૪-૧૨૫). એમ પણ કહેવાય છે કે વીરમદેવના પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયાં અને વસ્તુપાળની સહાયથી વીસલદેવ ગાદી ઉપર આવી શક્યાં. પણ હવે પુરવાર થયું છે કે વીરધવલને વીરમ નામે કોઈ પુત્ર નહોતો, અને તેથી પ્રબન્ધમાં આપેલી વાત માનવા જેવી નથી (શુમરાઈ, ભાગ ૨, પૃ. ૩૯૦ અને આગળ).

૪૪. પ્રકો, પૃ. ૧૨૭-૧૨૮

૪૫. વચ, ૭

એ વર્ષ સામાન્ય રીતે પ્રમાણભૂત ગણવામાં આવતું હતું. પણ વસ્તુપાળના સમકાલીન બાલચન્દ્રે રચેલા 'વસંતવિલાસ' કાવ્યમાં વસ્તુપાળના મૃત્યુની તિથિ સં. ૧૨૯૬ ના માઘ સુદ પાંચમ ને રવિવાર (ઈ. સ. ૧૨૪૦ ની ૧ લી જન્યુઆરી) આપવામાં આવી છે.^{૪૬} એક તાડપત્રીય હસ્તપ્રતમાં વસ્તુપાળનું મૃત્યુવર્ષ સં. ૧૨૯૬ અને તેજપાળનું મૃત્યુ વર્ષ સં. ૧૩૦૪ (ઈ. સ. ૧૨૪૮) આપ્યું છે,^{૪૭} તેથી પણ 'વસંતવિલાસ'ના કથનને ટેકા મળે છે. પ્રપન્થો કહે છે કે વસ્તુપાળ શત્રુજયની યાત્રાએ જતો હતો ત્યારે માર્ગમાં (વઢવાણથી અગ્નિ ખૂણે ૧૦ માઈલ દૂર આવેલા) અકેવાલિયા ગામમાં અવસાન પામ્યો.^{૪૮} આ કથન કદાચ પ્રમાણભૂત હોય તોપણ 'વસંતવિલાસ'માં એવો કંઈ ઉલ્લેખ નથી.^{૪૯} 'પ્રપન્થકોશ' (પૃ. ૧૨૫) અને 'વિવિધતીર્થકલ્પ' (પૃ. ૮૦) વસ્તુપાળને મંત્રિપદ ગુમાવવું પડ્યું અને તે નાગર મંત્રી નાગડને મળ્યું હતું, એવો ઉલ્લેખ કરે છે. અન્યત્ર એમ પણ કહેલું છે કે વસ્તુપાળ રાજ વીસલદેવના ભારે ક્રોધનો ભોગ થઈ પડ્યો હતો, કેમકે વીસલદેવના એક મામા સિંહે એક જૈન સાધુનું અપમાન કર્યું હતું એની શિક્ષારૂપે વસ્તુપાળે એનો હાથ કપાવી નાખ્યો હતો, પરંતુ રાજપુરોહિત સોમેશ્વરે મંત્રીને બચાવી લીધો હતો.^{૫૦} વળી એવી વાત પણ મળે છે કે એક વાર વીસલદેવે વસ્તુપાળ પાસે રાજ્યના મહેસૂલનો હિસાબ માગ્યો અને એમાંની કેટલીક રકમ મન્દિરો વગેરે બાંધવામાં વપરાઈ છે

૪૬. વર્ષે હર્ષનિવર્ણવર્ણવતિકે શ્રીવિક્રમોર્વીભૂતઃ

કાલાદ્ દ્વાદશસંહયહાયનશતત્ત્ માસેડત્ર માઘાહ્વયે ।

પચ્ચમ્યાં ચ તિથૌ દિનાદિસમયે વારે ચ માનોસ્તવો-

દ્વોહું સદ્ગતિમરિત લગ્નમદમં તત્ત્વર્યતાં ત્વર્યતામ્ ॥

(વવિ, ૧૪-૩૭)

૪૭. એ જ, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૮

૪૮. પ્રથિ, પૃ. ૧૦૫; પ્રકો, પૃ. ૧૨૮; વચ, ૮

૪૯. આથી ઊલટું, વવિ તે એમ કહે છે કે વસ્તુપાળ શત્રુજય ઉપર ચડયો અને ત્યાં આદિનાથની સમક્ષ ધર્મની પુત્રી સદ્ગતિ સાથે લગ્ન કર્યું, અર્થાત્ શત્રુજય ઉપર એનું અવસાન થયું (વવિ, ૧૪-૪૯, ૫૦). આ કેવળ રૂપક છે કે ખરેખર હકીકત છે એ આપણે જાણતા નથી. સંભવ છે કે શત્રુજય જતાં માર્ગમાં વસ્તુપાળનું અવસાન થયું હોય તોપણ આદિનાથ સમક્ષ લગ્નનું રૂપક કાવ્ય-દષ્ટિએ સંપૂર્ણ બનાવવા માટે કવિએ એનું આ રીતે વર્ણન કર્યું હોય.

૫૦. પ્રકો, પૃ. ૧૨૬-૨૭; વચ, ૮

એમ જોવામાં આવતાં એને સજ્જ કરવાનો નિર્ણય કર્યો; પરંતુ અહીં પણ સોમેશ્વરે એને તેમ કરતાં અટકાવ્યો.^{૫૧} આવી બંધી વાતો શબ્દશઃ સાચી ન મનાય, તોપણ એ ઉપરથી જણાય છે કે ઉત્તરાવસ્થામાં વસ્તુપાળના નવા રાજ સાથેના સંબંધો જોઈએ એવા સારા નહોતા. આમ બનવું તદ્દન સંભવિત છે, કેમકે ઇતિહાસમાં આપણે અનેક એવાં ઉદાહરણો જોઈએ છીએ જેમાં નવા રાજ અને જૂના મંત્રી વચ્ચે ઘર્ષણ થાય છે. વીસલદેવ સાથેના વસ્તુપાળના સંબંધો બહુ સારા નહોતા રહ્યા, પણ વીસલદેવે વસ્તુપાળને મંત્રિપદ ઉપરથી ખરેખર દૂર કર્યો હતો એમ કહેવા માટેનો વિશ્વાસપાત્ર પુરાવો આપણી પાસે નથી. નાગડ અને ખીજ નાગર મુત્સદ્દી-ઓની ખટપટને કારણે વસ્તુપાળ અને વીસલદેવના સંબંધો બગડ્યા અથવા વીસલદેવને પોતાને જ જૂના અનુભવી મંત્રીની મુરખીવટ અકારી લાગી હોય.

તેજપાળનું મરણ

૫૫. વસ્તુપાળના અવસાન પછી કેટલાંક વર્ષ સુધી તેજપાળ મહામાત્ય તરીકે ચાલુ રહ્યો હતો એના પુરાવાઓ છે, એટલે વસ્તુપાળને વીસલદેવે મંત્રિપદેથી દૂર નહોતો કર્યો એ અનુમાન વધારે વજનદાર બને છે. સં. ૧૨૯૬ ના વૈશાખ સુદ ત્રીજ (તા. ૨૬ મી એપ્રિલ, ઈ. સ. ૧૨૪૦) ના આશુ ઉપરના એક શિલાલેખમાં તેજપાળને મહામાત્ય કહેવામાં આવ્યો છે,^{૫૨} તે એ જ વર્ષના માઘ માસમાં વસ્તુપાળનું અવસાન થયું હોવાના ‘વસન્તવિલાસ’ના કથનને અનુમોદન આપે છે. વળી એ સૂચવે છે કે વસ્તુપાળના અવસાન પછી તુરત જ તેજપાળે પોતાના વડીલ બંધુના ઓધ્યાનો અધિકાર સંભાળ્યો હશે. પાટણ ભંડારમાંની સં. ૧૨૯૮ (ઈ. સ. ૧૨૪૨) ની તાડપત્રીય હસ્તપ્રતની પુષ્પિકામાં મહામાત્ય તેજપાળના પુત્ર લુણ્ણસિંહનો ભૃગુકચ્છના હાંકમ તરીકે ઉલ્લેખ છે.^{૫૩} સં. ૧૩૦૩ (ઈ. સ. ૧૨૪૭) માં લખાયેલી ‘આચારાંગ સૂત્ર’ ની એક હસ્તપ્રતની પુષ્પિકામાં અણુહિલવાડમાં મહામાત્યના અધિકારપદે તેજપાળ હોવાનું કહ્યું છે.^{૫૪} નાગડનો મહામાત્ય તરીકે ઉલ્લેખ કરતી પહેલી ઉપલબ્ધ પુષ્પિકા સં. ૧૩૧૦ (ઈ. સ. ૧૨૫૪) ની છે,^{૫૫} જે બતાવે છે કે તેજપાળનું અવસાન ઈ. સ.

૫૧. પ્રકા, પૃ. ૧૨૫

૫૨. પ્રાન્સેલેસ, નં. ૬૬

૫૩. પાભંસૂ, પૃ. ૬૦

૫૪. પિટર્સન, પહેલો રિપોર્ટ, પરિશિષ્ટ ૧, પૃ. ૪૧

૫૫. જેભંસૂ, પૃ. ૩૭-૩૮

પ્રકરણ ૪] વસ્તુપાળ-સાહિત્ય ને કલાનો આશ્રયદાતાને સાહિત્યકાર [૪૬

૧૨૪૭ અને ૧૨૫૪ ની વચ્ચે થયું હતું. ‘વસ્તુપાલચરિત’ અનુસાર તેજપાળનું મરણ વસ્તુપાળના મરણ પછી દસ વર્ષ થયું હતું, અને ‘પ્રબન્ધ-કોશ’માં તેજપાળના મરણનું વર્ષ સં. ૧૩૦૮ (ઈ. સ. ૧૨૫૨) આપ્યું છે. આ પ્રમાણે, સં. ૧૩૦૬ (વસ્તુપાળના મરણનું વર્ષ સં. ૧૨૯૬ + ૧૦ વર્ષ = સં. ૧૩૦૬ = ઈ. સ. ૧૨૫૦), સં. ૧૩૦૮ (= ઈ. સ. ૧૨૫૨) અથવા સં. ૧૩૦૪ (= ઈ. સ. ૧૨૪૮; એક તાડપત્રીય પ્રતમાં આપેલું તેજપાળનું અવસાનવર્ષ; જુઓ પેરા ૫૪)-એ ત્રણમાંનું એક વર્ષ તેજપાળના અવસાનનું વર્ષ હોઈ શકે. વસ્તુપાળની બાબતમાં થઈ શક્યું તેમ, આ ત્રણમાંથી કોઈ એક વર્ષ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિશેષ પ્રમાણભૂત ગણવા માટેનો પુરાવો પણ આપણી પાસે નથી. ગમે તેમ પણ તેજપાળના અવસાન પછી જ નાગર બ્રાહ્મણ નાગડ મહામાત્ય થઈ શક્યો હતો એ ચોક્કસ છે.

પ્રકરણ ૪

વસ્તુપાળ-સાહિત્ય અને કલાનો આશ્રયદાતા અને સાહિત્યકાર

૫૬. પ્રકરણ ૩ માં આપણે જોયું તે પ્રમાણે, ધોળકા અને અણહિલવાડના રાજદરબારોમાં વસ્તુપાળ અને તેજપાળનો ભારે પ્રભાવ હતો અને ગુજરાતનું રાજ્ય આર્થિક તેમજ રાજકીય દૃષ્ટિએ તેમણે વ્યવસ્થિત કર્યું હતું. પરંતુ તેમની ઉદારતા અને દાનશીલતાને કારણે જે સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓને ઉત્તેજન મળ્યું એને કારણે તેમનું નામ વધુ પ્રસિદ્ધ છે. એમણે ગુજરાતમાં એવું સાંસ્કારિક નવજીવન પેદા કર્યું, જે કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્ય હેમચન્દ્રના દિવસોની યાદ આપે છે તથા માળવાના મહાન વિદ્યાવિલાસી રામઓ મુંજ અને ભોજના સમયની વિદ્યાપ્રવૃત્તિઓની સ્પર્ધામાં જીતું રહી શકે એમ છે.

વસ્તુપાળની યાત્રાઓ

૫૭. પ્રબન્ધો અનુસાર વસ્તુપાળે શત્રુંજય અને ગિરનારની તેર યાત્રાઓ કરી હતી. બાલ્યાવસ્થામાં તેણે આ બંને સ્થાનોની યાત્રા પોતાના પિતા અશ્વરાજે સંઘ કાઢ્યો હતો તેની સાથે કરી હતી. એ બંનું ઈ. સ. ૧૧૯૩ અને ૧૧૯૪ માં. મંત્રિપદે આરૂઢ થયા પછી તેણે અનેક વાર સંઘ કાઢ્યા હતા, અને ઈ. સ. ૧૨૨૧, ૧૨૩૪, ૧૨૩૫, ૧૨૩૬ અને ૧૨૩૭ નાં વર્ષોમાં શત્રુંજય અને ગિરનારની યાત્રાઓ કરી હતી. સંઘ લીધા વિના

પોતાના કુટુંબ સાથે તે ઈ. સ. ૧૨૨૭, ૧૨૨૮, ૧૨૨૯, ૧૨૩૦, ૧૨૩૧, ૧૨૩૨ અને ૧૨૩૩ માં માત્ર શત્રુજયની યાત્રાએ ગયો હતો.^૧ શત્રુજયની છેલ્લી યાત્રા, જે માર્ગમાં મૃત્યુ થતાં એ પૂરી કરી શક્યો નહોતો તે માટે એ ઈ. સ. ૧૨૪૦ માં નીકળ્યો હતો. આનું વર્ણન બાલચન્દ્રે ‘વસન્તવિલાસ’ મહાકાવ્યમાં કર્યું છે. તેણે ઈ. સ. ૧૨૨૧ (સં. ૧૨૭૭) માં જે સંઘયાત્રા કરી તે સૌથી વધુ મહત્ત્વની હતી, કેમકે એ એક જ યાત્રાનો વારંવાર ઉલ્લેખ વસ્તુપાળના ગિરનારના શિલાલેખોમાં કરવામાં આવ્યો છે, તથા ઘણું કરીને એ જ યાત્રાનું ઠીક ઠીક વિગતભરપૂર અને કવિત્વપૂર્ણ વર્ણન ‘કીર્તિકૌમુદી’ ‘સુકૃતસંકીર્તન’ અને ‘ધર્માભ્યુદય’ જેવાં સમકાલીન કાવ્યોમાં મળે છે. આ વિશે આપણે પ્રકરણ ૬ માં ચર્ચા કરીશું.

વસ્તુપાળનાં બાંધકામો

૫૮. જે ઉપર વિશ્વાસ મૂકી શકાય એવાં સમકાલીન ગ્રન્થોનાં વર્ણનો જોઈએ તોપણ વસ્તુપાળ અને તેજપાળે કરાવેલાં મન્દિરો, ધર્મશાળાઓ, તળાવો, ડૂંગા આદિ સ્થાપત્યો અને પૂર્તકાર્યોની સંખ્યા ઘણી મોટી હોવી જોઈએ.^૨ પછીના સમયના પ્રબન્ધોને બાજુએ રાખીને માત્ર સમકાલીન પ્રમાણોનો વિચાર કરીએ તોપણ એમની દાનશીલતા અને ઉદારતા આખાં ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને મારવાડમાં અનેક સ્થળોએ વિસ્તરેલી હતી એમાં કશી શંકા નથી. જિનપ્રભસૂરિ અને રાજશેખરસૂરિ કહે છે કે એમણે કરાવેલાં સ્થાપત્યો દક્ષિણે શ્રીશૈલ, પશ્ચિમે પ્રભાસ, ઉત્તરે કેદાર અને પૂર્વે કાશી સુધી હતાં.^૩ લગભગ આખાં ભારતમાંથી વિદ્વાનો, કવિઓ અને ધાર્મિક પુરુષો એ કાળે અણુહિલવાડ અને ધાંબકામાં આવતા હતા તથા વસ્તુપાળ-તેજપાળ પાસેથી કંઈક આશ્રય મેળવતા હતા એ વસ્તુનો વિચાર કરીએ ત્યારે આ કથનમાં કશું અશકય લાગતું નથી. વસ્તુપાળે માત્ર જૈનધર્મનાં મન્દિરો બંધાવ્યાં એવું નહોતું; અનેક સ્થળે ઉલ્લેખો મળે છે કે તેણે રણજીલયો, બ્રહ્મશાળાઓ, મઠો, શિવમન્દિરો તથા મરિજદો પણ બંધાવી હતી.^૪ પછીના સમયમાં લખાયેલા ગ્રન્થોમાં કંઈક અતિશયોક્તિ હશે, કેમકે જે સ્થળોએ વસ્તુપાળે ધનનો વ્યય કર્યો એ સ્થાનોની સંખ્યા ‘સુકૃતસંકીર્તન’ જેવી સમકાલીન રચનામાં ૫૦ ની છે, જ્યારે રાજશેખર, જિનહર્ષ અને જિનપ્રભના ગ્રન્થોમાં

૧. વચ, ૮, પુપ્રસં. પૃ. ૫૯. વળી જુઓ જૈસાઈ, પૃ. ૩૦૮-૩૦૯.

૨. નન, ૧૬-૩૭; વળી જુઓ સુસં, સુકીક. આદિ.

૩. વિતીક, પૃ. ૭૯-૮૦; પ્રકો, પૃ. ૧૩૦

૪. પ્રકો, પૃ. ૧૨૬-૧૩૦; વચ, ૨, ૩ અને ૬; વિતીક, પૃ. ૭૯-૮૦

પ્રકરણ ૪] વસ્તુપાળ-સાહિત્ય ને કલાનો આશ્રયદાતા ને સાહિત્યકાર[૫૧

એ સંખ્યા ઘણી વધી ગયેલી જેમને છીએ, અને કેટલીક વિગતો કેવળ અતિશયોક્ત સ્વરૂપની લાગે છે, પરંતુ સમકાલીનોએ આપેલી માત્ર નક્કર ઉકીકતો તરફ દષ્ટિ કરીએ તોપણ યુજરાતના અને કદાચ ભારતના સૌથી મોટા દાનેશ્વરીઓમાં વસ્તુપાળનું સ્થાન છે એ વિશે શંકા રહેતી નથી.

૫૯. વસ્તુપાળ-તેજપાળે મન્દિરો આદિ સ્થાપત્યો પાછળ ભારે દ્રવ્ય ખર્ચું હતું; આ દ્રવ્ય કયાંથી આવ્યું હશે એવો પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે થાય છે. તેઓ એક ઉચ્ચ કુટુંબના પુત્રો હતા, જેમાં વંશપરંપરાથી મંત્રિ-પદ ચાલ્યું આવતું હતું, એટલે તેમની આર્થિક સ્થિતિ સારી જ હશે. પરંતુ અકલ્પ્ય સમૃદ્ધિ તેમની પાસે શી રીતે આવી એ વિશે પ્રબંધોમાં કેટલીક વાતો આપેલી છે. આ વાતો આમ તો દંતકથાઓ જેવી લાગે છે, પણ એમાં કંઈક વાસ્તવિક અંશ રહેલો હોય એ સંભવિત છે. વસ્તુપાળ જ્યારે ખંભાતનો હાકમ નિભાવે ત્યારે સર્ષદ અથવા સદીક નામે એક સમૃદ્ધ મુસ્લિમ વેપારી-એ તેનું આધિપત્ય માનવાનો અસ્વીકાર કર્યો. વસ્તુપાળે જ્યારે એને શાસન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે લાટના રાજા શંખને તે પોતાની મદદે ખેલાવી લાવ્યો. પરંતુ શંખનો પરાજય થયો, સર્ષદ કેદ પકડાયો અને એની મિલકત જપ્ત કરવામાં આવી. રાણા વીરધવલને જ્યારે આની જાણ કરવામાં આવી ત્યારે તેણે હુકમ કર્યો કે સર્ષદની બધી મિલકત રાજકોશમાં આવે, પણ એના ઘરની ધૂળ વસ્તુપાળને મળે. આ તો સોનાની ધૂળ હતી; વળી આગ લાગવાને પરિણામે સર્ષદનું કેટલુંક સોનુંરૂપું પણ ધૂળ ભેગું થઈ ગયું હતું. આમ સર્ષદની મિલકતનો મોટો ભાગ વસ્તુપાળને મળ્યો.^૫ ખીજે વૃત્તાન્ત એવો છે કે-એક વાર સૌરાષ્ટ્રમાં જૈન તીર્થોની યાત્રાએ જતાં વસ્તુપાળ અને તેજપાળ પોતાનું ધન દાટવાને હડાલક નામે ગામ (ધંધુકા પાસેનું હડાળા) આગળ ગયા. આ ધન એક લાખના આશરાનું હતું, પણ ત્યાં જમીન ખોદતાં એમને ખીજું ઘણું વધારે ધન મળ્યું. તેજપાળની પત્ની અનુપમાને વસ્તુપાળે પૂછ્યું કે “ આ ધનનું શું કરવું ? ” અનુપમાએ ઉત્તર આપ્યો કે “ આ ધનને પર્વતનાં શિખર ઉપર રાખવું, જેથી અત્યારે આપણે હાથ ચડ્યું એવી રીતે એ ખીજને હાથ જાય નહિ. ” પછી વસ્તુપાળ અને તેજપાળે એ ધનનો ગિરનાર અને આણુ ઉપરનાં પ્રસિદ્ધ મન્દિરો બંધવામાં તથા શત્રુંજયની સંઘયાત્રાઓ કાઢવામાં વ્યય કર્યો.^૬

૫. પુપ્રસં, પૃ. ૫૬ અને ૭૩

૬. પ્રકો, પૃ. ૧૦૧

આણું મન્દિર-મધ્યકાલીન ભારતીય સ્થાપત્યનો ચિરંજીવ નમૂનો

૬૦. અનુપમાની સલાહ સાચી પડી છે, અને આણુ તથા ગિરનાર ઉપરનાં વિખ્યાત મન્દિરો સિવાય વસ્તુપાળ-તેજપાળનાં ખીજાં કોઈ સ્થાપત્ય બધ્યાં નથી.^૭ આણુ ઉપરનું મન્દિર તેજપાળે ઈ. સ. ૧૨૩૧ (સં. ૧૨૮૭) માં બંધાવ્યું છે અને તેમાં મૂળ નાયક તરીકે બાવીસમા જૈન તીર્થંકર નેમિનાથ છે. ગિરનાર ઉપરનાં મન્દિરો વસ્તુપાળે ઈ. સ. ૧૨૩૨ (સં. ૧૨૮૮) માં બંધાવ્યાં હતાં. દેલવાડાની દેવાલય-નગરીમાં આવેલું નેમિનાથ મન્દિર વસ્તુપાળના મોટા ભાઈ લુણ્ણિગની સ્મૃતિમાં લુણ્ણ-વસતિ તરીકે જાણીતું છે અને મધ્યકાલીન ભારતીય કલાના શ્રેષ્ઠ નમૂનાઓ પૈકી એક હોઈ એ બંધાવનારનું નામ કલાના ઇતિહાસમાં અમર કરી જાય છે.^૮ આ મન્દિર તથા એની પહેલાં આશરે ૨૦૦ વર્ષ પહેલાં વિમલશાહે બંધાવેલ, એની લગોલગ આવેલ વિમલવસતિ આખાયે સફેદ આરસનાં છે, જો કે આ સ્થળથી ત્રીસેક માઇલની અંદર સફેદ આરસની આણુ જાણવામાં નથી. આ બંધાવત્યરોને મન્દિરના સ્થળે કુંગર ઉપર લઈ જવાનું કાર્ય બહુ મહેનતભર્યું અને ખર્ચાળ હોતું જોઈએ. આ મન્દિરો બહારથી તો સાવ સાદાં છે અને એથી અંદરની શિલ્પસમૃદ્ધિ જોનારને વિશેષ આશ્ચર્યમુગ્ધ કરી મૂકે છે. કઝિન્સ લખે છે તે પ્રમાણે, “આ મન્દિરોમાં છત, સ્તંભો, પારસાખો, તખ્તીઓ અને ગોખલાઓ ઉપરનાં સૂક્ષ્મ કોતરણીવાળાં અલંકરણો કેવળ અદ્ભુત છે. આરસ ઉપરનું કંડારેલું, ત્રીણું, ચમકદાર, જાણે સફેદ શંખ ઉપર કર્યું હોય એવું કામ અજોડ છે, અને ફેટલાંક કલારૂપો તો ખરેખર સૌન્દર્યના સ્વપ્ન જેવાં છે. કામ એટલું ખારીક છે કે સાધારણ કોતરકામથી

૭. આરસના ત્રણ પ્રાચીન સ્તંભો પાટણમાં સચવાઈ રહ્યા છે. એમાંના બે સ્તંભો પ્રમાણમાં અર્વાચીન એવા કાલિકા માતાના મન્દિરના બાંધકામમાં વપરાયા છે અને ત્રીજો એક પાટણ વિદ્યાર્થીમંડળના સ્થાનિક સંબ્રહ્મણલયમાં પડેલો છે. આ ત્રણે ઉપરના શિલાલેખોમાંથી સ્પષ્ટ છે કે વસ્તુપાળ અને તેના કુટુંબી-જનોના મહાલયોના અવશેષરૂપ આ સ્તંભો છે. (આ શિલાલેખો મેં છપાવ્યા છે. જુઓ ફાગુસનૈ, પૃ. ૪, પૃ. ૧૬૨ અને આગળ.)

૮. પ્રિચ, પૃ. ૧૦૧. પરંતુ શિલાલેખોમાં કહ્યું છે કે તેજપાળની પત્ની અનુપમા અને પુત્ર લુણ્ણસિંહના આધ્યાત્મિક શ્રેય અર્થે તે બંધાવ્યું હતું.

૯. આ મન્દિરના વર્ણન માટે જુઓ ફર્ગ્યુસન, હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયન એન્ડ ઈસ્ટર્ન આર્કિટેક્ચર, પૃ. ૨, પૃ. ૩૬ અને આગળ; બ્રાઉન, ઇન્ડિયન આર્કિટેક્ચર પૃ. ૧, પૃ. ૧૪૪-૧૪૫; વળી જુઓ સાંકળિયા, આર્કિયોલોજી ઓફ ગુજરાત, પૃ. ૧૦૮, ૧૨૮.

આ પરિણામ લાવવાનું અશક્ય હતું. કહે છે કે આમાંનું ઘણું કામ તો આરસ ધસીને કરવામાં આવ્યું હતું, અને જે ભૂકી પડે તે અનુસાર શિલ્પી-ઓને વેતન આપવામાં આવતું હતું. ” “ તેજપાળના મન્દિરના ધૂમટના મધ્યભાગમાંથી લટકતું લંબક તો પ્રત્યેક આગંતુકનું ધ્યાન આકર્ષી લે છે. કર્નલ ટોડ યોગ્ય જ કહે છે કે ‘એનું ચિત્ર આલેખતાં કલમ હારી જાય છે અને અત્યંત ધૈર્યવાન કલાકારની પીંછીને પણ તે થકવી નાખે એમ છે.’ અને તે બરાબર લખે છે કે અત્યંત પુષ્પિત પદ્ધતિના ગૌથિક સ્થાપત્યનો ડોઈ શણુગાર પણ એની શૌભાનો મુકાબલો કરી શકે એમ નથી. ‘તે અર્ધાં ખીલેલાં કમળના ગુચ્છ જેવું દેખાય છે, જેની પાંખડીઓ એટલી સૂક્ષ્મ, એટલી પારદર્શક અને બારીકાઈથી ડોતરેલી છે કે તે આંખને વિરમયથી સ્તબ્ધ કરી દે છે.’ પરંતુ આ મન્દિરોની શિલ્પસમૃદ્ધિ માત્ર નિર્જીવ વસ્તુઓનાં આલેખન પૂરતી મર્યાદિત નથી; સાંસારિક જીવનનાં દર્શ્યો, વેપાર અને વહાણવટું તથા રણક્ષેત્રનાં દર્શ્યોનું આલેખન પણ એમાં છે. અને નિશ્ચયપૂર્વક એટલું કહી શકાય કે પુરાતત્વનો ડોઈ પણ અભ્યાસી આ શિલ્પોનું ધ્યાનપૂર્વક અવલોકન કરે તો મધ્યકાલીન ભારતનાં જીવન અને રીતરિવાજો વિશેની અનેક રસપ્રદ બાબતો વિશેનું એનું જ્ઞાન એટલું વધે કે આ શ્રમનો પૂરતો બદલો મળી જાય. ”^{૧૦} પ્રપન્ધો અનુસાર વસ્તુપાળ અને તેજપાળે અઠાર કરોડ અને છન્નુ લાખ શત્રુંજય ઉપર, બાર કરોડ અને એંશી લાખ ગિરનાર ઉપર, તથા બાર કરોડ અને ત્રેપન લાખ આણુ ઉપર લુણવસતિ બંધાવવામાં ખર્ચ્યા હતા.^{૧૧} આ આંકડાઓમાં અતિશયોક્તિ હશે, પણ આ મન્દિરો બંધાવવામાં પુષ્કળ શ્રમ અને અનર્ગળ દ્રવ્યનો વ્યય થયો હોવો જોઈએ એ નક્કી છે. બંધાવનારની અસાધારણ ઉદારતા અને ધર્મપ્રીતિનું એ મન્દિરો જ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ છે. પ્રપન્ધો જણાવે છે કે આ મન્દિરો બંધાવવામાં, ભારતમાં તથા અન્યત્ર કેટલેક સ્થળે બન્યું છે તેમ, વેડનો ઉપયોગ નહોતો થયો, પરંતુ કારીગરોને પૂરતું વેતન આપવામાં આવતું હતું તથા એમની સુખસગવડો પ્રત્યે પણ ખૂબ ધ્યાન અપાતું હતું.^{૧૨}

વસ્તુપાળ—વિદ્યા અને સાહિત્યનો મહાન આશ્રયદાતા

૬૧. સાહિત્ય અને કલાનો પણ વસ્તુપાળ મહાન આશ્રયદાતા અને ઉત્તેજક હતો. મોટી રકમ ખર્ચાને તેણે અણહિલવાડ, ખંભાત અને ભરૂચ-

૧૦. ઈંપ્સ, રાસમાળા, પુ. ૧, પૃ. ૨૫૭-૨૫૮

૧૧. પ્રકો, પૃ. ૧૨૬

૧૨. એ જ, પૃ. ૧૨૨-૧૨૩

માં ત્રણ જ્ઞાનભંડાર અથવા પુસ્તકાલયો સ્થાપ્યાં હતાં.^{૧૩} એનું અંગત પુસ્તકાલય ઘણું સમૃદ્ધ હતું, અને બધા મહત્વના શાસ્ત્રગ્રન્થોની એક કરતાં વધુ નકલો એમાં હતી.^{૧૪} કવિઓ અને વિદ્વાનો પ્રત્યે તે બહુ ઉદાર હતો. એને વિશે નોંધાયું છે કે ભોજ અને વિક્રમાદિત્યની જેમ તેણે એક શ્લોક કે શ્લોકાર્ધને માટે કવિઓને હજારોનાં દાન આપ્યાં હતાં. કવિતાના એણે કરેલા સત્કારનાં અને કવિઓને આપેલા ઉત્તેજનનાં લાંબાં અને વિગત-ભરપૂર વર્ણન ‘પ્રબન્ધકોશ’ ‘વસ્તુપાલચરિત’ ‘પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહ’ અને ‘ઉપદેશતરંગિણી’ જેવા ગ્રન્થોમાં મળે છે. કવિઓ પ્રત્યેની ઉદારતાને કારણે એ ‘લઘુભોજરાજ’ કહેવાતો હતો. એટલા બધા કવિઓ-જેમાંના કેટલાકનાં નામ જાણવામાં આવ્યાં છે અને કેટલાકનાં અજ્ઞાત છે તેઓ-ને વસ્તુપાળની ઉદારતાનો લાભ મળ્યો હતો કે સોમેશ્વરે નીચેના શબ્દોમાં એમની ઉદારતા શ્લોકબદ્ધ કરી છે—

સૂત્રે વૃત્તિઃ કૃતા પૂર્વે દુર્ગસિંહેન ધીમતા ।

વિસૂત્રે તુ કૃતા તેષાં વસ્તુપાલેન મન્ત્રિણા ॥^{૧૫}

“પૂર્વે ધીમાન દુર્ગસિંહે (‘કાતન્વ વ્યાકરણ’)નાં સૂત્રો ઉપર વૃત્તિ (અથવા ટીકા) કરી, પણ વસ્તુપાળ મંત્રીએ કોઈ સૂત્ર વિના જ એમને (કવિઓને) વૃત્તિ (આલોકિકા) કરી આપી.”

કવિઓને આશ્રય આપતાં તથા વિદ્યોત્તેજન માટે દાન આપતાં કદી પણ વસ્તુપાળે જૈન અજૈન વચ્ચે ભેદ પાડ્યો નહોતો. પ્રભાસના શૈવ તીર્થને તેણે દશ હજાર દ્રમ્મનું દાન આપ્યું હતું,^{૧૬} તથા કવિત્વશક્તિવાળા

૧૩. એ જ, પૃ. ૧૨૬; પુપ્રસં, પૃ. ૬૫; વિતીક, પૃ. ૮૦. જ્ઞાનભંડાર અથવા જૈન પુસ્તકાલયોની સંસ્થા ગુજરાતમાં ઘણી નૂની બાબત છે. દેવર્ધિગણિના અધ્યક્ષપણા નીચે જ્યારે જૈન ક્ષુત લેખાધિકાર થયું ત્યારે એ કોઈ પુસ્તકાલયમાં મુકાયું હશે (પૌરા ૭). કુમારપાળે ૨૧ જ્ઞાનભંડારો સ્થાપ્યા હતા એમ કહેવાય છે (‘કુમારપાલપ્રબન્ધ’, પૃ. ૬૬-૬૭). આ ભંડારોમાંની હસ્તપ્રતો અત્યાર સુધી સચવાઈ નથી. સંભવતઃ મુસ્લિમોને હાથે એઓનો નાશ થયો હશે. સં. ૧૨૮૪-ઈ. સ. ૧૨૨૮ માં લખાયેલી ‘જીતકલ્પ-ચૂર્ણિ’ વ્યાખ્યા’ની એક તાડપત્રીય હસ્તપ્રત પાટણના ભંડારમાં છે (પાલંસૂ, પૃ. ૪૦૦); એની પુષ્ટિકામાં વસ્તુપાળની પ્રશસ્તિના કેટલાક શ્લોકો છે. વસ્તુપાળે સ્થાપેલા ભંડારોનાં પુસ્તકોનો એ એક વિરલ અવશેષ હોય એમ લાગે છે (જુઓ પૌરા ૨૨૦).

૧૪. વચ, ૭-૧૧૩

૧૫. પ્રકો, ૧૧૨; વચ, ૪-૪૪૩

૧૬. ઉત, પૃ. ૭૭

પ્રકરણ ૪]વસ્તુપાળ-સાહિત્ય ને કલાનો આશ્રયદાતા ને સાહિત્યકાર[૫૫

બ્રાહ્મણોને ઘણી સમૃદ્ધિ આપી હતી. આવા પ્રસંગો વિરલ નહોતા, પણ બિલકુલ વારંવારના હતા. એટલે ‘ કાર્ત્તિકૌમુદી ’ એ વિશે કહે છે—

નાનર્ચ ભક્તિમાન્નેમૌ નેમૌ શંકરકેશવૌ ।

જૈનોડપિ યઃ સવેદાનાં દાનામ્ભઃ કુરુતે કરે ॥^{૧૭}

વસ્તુપાળની પરમ સહિષ્ણુતા એટલી તો વિખ્યાત હતી કે ‘ પુરાતન-પ્રમન્ધસંગ્રહ ’ એ વિશે નીચેનો શ્લોક ટાંકે છે—

બૌદ્ધૈર્બૌદ્ધો વૈષ્ણવૈર્વિષ્ણુભક્તઃ શૈવૈઃ શૈવો યોગિભિર્યોગરદ્ભઃ ।

જૈનૈસ્તાવજ્જૈન યવેતિ કૃત્વા સત્ત્વાધારઃ સ્ત્રયતે વસ્તુપાલઃ ॥^{૧૮}

અર્થાત જુદા જુદા ધાર્મિક સંપ્રદાયવાળા એને પોતાનામાંનો ગણીને સ્તુતિ કરતા હતા.

૬૨. વળી કાવ્યના દોષ સમજીને એ સુધારવાની શક્તિ વસ્તુપાળમાં હતી, અને એથી એને ‘ સહૃદયચંદામણિ ’ તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે.^{૧૯} કવિતા અને કલાનો એ ભાવક હતો, એટલું જ નહિ, પોતાના બોધ અને આનંદ માટે ધાર્મિક અને સાહિત્યિક ગ્રન્થો પણ તેણે ખીજા વિદ્વાનો પાસે રચાવ્યા હતા. નરયન્દ્રસૂરિનો ‘ કથારત્નાકર ’ અને નરેન્દ્રપ્રભસૂરિનો ‘ અલંકારમહોદધિ ’ વસ્તુપાળની વિનંતીથી રચાયા હતા (જુઓ પેરા ૧૧૯-૧૨૧). એનો કુરસદનો સમય મોટે ભાગે સાહિત્યકારો અને કવિ-ઓની સોળતમાં વીતતો હતો.^{૨૦} એણે પોતે જ ‘ નરનારાયણાનંદ ’ મહા-કાવ્ય (૧૬-૩૬) માં કહ્યું છે કે નાનો ભાઈ તેજપાળ રાજકાર્યોની પૂરતી કાળજી લેતો હતો તેથી પોતે વિદ્યાવિનોદમાં સમય ગાળી શકતો હતો. આવો મોટો રાજકાર્ય ઓધ્ધો ભોગવવા છતાં એ સ્વભાવે ઘણો નમ્ર હતો; પોતાના ગુરુ વિજયસેનસૂરિના શિષ્ય ઉદયપ્રભસૂરિકૃત ‘ ધર્માભ્યુદય ’ મહા-કાવ્યની પોતાના હસ્તાક્ષરોમાં નકલ કરવાનો સમય તેણે આટલો વહીવટી કાર્યોમાંથી પણ કાઢ્યો હતો. સં. ૧૨૯૦ (ઈ. સ. ૧૨૩૪) માં લખાયેલું આ તાડપત્રીય પુસ્તક ખંભાતના જૈન ભંડારમાં છે, અને આવા મહાન પુરુષના સ્વહસ્તાક્ષર સાત સદીઓ કરતાં પણ વધારે સમય પછી એમાં

૧૭. કીકૌ, ૪-૪૦

૧૮. પુપ્રસં, પૃ. ૬૮

૧૯. સત્કવિકાવ્યશરીરે દુહ્યદગદદોષમોષગૈકમિષક્ ।

શ્રીવસ્તુપાલસચિવઃ સહૃદયચૂડામણિર્જયતિ ॥

(ઇરા, ૨)

૨૦. કીકૌ, ૬

સચવાયેલા મળે છે (જુઓ એ હસ્તપ્રતની પુષ્પિકા—સં૦ ૧૨૯૦ વર્ષે
 ચૈત્ર શુદ્ધ રવૌ શ્રીસ્તંભતીર્થવેલાકૂલમનુપાલયતા મહં૦ શ્રીવસ્તુ-
 પાલેન શ્રીધર્માભ્યુદયમહાકાવ્યપુસ્તકમિદમલેખિ ॥) એ કાળનો
 ગુજરાતનો જૈન કે જૈનેતર કોઈ વિશિષ્ટ વિદ્વાન ભાગ્યેજ એવો હશે કે જે
 એક અથવા ખીજી રીતે વસ્તુપાળના સંપર્કમાં આવ્યો ન હોય. એના પોતાના
 પ્રત્યક્ષ આશ્રય નીચે કે એના વ્યક્તિત્વની અપ્રત્યક્ષ અસર નીચે સંખ્યાબંધ
 ગ્રન્થો રચાયેલા મળે છે.

વસ્તુપાળની સાહિત્યરચના

૬૩. ઇતિહાસમાં ઘણી વાર એવું બન્યું છે કે કવિઓના આશ્રયદાતા
 પોતે જ કવિઓ હોય. રાજ્યકર્તા કવિઓનાં ઘણાં ઉદાહરણ ભારતીય સાહિત્ય-
 માં છે. વસ્તુપાળનું નામ પણ આવી વ્યક્તિઓમાં ગણી શકાય. કવિઓના
 આશ્રયદાતા તરીકે એની પ્રશંસા થઈ છે એવી રીતે કવિ તરીકે પણ એની
 પુષ્કળ સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. ‘કૂર્યાલ સરસ્વતી’ (દાદીવાળી
 સરસ્વતી) ૨૧ અને ‘કવિકુંજર’ તથા ‘કવિચક્રવર્તી’ તરીકે એ
 વર્ણવાયો છે તથા સરસ્વતીના ધર્મપુત્ર લેખે એનો ઉલ્લેખ થયો છે. ૨૨ ‘પ્રબન્ધ-
 ચિન્તામણિ’ (પૃ. ૧૦૦) અને ખીજા ગ્રન્થોમાં ‘સરસ્વતીકંઠાભરણુ’ એવું
 એનું બિરુદ આપ્યું છે. એ પણ જાણવા મળે છે કે વસ્તુપાળે નરચંદ્રસૂરિ
 પાસે ન્યાય વ્યાકરણ અને સાહિત્ય એ ત્રણ વિદ્યાઓનો તથા જૈન શાસ્ત્રોનો
 અભ્યાસ કર્યો હતો (જુઓ પૈરા ૧૧૮). એનું કવિતાનું નામ ‘વસંતપાલ’
 હતું, અને તે સોમેશ્વર, હરિહર આદિ કવિઓએ એને આપ્યું હતું. ૨૩

૨૧. પુપ્રસં, પૃ. ૫૫

૨૨. ગિરનારના શિલાલેખોમાં વસ્તુપાળને ધર્મસુ નુ: સરસ્વત્યા: અને શારદા-
 પ્રતિપન્નાપત્ન્યમ્: તરીકે વર્ણવેલ છે. જુઓ કીકૌ, ૧-૨૯.

વસ્તુપાલયશોવીરૌ સત્યં વાગ્દેવતાસુતૌ ।

एको दानस्वभावोऽभू दुभयोरन्यथा कथम् ॥

‘વાગ્દેવીધર્મસૂતુ’ બિરુદ વસ્તુપાળે પોતાને માટે નના ૧૬-૪૦ માં
 પ્રયોજ્યું છે. વસ્તુપાળનાં બિરુદો માટે જુઓ વચ, ૬-૧૩૩-૧૩૪; વળી જુઓ
 હીરાનંદનો ‘વસ્તુપાલ રાસ’.

૨૩. નના, ૧૬-૩૮. જેવી રીતે વસંતપાલ એ વસ્તુપાલ નામનું કવિતાનું
 રૂપ છે તેવી રીતે ‘વસ્તુપાલ’ નામ પણ સહજ ગામડિયા ગણાય એવા કોઈ
 નામનું સંસ્કૃતીકરણ હોય એ બનવા જોગ છે. જુના ગુજરાતી રાસાઓમાં ઘણી વાર
 વસ્તુપાલ અને તેજપાલને બદલે વસ્તિગ અને તેજિગ એવાં નામ મળે છે તેથી

મકરણુ ઠવરતુપાળ-સાહિત્ય ને કલાનો આશ્રયદાતા ને સાહિત્યકાર[૫૭

વસ્તુપાળનું જીવન આલેખતા સ્વરચિત મહાકાવ્યને બાલચન્દ્રે ‘વસંતવિલાસ’ નામ આપ્યું હતું તે આ કારણથી. શત્રુજ્ય ઉપર આદિનાથનું દર્શન કરીને પ્રાપ્ત થયેલી નૈસર્ગિક પ્રેરણાથી ‘રચેલું’ સ્તોત્ર તે પોતાની પ્રથમ કાવ્યરચના હતી એમ ‘નરનારાયણાનંદ’ને અંતે તે કહે છે.^{૨૪} આ રચના તે વસ્તુ-પાળકૃત ‘આદિનાથસ્તોત્ર.’ વસ્તુપાળે આ સિવાય ‘નેમિનાથસ્તોત્ર’ અને ‘અબિકાસ્તોત્ર’ જેવાં કેટલાંક સ્તોત્રો તથા ૧૦ શ્લોકની સંક્ષિપ્ત ‘આરાધના’ રચી છે. ‘આરાધના’ એ ઘણું કરીને વસ્તુપાળની અંતિમ રચના છે, ક્રમકે એનો પહેલો શ્લોક (ન કૃતં સુકૃતં કિચ્ચિત્) ‘પ્રપન્ધચિન્તામણિ’ (શ્લો. ૨૩૪), ‘પ્રપન્ધકોશ’ (શ્લો. ૩૩૭) અને ‘પુરાતનપ્રપન્ધસંગ્રહ’માં (શ્લો. ૨૦૨) ઉદ્કૃત થયો છે તથા વસ્તુપાળે એ શ્લોક મરણુપથારીએથી ઉચ્ચાર્યો હોવાનું કહ્યું છે. ‘પ્રપન્ધચિન્તામણિ’ (પૃ. ૧૦૫) કહે છે કે શત્રુજ્યની યાત્રાએ જતાં માર્ગમાં મરણુાસન્ન વસ્તુપાળે આ શ્લોક ઉચ્ચારીને પર્યન્તારાધના કરી હતી. છેલ્લી શત્રુજ્યયાત્રાના સમયે, જ્યારે શરીર ખૂબ શિથિલ બન્યું હતું ત્યારે વસ્તુપાળે ‘આરાધના’ની રચના કરી હતી એમ જણાય છે.

૬૪. સાહિત્યિક સાધનોમાંથી એ પણ જણાય છે કે વસ્તુપાળ સૂક્તિ-રચનામાં કુશળ હતો. પોતાના આશ્રયદાતા અને મિત્રની આ વિશિષ્ટશક્તિ વિશે સોમેશ્વર લખે છે—

અમ્ભોજસમ્ભવસુતાવક્ત્રામ્ભોજેઽસ્તિ વસ્તુપાલસ્ય ।
યદ્વીણારણિતાનિ શ્રૂયન્તે સૂક્તિદમ્ભેન ॥^{૨૫}

ઉદયપ્રભસૂરિએ પોતાની પહેલી ‘વસ્તુપાલસ્તુતિ’માં વસ્તુપાળની સૂક્તિઓની પ્રશંસા નીચેના સરલ પણ કવિત્વપૂર્ણ શ્લોકમાં કરી છે—

પીયૂષાદપિ પેશલાઃ શશધરજ્યોત્સ્નાકલાપાદપિ
સ્વચ્છા નૂતનનૂતમઞ્જરિભરાદપ્યુલ્લસત્સૌરભાઃ ।
વાગ્દેવીમુખસામસૂક્તકવિશદોદ્ધારાદપિ પ્રાજ્ઞલાઃ
કેષાં ન પ્રથયન્તિ ચેતસિ મુદં શ્રીવસ્તુપાલોક્તયઃ ॥^{૨૬}

આ અનુમાન કરવાને હું પ્રેરાયો છું. આજે પણ ઉત્તર ગુજરાત અને મારવાડના વણિકોમાં વસ્તો નામ પ્રચલિત છે એ સૂચક છે.

૨૪. મોજ, ૧૬-૩૯

૨૫. ઉરા, ૮

૨૬. આ શ્લોક પ્રકો (પૃ. ૧૧૬) અને ઉત (પૃ. ૭૮) માં પણ છે. ઉદય-પ્રભના ‘ધર્માબુદ્ધય’ મહાકાવ્યને અંતે પણ તે ઉદ્કૃત થયેલો છે.

વસ્તુપાળકૃત સૂક્તિઓ સુભાષિતસંપ્રદામાં ઉદ્કૃત કરવામાં આવી છે, જે બતાવે છે કે એની કવિતાની કીર્તિ ગુજરાતની સીમાઓની બહાર પ્રસરેલી હતી. વસ્તુપાળના ચાર શ્લોકો દેવગિરિના રાજ્ય કૃષ્ણ (ઈ. સ. ૧૨૪૭-૧૨૬૦)ના આરોહક-હસ્તિદળના ઉપરી જાહેરાતકૃત 'સૂક્તિ-મુક્તાવલિ'માં ઉદ્કૃત થયા છે.^{૨૭} દેવગિરિ અને ગુજરાતના રાજ્યો વચ્ચે સતત યુદ્ધો ચાલ્યા કરતાં હતાં, પણ આ સંઘર્ષને પરિણામે વચ્ચે વચ્ચે શાન્તિના ગાળામાં સાંસ્કારિક સંપર્ક વધતો હશે અને બંને પક્ષે આદાનપ્રદાન થતું. હશે તે આ ઉપરથી જણાય છે. શાકંભરીના શાર્દૂલગધર (ઈ. સ. ૧૨૬૩)-કૃત 'શાર્દૂલગધરપદ્ધતિ'માં વસ્તુપાળનો એક શ્લોક સ્થાન પામ્યો છે.^{૨૮} પ્રબન્ધોમાં પુષ્કળ શ્લોકો વસ્તુપાળના મુખમાં મુકાયા છે^{૨૯} અને અમુક પ્રસંગોએ એ શ્લોકો બોલાયા હતા એ પણ ત્યાં સૂચિત કરેલું છે. સૂક્તિ-રચનામાં વસ્તુપાળની કુશળતા જોતાં એમાંના ઘણાખરા શ્લોકો એની પોતાની જ રચના હશે એ માનવું યોગ્ય છે. યોગ્ય પ્રસંગોએ શીઘ્રસૂક્તિરચના તે કરી શકતો હશે એવી કલ્પના થાય છે. 'આણુપ્રશસ્તિ'—સોમેશ્વરે કાવ્ય-રચનામાં વસ્તુપાળની મૌલિકતાની અને રાજ્યવ્યવસ્થામાં એના કડક વહીવટની પ્રશંસા કરી છે.^{૩૦} છેલ્લી શત્રુજયયાત્રા સમયે વસ્તુપાળના મુખમાં મુકાયેલા શ્લોકો (પ્રચિ, પૃ. ૧૦૫; વચ, ૮-૫૭૧ થી ૫૭૪) ઊંડો ધાર્મિક ભાવ અને નમ્રતા સૂચવે છે.

૬૫. ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે, વસ્તુપાળે 'નરનારાયણાનંદ' નામે મહા-કાવ્ય રચ્યું છે. અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણની મૈત્રી, રૈવતક ઉદ્ધાનમાં તેમનો વિહાર તથા અર્જુને કરેલું સુભદ્રાનું હરણ—એ પ્રસંગો વર્ણવતું એ ૧૬ સર્ગનું

૨૭. (૧) અધ્વાનં યદિં, (૨) યત્રોન્મુહં, (૩) સંપ્રતિ ન૦, (૪) સામ્બં નિમ્નોન્નતતાં. આમાંનો માત્ર બીજો શ્લોક નના, ૧-૬ માં ખોળી શકાયો છે. આ બતાવે છે કે જાણવામાં આવી છે તે સિવાય બીજાં રચનાઓ પણ વસ્તુપાળે કરી હશે.

૨૮. સંપ્રતિ ન૦ (નં. ૬૬), જે સૂ મુમાં છે.

૨૯. પુપ્રસં; પૃ. ૬૪, પ્રકો, પૃ. ૧૧૪, ૧૧૬, ૧૨૩, ૧૨૪, ૧૨૫, ૧૨૮; પ્રચિ, પૃ. ૧૦૫; વચ, ૬-૫૦૭, ૫૦૮, ૫૫૨, ૬૦૬, ૬૧૦, આદિ કેટલાક શ્લોકો વિશે પ્રચિ નીચેનું સૂચક વાક્ય લખે છે—*इत्यादीनि श्रीवस्तुपालमहाकवेः स्वयं-कृतान्यमूनि* (પૃ. ૧૦૫).

૩૦. *विरचयति वस्तुपालश्चुलुक्यप्रचिषु बविषु च प्रवरः ।*

ન કદાચિદર્થહરણં શ્રીકરણે કાવ્યકરણે વા ॥ (પ્રાન્ડેલેસ', નં. ૬૪)

પ્રકરણ ૪] વસ્તુપાળ-સાહિત્ય ને કલાનો આશ્રયદાતા ને સાહિત્યકાર[૫૯

કાવ્ય છે. કાવ્યને અંતે (૧૬-૩૩) વસ્તુપાળે પોતાની સંઘયાત્રાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. બીજાં સાધનોમાંથી જાણાય છે કે એણે પહેલી મોટી સંઘયાત્રા ઈ. સ. ૧૨૨૧ માં કરી હતી, આથી કાવ્યની રચના એ વર્ષની પછી થઈ હોવી જોઈએ. જીવન અને સાહિત્યનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં આવું વિશિષ્ટ કાર્ય કરનાર વસ્તુપાળની પ્રશંસા નીચેના શ્લોકમાં કરીને નરેન્દ્રપ્રભસૂરિએ એની અનેકવિધ સિદ્ધિઓનો સંક્ષિપ્ત કવિત્વમય ઉલ્લેખ કર્યો છે—

ત્યાગાઃ કુઙ્કમલયન્તિ કલ્પવિટપિત્યાગક્રિયાપાટવં
કામં કાવ્યકલાપિ કોમલયતિ દ્વૈપાયનીયં વચઃ ।
બુદ્ધિધિક્કુરુતે ચ યસ્ય ધિષણાં ચાણક્યચિન્તામણેઃ
સોડ્યં કસ્ય ન વસ્તુપાલસચિવોત્તંસઃ પ્રશંસાસ્પદમ્ ॥૩૧

૬૬. એક વ્યક્તિ મહાન રાજપુરુષ અને વહીવટકર્તા હોય અને સાથેસાથ સાહિત્યકાર પણ હોય એ આધુનિક વાચકને જરા આશ્ચર્યજનક લાગે છે. આવા લોકો સાહિત્યને આશ્રય આપતા હોય એવું જાણવામાં આવે છે, પણ જ્યારે એમના ઉપર ગ્રંથોના કર્તૃત્વનું આરોપણ કરવામાં આવે ત્યારે કેટલાકને એ વિશે શંકા થાય છે. વળી આવી શંકા દર વખતે પાયા વિનાની હોતી નથી, કેમકે ભોજ અને બીજા પ્રસિદ્ધ રાજ્યોને નામે ચડેલી સાહિત્યકૃતિઓ તેમના આશ્રિતોએ રચેલી છે એમ કેટલાક વિદ્વાનો માને છે, તો પછી વસ્તુપાળની ગણાતી કૃતિઓ વિશે પણ આવી શંકા રાખવી યોગ્ય નથી? આવી બાબતોમાં શંકાનું સંપૂર્ણ નિવારણ તો ન થઈ શકે, કેમકે છેવટે તો આ પ્રશ્ન પુરાવાનો કેવી રીતે અર્થ કરવો એનો છે. પરંતુ એક વસ્તુ ચોક્કસ છે કે રાજપુરુષ અને વહીવટકર્તા સાથેસાથ સાહિત્યકાર પણ હોય એમાં કશું અસંગત કે અસંભવિત નથી. ડિઝરાયલીનું ઉદાહરણ બહુ જાણીતું છે. પણ આવાં ઉદાહરણ માટે આપણે પરદેશો સુધી જવાની જરૂર નથી; ગુજરાતના તથા ભારતના બીજા પ્રદેશોના સાહિત્યિક ઇતિહાસ-માંથી આવા ઘણા દાખલા મળે છે. એમાંના કેટલાકને ઉલ્લેખ અહીં કરી શકાય. સંસ્કૃત નાટક ‘મુદ્રારાક્ષસ’ નો (ઈ. સ.ની ૫ મી સદી) કર્તા વિશાખદત્ત એ મહારાજ ભાસ્કરદત્તનો પુત્ર અને સામંત વટેશ્વરદત્તનો પૌત્ર હતો, અને ગુપ્તકાલના એક સામંત કુટુંબમાં જન્મ્યો હતો. ‘કર્પૂરચરિત ભાણુ’ આદિ છ રૂપકોનો (ગાયકવાડજી ઓરિયેન્ટલ સિરીઝમાં ‘રૂપકપટ્ટકમ્’ શીર્ષક નીચે પ્રકટ થયેલાં રૂપકોનો) કર્તા વત્સરાજ ૧૩ મી સદીમાં થયેલા

કાલંજરના રાજ પરમદેવ અને એના પુત્ર ત્રૈલોક્યવર્મ દેવનો મંત્રી હતા. પ્રાકૃત ગ્રન્થ ‘ મુનિસુવ્રતચરિત ’ (ઈ. સ. ૧૧૩૭)ના કર્તા શ્રીચન્દ્રસૂરિ સાધુ થયા તે પહેલાં લાટ દેશના મંત્રી હતા. આ હકીકત ‘ સુપાસનાહ-ચરિય ’ (ઈ. સ. ૧૧૪૩)ના પ્રસિદ્ધ કર્તા, એમના ભાઈ લક્ષમણગણિએ પોતાના ગ્રન્થને અંતે નોંધી છે. મહાન વૈદિક ભાષ્યકારો સાયણ અને તેનો ભાઈ માધવ જેઓ વિજયનગરના રાજ્યના મંત્રીઓ હતા એમનાં નામ તેો જાણીતાં છે. તેઓ પોતે મોટા વિદ્વાનો હોવા સાથે વિદ્યાના આશ્રયદાતાઓ હતા અને એમના કાર્યથી સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઢોઈ પણ અભ્યાસી ભાગ્યેજ અજ્ઞાન હશે. ઉચ્ચ સ્થાન ધરાવતા પુરુષો પોતાના સમયના સાંસ્કારિક નેતાઓ પણ હોય એ પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ભારતની એક પરંપરા હતી, અને પોતાનું જીવનકાર્ય કર્યા પછી જગતનાં બંધનો દૂર કરીને, આપણા વસ્તુપાળ વિશે જોઈ એ છીએ તેમ, યોગની તનુનો ત્યાગ કરવાની એમની મહત્વાકાંક્ષા હતી. આથી હમણાં સૂચવ્યું તે પ્રમાણે માની લીધેલી અસંગતિને આધારે વસ્તુ-પાળની સાહિત્યરચનાઓના કર્તૃત્વ વિશે શંકા ઉઠાવવાનું કશું કારણ નથી-સિવાય કે, ખીજ દાખલાઓમાં છે તેમ, એવી શંકા ઉઠાવવા માટે પૂરતો કહી શકાય એવો પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ નિશ્ચિત પુરાવો મળતો હોય.૩૨

૩૨. ગુર્જરદેશની સાંસ્કારિક પરંપરાનો વિચાર કરતાં આ પ્રાન્તની વિશિષ્ટ એવી કેટલીક ઐતિહાસિક હકીકતોનો પણ જ્યાલ રાખવો જોઈએ. આપણે જોયું છે કે પોતાના જન્મ અને વ્યવસાયથી વિદ્વત્તાને વરેલા બ્રાહ્મણ ઉપરાંત ગુજરાતમાં પ્રાગ્વાટ અને શ્રીમાળીઓના સંસ્કૃત સમુદાયો હતા, જેમને શ્રીમાલની સાહિત્ય-પરંપરાનો વારસો મળ્યો હતો; અને એમ કહી શકાય કે રાજકાર્ય અને સાહિત્ય-ની ક્લાઓમાં સમાનપણે પ્રવીણ વસ્તુપાળે પોતાની જ્ઞાતિની પરંપરાને જ ચાલુ રાખી હતી. આ બંને જ્ઞાતિઓ પ્રાગ્વાટ અને શ્રીમાળીએ માત્ર વેપારીઓ જ નહિ પણ વિખ્યાત વહીવટકર્તાઓ, સેનાપતિઓ, મહાન સ્થાપત્યો બંધાવનારાઓ, વિદ્વાનો તેમજ કવિઓ પેદા કર્યા છે. માત્ર થોડાંક જ ઉદાહરણ લઈએ તો—શ્રીપાલ, એનો પુત્ર સિદ્ધપાલ અને પૌત્ર વિજયપાલ (જુઓ પૈરા ૨૮-૨૯) પ્રાગ્વાટ હતા. કુમારપાળનો કવિ-મંત્રી દુર્લભરાજ, જેણે જ્યોતિષગ્રન્થ ‘ સામુદ્રિક તિલક ’નું લેખન ઈ. સ. ૧૧૬૦ માં આરંભ્યું હતું તે પ્રાગ્વાટ હતો (જૈસાઈ, પૃ. ૨૭૭-૭૮). ચાલંકારિક વાગ્લટ (પૈરા ૩૦) તથા ‘ મેઘદૂત ’નો ટીકાકાર અને ‘ ઉપદેશકંઠકી ’ અને ‘ વિવેકમંજરી ’ નામે પ્રાકૃત પ્રકરણો લખનાર આસડ શ્રીમાળી હતો (પિટર્સન, રિપોર્ટ ૧, પૃ. ૫૬; રિપોર્ટ ૩, પૃ. ૧૨ અને ૧૦૦). હેમચન્દ્રે જેને ‘ ખાલકવિ ’નું બિરુદ આપ્યું હતું તે જગદેવ એક મંત્રીનો પુત્ર હતો અને શ્રીમાળી હતો (પિટર્સન, રિપોર્ટ ૩, પૃ. ૯૬-૯૭). પ્રમાણમાં અર્વાચીન કાળ તરફ આવતાં માળવામાં માંહુના શ્રીમાળી મંત્રી મંડન (ઈ. સ. ૧૪૫૦ આસપાસ)નો

પ્રકરણ ૫

મહામાત્ય વસ્તુપાળનું સાહિત્યમંડળ

૬૭. વસ્તુપાળનાં જીવન અને કાર્યની રૂપરેખા જોયા પછી આપણે એના સાહિત્યમંડળના કવિપંડિતો તરફ આવીએ. એમના જીવન વિશેની ઉપલબ્ધ હકીકતોમાંથી જાણવા મળે છે કે આ લોકો વસ્તુપાળના સંપર્કમાં કેવી રીતે આવ્યા હતા, પોતાની કાવ્યરચનાઓ વડે તેઓ વસ્તુપાળને કેવી રીતે પ્રસન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા, તથા મંત્રી એમની રચનાઓની કેવી રીતે કદર કરતો હતો. આપણે એ પણ જોઈશું કે એ કવિઓમાંના કેટલાકે વસ્તુપાળનાં પરાક્રમે અને એનાં સત્કૃત્યો વર્ણવવા માટે સ્વતંત્ર કાવ્યો રચ્યાં હતાં તથા અમુક વિશિષ્ટ વિષય ઉપરના ગ્રન્થો મંત્રીની ખાસ વિનંતિથી લખાયા હતા. આ કવિપંડિતો પરસ્પરના સંપર્કમાં કેવી રીતે આવતા હતા, પરસ્પરને સહાય કરતા હતા, એકબીજાની સ્પર્ધા કરતા હતા, એ પણ આપણે જોઈશું. આ લોકો એક વિદ્યામંડળરૂપે હતા અને માત્ર આકસ્મિક આગંતુકો નહોતા એ તુરત જોઈ શકાય એમ છે. પરન્તુ આ કવિપંડિતોને વાઘેલા રાજ્યદરબારના સાહિત્યમંડળ તરીકે નહિ, પણ વસ્તુપાળના સાહિત્યમંડળ તરીકે ઓળખાવવાનું કઈ રીતે યોગ્ય છે એવો પ્રશ્ન કદાચ થશે. આ લોકો ધોળકાના દરબારમાં આવતા હતા તથા હરિહર, નાનાક અને અરિસિંહને વિશે બન્યું છે તેમ (પૈરા ૮૧, ૮૭, ૯૬) રાજ પાસેથી કેટલીક વાર પ્રીતિદાન મેળવતા હતા, પણ હવે પછી રજૂ થનાર પુરાવાને આધારે એ જોઈ શકાશે કે તેઓ વાઘેલા રાજ્ય વિશેની પ્રશંસાત્મક કાવ્યરચના કોઈ કોઈ પ્રસંગે જ કરતા હતા, જે પુરવાર કરે છે કે એમને વસ્તુપાળનો જ મુખ્ય આશ્રય હતો અને વસ્તુપાળ દ્વારા જ એમની સાહિત્ય-

ઉલ્લેખ કરી શકાય. મંડળ વિદ્યાનાં મોટા આશ્રયહાતા હતા તથા પોતે પણ સારો સંસ્કૃત લેખક હતા (જૈસાઈ, પૃ. ૪૭૬ અને આગળ). ગુજરાતની ખીજ કેટલીક વર્ષિક જ્ઞાતિઓ— ધર્કટ, મોઠ, વાયડા વગેરેએ પણ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જ્ઞાણે આપ્યો છે. દરેકનું માત્ર એક ઉદાહરણ લઈએ. ‘ મુદ્રિતકુમુદચન્દ્ર પ્રકરણ ’ નો કર્તા ચરાશ્વન્દ્ર (પૈરા ૨૩, ટિપ્પણ) ધર્કટ હતો. ‘ મોહરાજપરાજય ’ નો કર્તા ચરાપાલ (પૈરા ૩૨) મોઠ હતો. પદ્મ મંત્રી જેણે કેટલાંક સ્ત્રોતોની રચના કરી હતી (પૈરા ૧૦૫) તે વાયડા જ્ઞાતિનો હતો. ખીજ ઘણા લેખકો છે, જેમનો આ રીતે ઉલ્લેખ કરી શકાય, પણ ગુજરાતના રાજપુરુષો તથા શાહસોદાગરો લક્ષ્મી અને સરસ્વતીની સમાન આરાધના કેવી રીતે કરતા હતા એ બતાવવા માટે આ થોડાંક ઉદાહરણ પણ પૂરતાં થઈ પડશે.

પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજન મળતું હતું. આ સાહિત્યમંડળની પ્રવૃત્તિનો અભ્યાસ વસ્તુ-પાળના સમયના સારકારિક જીવન ઉપર ભારે પ્રકાશ પાડે છે અને મધ્યકાલીન ગુજરાતની સાહિત્યિક અને વિદ્યાવિષયક પરંપરા સમજવા માટે પણ તે બહુ ઉપયોગી છે. આ સાહિત્યકારો વિશે એક પછી એક આપણે વિચારીએ.

(૧) સોમેશ્વર

यस्यास्ते मुखपङ्कजे सुखमृचां वेदः स्मृतीर्वेद य-
 क्षेता सद्भानि यस्य यस्य रसना सूते च सूकामृतम् ।
 राजानः श्रियमर्जयन्ति महतीं यत्पूजया गुर्जराः
 कर्तुं तस्य गुणस्तुतिं जगति कः सोमेश्वरस्येश्वर ॥

—વસ્તુપાળ^૧

૬૮. સોમેશ્વર અથવા સોમેશ્વરદેવ વસ્તુપાળનો ગાઢ મિત્ર હતો તથા એના આશ્રિત કવિઓમાં મુખ્ય હતો. ગુજરાતના ચૌલુક્ય રાજાઓનો એ વંશપરંપરાગત પુરોહિત હતો, અને અણહિલવાડ તથા ધોળકાના રાજ-દરબારોમાં તેનો ભારે પ્રભાવ હતો. એક વાર શત્રુજયની તીર્થયાત્રાએથી પાછા ફરતાં વસ્તુપાળ અને તેજપાળ ધોળકે આવ્યા ત્યારે સોમેશ્વર સાથે તેમનો મેળાપ થયો (પેરા ૪૭), અને ટૂંક સમયમાં તો તેઓ એવા ગાઢ મિત્ર બની ગયા કે વસ્તુપાળે રાણા વીરધવલ સાથે તેમનો પરિચય કરાવ્યો. ઘણું કરીને આ પ્રસંગ પછી જ, વસ્તુપાળ-તેજપાળની શક્તિઓની કદર કરીને વીરધવલે ભીમદેવ ખીજ પાસેથી તેમની સેવાઓ ઉઠીની લીધી હશે. આથી વસ્તુપાળના મંત્રિપદનો પ્રારંભ થયો ત્યાર પહેલાં—એટલે કે ઈ. સ. ૧૨૨૦ પહેલાં વસ્તુપાળ અને સોમેશ્વર પરસ્પર પરિચયમાં આવ્યા હોય એ તદ્દન સંભવિત છે. એમનો પરિચય વળી વધારે જૂનો હોય એવી કલ્પના કરવાનું પણ મને મન થાય છે. ચૌલુક્યોના વંશપરંપરાગત પુરોહિત સોમેશ્વર અને વસ્તુપાળનું મિલન અણહિલવાડમાં જ થયું હોય એમ બને. આ બંને વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓએ એકબીજા ઉપર જે છાપ પાડી તે ધોળકામાં મૈત્રીરૂપે પરિણમી હોય. હિન્દુ ગુજરાતના છેલ્લા રાજકીય અને સારકારિક પુનરુજ્જીવનનું એક સાચું પ્રેરણાસ્થાન આ મૈત્રીને ગણી શકાય.

સોમેશ્વર અને તેના પૂર્વજો

૬૯. સંસ્કૃત સાહિત્યના અનેક ગ્રન્થકારોથી જીલકું જ સોમેશ્વરે પોતાને વિશે તથા પોતાના પૂર્વજોને વિશે ઘણી માહિતી આપી છે. પોતાના

૧. ઉરા ૧-૮ માં ઉદ્ધૃત.

‘ સુરથોત્સવ ’ મહાકાવ્યના ‘ કવિપ્રશસ્તિવર્ણન ’ એ નામના છેલ્લા સર્ગમાં તેણે પોતાના દશ પૂર્વજોનો ટૂંક વૃત્તાન્ત આપ્યો છે તથા ઘણી મહત્વની આત્મકથનાત્મક વિગતો પણ પૂરી પાડી છે. પ્રસ્તુત સર્ગના આ ઐતિહાસિક અંશનો સાર અહીં જોવો ઉપયોગી થઈ પડશે. એમાં સોમેશ્વર કહે છે—

“ જ્યાં પ્રશસ્ત આચરણોની પ્રધાનતા છે એવું નગર^૨ નામનું બ્રાહ્મણોનું સ્થાન છે. ગાર્હપત્ય, આહવનીય અને દક્ષિણ એ ત્રણ અગ્નિઓથી એ પવિત્ર હોવાથી ત્યાં કલિ કદી પ્રવેશ કરી શકતો નહોતો. ત્યાં સર્વદા વેદો ચ્યાર થતો અને ત્યાંના મહાલયોમાં બાળક પણ અપવિત્ર નહોતો. એ તીર્થસ્થાનને શી ઉપમા આપી શકાય ? એ સ્થાનની શ્રીમત્તા અને પવિત્રતાથી આકર્ષાઈને દેવોએ સ્વર્ગનો ત્યાગ કરીને જાણે કે બ્રાહ્મણોરૂપે ત્યાં નિવાસ કર્યો ન હોય ! એ નગરમાં વશિષ્ઠ ગોત્રના બ્રાહ્મણોમાં શુલેચા^૩ નામે ઓળખાતું કુળ હતું. એ કુળમાં સોલશર્મા નામે બ્રાહ્મણ થયો હતો; તેણે યજ્ઞોમાં સોમરસ વડે તથા પ્રયાગમાં પિંડદાન વડે પિતૃઓનું તર્પણ કર્યું હતું. શુભરક્ષિતિપતિ મૂળરાજે એને પુરોહિત બનાવ્યો હતો, તથા સૂર્યવંશમાં વશિષ્ઠની જેમ તે મોટી પ્રતિષ્ઠા પામ્યો હતો. આ કલિકાલમાં પણ તેણે વિધિવત્ વાજપેય યજ્ઞ કર્યો હતો. એનાં કેટલાં સુચરિતો વર્ણવું ! ઋગ્વેદવેદી, શતકૃત્—સો યજ્ઞો કરનારા અન્નદાન આપનાર અને જિતેન્દ્રિય એ પુરોહિતેન્દ્રનું અવસાન થતાં એનો પુત્ર લલ્લશર્મા મૂળરાજના પુત્ર ચામુંડરાજનો પુરોહિત થયો. લલ્લશર્માની પછી એનો સ્વયંભૂ જેવો પુત્ર મુંજ થયો, જે દુર્લભરાજનો પુરોહિત બન્યો હતો. એના પુરોહિતકાળમાં આ જગતમાં કર્શું જ દુર્લભરાજ માટે દુર્લભ નહોતું. એનો પુત્ર સોમ^૪ હતો, જેના આશીર્વાદથી રાજ ભીમદેવને યશ પ્રાપ્ત થયો હતો. સોમનો પુત્ર આમશર્મા થયો, જેણે છ પ્રકારના જ્યોતિષ્ટોમ યજ્ઞો કર્યા હતા અને ‘સમ્રાટ’ એવી યાજ્ઞિકા ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી હતી.^૫ સિદ્ધરાજના પિતા કર્ણનો એ

૨. ઉત્તર ગુજરાતના વડનગર (પ્રાચીન આનંદપુર)નું ટૂંક નામ. વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણોનું એ મૂળ સ્થાન છે.

૩. અત્યારે નાગરોમાં લગ્નસમયની ગોત્રોચ્ચારવિધિમાં શુલેચા ગોત્રનું નામ આવે છે. એ આચાર્ય આનંદશંકર કૃષ્ણ, ‘ દ્વિઠ્ઠશન ’, પૃ. ૧૮ ટિપ્પણ. ન્યાયમૂર્તિ શ્રી. હરસિદ્ધભાઈ દિવેટિયા શુલેચા કુળના આ સોમેશ્વરના વંશમાં થયા હોવાની પરંપરા તેમના કુટુંબમાં છે.

૪. સુવિહિત જૈન સાધુઓને આણહિલવાડમાં પ્રવેશ અપાવનાર સોમ કે સોમેશ્વર આ જ હશે (જુઓ પૈરા ૩૭).

૫. મધ્યકાલીન ગુજરાતમાં વૈદિક યજ્ઞો થતા હતા, એટલું જ નહિ, પણ

પુરોહિત હતો. યૌલુક્યવંશીય રાજ્યે આપેલા ધનમાંથી તેણે શિવમન્દિરો કરાવ્યાં, કમળો વડે રચિર સરોવરો બાંધ્યાં તથા ગરીબોને દાન આપ્યાં. એક વાર કર્ણે માળવા ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું. માળવાના સૈન્યને યુદ્ધમાં હારતું જોઈને ધારાના પુરોહિતે એક કૃત્યા ઉત્પન્ન કરી. પરન્તુ આમશર્માએ મંત્ર-બળથી પોતાના રાજ્યનું રક્ષણ કર્યું, એટલું જ નહિ, પણ કૃત્યાને રોકી દીધી. વિદ્યુલ્લતા વૃક્ષને નાશ કરે તેમ કૃત્યા પોતાને ઉત્પન્ન કરનારનો જ નાશ કરીને અદૃશ્ય થઈ ગઈ. આમશર્માનો પુત્ર કુમાર હતો, અને તે સિદ્ધરાજનો પુરોહિત હતો. એની આશિષથી સિદ્ધરાજે સિન્ધુ દેશના પૌઠપ્રતાપ અધિ-પતિને કેદ પકડાવ્યો હતો, માળવાના બળવાન રાજ્યને તેની સ્ત્રીઓ સહિત કારાગૃહમાં નાખ્યો હતો, અને સપાદલક્ષના ગર્વિષ્ટ રાજ્યને પોતાના ચરણોમાં મસ્તક નમાવવાનું શીખવ્યું હતું. ચક્રવર્તીના આ પુરોહિતે ઘણા યજ્ઞો કર્યા

બહોળા પ્રમાણમાં થતા હતા એ નોંધપાત્ર છે. ઈસવી સનના ચૌદમા સૈકાના આરંભમાં, જ્યારે મુસ્લિમોએ અણહિલવાડ ઉપર વિજય કર્યો ત્યાંસુધી આઠામાં આણું, આ પરંપરા ચાલુ રહી હતી. ‘નૈષધીચરિત’ના સુપ્રસિદ્ધ ટીકાકાર તથા ધોળકાના રહેવાસી ચંડુ પંડિતે (ઈ. સ. ૧૨૬૭) દ્વાદશાહ અને અગ્નિચયન જેવા કેટલાક વૈદિક યજ્ઞો કર્યા હતા; વાજપેય અને બૃહસ્પતિસવ યજ્ઞો કરીને તેણે અનુક્રમે ‘સમ્રાટ’ અને ‘સ્થપતિ’ની પદવીઓ મેળવી હતી.

યો વાજપેયયજનેન ભૂત સમ્રાટ્

કૃત્વા બૃહસ્પતિસવં સ્થપતિત્વમપિ ।

યો દ્વાદશાહય[જ]નેઽમ્નિચિદપ્યમૂત્ સઃ

શ્રીચંડુપણ્ડિત इमां विततन टीकाम् ॥

ચંડુ પંડિતે કેટલાક સોમસત્રો પણ કર્યા હતા. સંસ્કૃત કાવ્યોનો ચંડુ એક માત્ર એવો ટીકાકાર છે, જે વારંવાર શ્રીત સૂત્રોનાં અવતરણ આપે છે (કૃષ્ણકાન્ત સંહિકૃષ્ટ, ‘નૈષધીચરિત’નો અંગ્રેજી અનુવાદ, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૩). આ બતાવે છે કે ગુજરાતમાં ખાસ કરીને વડનગર, અણહિલવાડ અને ધોળકાના આઠાણોમાં વૈદિક વિદ્વાનો સારો પ્રચાર હતો. ધોળકા કે જે વસ્તુપાળની પ્રવૃત્તિ-ઓનું કેન્દ્રસ્થાન હતું, તે માત્ર રાજકીય દૃષ્ટિએ જ નહિ, સાંસ્કારિક દૃષ્ટિએ પણ ગુજરાતનું દુરંચમ પાટનગર બન્યું હતું. આ સંબંધમાં નોંધવું રસપ્રદ થશે કે લોકાયત્ત હર્શનના એક અદ્વિતીય ગ્રન્થ, ભદ્ર જયરાશિકૃત ‘તત્ત્રોપખલવસિંહ’ (ઈસવી. ૭ મેા ટમેા સૈકા)ની ધોળકામાં ઈ. સ. ૧૨૯૩માં તાડપત્રીય નકલ થયેલી છે. આ બતાવે છે કે વાઘેલા રાજ્યકાળ દરમ્યાન એ નગરમાં દાર્શનિક વાદવિદ્યા એ અભ્યાસનો એક આકર્ષક વિષય હતી અને ચાર્વાક જેવા લગભગ વિરમૂત હર્શનના સિદ્ધાન્તોના અભ્યાસની પણ ત્યાં અવગણના થતી નહોતી. (પં. સુખલાલજી અને ર. જી. પરીખ, ‘તત્ત્રોપખલવસિંહ,’ પ્રસ્તાવના પૃ. ૧ ટિપ્પણ)

હતા તથા સેંકડો તળાવો ખોદાવ્યાં હતાં. કુમારનો પુત્ર સર્વદેવ મનુસ્મૃતિમાં પ્રવીણ હોતો. પોતાના પૂર્વજોની પરંપરાને અનુસરીને તેણે યજ્ઞો કર્યાં હતા અને દાન આપ્યાં હતાં, પણ દાન લેવાને પોતાનો હાથ કદી લાંબો કર્યો નહોતો. સર્વદેવનો પુત્ર આમિગ વેદનો જ્ઞાતા હોતો. સત્કર્મમાં રત એવા તેને બે જ વસ્તુથી લબ્ધ થતી હતી : એક તો ઉત્તમ પુરુષોથી થતી પોતાની પ્રશંસા સાંભળવાથી અને બીજી આ અંસારકારાગારમાં રહેવાથી. બ્રહ્માના ચાર વેદની જેમ એને ચાર પુત્રો હતા. સર્વ વિદ્વાનોમાં શ્રેષ્ઠ એવો સર્વદેવ એમાં બ્યેષ્ઠ હોતો. બીજા ત્રણ પુત્રોનાં નામ કુમાર, મુંજ અને આહક એ પ્રમાણે હતાં. સર્વદેવે રાજ કુમારપાળનાં અસ્થિ ગંગામાં પધરાવ્યાં હતાં તથા ગયા અને પ્રયાગના વિષ્ટોને દાન વડે કૃતાર્થ કર્યાં હતા. તેણે સ્થાને સ્થાને તળાવ કરાવ્યાં હતાં, પ્રતિદિન તે શિવપૂજા કરતો હોતો, પ્રત્યેક બ્રાહ્મણનો તે સત્કાર કરતો હોતો, અને એની પ્રશંસા ઘેર ઘેર થતી હતી. એનો ભાઈ કુમાર લોભમુક્ત હોતો. એક વાર સૂર્યગ્રહણસમયે રાજ્યએ—જે કુમારપાળનો પુત્ર હોતો—^૬ ઘણો આગ્રહ કર્યાં હતાં એનો રત્નરાશિ કુમારે ગ્રહણ કર્યો નહોતો. રાજ અજ્યપાળને યુદ્ધમાં વાગેલા ધા તેણે કટ્ટકેશ્વર મહાદેવની આરાધના કરીને રૂઝવ્યા હતા. એક વાર દુષ્કાળના સમયમાં બ્યારે લોકો સુકાઈને હાડપિંજર જેવાં થઈ ગયાં હતાં ત્યારે એણે રાજ મૂળરાજ બીજા પાસે વેરો માફ કરાવ્યો હતો. રાષ્ટ્રકૂટ વંશના પ્રતાપમલ્લે તેને પોતાના સર્વ મંત્રીઓમાં મુખ્ય બનાવ્યો હતો. એક વાર ચૌલુક્ય રાજ્યએ કુમારને પોતાનો સેનાપતિ બનાવ્યો હતો અને કુમારે પણ શત્રુઓનો પરાજય કરીને પોતાની પસંદગી યોગ્ય ઠરાવી હતી. એક વાર કુમારે ધારાના રાજ યશોવર્માના પુત્ર વિન્ધ્ય સાથે યુદ્ધ કરીને નસાડી મૂક્યો હતો, એટલું જ નહિ, પણ ગોગરથાન નામના એક નગરનો નાશ કરીને મહેલના રથને ડૂબો ખોદાવ્યો હતો. માલવેશ્વરના દેશમાંથી તેણે ઘણું ધન પ્રાપ્ત કર્યું હતું, અને ગયાશ્રાદ્ધ સમયે તેણે બ્રાહ્મણોને એ દાનમાં આપ્યું હતું. મ્લેચ્છપતિના અતુલ સૈન્યને તેણે રાત્રીસર નામે સ્થાન આગળ પરાજિત કર્યું હતું, અને ગંગાના જળ વડે શ્રાદ્ધવિધિ કરીને પિતૃઓને તૃપ્ત કર્યાં હતા. બ્રાહ્મણોનાં ષટ્કર્મો તે કરતો હતો તથા **મૂર્ધવઃ સ્વઃ** એ પવિત્ર અક્ષરોનો જાપ કરતો હતો.

૬. કુમારપાળને પુત્ર નહોતો, એટલે પુત્રનો અર્થ (કુમારપાલસ્ય સુતેન રાજા, શ્લોક ૩૧) અહીં તેનો ‘ વારસ-ઉત્તરાધિકારી ’ એવો કરવો જોઈએ. આવો અર્થ કરવાનું યોગ્ય છે, કેમકે આ પછીના જ શ્લોક (શ્લો. ૩૨)માં કુમારપાળના ઉત્તરાધિકારી અજ્યપાળનો નામ ફઈને ઉલ્લેખ કરેલો છે.

યજ્ઞો કરવા વડે શાસ્ત્રમાં તથા યુદ્ધો કરવા વડે તેણે શસ્ત્રમાં પોતાની નિપુણતા બતાવી હતી. શરીર ઉપર એ સર્વદા બ્રહ્મસૂત્ર અથવા યજ્ઞોપવીત ધારણ કરતો હતો અને હૃદયમાં રાજ્યસૂત્ર ધારણ કરતો હતો અર્થાત્ તેના હૃદયમાં સદાકાળ રાજ્યના કલ્યાણની ચિન્તા રહેતી હતી. એને સાક્ષાત્ લક્ષ્મી જેવી સુંદર લક્ષ્મી નામની આગ્રાકારી પત્ની હતી. લક્ષ્મીએ મહાદેવ, સોમેશ્વરદેવ અને વિજય એ ત્રણ પુત્રોને જન્મ આપ્યો હતો. ૧૭

૭૦. આ પ્રમાણે સોમેશ્વર એ ચૌલુક્યરાજપુરોહિત કુમાર અને તેની પત્ની લક્ષ્મીનો પુત્ર હતો, તથા એને મહાદેવ નામે નાનો ભાઈ અને વિજય નામે મોટો ભાઈ હતો. ચૌલુક્યવંશના સ્થાપક મૂળરાજના સમયથી માંડી આશરે ૨૫૦ વર્ષના લાંબા ગાળાનો પોતાના પૂર્વજોનો ઇતિહાસ સોમેશ્વરે આપ્યો છે. આ વૃત્તાન્ત ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે ગુજરાતના એક વિદ્વાન, વિખ્યાત અને સમૃદ્ધ બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં સોમેશ્વરનો જન્મ થયો હતો. આ કુટુંબનું મૂળ સ્થાન વડનગર હતું. રાજપુરોહિત તરીકે કામ કરવા ઉપરાંત, સોમેશ્વરના પિતા કુમારની જેમ, આ કુટુંબની ડેટલીક વ્યકિતઓએ સફળ યોદ્ધા અને સેનાપતિ તરીકે પણ કાર્ય કર્યું હતું. મુનિચન્દ્રસરિકૃત ‘અમમસ્વામી ચરિત્ર’ (ઈ. સ. ૧૧૯૯)ને આધારે જણાય છે કે એ જ પુરોહિત કુમાર ડેટલાક સમય માટે ગુજરાતના રાજ્યનો મુખ્ય હિસાબનીશ (‘નૃપાક્ષપટલાધ્યક્ષ’) હતો અને મુનિચન્દ્રસરિની વિનંતીથી તેણે એ કૃતિનું સંશોધન કર્યું હતું. પ્રાચીન ભારતમાં રાજપુરોહિતની ઈરબો અનેકવિધ હતી. શાસ્ત્રમાં જ નહિ દંડનીતિમાં પણ તે નિપુણ રહેતો અને ડેટલીક વાર મુલકી અને લસ્કરી વહીવટ પણ તેને સંભાળવો પડતો એ આપણે ધ્યાનમાં રાખીએ ત્યારે આ વસ્તુ આશ્ચર્યજનક નહિ લાગે. ઉપર્યુક્ત વૃત્તાન્તમાંથી એ પણ જણાય છે કે સોમેશ્વરના પૂર્વજોમાં વેદવિદ્યા અને વૈદિક વિધિ-વિધાનોનું ખાસ મહત્ત્વ હતું અને એમાંના ડેટલાક મોટા વિદ્વાનો હતા એમાં શંકા નથી. પરન્તુ સોમેશ્વરે એમને વિશે અનેકવિધ રસપ્રદ વિગતો આપી હોવા છતાં એમની સાહિત્યરચનાઓ વિશે કશું કહ્યું નથી એ નોંધપાત્ર છે.

સોમેશ્વરની સાહિત્યકૃતિઓ

૭૧. પોતાના પૂર્વજોનો વૃત્તાન્ત આપ્યા પછી ‘સુરથોત્સવ’માં સોમેશ્વરે પોતાને વિશે ડેટલીક હકીકત આપી છે. હરિહર અને સુભટ

જેવા સમકાલીન કવિઓ પોતાની કવિતાની દેવી પ્રશંસા કરતા હતા એ તેણે જણાવ્યું છે.^૯ વૃત્તન-પદપાકવાળું કાવ્ય તથા અર્ધ યામમાં (દોઢ કલાકમાં) જ એક નાટક રચીને તેણે રાજા ભીમદેવના સલાસદોહનું મનરંજિત કર્યું હતું.^{૧૦} પોતાની કવિતાની તથા વસ્તુપાળની કવિતા અને દાનશ્વરતાની સંખ્યાબંધ શ્લોકો (શ્લો. ૪૮-૬૬)માં પ્રશંસા કરીને સોમેશ્વર સર્ગની સમાપ્તિ કરે છે તે બતાવે છે કે 'સુરથોત્સવ'ના રચનાકાળ પહેલાં જ બનેલી ગાઢ મૈત્રી થઈ ચૂકી હતી.

૭૨. 'માકુંડેયપુરાણ'માંના દેવીમાહાત્મ્યને આધારે લખાયેલા 'સુરથોત્સવ' ઉપરાંત સોમેશ્વરે ખીજી કેટલીક કૃતિઓ રચી છે. 'કાર્ત્તિકૌમુદી' મહાકાવ્ય એ વસ્તુપાળનાં પરાક્રમે અને સત્કૃત્યોની પ્રશસ્તિરૂપ છે તથા સમકાલીન ઇતિહાસ અને સામાજિક સ્થિતિના અભ્યાસ માટે ઘણું મહત્ત્વનું છે. 'રામાયણ'ની કથાનું નાટકરૂપે નિરૂપણ કરતું 'ઉલ્લાઘરાધવ' નાટક^{૧૦} પણ સોમેશ્વરે રચ્યું છે. એ નાટક દ્વારકાના સુપ્રસિદ્ધ મન્દિરમાં પ્રબોધિની એકાદશીના દિવસે લજવાયું હતું.^{૧૧} જે નાટકની રચનાથી

૮. શ્રીસોમેશ્વરદેવકવેરવેત્ય લોકસ્પૃણં ગુણપ્રામમ્ ।

હરિહરસુમટપ્રમૃતિભિરભિહિતમેવં કવિપ્રવરૈઃ ॥

× × ×

વાગ્દેવતા વસન્તસ્ય કવેઃ શ્રીસોમશર્મણઃ ।

ધુનોતિ વિવુધાન્ સૂક્તિઃ સાહિત્યામ્ભોતિધેઃ સુધા ॥

તવ વક્ત્રં શતપત્રં સદ્વર્ણં સર્વશાસ્ત્રસંપૂર્ણમ્ ।

અવતુ નિજં પુસ્તકમિવ સોમેશ્વરદેવ વાગ્દેવી ॥

—એ ૭, ૧૫-૪૪, ૪૬ થી ૪૭

૯. કાવ્યેન નવ્યપદપાકરસાસ્પદેન

યામાર્ધમાત્રઘટિતેન ચ નાટકેન ।

યો ભીમભૂમિપતિસંસદિ સમ્યલોક-

મસ્તોક્સંમદવર્શવરમાદધે યઃ ॥

—એ ૭, ૧૫-૪૯

૧૦. અસ્ત્યેય વશિષ્ઠાન્વયસંમૂતેશ્ચૌલુક્યચક્રવર્તિવન્દિતચરણારવિન્દસ્ય શ્રી-સોમેશ્વરદેવસ્ય કૃતિર્નવમુલ્લાઘરાધવં નામ નાટકમ્ ।

—ઉરા, પ્રસ્તાવના

૧૧. તદસ્ય ભગવતઃ દ્વારિકાલક્ષ્મીનીલમણેઃ શ્રીકૃષ્ણદેવસ્ય પુરતઃ પ્રબોધૈ-કાદશીપર્વણિ સર્વદિગાગતાનાં સામાજિકજનાનાં જનકપુતાપતિચરિતામિનયદાનેન કૃતાર્થયામિ સંસારકદર્થિતમાત્માનમ્ ॥

સોમેશ્વરે ભીમદેવના સભાસદોનું રંજન કર્યું તે આ ‘ઉલ્લાધરાધવ’ કે ખીજી કોઈ, એ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય એમ નથી. પ્રસ્તાવનામાંથી જાણવા મળે છે તેમ, ‘ઉલ્લાધરાધવ’ કવિના પુત્ર ભદ્રશર્માની પ્રાર્થનાથી રચાયું હતું^{૧૨} અને, હમણાં નોંધ્યું છે તેમ, દ્વારકામાં લખવાયું હતું. આમ છતાં ‘સુરથોત્સવ’ના પ્રશસ્તિસર્ગમાં જેનો ઉલ્લેખ છે તે સોમેશ્વરપ્રણીત નાટકથી આ ‘ઉલ્લાધરાધવ’ અલિપ્ત હોય એ શક્યતા કાઢી નાખવા જેવી નથી.

૭૩. આ ઉપરાંત બોધક સુભાષિતોના એક સંગ્રહ ‘કર્ણામૃતપ્રપા’ ની રચના સોમેશ્વરે કરેલી છે.^{૧૩} આ કૃતિની નોંધ અત્યાર પહેલાં કોઈએ લીધી નથી. સૌ શ્લોકોમાં રચાયેલું રામનું સ્તોત્ર ‘રામશતક’ પણ સોમેશ્વરની કૃતિ છે;^{૧૪} એની સંખ્યાબંધ હસ્તપ્રતો મળી છે તથા એ ઉપરની જે બે ટીકાઓ જાણવામાં આવી છે—એક એકનાથકૃત તથા ખીજી કોઈ અબણ્યા લેખકની—એ જેતાં એક કાળે તે કૃતિ લોકપ્રિય હોવી જોઈએ.^{૧૫} સોમેશ્વરકૃત ‘આબુપ્રશસ્તિ’માં^{૧૬} મં. ૧૨૮૭ (ઈ. સ. ૧૨૩૧) નું વર્ષ છે. એ વર્ષમાં તેજપાળે બંધાવેલા આબુ ઉપરના મન્દિરમાં નેમિનાથની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા થઈ હતી. ગિરનાર ઉપરના વસ્તુપાળના સંખ્યાબંધ શિલાલેખો પૈકી

૧૨. તદજ્જજઃ સ્વાજ્જજમલ્લશર્મપ્રયુક્તયા પ્રાર્થનયા પ્રણુત્તઃ ।

ચકાર સોમેશ્વરદેવનામા રામાયણં નાટકરૂપમેતત્ ॥

૧૩. કષ્ટા નષ્ટાપિ નિર્વિદ્ય રસાસ્તેષ્વપિ નીરસઃ ।

શ્રીકુમારસુતો બ્રૂતે પિપાસુર્નશ્વમં રસપ્ ॥

—‘કર્ણામૃતપ્રપા’, શ્લોક ૪

સંસા સ્થલદુઃસ્થાનાં પ્રાણિનાં પ્રીતિહેતવે ।

શ્રીસોમેશ્વરદેવેન કૃત્તા કર્ણામૃતપ્રપા ॥

—એ જ, શ્લોક ૨૧૭

૧૪. વિશ્વમ્ભરામઘ્ણલમઘ્ણનસ્ય શ્રીરામભદ્રસ્ય યશઃપ્રશસ્તિમ્ ।

ચકાર સોમેશ્વરદેવનામા યામાર્ધનિઘ્વન્નમહાપ્રબન્ધઃ ॥

—‘રામશતક’, શ્લોક ૨૧૭

૧૫. પૂનાના ભાંડારકર સંશોધનમન્દિરમાં રખાયેલા હસ્તપ્રતોના સરકારી સંગ્રહમાં ‘રામશતક’ની પાંચ હસ્તપ્રતો સચવાયેલી છે. એમાંની એક હસ્તપ્રતમાં એકનાથની ટીકા પણ છે. અજ્ઞાત કર્તાએ રચેલ ટીકાવાળી હસ્તપ્રત મને પૂ. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજ પાસેથી મળી હતી.

૧૬. પ્રાજ્ઞેયેસં. નં. ૬૪; ગુચ્છે, નં. ૨૦૬

એ લેખોનો પદલાગ સોમેશ્વરની રચના છે. ૧૭ સોમેશ્વરકૃત 'વૈદનાથપ્રશસ્તિ' જેમાં ડભોઈમાં રાજા વીસલદેવે સમરાવેલા વૈદનાથ મહાદેવના મન્દિરની પ્રશસ્તિ છે, ૧૮ તેમાં સં. ૧૩૧૧ (ઈ. સ. ૧૨૫૫) નું વર્ષ છે, જે યતાવે છે કે વસ્તુપાળના અવસાન પછી સોમેશ્વર ઓછામાં ઓછું ૧૬ વર્ષ સુધી જીવ્યો હતો. 'વૈદનાથપ્રશસ્તિ' એ એની છેલ્લી રચના હોય એમ જણાય છે. ખીજ એક પ્રશસ્તિ સોમેશ્વરે રચી હતી, પણ તેનો કંઈ પત્તો અત્યારે લાગતો નથી. રાણા વીરધવલે ઘોળકામાં બંધાવેલા વીરનારાયણપ્રાસાદની એ પ્રશસ્તિ હતી. એમાં ૧૦૮ પદ્ય હતાં. ૧૯ પ્રાસાદના નામ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે નારાયણ અથવા વિષ્ણુનું એ મન્દિર હશે. વર્તમાન ઘોળકામાં આ મન્દિરના તેમજ વીરધવલ કે વસ્તુપાળનાં ખીજાં કોઈ બાંધકામના અવશેષો જણાતા નથી. વિવિધ વિષયો પરત્વેની સોમેશ્વરની રચનાઓ ઉપરથી તે એક ઉદાર-દૃષ્ટિવાળો પુરુષ જણાય છે. તે એક આરૂઢ શૈવ અને શાકત તથા વેદવિદ્યામાં નિષ્ણુત હતો, છતાં રામભક્તિ પ્રદર્શિત કરતાં નાટકો તેણે રચ્યાં છે, એટલું જ નહિ, જૈન મન્દિરોની પ્રશસ્તિઓ પણ લખી છે.

કાવ્યપ્રકાશની ટીકા 'કાવ્યાદર્શ'ના કર્તાથી આ સોમેશ્વર ભિન્ન છે

૭૪. મમ્મટના 'કાવ્યપ્રકાશ' ઉપર 'કાવ્યાદર્શ' નામે ટીકા રચનાર સોમેશ્વરને કેટલાક વિદ્વાનોએ આપણા સોમેશ્વરથી અભિન્ન ગણવા પ્રયાસ કર્યો છે. ૨૦ પરન્તુ 'કાવ્યાદર્શ' નો કર્તા ભરદ્વાજ ગોત્રના દેવકનો પુત્ર હતો ૨૧ જ્યારે આપણો સોમેશ્વર વશિષ્ઠ ગોત્રના કુમારનો પુત્ર હતો; આથી આ બંનેની અભિન્નતા માનવી યોગ્ય નથી.

૧૭. પ્રાજ્ઞેલેસં., નં. ૩૮-૧ અને ૪૦-૩; ગુચ્છેલે, નં. ૨૦૭ અને ૨૦૯; પ્રાલેમા, નં. ૧૬૮ અને ૧૭૦

૧૮. એઈ, પુ. ૧, પૃ. ૨૦ થી આગળ; ગુચ્છેલે, નં. ૨૧૫

૧૯. પ્રકા, પૃ. ૫૬

૨૦. પિટસંન, રિપોર્ટ ૧, પૃ. ૮૪; કેકે, પુ. ૧, પૃ. ૧૦૨ અને ૭૩૭. વળી જુઓ સુઉ, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૦.

૨૧. મરદ્વાજકુલોત્તંભમટ્ટદેવકસૂનના ।

સોમેશ્વરેણ રચિતઃ કાવ્યાદર્શઃ સુમેશ્વસા ॥

—જેલંસૂ, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૬૨ ટિપ્પણ

આ 'કાવ્યાદર્શ' ની જેસલમેર ભંડારમાંની તાડપત્રીય પ્રત સં. ૧૨૮૩ (ઈ. સ. ૧૨૨૭) ની છે (જુઓ એ જ, પૃ. ૪૩) એટલે એનો કર્તા ભરદ્વાજગોત્રીય સોમેશ્વર ઈ. સ. ના બારમા સૈકામાં અથવા ત્યાર પહેલાં થયો હશે.

સોમેશ્વરની કૃતિઓની આનુપૂર્વી

૭૫. માત્ર શિલાલેખો સિવાયની સોમેશ્વરની કોઈ કૃતિમાં વર્ષ આપ્યું નથી, પણ આંતરિક પ્રમાણોને આધારે આમાંની કેટલીક કૃતિઓના રચના-કાળની પૂર્વમર્યાદા અને ઉત્તરમર્યાદા નક્કી થઈ શકે છે. 'સુરથોત્સવ' અને 'કાર્તિકૌમુદી' ની તુલના કરતાં એ બંને કાવ્યોની શૈલીમાં મોટા તફાવત જણાય છે. 'સુરથોત્સવ' ની રચના ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં ગૌડી રીતિની-કઠિન, ક્વચિત્ કિલ્બ, અસ્પષ્ટ અને થકવી નાખે એવા શ્લોકોથી ભરેલી છે, જ્યારે 'કાર્તિકૌમુદી' ની રચના વૈદર્ભી રીતિની ગણાય એવી પ્રાસાદિક છે અને એ વાંચતાં જ એમ થાય છે કે અહીં કર્તાની નજર સમક્ષ કાલિદાસનો આદર્શ હોવો જોઈએ. અલબત્ત, આ રીતિભેદને આધારે જ એક કૃતિ પહેલાં રચાઈ હશે કે પછી એનો નિર્ણય થઈ ન શકે, તોયણુ ગૌડી રીતિની રચના પહેલાં થઈ હશે એમ અનુમાન કરવાનું વલણુ થાય છે. બંને કાવ્યોના વસ્તુ ઉપરથી પણ આ અનુમાનને ટેકા મળે છે. રાજ ભીમદેવ બીજાની રાજકીય આપત્તિઓ અને અણહિલવાડમાં તેની સત્તાની પુનઃસ્થાપનાનું રૂપક સુરથની પૌરાણિક કથાને પડે છે; 'સુરથોત્સવ' માં અપાયું છે. ઈ. સ. ૧૨૨૪ ના એક તામ્રપત્ર ઉપરથી જણાય છે કે કોઈ એક જ્યંતસિંહે ભીમદેવનું રાજ્ય પચાવી પાડ્યું હતું (જુઓ ઉપર પેરા ૪૮). ભીમદેવને કોઈ સ્થળે આશ્રય લેવો પડ્યો હતો અને લવણુપ્રસાદ અને વીરધવલની વક્ષાદારીભરી સેવાઓથી એ પોતાનું રાજ્ય ઈ. સ. ૧૨૨૫ થી ૧૨૨૬ માં કે છેવટે સં. ૧૨૨૭ ની પહેલાં (ગુમરાઇ, પુ. ૨, પૃ. ૩૫૯) પાછું મેળવી શક્યો હતો. 'સુરથોત્સવ' માં પૌરાણિક રાજ સુરથનો રાજ્યનાશ તથા ફરી વાર રાજ્યપ્રાપ્તિ વર્ણવેલી છે (પેરા ૧૬૯-૭૧) અને સમકાલીન રાજકીય બનાવો સાથેના નોંધપાત્ર સામ્યને કારણે સોમેશ્વરે આ પૌરાણિક કથા પોતાના કાવ્ય માટેના વસ્તુ તરીકે પસંદ કરી હોય એ શક્ય છે. ભીમદેવને રાજ્યની પુનઃપ્રાપ્તિ થઈ એ પ્રસંગના સ્મરણરૂપે પણ 'સુરથોત્સવ' રચાયું હોય એ અસંભવિત નથી. 'કાર્તિકૌમુદી' માં શત્રુજય ઉપર બંધાયેલાં મન્દિરો સહિત વસ્તુપાળના જીવનની અનેક ઘટનાઓ વર્ણવેલી છે, અને કાથવટેએ રજૂ કરેલાં પ્રમાણોને આધારે (કાર્તિકૌ, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૭) એમ માની શકાય કે એની રચના સં. ૧૨૩૨ પછી થઈ હશે. 'કર્ણામૃતપ્રપા' અને 'રામશતક' નાં રચનાવર્ષ માટે કશું નિશ્ચિત કહી શકાય એમ નથી, તોપણુ એમાં થયેલું કવિતાશૈલીનું પરિમાર્જન જોતાં એ બંને 'સુરથોત્સવ' ની પછી રચાયેલાં હોય એમ માનવું ઉચિત છે.

સોમેશ્વરની સૂક્તિઓ

૭૬. વસ્તુપાળ સાથેના સોમેશ્વરના સંપર્કને લગતાં અનેક કથાનકો, ટુચકાઓ અને ઉલ્લેખો પ્રબન્ધોમાં મળે છે. આ સર્વને શબ્દશઃ સાચા આપણે ન ગણીએ, તોપણ સૂક્ષ્મ પરીક્ષા કરતાં એઓના મૂળમાં ઐતિહાસિક તથ્ય હોય એમ જણાય છે. આવા સંખ્યાબંધ ઉલ્લેખો હું ભેગા કરી શક્યો છું, પણ એમાંથી કેટલાક મહત્વના અને રસિક ઉલ્લેખો માત્ર અહીં ઉતારું છું.

એક વાર વર્ષાઋતુમાં વસ્તુપાળ અને સોમેશ્વર ખંભાતના બંદર ઉપર ગયા હતા. પરદેશમાંથી આયાત કરેલા ઘોડાઓને એ સમયે વહાણમાંથી ઉતારવામાં આવતા હતા.^{૨૨} સમુદ્ર શાન્ત હતો. વસ્તુપાળે ઘોડા સામે જોયું અને સોમેશ્વર સમક્ષ નીચેની સમરયા રજૂ કરી—

પ્રાવૃટ્કાલે પયોરાશિઃ કથં ગર્જિતવર્જિતઃ ।

એટલે સોમેશ્વરે તુરત જ એની પૂર્તિ કરી કે—

અન્તઃસુમ્રજગન્નાથનિદ્રામહ્નમયાદિવ ॥

આ સાંભળીને વસ્તુપાળે સોમેશ્વરને સોળ ઘોડા ધનામમાં આપ્યા.^{૨૩}

એક વાર સાહિત્યમંડળના કવિપંડિતો એકત્ર થયા હતા. વસ્તુપાળ અને તેજપાળ પણ હાજર હતા. ત્યાં એક સમરયા રજૂ કરવામાં આવી—
કાકઃ કિં વા ક્રમેલકઃ । સોમેશ્વરે તુરત જ એક શ્લોક રચ્યો અને સમરયાના અસંબંધ લાગતા અર્થોની પૂર્તિ કરી—

યેનાગચ્છન મમાહ્યાતો યેનાનીતશ્ચ મે પતિઃ ।

પ્રથમઃ સચિ કઃ પૂજ્યઃ કાકઃ કિં વા ક્રમેલકઃ ॥

આ શીઘ્રકવિવધી પ્રસન્ન થઈ વસ્તુપાળે સોમેશ્વરને સોળ હજાર દ્રમ્મ આપ્યા.^{૨૪}

એક વાર સોમેશ્વર વસ્તુપાળના મહાલયમાં આવ્યો ત્યારે એને આસન આપવામાં આવ્યું, પણ તે બેઠો નહિ. આનું કારણ પૂછવામાં આવતાં સોમેશ્વરે નીચેનો શ્લોક કહ્યો—

૨૨. અરણસ્તાન અને ખીજ દેશોમાંથી ઊંચી નવતના ઘોડા ભારતમાં આયાત થતા એ નાણીતું છે (ખુય, પુ. ૯૦, પૃ. ૧૬૫-૬૬). ભારતના પશ્ચિમ કિનારા ઉપરનાં નગરોમાં આરબ વેપારીઓનાં સંસ્થાનો હતાં. સદીક અથવા સઠ્ઠિ આવેા કોઈ સમૃદ્ધ વેપારી હશે (જુઓ પૈરા ૫૬).

૨૩. પ્રકો, પૃ. ૧૨૧; વચ, ૭-શ્લોક ૩૭૭ થી ૩૮૪

૨૪. એ જ.

અન્નદાનૈઃ પયઃપાનૈર્ધર્મસ્થાનૈશ્ચ ભૂતલમ્ ।

યજ્ઞસા વસ્તુપાલેન રુદ્ધમાકાશમણ્ડલમ્ ॥

આ સાંભળીને મંત્રીએ એને એક હજાર દ્રમ્મ આપ્યા.^{૨૫}

શત્રુજ્યની સંઘયાત્રા વખતે એક વાર વસ્તુપાળ તીર્થંકરની મૂર્તિની પૂજા કરતો હતો તે સમયે યાચકો એકસામટા તેની તરફ દોડયા. એમના સમુદાય તરફ બેઠીને સોમેશ્વરે નીચેનો શ્લોક કહ્યો—

इच्छासिद्धिसमुन्नते सुरगणे कल्पद्रुमैः स्थीयते

पाताले पवमानभोजनजने कष्टं प्रणष्टो बलिः ।

नीरागानगमन्मुनीन् सुरभयश्चिन्तामणिः क्वाप्यगात्

तस्मादर्थिकदर्थनां विषहतां श्रीवस्तुपालः क्षितौ ॥

પ્રબન્ધો નોંધે છે કે આ સાંભળીને પણ વસ્તુપાળે સોમેશ્વરને મોટી રકમનું દાન આપ્યું હતું.^{૨૬}

લાટના રાજા શંખનો પરાજ્ય કરીને બ્યારે વસ્તુપાળ પાછો ફર્યો ત્યારે સોમેશ્વરે નીચેના શ્લોકથી એનું સ્વાગત કર્યું હતું—

श्रीवस्तुपाल प्रतिपक्षकाल त्वया प्रपेदे पुरुषोत्तमत्वम् ।

तीरेऽपि बाह्यैरकृतेऽपि मात्स्ये वृरं पराजीयत येन शङ्खः ॥^{૨૭}

૭૭. આ સૂક્તિઓ ઉપરાંત, સોમેશ્વરે જુદે જુદે પ્રસંગે ઉચ્ચારેલા અનેક શ્લોકોનાં અવતરણો પ્રબન્ધોમાં મળે છે. ગોધરાના દાંડાર ધૃધ્વલનો પરાજ્ય કરીને તેજપાળ પાછો આવ્યો ત્યારે સોમેશ્વરે ઉચ્ચારેલી એની પ્રશસ્તિ,^{૨૮} પાલીતાણામાં વસ્તુપાળે પોતાની પત્નીના નામ ઉપરથી બાંધેલા લલિતાસરનું તેણે કરેલું સુન્દર વર્ણન,^{૨૯} શત્રુજ્યની સંઘયાત્રામાં તેણે કહેલા વસ્તુપાળના પ્રશસ્તિશ્લોકો,^{૩૦} એક નવપ્રાપ્ત વિજયને અંગે વીરધવલે ભરેલા દરબારમાં તેણે ઉચ્ચારેલા વીરધવલના પ્રશસ્તિશ્લોકો^{૩૧}—આ ઉપર્યુક્ત પ્રકારનાં કેટલાંક ઉદાહરણો છે. જહ્નલાણી ‘સૂક્તિમુક્તાવલિ’માં સોમેશ્વર-

૨૫. પ્રચિ, પૃ. ૧૦૪; ઉત, પૃ. ૭૬

૨૬. પ્રકા, પૃ. ૧૧૬; ઉત, પૃ. ૭૪

૨૭. પુમસં. પૃ. ૭૪

૨૮. પુમસં. પૃ. ૬૬; વચ, ૪-શ્લો. ૪૨૮ થી ૪૩૩

૨૯. એ જ, પૃ. ૭૨; વળી પ્રચિ, પૃ. ૧૦૨; વચ, ૬-૧૨; ઉત, પૃ. ૭૬

૩૦. વચ, ૬-૮૩; ઉત, પૃ. ૭૫

૩૧. વચ, ૩-૪૬૪ થી ૪૬૮

દેવના ચાર શ્લોકો ઉદ્ધૃત કરવામાં આવેલા છે.^{૩૨} આ નામના એક કરતાં વધુ કવિઓ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં થઈ ગયા છે,^{૩૩} અને તેથી આ શ્લોકો આપણા સોમેશ્વરના જ હોવા વિશે કંઈક સંદેહ રહે છે. પરંતુ ગુજરાતના કેટલાક સંસ્કૃત કવિઓ જેવા કે હેમચન્દ્ર, સોમપ્રભ, શ્રીપાલ, વસ્તુપાળ, વાગ્બટ, વિજયપાલ, પ્રહલાદન, દેવબોધિ અથવા દેવબોધ,^{૩૪} કુમુદચન્દ્ર, અરસી કંકુર અથવા અરિસિંહના શ્લોકો ‘સૂક્તિમુક્તાવલી’ માં છે તથા અણહિલવાડના સુપ્રસિદ્ધ રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહના બે શ્લોકો પણ એમાં ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યા છે, એ બેતાં ઉપર્યુક્ત સોમેશ્વરદેવ એ ‘કાર્ત્તિકૌમુદી’કાર સોમેશ્વર હોય એ તદ્દન શક્ય છે. ‘સૂક્તિમુક્તાવલિ’ના સંકલનાકારે નોંધ્યું છે તેમ, આ સોમેશ્વર પણ પોતાને સોમેશ્વરદેવ તરીકે ઓળખાવવાનું વધુ પસંદ કરે છે એ બેતાં આ શક્યતા વધુ વજૂદવાળી બને છે. વળી ‘સૂક્તિમુક્તાવલિ’નો કર્તા ‘વૈદનાથપ્રશસ્તિ’માંથી બે શ્લોકો ઉતારે છે,^{૩૫} એ પ્રશસ્તિ સોમેશ્વરની જ રચના છે એ આપણે જોયું. સંસ્કૃત સુભાષિતસંગ્રહો શિલાલેખોમાંના શ્લોકો ભાગ્યે જ ઉતારે છે, અને ‘વૈદનાથપ્રશસ્તિ’માંનાં પદો એ રીતે ટાંકવામાં આવ્યાં છે એ બતાવે છે કે એ પ્રશસ્તિલેખ ઉચ્ચ સાહિત્યિક ગુણવત્તાવાળો ગણ્યો હોતો.^{૩૬} સોમેશ્વરકૃત ‘કાર્ત્તિકૌમુદી’માંનો એક શ્લોક (૭-૭૯. નિગદિતું વિધિનાપિ) ઈ. સ. ના ૧૫ મા

૩૨. इन्द्राभ्यर्थनया०, यथावद्वादानात्०, वनभुवि०, वाचं यस्य रस०

૩૩. કૃષ્ણમાચારિયર, ક્લાસિકલ સંસ્કૃત લિટરેચર, પૃ. ૧૧૦૮-૯

૩૪. ‘પ્રભાવકચરિત’ (૨૧) અનુસાર, સિદ્ધરાજના રાજ્યકાળમાં દેવબોધ અણહિલવાડમાં આવ્યો હતો અને રાજકવિ શ્રીપાલના સંપર્કમાં આવ્યો હતો. એ ભાગવત સંપ્રદાયનો આચાર્ય હતો. દેવબોધ તેમજ શ્રીપાલ બંને સિદ્ધરાજના પ્રીતિપાત્ર હતા, પણ એ બંનેયના પરસ્પર સાથેના સંબંધો કોઈ રીતે મૈત્રીભર્યા નહોતા. (ર. ઇ. પરીખ, ‘કાવ્યાનુશાસન,’ પ્રસ્તાવના, પૃ. ૨૫૫ થી આગળ)

૩૫. सिन्दूरं सीमन्तात्० અને यद्यत् क्षयबहि० ‘વૈદનાથપ્રશસ્તિ’ ખલુ જ તૃટક સ્થિતિમાં મળેલી છે, કેમકે જે શિલાઓ ઉપર તે કોતરેલી છે તે જર્ણશીર્ણ સ્થિતિમાં છે, આથી આ બે શ્લોકો એમાંથી બોળી કાઢવાનું શક્ય નથી.

૩૬. ‘સૂક્તિમુક્તાવલિ’માં જેમાંથી શ્લોક ઉતારવામાં આવ્યો છે એવો બીજો પ્રશસ્તિલેખ તે ‘સોમનાથપ્રશસ્તિ’ છે (સન્ધ્યાતાળવ૦ આદિ). સ્પષ્ટ રીતે આ પણ ગુજરાતનો પ્રશસ્તિલેખ છે. સોરઠી સોમનાથના મંદિર સાથે સંબંધ ધરાવતા કોઈ વિદ્યમાન પ્રશસ્તિલેખમાં આ શ્લોક નથી, તેથી અનુમાન થાય છે કે એ મંદિરની—જેના અનેક જર્ણાકારો થયેલા છે—કોઈ પ્રાકાલીન પ્રશસ્તિમાંથી એ હશે.

સૈકામાં રચાયેલા જૂના ગુજરાતી કાવ્ય 'વસંતવિલાસ'માં સ્થાન પામેલો છે એ પણ અહીં નોંધવું જોઈએ.

વસ્તુપાળના અવસાન પછી સોમેશ્વરે વ્યાસવિદ્યા છોડી દીધી

૭૮. વસ્તુપાળની પ્રશંસાના સોમેશ્વરકૃત ઉપર્યુક્ત શ્લોકો એક મિત્રના પ્રેમ અને સન્માનવૃત્તિ વ્યક્ત કરે છે. વસ્તુપાળે પણ સોમેશ્વરનાં વિદ્વતા, કવિત્વ અને ઉચ્ચ પદવીને એટલા જ ઉત્સાહથી બિરદાવ્યાં છે (જુઓ પેરા ૬૮ ના પ્રારંભમાં ટાંકલો શ્લોક.). પ્રબન્ધો અનુસાર, રાજા વીસલદેવના કોધમાંથી સોમેશ્વરે વસ્તુપાળને બે વાર બચાવ્યો હતો (પેરા ૫૪). વસ્તુપાળ અને તેજપાળના પોતા ઉપરના અનેકવિધ ઉપકારો છતાં વીસલદેવ તેમને હેરાન કરતો હતો ત્યારે સોમેશ્વરે રાજાના અપકારીપણાનું સૂચન કરતો એક શ્લોક શીઘ્રકવિત્વથી રચ્યો હતો, અને રાજા તેથી શરમાઈ ગયો હતો.^{૩૭} પ્રબન્ધ નોંધે છે કે વસ્તુપાળના અવસાન પછી સોમેશ્વરે પોતાના એ ગાઠ મિત્રના અવસાન પરત્વે જીંડો શોક વ્યક્ત કરવા માટે વ્યાસવિદ્યાનો ત્યાગ કર્યો હતો, અને વીસલદેવે આગ્રહ કર્યા છતાં તેની આગળ પુરાણોની કથાઓ વાંચવાનો અસ્વીકાર કર્યો હતો. પરિણામે રાજાએ ગણપતિ વ્યાસ નામે ખીજા વિદ્વાનને આ કાર્ય માટે નીમ્યો હતો.^{૩૮} આ અનુશ્રુતિ વાસ્તવિક જણાય છે, કેમકે ઈ. સ. ૧૨૭૨ની નાનાકની ખીજી પ્રશસ્તિના કર્તાનું નામ ગણપતિ વ્યાસ છે, અને તેમાં માળવા ઉપર વીસલદેવનો વિજય વર્ણવતું 'ધારાધ્વંસ' નામે કાવ્ય પોતે રચ્યું હોવાનું તેણે કહ્યું છે.^{૩૯} ગણપતિ વ્યાસ વીસલદેવનો દરબારી કવિ બન્યો હતો એ સ્પષ્ટ છે.

૭૯. સોમેશ્વરનું અવસાન ક્યારે થયું એ ચોક્કસપણે જાણી શકાય એમ નથી. ઈ. સ. ૧૨૫૫ સુધી—'વૈદનાથપ્રશસ્તિ' ના વર્ષ સુધી એ વિદ્યમાન હતો એટલું તો નક્કી છે.

(૨) હરિહર

મુધા મધુ મુધા સીધુ મુધા કોડપિ સુધારસઃ ।

આસ્વાદિતં મનોહારિં યદિ હારિહરં વચઃ ॥

—વસ્તુપાળ^{૪૦}

૩૭. પ્રકો, પૃ. ૧૨૬; વચ, ૩-૩૩૨; વિતીક, પૃ. ૮૦

૩૮. પુપ્રસ, પૃ. ૮૦

૩૯. ગુણૈલે, નં. ૨૧૬, શ્લો. ૧૮

૪૦. પ્રકો, પૃ. ૫૮ માં ઉદ્ધૃત

સ્વવાકપાકેન યો વાચાં પાકં શાસ્ત્યપરાન્ કવીન્ ।

કથં હરિહરઃ સોઽમૃત્ કવીનાં પાકશાસનઃ ॥

—સોમેશ્વર^{૪૧}

૮૦. આ સમયના કવિઓમાં હરિહર એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિ જણાય છે, કેમકે રત્નશેખરે ‘પ્રખન્ધકોશ’માં તેને વિશેનો આખો પ્રખન્ધ આપ્યો છે. વસ્તુપાળ પણ એની કવિતાનું સંમાન કરતો હતો. ‘પ્રખન્ધકોશ’ અનુસાર,^{૪૨} મંસ્કૃત સાહિત્યના અત્યન્ત કઠિન છતાં કવિત્વમય મહાકાવ્ય ‘નૈષધીયચરિત’ (ઈ. સ. ૧૧૭૪ આસપાસ)^{૪૩}ના કર્તા શ્રીહર્ષના વંશમાં હરિહર થયેલો હતો. ‘નૈષધીયચરિત’ની ગુજરાતમાં પહેલી હસ્તપ્રત હરિહર લાવ્યો હતો, અને વસ્તુપાળ દ્વારા એનો અહીં પ્રચાર થયો હતો. પરિણામે ‘નૈષધીયચરિત’ની જૂનામાં જૂની ટીકાઓ ગુજરાતમાં રચાયેલી છે.

‘પ્રખન્ધકોશ’માં હરિહરનો વૃત્તાન્ત

૮૧. ‘પ્રખન્ધકોશ’ અનુસાર, હરિહર એક સમૃદ્ધ વ્યક્તિ હતો અને બસો ઘોડા, પચાસ ઊંટ અને પાંચસો માણસના રસાલા સાથે તે ગૌડ દેશમાંથી ગુજરાતમાં આવ્યો હતો. માર્ગમાં આવતાં તેણે ભૂખ્યાંને ઉદાર હાથે અન્નદાન આપ્યું હતું. ઘોળકા પાસેના ગામમાં આવી પહોંચતાં તેણે બુદ્ધ મારફત વીરધવલ, વસ્તુપાળ અને સોમેશ્વરને પૃથક્ પૃથક્ આશીર્વાદ પાઠવ્યા. આવો વિદ્વાન પોતાના પ્રદેશમાં આવ્યો જાણી વીરધવલ અને વસ્તુપાળ પ્રસન્ન થયા, પણ સોમેશ્વરે માત્સર્યથી બુદ્ધ સાથે વાત પણ કરી નહિ. બીજે દિવસે વીરધવલ અને વસ્તુપાળ સમારંભપૂર્વક હરિહરનું સ્વાગત કરવા ગયા અને એક મહાલયમાં તેને ઉતારો આપ્યો. એ પછી હરિહર સભામાં આવતો અને સાહિત્યવાર્તા થતી. એક વાર વીરધવલે હરિહરને કહ્યું કે ‘ઘોળકામાં મેં બંધાવેલા વીરનારાયણપ્રાસાદની ૧૦૮ શ્લોકની પ્રશસ્તિ સોમેશ્વરે રચી છે તેની પરીક્ષા કરો.’ હરિહર સોમેશ્વરના માત્સર્યને કારણે ક્રોધાયમાન હતો, એટલે તેણે કહ્યું : ‘આ શ્લોકો ભોજ-દેવે ઉજ્જયનોમાં બાંધેલા સરસ્વતીકંઠાભરણ પ્રાસાદમાં મેં જોયેલા છે. જે વિશ્વાસ પડતો ન હોય તો હું પરિપાટીપૂર્વક બોલી બતાવું છું તે સાંભળો. આ પછી હરિહર અસ્ખલિતપણે ક્રમપૂર્વક તે બોલી ગયો. રાણા ખિન્ન થયો અને વસ્તુપાળ આદિ સજ્જનોને વ્યથા થઈ. જેના ઉપર આમ

૪૧. ક્રીકૌ, ૧-૨૫

૪૨. પ્રકો, પૃ. ૫૮ અને આગળ

૪૩. પં. શિવહત્, ‘નૈષધીયચરિત,’ પ્રસ્તાવના, પૃ. ૯-૧૩; કૃષ્ણમાચારિયર, કલાસંલિ, પૃ. ૧૭૭-૭૮

કાવ્યચોરીનો આરોપ મુકાયો એ સોમેશ્વર તો શરમથી મોં પણ બહાર બતાવતો નહોતો, તો રાજભવનમાં જવાની તો વાત જ શી ! થોડા સમય પછી સોમેશ્વરે વસ્તુપાળને લાં જઈને કાવ્યચોરીનું આળ પોતાના ઉપર ખોટી રીતે ચડાવવામાં આવ્યું હતું એની વાત કરી. વસ્તુપાળે તેને હરિહર સાથે મૈત્રી કરવા સૂચના આપી; અને બંને જણ હરિહરને ઘેર ગયા. સોમેશ્વરે પોતાના ઉપરનો કાવ્યચોરીનો આરોપ દૂર કરવા હરિહરને વિનંતી કરી. હરિહરે એ વિનંતીનો સ્વીકાર કર્યો. પછી બીજે દિવસે રાજસભામાં હરિહરને કહ્યું કે ‘ પરમેશ્વરી ભારતીની કૃપાથી મને એવી શક્તિ પ્રાપ્ત થયેલી છે કે ગમે તે પ્રકારનાં ૧૦૮ પદો એકસાથે સાંભળીને હું યાદ રાખી શકું. ’ સોમેશ્વરકૃત ૧૦૮ પદો પણ પોતે એ રીતે યાદ રાખીને બોલ્યો હતો એ તેણે કહ્યું. રાજને ખાતરી કરાવવા માટે આવા બીજા પણ અનેક પ્રયોગો હરિહરે તે સમયે કરી બતાવ્યા. વીરધવલે હરિહરને પૂછ્યું કે ‘ જો આમ હતું તો તમે સોમેશ્વર ઉપર શા માટે આળ ચડાવ્યું ? ’ હરિહરે ઉત્તર આપ્યો કે ‘ સોમેશ્વરે મારી અવજા કરી હતી તેથી. ’ રાજએ કહ્યું કે ‘ સરસ્વતીપુત્રાની વચ્ચે તો સ્નેહ જ યુક્ત છે. ’ પછી તેણે બંનેનું આલિંગન કરાવ્યું. સોમેશ્વર નિષ્કલંક પુરવાર થયો અને બંને પંડિતો મિત્રો થયા. પછી નિત્ય દરબારમાં ઇષ્ટગોષ્ઠી થતી. હરિહર ‘ નૈષધીચરિત ’ માંથી અવસરોચિત કાવ્યો બોલતો. ઈ. સ. ૧૧૭૪ ના અરસામાં રચાયેલું ‘ નૈષધ ’ વસ્તુપાળના સમય સુધીમાં ગુજરાતમાં જાણીતું થયું નહોતું, અને આથી એમાંના શ્લોકોથી સર્વને આશ્ચર્ય થતું. એક વાર એ વિશે વસ્તુપાળે પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે હરિહરે કહ્યું કે ‘ આ નૈષધકાવ્યના શ્લોકો છે અને તેનો કર્તા શ્રીહર્ષ છે. ’ એ કાવ્યની હસ્તપ્રત માટે વસ્તુપાળે માગણી કરી ત્યારે હરિહરે કહ્યું કે ‘ આ પુસ્તક અન્યત્ર નથી, માટે ચાર પહોર માટે જ તે હું આપીશ. ’ પછી વસ્તુપાળે રાત્રે લહિયાઓ બેસાડીને એ પુસ્તકની નવીન પ્રતિ લખાવી લીધી, અને જીર્ણ દોરીઓથી બાંધીને અને સુગંધી ચૂર્ણો વડે ધૂસર બનાવીને તે રાખી મૂક્યા. બીજે દિવસે સવારે હરિહર પુસ્તક લેવા આવ્યો ત્યારે મંત્રીએ કહ્યું કે ‘ અમારા કોશમાં પણ આ શાસ્ત્ર હોય એવું સ્મરણ થાય છે. ’ પછી કોશમાંથી વિલંબપૂર્વક પેલી નવીન પ્રતિ ખોળી કાઢવામાં આવી. હરિહરને તે બતાવી, એટલે હરિહરે કહ્યું : ‘ મંત્રી ! આ તમારી જ માયા છે. તમે પ્રતિપક્ષીઓને દંડ્યા છે, જૈન વૈષ્ણવ અને શૈવ શાસનો સ્થાપિત કર્યા છે, અને સ્વામીના વંશને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ઉપર મૂક્યો છે. ’ ૪૪

ગુજરાતમાં 'નૈષધીયચરિત' નો અભ્યાસ અને પ્રચાર

૮૨. 'પ્રખન્ધકાશ'માં આપેલો ઉપર્યુક્ત વૃત્તાન્ત એની વિગતોમાં પૂરેપૂરા તથ્યવાળો છે કે કેમ એ કહી શકાય નહિ, પણ ડૉ. બ્યૂલરે કહ્યું છે તે પ્રમાણે,^{૪૫} વૃદ્ધપરંપરા દ્વારા સૂચવાયેલ ઐતિહાસિક અનુશ્રુતિઓને આધારે જૈન પ્રખન્ધો રચાયેલા છે, અને 'પ્રખન્ધકાશ'માં અપાયેલો વૃત્તાન્ત એકંદર સાચો હોવાનો પૂરો સંભવ છે. રાજદરબારો કે બન્યાં કવિપંડિતો એકત્ર થતા હતા તથા રાજ કે મંત્રીને પ્રસન્ન કરવા માટે પરસ્પર સાથે સ્પર્ધા કરતા હતા એના વાતાવરણ ઉપર પણ તે કેટલોક પ્રકાશ પાડે છે. 'નૈષધીયચરિત'ની ગુજરાતમાં પ્રથમ પ્રતિ હરિહર લાવ્યો હતો અને ગુજરાતના વિદ્વાનોમાં એ કાવ્યનો પ્રચાર, ઉપર બતાવ્યું તેમ, વસ્તુપાળ દ્વારા થયો હતો એમાં શંકા નથી, કેમકે એની પ્રાચીનતમ હસ્તપ્રતો ગુજરાતમાંથી મળેલી છે. પાટણના જૈન ગ્રન્થભંડારમાં 'નૈષધીયચરિત'ની સં. ૧૩૦૪ (ઈ. સ. ૧૨૪૮) અને સં. ૧૩૯૫ (ઈ. સ. ૧૩૩૯) જેટલી જૂની બે તાડપત્રીય પ્રતો સચવાયેલી છે.^{૪૬} સં. ૧૩૭૮ (ઈ. સ. ૧૩૨૨)માં નકલ થયેલી એની ખીજ એક તાડપત્રીય પ્રતિ જેસલમેરના ભંડારમાં છે,^{૪૭} તથા પાટણ અને જેસલમેર એ બંને સ્થળે લેખનસંવત વિનાની કેટલીક તાડપત્રીય પ્રતો છે.^{૪૮} રાજ વીસલદેવના ભારતીભાંડાગાર અથવા પુસ્તકાલયમાં 'નૈષધીયચરિત'ની નકલ મુકાઈ હતી એ બતાવવામાં આવ્યું છે;^{૪૯} આ નકલ હરિહરની મૂળ પ્રતને આધારે અથવા તે ઉપરથી વસ્તુપાળે કરાવેલી નકલ કે નકલોને આધારે થઈ હશે એમ માનવું વધારે પડતું નથી. આ સુપ્રસિદ્ધ કાવ્યની બે સૌથી જૂની ટીકાઓ ગુજરાતની જ છે—એક વિદ્યાધરકૃત 'સાહિત્યવિદ્યાધરી' નામે ટીકા અને ખીજ ધોળકાના વિદ્વાન ચંડુ પંડિતે રચેલી ટીકા. વિદ્યાધરની ટીકા ઘણું કરીને વીસલદેવના રાજ્યકાળ (ઈ. સ. ૧૨૩૮-૧૨૬૧)માં રચાઈ હશે, વીસલદેવના પુસ્તકાલયમાંની પ્રતિ અનુસારના પાઠની એ ટીકા છે.^{૫૦} ચંડુ પંડિતની ટીકા, એના પોતાના જ કથન મુજબ, સં. ૧૩૫૩ (ઈ. સ. ૧૨૯૭)

૪૫. લાઈફ ઓફ હેમચંદ્ર પૃ. ૪

૪૬. પાભંસૂ, પૃ. ૬૪ અને ૧૧૩

૪૭. જેભંસૂ, પૃ. ૧૪

૪૮. એ જ, પૃ. ૧૩, ૧૬, ૧૭; પાભંસૂ, પૃ. ૧૭૦

૪૯. સંદ્ધિકૃષ્ઠ, 'નૈષધીયચરિત'નું અંગ્રેજી ભાષાન્તર, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૯

૫૦. સાંડેસરા, ભાવિ, પૃ. ૩, પૃ. ૨૬, 'ગુજરાતમાં નૈષધીયચરિતનો પ્રચાર તથા તે ઉપર લખાયેલી ટીકાઓ' એ લેખ

માં રચાયેલી છે. ૫૧ ‘નૈષધીયચરિત’ ની રચના પછી એક સૈકામાં જ ગુજરાતના વિદ્વાનોમાં એનો પ્રચાર હરિહરના ગુજરાતમાં થયેલા આગમનને તથા વસ્તુપાળ અને એના સાહિત્યમંડળની વિદ્યાપ્રવૃત્તિને આભારી છે. ગૌડ-દેશીય હરિહરની ગુજરાતની મુલાકાત દૂર કાશ્મીરથી આવેલા કાશ્મીરી કવિ બિહ્લણનું સ્મરણ કરાવે છે, જેણે સિદ્ધરાજના પિતા કર્ણ સોલંકીના સમયમાં અણહિલવાડમાં ‘કર્ણસુન્દરી’ નાટિકા રચી હતી (પૈરા ૩૮).

હરિહરનાં મુલાકાતો

૮૩. સોમેશ્વરકૃત ‘કીર્તિકૌમુદી’ના કથન પ્રમાણે, હરિહર એક વિશિષ્ટ કવિ હતો, પણ હરિહરે જે કોઈ સ્વતંત્ર સાહિત્યકૃતિઓ રચી હોય તો તે સચવાઈ રહી નથી; પરંતુ હરિહરને નામે ચડેલા સંખ્યાબંધ શ્લોકો પ્રબંધોમાં મળે છે. વીરધવલ અને વસ્તુપાળ હરિહરનું સ્વાગત કરવા માટે આવ્યા ત્યારે વીરધવલની પ્રશંસાના હરિહરે ઉચ્ચારેલા શ્લોકો, ૫૨ પોતાની તાબેદારીની ચિહ્નરૂપે એક પરદેશી રાજ્યે વીરધવલને ભેટ મોકલેલો સુવર્ણદંડ વસ્તુપાળે યાચકોને આપી દીધો ત્યારે હરિહરે કરેલી મંત્રીની સ્તુતિ, ૫૩ અને વસ્તુપાળની સંઘયાત્રા પ્રસંગે તેણે કહેલા શ્લોકો ૫૪—ખાસ રસપ્રદ છે. ‘સૂકિતમુકતાવલિ’ અને ‘શાકગધરપદ્ધતિ’માં હરિહરના કેટલાક શ્લોકો છે, પણ એનો કર્તા આપણો હરિહર છે કે એ નામનો બીજો કોઈ કવિ છે એ નક્કી થઈ શકે એમ નથી.

૮૪. હરિહર ગુજરાતમાં કેટલું રહ્યો હશે એ આપણે નિશ્ચિતપણે જાણતા નથી, પણ પ્રબંધોમાં આપેલો વૃત્તાન્ત જેતાં તે ઘોળકામાં થોડાંક વર્ષ તો રહ્યો હશે એમ લાગે છે. પ્રબંધ કહે છે કે ભગવાન સોમેશ્વર અથવા સોમનાથનું દર્શન કરવા માટે હરિહર પ્રભાસે ગયો હતો. ત્યાં બન્નેના નામસામ્યને કારણે તેને એકાએક કવિ સોમેશ્વરનું તથા તેણે પોતા પ્રત્યે બતાવેલા માત્સર્યનું સ્મરણ થયું, અને તેણે તુરત જ બે શ્લોકો ઉચ્ચાર્યાં. એમાંનો એક શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે અને તેમાં એના કર્તા હરિહરનું નામ પણ છે—

ક્વ યાતુ ક્વાયાતુ ક્વ વદતુ સમં કે ન પઠતુ
ક્વ કાવ્યાન્યવ્યાજં રચયતુ સદઃ કસ્ય વિશતુ ।

૫૧. એ જ.

૫૨. શમ્ભુર્માનવસંનિષ્ઠો, દૃષ્ટસ્તન શરાનું પ્રકા, પૃ. ૫૮

૫૩. બા: ! સામ્યં ન સદ્દામહેઠં એ જ, પૃ. ૬૧

૫૪. ધન્યઃ સ વીરધવલઃ, બાજનમાપિ વશીકૃતાયૌવય, ૬—શ્લો. ૭૯, ૮૦

खलव्यालग्रस्ते जगति न गतिः क्वापि कृतिना-
मिति ज्ञात्वा तत्त्वं हर हर विमूढो हरिहरः ॥^{૫૫}

પછી તેણે પોતાના ધનમાંથી અર્ધું યાચકોને આપી દીધું તથા બાકીનું અર્ધું સાથે લઈને ઘોળકે આવ્યો, અને ત્યાંથી વીરધવલ અને વસ્તુપાળની વિદાય લઈને કાશી ગયો.^{૫૬}

(૩) નાનાક

मुखे यदीये विमलं कवित्वं बुद्धौ च तत्त्वं हृदि यस्य सत्त्वम् ।
करे सदा दानमयावदानं पादे च सारस्वततीर्थयानम् ॥
काव्येषु नव्येषु ददाति कर्णं प्राप्नोति यः संसदि साधुवर्णम् ।
विभूषणं यस्य सदा सुवर्णं प्राप्ते तु पात्रे न मुखं विवर्णम् ॥

—ગણપતિવ્યાસ^{૫૭}

૮૫. નાનાકભૂતિ અથવા નાનાક પણ સોમેશ્વર અને હરિહરની જેમ વિદ્વાન બ્રાહ્મણોના એક સમૃદ્ધ કુલમાં જન્મ્યો હતો. તે વીસલદેવનો દરબારી કવિ હતો અને વસ્તુપાળના સંપર્કમાં પણ આવ્યો હતો. પ્રભાસપાટણમાં જ્યાં સરસ્વતી નદી સમુદ્રને મળે છે ત્યાં^{૫૮} તેણે એક સરસ્વતીસદસ્ અથવા વિદ્યાલય સ્થાપ્યું હતું. આ સરસ્વતીસદસ્ની સ્થાપનાને લગતી બે પ્રશસ્તિઓ^{૫૯} મળેલી છે, અને તેમાંથી નાનાક અને એના કુટુંબને લગતી ઘણી હકીકતો પ્રાપ્ત થાય છે. પહેલી પ્રશસ્તિમાં વર્ષ નથી, બ્યારે બીજી પ્રશસ્તિમાં સં. ૧૩૨૮ (ઈ. સ. ૧૨૭૨) છે, જે રાજા વીસલદેવના અવસાન પછીનું અગિયારમું વર્ષ છે. પહેલી પ્રશસ્તિમાં પણ વીસલદેવનો નિર્દેશ ‘ત્રિદશ-

૫૫. પ્રકો, પૃ. ૬૧. બીજી શ્લોક છે આરુક્ષામ નૃપપ્રસાદ૦. ઉપર ટાંકેલા કવ યાતુ૦ શ્લોકનો રાજશેખરે ઘટાવેલો સન્દર્ભ પ્રતીતિજનક લાગતો નથી, કેમકે સોમેશ્વર અને હરિહર બંનેએ પરસ્પરની કવિતાની પ્રશંસા કરેલી છે (કાકૌ, ૧-૨૫; સુહ, ૧૫-૪૪), અને તેમનો પરિચય જે કે ઈર્ષ્યાથી શરૂ થયો હતો, પણ તે મિત્રતામાં પરિણમ્યો હતો. પ્રબંધકારે એમની ઈર્ષ્યાની વાત ઉપર જ વધુ ભાર મૂક્યો જણાય છે.

૫૬. પ્રકો, પૃ. ૬૧

૫૭. નાનાકની બીજી પ્રશસ્તિ, શ્લોક ૧૪-૧૫

૫૮. પ્રભાસમાં બ્રહ્મેશ્વરના મંદિર પાસે આ સ્થાન અત્યારે પણ બતાવવામાં આવે છે. ત્યાં દર વર્ષે નવરાત્રિના છેલ્લા દિવસે સરસ્વતીપૂજા થાય છે.

૫૯. ઇએ, પુ. ૧૧, પૃ. ૯૬થી આગળ. વળી જુઓ ગુચ્છે, નં. ૨૧૮-૧૯, ગદ્દે, ઇઇબસ્ટ્રે, પૃ. ૧૪.

સુહૃદ્ ' અથવા દેવોના મિત્ર તરીકે કરેલો છે, જે ખતાવે છે કે એ સમયે પણ રાજા વિદ્યમાન નહોતો. વીસલદેવ તથા વસ્તુપાળ બન્નેના કરતાં નાનાક વયમાં ઠીક નાનો હશે એમ આ ઉપરથી માની શકાય.

નાનાકનો કુલવૃત્તાન્ત

૮૬. નાનાકનું કુટુંબ આનંદપુર અથવા નગર(વડનગર)માં રહેતું હતું. એ નાગર બ્રાહ્મણ હતો. એનું ગોત્ર કાપિષ્ઠલ હતું. પ્રશસ્તિઓમાં એની વંશાવલિનો પ્રારંભ સોમેશ્વર નામે પુરુષથી કરેલો છે. સોમેશ્વરનો જન્મ વડનગર પાસે ગુંબ ગામમાં થયો હતો. એ ગામ વૈજવાપ ગોત્રના બ્રાહ્મણોનું હતું; એ ગામ વૈજવાપ ગોત્રના કોઈ બ્રાહ્મણને તેના મંત્રીપણાથી પ્રસન્ન થઈને ચૌલુક્ય રાજ્યે દાનમાં આપ્યું હતું.^{૧૦} સોમેશ્વર એ આચાર્ય હતો. એની પાસે તૈયાર થયેલા શિષ્યો પણ મોટા વિદ્વાનો બન્યા હતા. એને સીતા નામે પત્ની અને આમટ નામે પુત્ર હતો. આમટ યજ્ઞવિધિમાં પ્રવીણ હતો. આમટની પત્ની સજ્જની નામે હતી અને તેને ગોવિન્દ નામે પુત્ર હતો. ગોવિન્દ બ્રહ્મા જેવો વિદ્વાન હતો. ગોવિન્દને એ પત્નીઓ હતી—લાઠી અને સુહવા. સુહવાના ગુણોનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. સુહવાની સાથે ગોવિન્દ ત્રણ પ્રકારનાં ઋણમાંથી મુક્ત થયો હતો અને પવિત્ર રેવામાં સ્નાન કરીને તેણે સંન્યસ્ત લીધું હતું. ગોવિન્દને ત્રણ પુત્ર હતા. એમાં સૌથી મોટો પુરુષોત્તમ વેદોનો અભ્યાસી હતો. સૌથી નાનો પુત્ર મલ્હણ નામે હતો. એ છ ગુણોમાં પ્રવીણ હતો અને રાજસભામાં બેસતો. એણે કાશીની યાત્રા કરી હતી અને સમગ્ર 'ઋગ્વેદ' એને ક'હે હતો. ગોવિન્દનો વચેટ પુત્ર નાનાક હતો; એ ધનિક હતો અને સરસ્વતીનો પણ માનીતો હતો. નાનાકે 'કાતન્વ' વ્યાકરણનું ઊંડું અધ્યયન કર્યું હતું. એને સમગ્ર 'ઋગ્વેદ'નું જ્ઞાન હતું તથા ' મહાભારત ', 'રામાયણ', પુરાણો, સ્મૃતિઓ, કાવ્ય, નાટક અને અલંકારમાં તે નિપુણ હતો. પ્રાચીન કવિઓરૂપી પોતાના પુત્રોના અવસાનનો શોક દૂર કરવા માટે સરસ્વતી નાનાકની જીભ ઉપર વસતી હતી, એમ પ્રશસ્તિમાં કહ્યું છે તેથી જણાય છે કે નાનાક કવિ પણ હતો. 'નાગરોના આભૂષણ' (નાનાક: નાગરોત્ત્ત્સ:; પહેલી પ્રશસ્તિ શ્લોક. ૨૩) તરીકે એનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. એની પત્નીનું નામ લક્ષ્મી હતું, જે બન્ને કુલોના અલંકારરૂપ હતી. નાનાકનો પુત્ર ગંગાધર નામે હતો; એનાં કાર્યો કે વિદ્વતા

૬૦. સોમેશ્વર પોતે કાપિષ્ઠલ ગોત્રનો હતો, પણ એનો જન્મ વૈજવાપ ગોત્રના ગુંબ ગામમાં થયો હતો. આ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે ગુંબ એના માતામહનું ગામ હશે. જુઓ રામલાલ મોદી, 'આચાર્ય કૃવ સ્મારક ગ્રન્થ,' પૃ. ૩૮૬.

વિશે પ્રશસ્તિમાં ક'ઈ કહ્યું નથી, પણ એને આશીર્વાદ આપવામાં આવ્યા છે, જે સૂચવે છે કે ગંગાધર આ સમયે નાની વયનો હોવો જોઈએ.

નાનાક અને વીસલદેવ

૯૭. વીસલદેવની નાનાક ઉપર ઘણી કૃપા હતી. પ્રભાસમાં પોતે બંધાવેલ વીસલબ્રહ્મપુરી નામે બ્રાહ્મણોના નિવાસની પાસે તેણે નાનાકને એક મહાલય આપ્યું હતું, અને એ રીતે તેણે નાનાકને એ તીર્થસ્થાનનો નિવાસી બનાવ્યો હતો. સોમનાથની પૂજા કરતી વખતે વીસલદેવે નાનાકને વગસરા (અત્યારનું બગસરા) ગામ દાનમાં આપ્યું હતું. આના બદલામાં, રાજા વિદ્યમાન હતો ત્યારે નાનાક એને પુરાણોની કથાઓ સંભળાવતો હતો અને એના અવસાન પછી પર્વે પર્વે એનું શ્રાદ્ધ સરાવતો હતો. નાનાકે કરેલી સોમનાથની પૂજાથી પ્રસન્ન થઈને સોમનાથના મહાપતિ વીરભદ્રે મંગલ-ગ્રામ(માંગરોળ)ની જીવજનો સાતમે ભાગ એને આપ્યો હતો. નાનાક અતિથિઓનો સારો સત્કાર કરતો તથા સુપાત્ર સગાંવહાલાં અને મિત્રોને છૂટે હાથે દ્રવ્યની સહાય આપતો.

કવિઓનો આશ્રયદાતા નાનાક

૯૮. નાનાક, એના કુટુંબ અને પૂર્વજો વિશે આપણને આમ પૂરતી વિગતો મળે છે. એની સમૃદ્ધિ અને વિદ્યાપ્રિયતા એ કેવળ પ્રશસ્તિકારની અતિશયોક્તિ નથી, એ તેણે સરસ્વતીસદસૂ રચાવ્યું એ હકીકત બતાવે છે. ખીજા કવિઓને પણ તે આશ્રય આપતો હતો. એની પહેલી પ્રશસ્તિ રતનના પુત્ર અને ' કુવલયાશ્વચરિત ' ના કર્તાના પૌત્ર કવિ કૃષ્ણે રચેલી છે; આ કૃષ્ણના અષ્ટાવધાનથી ખુશ થયેલા લોકોએ એને ' બાલસરસ્વતી ' ગિરુદ આપ્યું હતું. નાનાકની ખીજી પ્રશસ્તિ ' ધારાધ્વંસ ' ના કર્તા ગણુપતિ વ્યારસે રચેલી છે (પૈરા ૭૮).

નાનાકની કવિતા

૯૯. પ્રશસ્તિઓમાં નાનાકની કવિત્વશક્તિ વિશે ઘણું કહેવામાં આવ્યું છે, પણ એની એકેય સળંગ કૃતિ અત્યારે મળતી નથી. વંચળીમાંથી મળેલો એક પ્રશસ્તિલેખ^{૧૧} નાનાકની રચના જણાવે છે, કેમકે કર્તા પોતાનું વતન આનંદપુર, ગોત્ર કાપિષ્ઠલ અને પિતાનું નામ ગોવિન્દ આપે છે. લેખની છેલ્લી પંક્તિ અર્ધી જ ક્રોતરવામાં આવી છે, એટલે લેખ અપૂર્ણ રહે છે અને કર્તાનું નામ જાણી શકાતું નથી. પહેલી પંક્તિ ઘસાઈ ગયેલી

૧૧. એનાલ્સ, પૃ. ૧, પૃ. ૧૭૧; ગુઝેલે, નં. ૨૨૫

હોવાથી લેખનું વર્ષ પણ જાણવા મળતું નથી. આ પ્રશસ્તિલેખને નાનાકની કવિતાનો એક વિરલ નમૂનો ગણવો જોઈએ. ‘પ્રખન્ધકાશ’ અનુસાર, અમરચંદ્રસૂરિ રાજા વીસલદેવની સલામાં આવ્યા ત્યારે નાનાક સહિત કેટલાક કવિઓએ એમની કવિત્વશક્તિની પરીક્ષા કરી હતી (પૈરા ૧૦૩).^{૬૨} ગીતં ન ગાયતિતરાં યુવતિર્નિશાસુ એ ચરણુ નાનાકે પાદપૂર્તિ માટે અમરચન્દ્રને આપ્યું હતું. નાનાકની કવિતાનો ખીજો પણ એક નમૂનો મળે છે; વસ્તુપાળ સાથેના નાનાકના સંપર્કનો એ સૂચક હોઈ નોંધપાત્ર છે :

એક વાર કવિઓ વસ્તુપાળની ઉદારતાની પ્રશંસા કરતા હતા અને વસ્તુપાળ સંકાયથી નીચું જોઈ રહ્યો હતો. એ સમયે યુવાન નાનાકે નીચેનો શ્લોક કહ્યો—

एकस्त्वं भुवनोपकारक इति श्रुत्वा सतां जल्पितं
लज्जानम्रशिराः स्थिरातलमिदं यद्वीक्षसे वेद्मि तत् ।
वाग्देवीवदनारविन्दतिलक श्रीवस्तुपाल ध्रुवं
पातालाद् बलिमुद्दिधीर्षुरसकृन्मार्गं भवान् मार्गति ॥
આ સાંભળીને વસ્તુપાળે કવિને વિપુલ પ્રીતિદાન આપ્યું.^{૬૩}

(૪) યશોવીર

लक्ष्मीर्यत्र न वाक् तत्र यत्र ते विनयो न हि ।
यशोवीर महच्चित्रं सा च सा च स च त्वयि ॥

—વસ્તુપાળ^{૬૪}

प्रकाश्यते सतां साक्षाद् यशोवीरेण धीमता ।
मुखे दन्तद्युता ब्राह्मी करे श्रीः स्वर्णमुद्रया ॥

—સોમેશ્વર^{૬૫}

૬૨. પ્રકા, પૃ. ૬૨. અહીં નાનાકને ‘વીસલનગરીય’ અર્થાત્ વીસલનગર-ઉત્તર ગુજરાતના વીસનગરનો વતની કહેવામાં આવ્યો છે. એ જ ગ્રન્થમાં અન્યત્ર (પૃ. ૧૨૦) એને ‘મહાનગરીય’ અર્થાત્ વૃહ્દનગર-વડનગરનો કહ્યો છે; પરંતુ સમકાલીન પ્રશસ્તિઓને આધારે એ સ્પષ્ટ છે કે નાનાક વીસનગરનો નહિ, પણ વડનગરનો હતો.

૬૩. પ્રકા, પૃ. ૧૨૦. પુપ્રસં. (પૃ. ૬૦) અનુસાર, ૧૬૦૦ની રકમ આપવામાં આવી હતી. ઉત. (પૃ. ૬૫) જણાવે છે કે વસ્તુપાળે નાનાકને સોનાની છબ દાનમાં આપી હતી. પ્રખન્ધોના એક ઉત્તરકાલીન સંગ્રહમાં (પુપ્રસં, પૃ. ૭૪) આ શ્લોકનું કર્તૃત્વ સોમેશ્વર ઉપર આરોપેલું છે.

૬૪. પ્રચિ, પૃ. ૧૦૨ માં ઉદ્કૃત

૬૫. ક્રીકૌ, ૧-૨૭

યશોવીર વસ્તુપાળનો ગાઢ મિત્ર

૯૦. યશોવીર વસ્તુપાળનો ગાઢ મિત્ર હતો. આ બંને મિત્રોની પ્રશંસા સોમેશ્વરે ‘સરસ્વતીના બે પુત્રો’ તરીકે કરી છે (**વસ્તુપાલ-યશોવીરૌ સત્યં વાગ્દેવતાસુતૌ**).^{૬૬} યશોવીર જૈન વણિક હતો, જે કે વણિકમાં કઈ જ્ઞાતિનો હતો એ જાણવામાં નથી. જળ્યાલિપુર (જલોર) ના ચૌહાણુ રાજા ઉદયસિંહનો એ મંત્રી હતો.^{૬૭} ‘કીર્તિકૌમુદી’ એ પણ ‘ચાહમાનેન્દ્રમંત્રી’=ચૌહાણુ રાજાના મંત્રી તરીકે એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે;^{૬૮} જે કે રાજાનું નામ આપ્યું નથી. જયસિંહસૂરિકૃત ‘હમ્મીરમદમદન’ નાટક (૫-૪૮)માં વસ્તુપાળ પોતાના વડીલ બંધુની જેમ યશોવીરનું સંમાન કરતો હોવાનું વર્ણન છે. એ જ નાટકને આધારે જાણાય છે કે ગુજરાત ઉપર થયેલું મુસ્લિમ આક્રમણ પાછું ખાળવાની વસ્તુપાળની યોજના (જે ‘હમ્મીર-મદમદન’ નો વિષય છે) સફળ બનાવવામાં યશોવીરે તેજપાળને ઘણી સહાય કરી હતી અને એ વિશે બધી અગત્યની બાબતોમાં તેજપાળ યશોવીરની સલાહ લેતો હતો, કમકે મારવાડ અને મેવાડ એ સમયે યુદ્ધભૂમિ બન્યાં હતાં (હમમ, ૫-૪૩ અને પૃ. ૫૪). યશોવીરે કોતરાવેલા ‘શિલા-લેખોમાંથી જાણાય છે કે એના પિતાનું નામ ઉદયસિંહ હતું.^{૬૯} ‘પુરાતન-પ્રબન્ધસંગ્રહ’માં એના પિતાનું નામ દુસાજ આપ્યું છે, અને ‘દુસાજુત્ર’ (દુસાજના પુત્ર) તરીકે એનો ઉલ્લેખ કરતા, ચારણોએ કરેલા એની પ્રશંસાના અપભ્રંશ દૂહા પણ ત્યાં આપવામાં આવ્યા છે (જુઓ પૈરા ૯૩). આ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે દુસાજ એ યશોવીરના પિતા ઉદયસિંહનું ખીજું નામ હોય.^{૭૦} યશોવીરની પત્નીનું નામ સુહગદેવી હતું; એને પાંચ પુત્રો હતા, જેમાંથી એક માત્ર કર્મસિંહનું જ નામ જાણવામાં છે.

૬૬. એ જ, ૧-૨૯

૬૭. વચ, ૭; પુપ્રસં, પૃ. ૪૯

૬૮. કીકૌ, ૧-૨૮

૬૯. પ્રાજ્ઞેલેસં, નં. ૧૦૮, ૧૦૯, ૨૧૩

૭૦. પુપ્રસં, પૃ. ૫૦-૫૧. જે યશોવીરના આશ્રયે ‘પ્રયુદ્ધરૌહિણ્યે’ નાટક ભજવાયું હતું (પૈરા ૩૮) તેનાથી આ મંત્રી યશોવીર ભિન્ન છે. એ યશોવીર પાસુનો પુત્ર અને મંત્રી યશોવીરનો વૃદ્ધ સમકાલીન હતો અને જે ચૌહાણુ ઉદયસિંહનો આપણો યશોવીર મંત્રી હતો એના પિતા સમરસિંહના સમયમાં વિદ્યમાન હતો. (પ્રાજ્ઞેલેસં, નં. ૩૫૨; જૈસાઈ, પૃ. ૩૨૫ ટિ.)

શિલ્પશાસ્ત્રનું યશોવીરનું જ્ઞાન

૯૧. યશોવીર 'સરસ્વતીકંઠાભરણુ' તરીકે પણ ઓળખાતો હતો.^{૭૧} એના વિદ્યાપ્રેમ તથા કવિઓને એના તરફથી મળતા આશ્રયને કારણે આ બિરુદ અપાયું હશે. શિલાલેખોમાં એને 'કવીન્દ્રબન્ધુ' તરીકે પણ વર્ણવેલો છે.^{૭૨} 'કાર્ત્તિકૌમુદી'ના પહેલા સર્ગમાં સોમેશ્વરે યશોવીર વિશેના ચાર પ્રશંસાત્મક શ્લોકો આપ્યા છે, જે 'કાર્ત્તિકૌમુદી'ના નાયક વસ્તુપાળ સાથેનો યશોવીરનો ગાઢ સંબંધ બતાવે છે. ઈ. સ. ૧૨૩૧માં આણુ ઉપર લૂણવસતિના પ્રતિષ્ઠામહોત્સવ પ્રસંગે વસ્તુપાળ અને યશોવીરના મિલનનું વર્ણન મળે છે. આ મહોત્સવમાં હાજર રહેલા રાજવીઓમાં જળાલિપુરનો રાજા ઉદયસિંહ, નડુલનો રાજા અને ચંદ્રાવતીનો પરમાર રાજા સોમસિંહ હતા, અને ચૌલુક્ય રાજ્યનાં ગ્રામનગરોમાંથી સેંકડો અધિકારીઓ ત્યાં આવ્યા હતા.^{૭૩} યશોવીર પણ પોતાના રાજા સાથે આવ્યો હતો. એ સમયે વસ્તુપાળે ક્રેટલાક શ્લોકો વડે સ્વાગત કર્યું હતું, અને યશોવીરે બે કવિત્વમય પદ્યો વડે વસ્તુપાળની પ્રશંસા કરી હતી.^{૭૪} પ્રબન્ધોમાં યશોવીરને શિલ્પશાસ્ત્રના ઉત્તમ જ્ઞાતા તરીકે વર્ણવેલો છે. આણુ ઉપરના મંદિર વિશે યશોવીરનો અભિપ્રાય માગવામાં આવ્યો ત્યારે શિલ્પશાસ્ત્ર અનુસારની નીચેની ક્ષતિઓ તરફ તેણે મંદિરના મુખ્ય શિલ્પી શોભનદેવનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું—“રંગ-મંડપમાં શાલભંજિકા-પૂતળીઓનાં જોડકાંનો આવડો વિશાળ ઘાટ સર્વથા અનુચિત અને વાસ્તુશાસ્ત્રથી નિષિદ્ધ છે. એ જ પ્રમાણે ગર્ભગૃહના પ્રવેશ-દ્વારે સિંહોનું તોરણ દેવની વિશેષ પૂજાનો વિનાશ કરનારું છે. વળી પૂર્વ પુરુષોની મૂર્તિયુક્ત ગજશાલા મંદિરના પાછળના ભાગમાં રાખી છે તે મંદિર કરાવનારના વંશવિસ્તારનો નાશ કરનારી છે. જેનો હવે પ્રતિકાર ન થઈ શકે એવા આ ત્રણ દોષ વિદ્ય સૂત્રધારને હાથે થયા એને ભાવી કર્મ-નો જ દોષ ગણવો જોઈ એ.” એ પ્રમાણે નિર્ણય આપીને યશોવીર પોતાને સ્થાને પાછો ગયો.^{૭૫}

૭૧. પ્રકો., પૃ. ૧૨૩

૭૨. તદજ્જન્માસ્તિ કવીન્દ્રબન્ધુર્મન્ત્રી યશોવીર इति प्रसिद्धः ।

ब्राह्मीरमाभ्यां युगपद् गुणोत्थविरोधशान्त्यर्थमिवाश्रितो यः ॥

('પ્રાજ્ઞેલેસ', નં. ૧૦૮, ૧૦૯, ૨૧૩)

૭૩. વચ્ચ, ૮

૭૪. પ્રચિ, પૃ. ૧૦૧-૨; પ્રકો., પૃ. ૧૨૪; 'પુપ્રસ', પૃ. ૭૦-૭૧

૭૫. પ્રચિ, પૃ. ૧૦૧. આ પ્રકારની શિલ્પશાસ્ત્રીય ક્ષતિઓની બીજી એક

યશોવીર—કવિ અને સાહિત્યનો આશ્રયદાતા

૯૨. પ્રખ્યાતમાં ટાંકવામાં આવેલાં પદો ઉપરથી જણાય છે કે યશોવીર સંસ્કૃત ભાષાનો એક સારો કવિ હતો. ‘કૃત્તિકૌમુદી’એ કાલિદાસ, માઘ અને અભિનન્દ સાથે એની તુલના કરી છે તેથી એ વાતને અનુમોદન મળે છે. ૭૧ પરન્તુ યશોવીરની ઠોઠ સળંગ કૃતિ હજી સુધી જાણવામાં આવી નથી. એક ઉચ્ચ ઓધો ધરાવતો ઠોઠ યશોવીર સાહિત્યનો આશ્રયદાતા પણ હતો. પાટણમાં સંઘવીના પાડાના ભંડારમાંની, એક સંસ્કૃત સુભાષિત સંગ્રહની તાડપત્રીય પોથીમાં (અપૂર્ણ વિભાગ, નં. ૫૨) ‘ સજ્જનપ્રશંસા ’ ખંડમાં મંત્રી યશોવીરની પ્રશંસાના કેટલાક શ્લોકો મેં જોયા હતા. આ પોથી સાવ તૂટક સ્થિતિમાં છે, એટલે કૃતિનું નામ, એના સંકલનકારનું નામ, રચનાવર્ષ કે લેખનવર્ષ કશું જાણી શકાતું નથી; પરન્તુ કવિએ યશોવીરને કેવું માન આપતા એ બતાવવા ઉપર્યુક્ત શ્લોકો પૂરતા થઈ પડે છે. જલોરમાં યશોવીરે બંધાવેલા ચંદનવસતિ નામે મન્દિરમાં મહાવીરની મૂર્તિના પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવ પ્રસંગે વાદી દેવસૂરિના પ્રશિષ્ય અને રાજસ્થાનમાં સૂઘાની પહાડી ઉપરની ચાચિગદેવની પ્રશસ્તિના કર્તા જયમંગલસૂરિએ નીચેનો શ્લોક કહ્યો હતો—

યત્ત્વયોપાર્જિતં ચિત્તં યશોવીર પ્રતિષ્ઠયા ।

તલ્લક્ષગુણિતાં નીતં યશો વીરપ્રતિષ્ઠયા ॥૭૭

‘ કાવ્યપ્રકાશ-સંકેત ’ના કર્તા આલંકારિક માણિક્યચન્દ્રે (જુઓ પેરા ૧૨૯-૩૦) એક પ્રસંગે યશોવીરની આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી હતી—

યશોવીર લિખત્યાશ્રયાં યાવચ્ચન્દ્રે વિધિસ્તવ ।

ન માતિ ભુવને તાવદાદ્યમપ્યક્ષરદ્વયમ્ ॥૭૮

૯૩. ચારણોમાં પણ યશોવીર પ્રસિદ્ધ હતો, કેમકે ચારણોને તેણે ઘણાં દાન આપ્યાં હતાં. યશોવીરની સ્મૃતિરૂપે ચારણોએ કહેલા સંખ્યાબંધ દૂહા

યાદી પ્રકો, પૃ. ૧૨૪માં છે. આ ક્ષતિઓ મૂળે સાધન્ત યશોવીરે જ બતાવેલી હશે એમ આપણે નિશ્ચયપૂર્વક કહી ન શકીએ. પરન્તુ વાસ્તુશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તેણે મન્દિરના સ્થાપત્યની ટીકા કરી હશે અને માત્ર કલા કે કારીગરીની જ નહિ, પણ લોકપ્રચલિત માન્યતાઓ કે વહેમોને પરિણામે દોષરૂપ ગણાતી ક્ષતિઓ તરફ પણ ધ્યાન ખેંચ્યું હશે.

૭૬. કીકો, ૧-૨૬

૭૭. ‘ પુત્રસં’, પૃ. ૫૦

૭૮. એ જ, પૃ. ૫૦

પ્રબન્ધોમાં સચવાયેલા છે. યશોવીરના જીવનવૃત્તાન્ત માટે કે ચારણોને તેણે આપેલો આશ્રય જાણુવા માટે તે ઉપયોગી છે, એટલું જ નહિ, પણ ગુજરાત અને રાજસ્થાનના અપભ્રંશ લોકસાહિત્ય—જેનો મૂલ્યવાન અંશ હેમચન્દ્રના ‘પ્રાકૃત વ્યાકરણ’માં તથા ‘પ્રાકૃત પિંગલ’ જેવી કૃતિઓમાં સચવાયેલો છે એના અભ્યાસ માટે પણ તે અગત્યના છે. પોતાના રાજ ઉદયસિંહની વતી વીસલદેવ વાઘેલા સાથે યશોવીરે સંધિ કરીને ઉદયસિંહનું રાજ્ય સુરક્ષિત બનાવ્યું ત્યારે એક ચારણે નીચેનો દૂહો કહ્યો હતો—

જિમ કેત્ર હરિ આજુ તિમ જહ લંકાં હુત દુસાજુત્ર ।
નારું વૃહત રાજુ રાણાહીવ રાવણ તણડું ॥૭૯

“ હે દુસાજના પુત્ર ! તું અહીં છે તે પ્રમાણે લંકામાં હોત તો રાણાઓના અધિપતિ રાવણનું રાજ્ય બૂડ્યું ન હોત. ”

૯૪. હમણાં આપણે જોયું તે પ્રમાણે (પૈરા ૯૨), યશોવીરે જલોરમાં એક મન્દિર બંધાવ્યું હતું. પોતાની માતાના શ્રેય અર્થે (મારવાડમાં એરનપુરા રોડ પાસે) માદરીમાં બાંધેલા મન્દિરમાં તેણે સં. ૧૨૮૮ (ઈ. સ. ૧૨૩૨) માં ૧૬ મા તીર્થંકર શાન્તિનાથની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી,^{૮૦} અને આણુ ઉપર સં. ૧૨૯૧ (ઈ. સ. ૧૨૩૫) માં બે દેવકુલિકાઓ બંધાવી હતી.^{૮૧} આ સ્થાનોમાંના શિલાલેખો ઉપરથી જાણાય છે કે યશોવીર સંડેરક ગચ્છના આચાર્ય શાન્તિસૂરિનો અનુયાયી હતો.

(૫) સુભટ

સુભટેન પદન્યાસઃ સ કોઽપિ સમિતૌ કૃતઃ ।

યેનાધુનાપિ ધીરાણાં રોમાશ્ચો નાપચીયતે ॥૮૨

૯૫. સુભટ કોણુ હતો એ વિશે કશું જાણવામાં નથી, પરન્તુ વસ્તુપાળના સાહિત્યમંડળના અન્ય કવિપંડિતો નરચન્દ્ર, વિજયસેન, હરિહર અને યશોવીરની સાથે સુભટની કવિતાની પ્રશંસા પણ સોમેશ્વરે ‘કીર્તિ-કૌમુદી’ના પહેલા સર્ગમાં કરી છે, તથા હરિહર, સુભટ આદિ કવિપ્રવરો સોમેશ્વરની કવિતાને કેવી રીતે વખાણુતા હતા એ ‘સુરથોત્સવ’ના પ્રશસ્તિ-

૭૯. એ જ, પૃ. ૫૨. યશોવીરની પ્રશંસાના વધુ બે અપભ્રંશ દૂહા એમાં જ (પૃ. ૫૦-૫૧) ટાંકેલા છે; ઉદયસિંહની પ્રશંસાનો એક દૂહો પણ ત્યાં છે.

૮૦. જૈસાઇ, પૃ. ૩૮૯

૮૧. પ્રાજ્ઞેયેસં, નં. ૧૦૮-૯

૮૨. કીકૌ, ૧-૨૪

સર્ગમાં કહ્યું છે (પેરા ૭૧), એથી આ સાહિત્યમંડળ સાથે સુભટનો નિકટનો સંબંધ હતો એ સમજાય છે. એકાંકી નાટક ‘ દ્વાંગદ ’ જેને કવિએ છાયા-નાટક કહ્યું છે એ સુભટની જાણવામાં આવેલી એક માત્ર કૃતિ છે. અણુ-હિલવાડમાં કુમારપાળે પધરાવેલી શિવની મૂર્તિના દોલોત્સવ પ્રસંગે રાજા ત્રિભુવનપાલ (ઈ. સ. ૧૨૪૨-૧૨૪૪)ની આજ્ઞાથી તે ભજવાયું હતું એવો ઉલ્લેખ એની પ્રસ્તાવનામાં છે. સુભટને સોમેશ્વર ‘ કવિપ્રવર ’ તરીકે વર્ણવે છે એ જેતાં કદાચ તેણે ખીજી કંઈ રચનાઓ પણ કરી હશે. ‘ દ્વાંગદ ’ની પ્રસ્તાવનામાં સુભટ પોતે પ્રમાણુશાસ્ત્રમાં નિપુણ હોવાનો ઉલ્લેખ કરે છે.

(૬) અરિસિંહ

યત્કવેલ્લવણસિંહજન્મનઃ કાવ્યમેતદમૃતોદદીર્ઘિકા ।

વસ્તુપાલનવકીર્તિકન્યયા ધન્યયા કિમપિ યત્ર સ્ખેલિતમ્ ॥

અરિસિંહ અને અમરચન્દ્ર

૯૬. ઠકકુર અરિસિંહ એ લાવણ્યસિંહ અથવા લવણ્યસિંહનો પુત્ર હતો.^{૯૪} વસ્તુપાળનો એ પ્રીતિપાત્ર હતો અને સોમેશ્વરની જેમ તેને પણ ભુમિદાન અને ખીજે પુરસ્કાર મળ્યાં હતાં.^{૯૫} ‘ પ્રબન્ધકાશ ’ અનુસાર, તે વાયડ ગચ્છના જિનદત્તસૂરિનો અનુયાયી હતો,^{૯૬} એટલે એ જૈન હોવો જોઈએ. અરિસિંહ એક ગૃહસ્થ હતો, છતાં પ્રસિદ્ધ કવિ અને આલંકારિક અમરચન્દ્રસૂરિનો એ ‘ કલાગુરુ ’ હતો.^{૯૭} અમરચન્દ્રસૂરિની કૃતિઓમાંથી સ્પષ્ટ છે કે અરિસિંહ અને એની કવિતાનું તેઓ પૂરું સંમાન કરતા હતા; અને આ બે વિદ્વાનો એક સાધુ અને ખીજે ગૃહસ્થ-પરસ્પરના ગાઢ સહકારથી કાર્ય કરતા હતા. જેવી રીતે અમરસિંહે અમરચન્દ્રનો કવિતાની કલામાં પ્રવેશ કરાવ્યો હતો તેમ અમરચન્દ્રે રાજા વીસલદેવની સલામાં અરિસિંહનો પ્રવેશ કરાવ્યો હતો. એક વાર વીસલદેવે અમરચન્દ્રને પૂછ્યું કે “ આપના કલાગુરુ ડોણ છે ? ” અમરે ઉત્તર આપ્યો : “ કવિરાજ અરિસિંહ. ” (રાજાએ કહ્યું,) “ તો પ્રભાતે એમને લાવજો. ” પછી કવિરાજને અમરચન્દ્ર સવારે રાજા પાસે લઈ ગયા. એ વખતે રાજા તલવારના પટા ફેરવવાની કસરત કરતો હતો. રાજાએ પૂછ્યું : “ આ કવિરાજ છે ? ” કવિરાજે જવાબ આપ્યો : “ હા. ” રાજા બોલ્યો : “ તો

૯૩. સુસં, ૧૦-૪૬

૯૪. એ જ, ૮-૪૮ અને ૧૦-૪૬

૯૫. ઉત, પૃ. ૭૯

૯૬. પ્રકા, પૃ. ૬૧

૯૭. એ જ, પૃ. ૬૧

સમયોચિત ક'ઈક કહો." એ સમયે રાજની તલવારની પ્રશંસા કરતા ચાર શ્લોકો અરિસિંહે કહ્યા. એની કવિતાથી પ્રસન્ન થઈને રાજએ કવિરાજને કાયમી સેવા આપી તથા મોટો ગરાસ આપ્યો.^{૮૮}

‘સુકૃતસંકીર્તન’ અને તેનો સમય

૯૭. કવિ તરીકે અરિસિંહની કીર્તિ ગુજરાતની બહાર પણ પ્રસરેલી હતી અને ‘સૂક્તિમુકતાવલિ’^{૮૯} તથા ‘શાર્કુગધરપદ્ધતિ’^{૯૦} જેવા સુભાષિત-સંગ્રહોમાં તેના સંખ્યાબંધ શ્લોકો ઉદ્ધૃત થયેલા છે. આ સુભાષિતસંગ્રહોમાં તેનો ઉલ્લેખ ‘અરસી ઠકકુર’ તરીકે થયેલો છે. ‘અરસી’ એ ‘અરિસિંહ’ શબ્દનું ચાલુ પ્રાકૃત રૂપ છે; ‘પ્રબન્ધકોશ’માં એના નામનું ‘અરિસિંહ’ એવું રૂપ આપવામાં આવ્યું છે—જે ઉપર્યુકત સુભાષિતસંગ્રહોમાંના ‘અરસી’ રૂપની બહુ નજીક છે—એથી અરસી અને અરિસિંહ એક જ છે એવો નિશ્ચય થાય છે. ‘ઉપદેશતરંગિણી’માં અરિસિંહે કહેલો વસ્તુપાળનો એક પ્રશસ્તિશ્લોક નોંધાયો છે; એ માટે વસ્તુપાળે અરિસિંહને બે હજારનું પ્રીતિદાન આપ્યું હતું એવો એમાં ઉલ્લેખ છે.^{૯૧} પણ અરિસિંહની કવિતાનો સૌથી નોંધપાત્ર નમૂનો વસ્તુપાળનાં સાહિત્યોનો મહિમા ગાવા માટે રચાયેલું એનું ‘સુકૃત-સંકીર્તન’ મહાકાવ્ય છે. આ મહાકાવ્યના પ્રત્યેક સર્ગના અંતિમ પાંચ શ્લોકો એ અરિસિંહની નહિ, પણ અમર પંડિત કે અમરચન્દ્રની રચના છે. “અરિસિંહે રચેલા આ પ્રબન્ધના પ્રત્યેક સર્ગમાં આ ચાર કાવ્યો અમર પંડિતે રચ્યાં છે”^{૯૨} આ અર્થનો એક શ્લોક પ્રત્યેક સર્ગને છેડે પુનરાવૃત્ત થાય છે, જ્યારે એ પહેલાંના ચાર શ્લોકો દરેક સર્ગમાં નવા આવે છે. આ પ્રમાણે પાંચ શ્લોકની સંખ્યા થાય છે. સર્ગમાં વર્ણવાયેલા પ્રસંગો સાથે આ શ્લોકોનો ક'ઈ ખાસ સંબંધ નથી. એમાંના પહેલા ત્રણ વસ્તુપાળની પ્રશંસા કરે છે તથા એને આશીર્વાદ આપે છે અથવા અરિસિંહે વર્ણવ્યા ન હોય એવા પ્રસંગોનો ઉલ્લેખ કરે છે; ચોથો શ્લોક આ મહાકાવ્યના

૮૮. એ જ, પૃ. ૬૩. પ્રસ્તુત ચાર શ્લોક પણ ત્યાં ઉદ્ધૃત થયેલા છે.

૮૯. અતિવિપુલં, વાન્તારે દૈવં, તદ્વિદ્વા પક્કો વાં, દક્ષિમથનં, નક્તં નિરંકુશં, મધ્યેન તસ્યાં અહીં દક્ષિમથનં એ શ્લોકના કર્તૃત્વનું આરોપણ અરિસિંહ ઉપર ખોટી રીતે થયું છે; એ શ્લોક અમરચન્દ્રકૃત ‘બાલભારત’ના આદિપર્વના ૧૧ મા સર્ગમાંથી છે.

૯૦. અતિવિપુલં (નં. ૧૧)

૯૧. ઉત, પૃ. ૭૩

૯૨. સુસં, ૧-૪૬ અને પછી પ્રત્યેક સર્ગને છેડે.

કર્તા તરીકે અરિસિંહનો નિર્દેશ કરે છે તથા એની કવિતાશક્તિની પ્રશંસા કરે છે; અને આ ચાર શ્લોકો અમર પંડિતની રચના છે એવી નોંધ, ઉપર બતાવ્યું તેમ, પાંચમા શ્લોકમાં થઈ છે.

૯૮. વસ્તુપાળની પૂર્ણ જાહોજલાલીના સમયમાં ‘સુકૃતસંકીર્તન’ની રચના થઈ હશે એ જણાય છે.^{૯૩} પહેલા અને બીજા સર્ગના છેડે આવતા (અમર પંડિતકૃત) બે શ્લોકો આ હકીકત સ્પષ્ટ કરે છે—

“ મંત્રીશ્વર વસ્તુપાળ ! ‘તું દીર્ઘાયુ થા !’ એવો આશીર્વાદ તને બ્રાહ્મણો આપે છે; ‘તું બ્રહ્મા જેટલા આયુષ્યવાળો થા !’ એમ બંદીજનો કહે છે; અને ‘તું અજરામર થા !’ એમ કુલસ્ત્રીઓ કહે છે; પરન્તુ અમે બીજાં કંઈક કહીએ છીએ કે ‘તારી વિસ્તારિણી કાર્ત્તિ બ્યાંસુધી આકાશમાં નૃત્ય કરે છે ત્યાંસુધી તું આનંદ પામ !’ ” (૧-૪૨)

“ હે કામધેનુ ! કલ્પવૃક્ષ ! ચિન્તામણિ ! મેરુ પર્વતની વિસંસ્થુલ શિલાઓમાં તમે શા માટે સંતાર્ધ જાઓ છો ? તમે આ ભૂમિને વિભૂષિત કરો; તમારી પાસે કોઈ યાચના નહિ કરે. શ્રીવસ્તુપાળ સચિવ સનાતનાયુ થાઓ ! ” (૨-૫૨)

‘સુકૃતસંકીર્તન’ના રચનાકાળની ઉત્તરમર્યાદા અને પૂર્વમર્યાદા વધારે ચોક્કસાઈથી નક્કી થઈ શકે છે. ઈ. સ. ૧૨૩૧માં આયુ ઉપરનાં મન્દિરો બંધાવ્યાં ત્યાર પહેલાં એની રચના થઈ હશે, કેમકે આ અદ્ભુત સ્થાપત્ય-કૃતિઓનો તેમાં ક્યાંય ઉલ્લેખ નથી; પરન્તુ આયુ ઉપર વસ્તુપાળે મલ્લિનાથની દહેરી ઈ. સ. ૧૨૨૨ (સં. ૧૨૭૮)માં બંધાવી એ હકીકત એમાં નોંધાઈ છે,^{૯૪} એટલે ત્યારપછી એની રચના થઈ હશે.

૯૯. ‘સુકૃતસંકીર્તન’ સિવાય અરિસિંહની બીજી કોઈ સળંગ કૃતિ સચવાઈ નથી; પણ ‘કાવ્યકલ્પલતા’ (૧-૨)માં^{૯૫} એક શ્લોકને આધારે ખુલ્લર એમ માને છે કે અરિસિંહે ‘કવિતારહસ્ય’ નામે બીજા એક ગ્રન્થ રચ્યો હશે અને તે કવિતા વિશેનો પાશ્વગ્રન્થ હશે;^{૯૬} જે કે ‘કવિતારહસ્ય’

૯૩. ખુલ્લર, ઇએ, પુ. ૩૧, પૃ. ૪૮૦

૯૪. સુસં, ૧૧-૫૪

૯૫. સારસ્વતામૃતમહાર્ણવવર્ણમેન્દો-

મન્વારિસિંહસુકવેઃ કવિતારહસ્યમ્ ।

કિંચિચ્ચ તદ્વચિતમાત્મકૃતં ચ કિંચિદ્

વ્યાહ્યાસ્યતે ત્વરિતકાવ્યકૃતેઽન્ન સૂત્રમ્ ॥ (૧-૨)

૯૬. ખુલ્લર, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૪૭૯

શબ્દ કોઈ ગ્રન્થવિશેષ તરીકે નહિ, પણ સર્વસામાન્ય અર્થમાં પણ લઈ શકાય. તર્કશાસ્ત્ર અને વાદવિદ્યામાં અરિસિંહ નિપુણ હશે એમ જણાય છે, કેમકે અમરચન્દ્રે એક સ્થળે એને ‘પ્રતિવાદીરૂપી હસ્તીઓ માટે સિંહ’ તરીકે વર્ણવ્યો છે; ૯૭ પણ એ વિષયો પરત્વે અરિસિંહે કોઈ ગ્રન્થ લખેલો જાણવામાં નથી.

૧૦૦. પ્રબન્ધો જેનું વારંવાર વર્ણન કરે છે તે વસ્તુપાળના કવિમંડળના અરિસિંહ તેમજ અમરચન્દ્ર બન્ને સભ્યો હતા એ વિશે ‘સુકૃતસંકીર્તન’ કશેા સંદેહ રહેવા દેતું નથી. બીજા સર્ગના અંતિમ શ્લોકપંચક પૈકી એકમાં અમરચન્દ્ર કહે છે :

“શ્રીવસ્તુપાળ સચિવની સ્તુતિ કરવામાં નિત્યરક્ત પુરુષોમાં વિરક્ત થયેલી અકિંચનતાએ તેમને એવા ત્યજ દીધા કે દૈવચયનથી મંદ એવી તે એમના પડોશીઓનાં ઘર સુધી પણ જતી નથી.” (૨-૫૩)

આ પ્રકારના શ્લોકોમાંથી સ્પષ્ટ છે કે અરિસિંહ અને બીજા કવિઓને એમની સાહિત્યરચનાઓ માટે વસ્તુપાળે પુષ્કળ પ્રીતિદાન આપ્યાં હતાં અને વસ્તુપાળે વિદ્યાને આપેલા આશ્રય વિશે પછીના સમયના પ્રબન્ધોમાંથી જે હકીકત મળે છે એમાં ઠીક ઠીક તથ્ય હોવું જોઈએ. વળી અરિસિંહ અને અમરચન્દ્રની કવિ તરીકેની કારકિર્દીના પ્રારંભકાળ વીસળદેવના રાજ્યકાળ જેટલો મોટો આપણે ન મૂકીએ, પણ રાણા વીરધવળના તથા પોતાના આશ્રયદાતા વસ્તુપાળના અવસાન પછી પણ તેમણે ધોળકાના રાજદરબાર સાથેનો મોટો સંબંધ જળવી રાખ્યો હશે એમ નિશ્ચિત જણાય છે.

(૭) અમરચન્દ્રસૂરિ

ब्रह्मज्ञप्रवरो महाव्रतधरो वेणीकृपाणोऽमरः ॥

—નયચન્દ્રસૂરિ ૯૮

અમરચન્દ્ર-વાચક ગચ્છના સાધુ

૧૦૧. મધ્યકાલીન સંસ્કૃત સાહિત્યનાં સ્મરણીય નામોમાંનું એક અમરચન્દ્રસૂરિનું છે, અને ‘બાલભારત’ અને ‘કાવ્યકલ્પલતા’ના કર્તા તરીકે તેઓ સૌથી વધારે જાણીતા છે. જૈન શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના વાચક ગચ્છના જિનદત્તસૂરિના ૯૯ અમરચન્દ્ર શિષ્ય હતા. આણહિલવાડ પાટણથી ઈશાન

૯૭. સુસ’, ૧-૪૫, વળી ૨-૫૫

૯૮. ‘હરમીર મહાકાવ્ય,’ ૧૪-૩૧

૯૯. આ જિનદત્તસૂરિ એ જ અરિસિંહના ગુરુ (પૈરા ૯૬). શ્રાવક ગૃહસ્થો માટે રચાયેલા ‘વિવેકવિલાસ’ (ઈ. સ. ૧૨૨૦ આસપાસ) નામે સર્વસંગ્રહાત્મક

ખૂણે પંદર માઈલ દૂર આવેલા વાયડ ગામ ઉપરથી વાયડ અથવા વાયટીય ગમ્મી નામ પડેલું છે. ગુજરાતમાં વાયુદેવતાનું મુખ્ય મંદિર વાયડમાં છે, અને ગુજરાતના વાયડા વાણિયા અને બ્રાહ્મણો જેઓ વાયુદેવતાના ભક્તો છે તેઓનું મૂળ સ્થાન વાયડ છે. વાયડ ગમ્મીમાં એવી રીતિ હતી કે આચાર્યોનાં ત્રણ જ નામ પડતાં—જિનદત્ત, રાશિલ્લ, અને જીવદેવ, ૧૦૦ આ પ્રમાણે અમરચન્દ્રના ગુરુ જિનદત્તસૂરિ હતા, જિનદત્તના પદધર રાશિલ્લસૂરિ હતા અને રાશિલ્લના શિષ્ય જીવદેવસૂરિ હતા; એ પછીના આચાર્યનું નામ પાહું જિનદત્તસૂરિ હતું. વાયડ ગમ્મીની પ્રાચીનતા વિશે તથા એના આચાર્યો વિશે ઘણી હકીકત 'પ્રભાવકચરિત'ના 'જીવદેવસૂરિચરિત'માંથી તથા 'બાલભારત'ની પ્રશસ્તિમાંથી મળે છે.

દીક્ષા પૂર્વે ઘણું કરીને વાયડા બ્રાહ્મણ

૧૦૨. અમરચન્દ્ર જૈન સાધુ થયા ત્યાર પહેલાંના એમના જીવન વિશે કશું જાણવામાં નથી. પરન્તુ પૂર્વાશ્રમમાં તેઓ વાયડા બ્રાહ્મણ હોય એ અશક્ય નથી, કેમકે પોતે જૈન સાધુ હોવા છતાં 'બાલભારત'ના પ્રત્યેક સર્ગના આરંભમાં તેમણે 'મહાભારત'કાર વ્યાસની સ્તુતિ કરી છે તથા એ જ ગ્રન્થની પ્રશસ્તિમાં વાયડ ગામના અધિદેવતા વાયુદેવની સ્તુતિ કરી છે. ૧૦૧ વાયડમાં વસ્તા બ્રાહ્મણોની વિનંતીથી અમરચન્દ્રે 'બાલભારત' રચ્યું હતું એ પણ તેમાંથી જાણવા મળે છે. ૧૦૨ 'હમ્મીર મહાકાવ્ય' (ઈ. સ. નો ૧૪ મો સૈકા) અમરચન્દ્રને 'બ્રહ્મરૂપવર' અથવા શ્રેષ્ઠ

સંસ્કૃત ગ્રન્થના તેઓ કર્તા છે. જિનદત્તસૂરિએ બીજા ઘણા ગ્રન્થો રચ્યા હોવાનું અમરચન્દ્રે નોંધે છે (બાલા, અંતિમ સર્ગ, શ્લોક ૩૦), પણ એમાંથી 'વિવેકવિલાસ' સિવાય બીજી કોઈ કૃતિ આજે મળતી નથી. જિનદત્તે વસ્તુપાળને આપેલા ઉપદેશ માટે જુઓ પ્રચિ પૃ. ૧૦૧.

૧૦૦. અમીભિલ્હિમિરેવ શ્રીજિનદત્તાદિનામભિઃ ।

સૂર્યો મૂરયોડમૂવંસ્તત્પ્રમાવાસ્તદન્વયે ॥

(બાલા, અંતિમ સર્ગ, શ્લોક ૩૭)

૧૦૧. ક્ષિત્તિ સન્નલિતેડપિ વસ્તુત્તે મુશં યત્સંભવાન્મન્મહે

વિશ્વં યન્મયમીશ્વરાદિમયતાસ્પૃષ્ટપ્રમાણેષ્ણિતમ્ ।

સંસારપ્રસરઃ પરસ્તનુમતાં યસ્યાનુરોધેષુ યત્

સંરોધેષુ શિદં સ યચ્છતુ સતાં શ્રીવાહતાં મારુતઃ ॥

(એ જ, અંતિમ સર્ગ, શ્લોક ૧)

૧૦૨. એ જ, અંતિમ સર્ગ, શ્લોક ૪૨-૪૪

વેદવિદ્ તરીકે વર્ણવે છે, અને ‘કાવ્યકલ્પલતા’માંથી બ્રાહ્મણુશાસ્ત્રો ઉપરનું અમરચન્દ્રનું અસાધારણુ પ્રભુત્વ છતું થાય છે. જૈન સાધુ ધયા છતાં અમરચન્દ્ર પૂર્વપરંપરાગત બ્રાહ્મણુધર્મના સંસ્કારવારસા માટે ગૌરવ અનુભવતા હશે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. દીક્ષા પછીના અમરચન્દ્રના જીવન વિશે આપણને કેટલીક હકીકતો મળે છે, પરન્તુ એ હકીકતો વિલક્ષણુ ચમત્કારોના વૃતાન્તો સાથે વણાઈ ગયેલી છે. ‘પ્રળન્ધકોશ’ ૧૦૩ નોંધે છે કે જિનદત્તસૂરિના શિષ્ય અમરચન્દ્રને કવિરાજ અરિસિંહ પાસેથી સિદ્ધસારસ્વત મંત્ર પ્રાપ્ત થયો હતો. વાયડ ગન્ધના ભક્ત પદ્મ મંત્રીના વિશાલ સદનના એક ભાગમાં એકાન્તમાં એકવીસ દિવસ સુધી આ મંત્રનો અમરચન્દ્રે જાપ કર્યા પછી મધ્યરાત્રિએ દેવી સરસ્વતી ચન્દ્રના ળિંબમાંથી નીકળી આવીને તેની આગળ પ્રત્યક્ષ થઈ અને સર્વ નરપતિઓથી પૂજન-ગૌરવિત સિદ્ધ કવિ થવાનું એને વરદાન આપ્યું. ‘પુરાતનપ્રળન્ધસંગ્રહ’ ૧૦૪ જણાવે છે કે અમરચન્દ્રે કોઈ વિદ્વાનને ઘાતક રોગમાંથી બચાવ્યો હતો અને એથી તેણે અમરચન્દ્રને સિદ્ધસારસ્વત મંત્ર આપ્યો હતો. ગમે તેમ, પણ આપણે એમ માની શકીએ કે એક વિદ્વાન-અર્થાત્ અરિસિંહ—જેના ઉપર અમરચન્દ્રે કંઈક ઉપકાર કર્યો હતો તેણે કાવ્યકલામાં અમરચન્દ્રનો પ્રવેશ કરાવ્યો હતો.

૧. વીસલદેવના દરબારમાં અમરચન્દ્ર; અમરચન્દ્ર અને અરિસિંહ

૧૦૩. ‘પ્રળન્ધકોશ’ નોંધે છે કે આ પછી અમરચન્દ્રે ઘણા ગ્રન્થો રચ્યા અને કવિ તરીકે તેઓ વિખ્યાત થયા; અને મહારાષ્ટ્રનો રાજા તથા ખીજા કેટલાક રાજાઓ તેમનું સંમાન કરતા હતા. અમરચન્દ્રની કીર્તિ સાંભળીને રાજા વીસલદેવે મંત્રી વૈજલ દ્વારા એમને પોતાના દરબારમાં આવવા નિમંત્ર્યા હતા. દરબારમાં પ્રવેશતાં જ એ કવિત્વમય શ્લોકો દ્વારા અમરચન્દ્રે વીસલદેવની સ્તુતિ કરી. ત્યાં પછી અમરચન્દ્રના શીઘ્રકવિત્વની પરીક્ષા કરવામાં આવી, અને સોમેશ્વર, વામનરથલીના સોમાદિત્ય, કૃષ્ણનગરના કમલાદિત્ય, નાનાક અને ખીજા કવિઓએ સમસ્યાઓ આપી, અને અમરચન્દ્રે કવિત્વપૂર્ણુ શ્લોકરચનાઓ દ્વારા એ સમસ્યાઓની પૂર્તિ કરી. ‘પ્રળન્ધકોશ’ લખે છે કે અમરચન્દ્રે આ પ્રમાણે ૧૦૮ સમસ્યાઓની પૂર્તિ કરી; સભાજનો એટલા ચકિત થઈ ગયા હતા કે સભા ઠેક સાંજ સુધી બેઠી અને રાજાએ કવિસાવર્ભૌમ તરીકે અમરચન્દ્રનો સ્વીકાર કર્યો. ૧૦૫ અમરચન્દ્રને

૧૦૩. પ્રકો, પૃ. ૬૧

૧૦૪. પુપ્રસં, પૃ. ૭૮

૧૦૫. પ્રકો, પૃ. ૬૨-૬૩

ભારે સાહિત્યિક કીર્તિ પ્રાપ્ત થઈ હતી, તોપણ પોતાના કલાગુરુ અરિસિંહ સર્વદા એમના સંમાનપાત્ર હતા; ‘ સુકૃતસંકીર્તન ’ના પ્રત્યેક સર્ગને અંતે અમરચન્દ્રે ઉમેરેલા શ્લોકોમાંથી આ વસ્તુ ધરાધર સ્પષ્ટ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે જુઓ—

“ પ્રતિવાદીરૂપી હાથી માટે સિંહ સમાન; અરિસિંહે સર્વદા પ્રસાદો-મુખ વસ્તુપાળના દષ્ટિપાતના પીયૂષરસનું અનુકરણ કરતો આ પ્રબન્ધ રચ્યો છે. ” (૧-૪૫.)

“ લાવણ્યસિંહના પુત્રના મુખચન્દ્રના રશ્મિસમૂહરૂપ અને દુષ્ટોનાં વદન-રૂપી કમળોમાંથી ભ્રમરોને દૂર કરનાર આ પ્રબન્ધ શ્રીવસ્તુપાળ સચિવાધિ-પતિના કીર્તિરૂપ ક્ષીરસમુદ્રમાં નિત્ય તરંગો પેદા કરે છે. ” (૮-૪૮)

અમરચન્દ્રની સાહિત્યકૃતિઓ

૧૦૪. અમરચન્દ્રની સાહિત્યરચનાઓ વિપુલ અને વિવિધ વિષયોને લગતી છે. ‘ મહાભારત ’નો પદ્યમય સંક્ષેપ ‘ બાલભારત ’ અને કવિશિક્ષાને લગતો ગ્રન્થ ‘ કાવ્યકલ્પલતા ’ એ બે કૃતિઓ તો સુપ્રસિદ્ધ છે. અમરચન્દ્રના પોતાના જ કથન મુજબ, ‘ કાવ્યકલ્પલતા ’ની કારિકાઓમાંની ‘કેટલીક અમરચન્દ્રની પોતાની અને ‘કેટલીક અરિસિંહની રચના છે. ૧૦૬ ‘ કાવ્ય-કલ્પલતા ’ ઉપર ‘ કવિશિક્ષા ’ નામે ટીકા પણ અમરચન્દ્રે રચેલી છે. એ જ ગ્રન્થ ઉપરની ખીલ બે ટીકાઓ ‘ કાવ્યકલ્પલતા-પરિમલ ’ અને ‘ કાવ્ય-કલ્પલતા-મંજરી ’ પણ તેમણે રચી છે. ૧૦૭ એમાંથી ‘ મંજરી ’ અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી. આ બંને ટીકાઓનો ઉલ્લેખ કરતીએ ‘ કાવ્યકલ્પલતા ’માં કર્યો છે. ૧૦૮ ‘ અલંકારપ્રબોધ ’ નામે કાવ્યશાસ્ત્રનો ગ્રન્થ અમરચન્દ્રે રચ્યો હતા; એનો ઉલ્લેખ તેમણે ઉપર્યુક્ત ‘ કવિશિક્ષા ’ વૃત્તિ (પૃ. ૧૧૬)માં કર્યો છે, પરંતુ તે ગ્રન્થ પણ અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી. આ ઉપરાંત અમરચન્દ્રે હંદ:શાસ્ત્રની એક કૃતિ ‘ હન્દોરતનાવલિ ’ અને વ્યાકરણની એક કૃતિ ‘ સ્યાદિશબ્દસમુચ્ચય ’ રચી છે. ‘ સ્યાદિશબ્દસમુચ્ચય ’ ઉપર જ્યાનંદની ટીકા મળી છે, પણ એ ટીકાનો સમય જાણવામાં નથી. ‘ સૂક્તાવલિ ’ અને ‘ કલાકલાપ ’ નામની અમરચન્દ્રની ખીલ બે અનુપલબ્ધ રચનાઓનો

૧૦૬. જુઓ ટિ. ૬૫

૧૦૭. ‘ કાવ્યકલ્પલતા ’ ઉપર શુભવિજયે ઈ. સ. ૧૬૦૯ માં ‘ મકરન્દ ’ નામે ટીકા રચી છે (જિરકો, પ્ર. ૮૯).

૧૦૮. કાકલ, પૃ. ૧૬, ૨૮, ૬૩, ૬૭. વળી જુઓ કાપડિયા, ‘ પદ્માનન્દ મહાકાવ્ય ’ની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૨૮, ૪૨; જૈસાઈ, પૃ. ૩૭૮.

ઉલ્લેખ ‘ પ્રખન્ધકોશ ’માં છે. ૧૦૯ ‘ સૂકતાવલિ ’ એ સુભાષિતોનો સંગ્રહ હોઈ શકે; ‘ કલાકલાપ ’ને ‘ પ્રખન્ધકોશ ’માં શાસ્ત્ર કહેવામાં આવ્યું છે, એટલે ક્ષેત્રેન્દ્રના ‘ કલાવિલાસ ’ જેવો પરંપરાગત વિવિધ કલાઓનું નિરૂપણ કરતો ગ્રન્થ તે હોય એ સંભવિત છે.

અમરચન્દ્ર અને પદ્મ મંત્રી

૧૦૫. અમરચન્દ્રની કૃતિઓમાં ‘ પદ્માનન્દ મહાકાવ્ય ’ અથવા ‘ જિનેન્દ્રચરિત ’ ખાસ ઉલ્લેખપાત્ર છે, કેમકે વસ્તુપાળના નહિ પણ પદ્મ મંત્રીના આશ્રય નીચે તે રચાયું હતું. પદ્મનો નિર્દેશ ‘ પદ્માનન્દ ’ એ નામમાં જ છે; સિદ્ધસારસ્વત મંત્રનો જન્મ કરતાં અમરચન્દ્ર એના મહાલયમાં રહ્યા હતા (પેરા ૧૦૨). ‘ પદ્માનન્દ મહાકાવ્ય ’ની પ્રશસ્તિમાં અમરચન્દ્રે પદ્મ મંત્રી વિશે ઘણી ઉડીકત આપી છે. વિદ્યા અને સાહિત્યના શોખીન, અચુહિલવાડના એક સમૃદ્ધ કુટુંબ વિશે એમાંથી ઘણું જાણવા મળે છે. વાયડા વણિક જ્ઞાતિમાં પદ્મનો જન્મ થયો હતો. એની વંશાવલિનો પ્રારંભ વાસુપૂજ્ય નામે પુરુષથી અમરચન્દ્ર કરે છે. વાસુપૂજ્ય પણ એક મંત્રી હતો. પદ્મને રાજ વીસલદેવ તરફથી શ્રીકરણુમુદ્રા પ્રાપ્ત થઈ હતી. એના નાના ભાઈ મલ્લદેવનો ઉલ્લેખ પણ મંત્રી તરીકે કરવામાં આવ્યો છે; વીસલદેવના મંત્રિમંડળમાં એ હશે અને વીસલદેવના ઉત્તરાધિકારી અર્જુનદેવના સમયમાં એ મહામાત્ય-પદે પહોંચ્યો હશે, કેમકે ઉત્કીર્ણલેખો અનુસાર, અર્જુનદેવનો મહામાત્ય મલ્લદેવ નામે હતો. ૧૧૦ રાજનીતિમાં કુશળ હોવા ઉપરાંત પદ્મ એક કવિ પણ હતો, અને નવાં નવાં સ્તોત્રો રચીને તે તીર્થંકરની સ્તુતિ કરતો હતો. અમરચન્દ્ર અને ગૌરગુણુ નામે એક પંડિત વચ્ચે પદ્મ મંત્રી સમક્ષ વાદવિવાદ થયો હતો, અને તેમાં અમરચન્દ્રના વિજયની માન્યતાએ પદ્મે એમને જયપત્ર તથા ‘ બ્રહ્મન્દુ ’ ગિરુદ આપ્યું હતું. આ પદ્મની વિનંતીથી જ અમરચન્દ્રે ‘ પદ્માનન્દ મહાકાવ્ય ’ રચ્યું હતું. આ બે પુરુષો—એક ગૃહસ્થ અને બીજા સાધુ—એક જ સ્થળના વાયડા વતની અને એક જ ગરુડના અનુયાયી હોઈ પરસ્પરના ગાઠ સંપર્કમાં હતા, અને પરિણામે વસ્તુપાળની જેમ પદ્મ મંત્રીએ પણ અમરચન્દ્રને એમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓમાં અનેકવિધ સહાય અને ઉત્તેજન આપ્યાં હોય એમાં કશું આશ્ચર્ય નથી. ‘ પદ્માનન્દ મહાકાવ્ય ’માં પ્રથમ તીર્થંકર આદિનાથના જીવનનું નિરૂપણ છે, અને તેથી એ ‘ જિનેન્દ્રચરિત ’ તરીકે પણ

૧૦૬. પ્રકો, પૃ. ૬૨

૧૧૦. બોર્ગે, પુ. ૧, ભાગ ૧, પૃ. ૨૦૬

ઓળખાય છે. ચોવીસે તીર્થંકરોની સંક્ષિપ્ત જીવનકથા આલેખતું ખીજું એક નાનું કાવ્ય, ‘ યતુર્વિંશતિજિનેન્દ્ર-સંક્ષિપ્ત-ચરિતાનિ ’ પણ અમરચન્દ્રે રચ્યું છે.

અમરચન્દ્રની કૃતિઓની આનુપૂર્વી

૧૦૬. અમરચન્દ્રની રચનાઓની આનુપૂર્વી વિશે નિશ્ચયપૂર્વક કશું કહી શકાય એમ નથી, કેમકે એમાંથી એકેયમાં રચનાવર્ષ નથી. આ વિશે પ્રકાશ પાટે એવો ઝાઝો આંતરિક પુરાવો પણ નથી. આપણે એટલું જ કહી શકીએ કે ‘ કાવ્યકલ્પલતા-મંજરી ’ ‘ કાવ્યકલ્પલતા-પરિમલ ’ ‘ અલંકારપ્રબોધ ’ અને ‘ છન્દોરત્નાવલી ’ એ ચારે કૃતિઓ, ‘ કાવ્યકલ્પલતા-વૃત્તિ ’ માં એમનો ઉલ્લેખ હોવાથી, ૧૧૧ એની પહેલાં રચાઈ હોવી જોઈએ. વળી ‘ કાવ્યકલ્પલતા ’ની ટીકાઓના વિશિષ્ટ નામ ઉપરથી એમ પણ અનુમાન થાય કે પહેલાં ‘ મંજરી ’ અને ત્યારપછી ‘ પરિમલ ’ની રચના થઈ હશે. ‘ પદ્માનન્દ મહાકાવ્ય ’ની રચના ઈ. સ. ૧૨૩૮ (વીસલદેવનો રાજ્યાભિષેક) અને ઈ. સ. ૧૨૪૧ (સં. ૧૨૯૭ ખંભાતના ભંડારમાંની એની હસ્તપ્રતનું લેખનવર્ષ)ની ૧૧૨ વચ્ચે થઈ હોવી જોઈએ, કેમકે એની પ્રશસ્તિમાં રાજ્યતા તરીકે વીસલદેવનો ઉલ્લેખ હોઈ એના રાજ્યાભિષેક પહેલાંનું એ હોઈ ન શકે; અને એ જ રીતે એની નકલ થયાના વર્ષ-ઈ. સ. ૧૨૪૧ પછીનું પણ એ ન હોય. ‘ યતુર્વિંશતિજિનેન્દ્ર-સંક્ષિપ્ત-ચરિતાનિ ’ માંના એક ઉલ્લેખ ૧૧૩ ઉપરથી જણાય છે કે સંક્ષિપ્ત કૃતિની રચના ‘ પદ્માનન્દ મહાકાવ્ય ’ની પહેલાં થઈ હતી.

૧૦૭. અમરચન્દ્રને નામે ચડેલી કેટલીક સૂક્તિઓ પ્રયંધોમાં સચવાઈ છે. વસ્તુપાળની એક સંઘયાત્રાના પ્રસંગે અમરચન્દ્રે જોકાં ખાતા હતા એ જોઈને વસ્તુપાળે એમને મીઠો ટાણો માર્યો, પણ અમરચન્દ્રે પોતાની યોગનિદ્રાનું કારણ આપતો એક કવિત્વમય શ્લોક તુરત રચ્યો અને એમાં સંઘયાત્રાની ભવ્યતા વિશે વાર્તાલાપ કરતાં વિષય અને લક્ષ્મીને વર્ણવ્યાં; ૧૧૪

૧૧૧. ‘ છન્દોરત્નાવલિ ’ના ઉલ્લેખ માટે જુઓ કાકલ, પૃ. ૬.

૧૧૨. બચ્ચૂલર, ઇએ, પૃ. ૩૩૧, પૃ. ૪૮૦

૧૧૩. પૂર્વે શ્રીવૃષભાદીનામહૃંતાં ચરિતાનિ તે ।

પુરઃ શ્રીપદ્મસંક્ષેપાદ્ વક્ષ્યે વિસ્તરતઃ ૩૩ : ૥ (૧-૨)

૧૧૪. લક્ષ્મિ પ્રેયસિન્ (વચ, ૬-૯૦). પુપ્રસ્ત (પૃ. ૬૨) માં આ શ્લોક નરચંદ્રાચાર્યના મુખમાં મુકાયેલો છે.

અને વસ્તુપાળે અમરચન્દ્રનું સિંહાસન સર્વ કવિઓમાં પ્રથમ મૂક્યું. ખીન્ને એક શ્લોક 'ઉપદેશતરંગિણી'માં નોંધાયો છે. અમરચન્દ્રનું વ્યાખ્યાન સાંભળવા માટે એક વાર વસ્તુપાળ જતો હતો. એ વ્યાખ્યાનગૃહના પારણામાં હતો અને આચાર્ય નીચેની શ્લોકપંક્તિ બોલ્યા—

અસ્મિન્નસારે સંસારે સારં સારંજ્જલોચના ।

આ સાંભળીને, આચાર્યનું ચિત્ત સ્ત્રીમાં આસક્ત થયું છે એમ માનીને વસ્તુપાળે એમને નમસ્કાર કર્યા નહિ. પછી આચાર્ય શ્લોકનો ઉત્તરાર્ધ બોલ્યા—

યત્કુશ્ચિપ્રમથા પતે વસ્તુપાલ ભવાદૃશાઃ ॥

અને આશ્ચર્ય પામીને વસ્તુપાળે સંમાનપૂર્વક એમને પ્રણામ કર્યા. ૧૧૫

'વેણી-કૃપાણુ' અમરચન્દ્ર

૧૦૮. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જેમ કાલિદાસ 'દીપશિખા-કાલિદાસ' તરીકે, માઘ 'ઘંટા-માઘ' તરીકે અને હર્ષ 'અનંગ-હર્ષ' તરીકે ઓળખાય છે તેમ અમરચન્દ્ર 'વેણી-કૃપાણુ' તરીકે (પ્રકા, પૃ. ૬૨) પ્રસિદ્ધ છે, કેમકે

૧૧૫. ઉત, પૃ. ૭૪. પ્રકા (પૃ. ૧૦૯-૧૧૧) અને વચ (૪-૪૮૫થી આગળ) ખંભાતના સ્તંભનપાર્શ્વનાથ ચૈત્યના અધિષ્ઠાયક મલ્લવાદી ઉપર આ પ્રસંગનું આરોપણ કરે છે, જ્યારે પુપ્પસં (પૃ. ૭૬) ભગ્યના મુનિસુવ્રતરવામીચૈત્યના અધિષ્ઠાયક બાલહંસસૂરિ વિશે એ વર્ણવે છે. વીરસૂરિ અને તેમના શિષ્ય જયસિંહસૂરિ વસ્તુપાળના સમયમાં મુનિસુવ્રતચૈત્યના અધિષ્ઠાયકો હશે (મૈત્રા ૧૨૬), એટલે પુપ્પસંનો ઉલ્લેખ અહીં બંધબેસતો નથી. મલ્લવાદી તે વલ્લી-સમયમાં થઈ ગયા (પૈરા ૮), એટલે એમનું નામ પણ અહીં બંધબેસતું નથી અને ઉતનો વૃત્તાન્ત વધારે વિશ્વાસપાત્ર લાગે છે, એમ મારા અંગ્રેજી પુસ્તક (પૃ. ૬૮, ટિ. ૨) માં મેં જણાવ્યું હતું. પરંતુ પૂ. પ્રવર્તક શ્રીકાન્તવિજયજી મહારાજના સંગ્રહમાંથી ત્યારપછી ઉપલબ્ધ થયેલા એક જૂના હસ્તલિખિત પાનામાં, વસ્તુપાળના અવસાન પછી તુરતમાં, સં. ૧૨૯૮ (ઈ. સ. ૧૨૪૧)માં શત્રુંજય ઉપર કોતરાયેલા અને અત્યારે અનુપલબ્ધ એક શિલાલેખની નકલ આપવામાં આવી છે એમાં તત્કાલીન આચાર્યોમાં સ્તંભનપાર્શ્વનાથ ચૈત્યના શ્રીમલ્લવાદી સૂરિનો નામોલ્લેખ છે, (જ્યે સત્તરમી પ્રાચ્ય વિદ્યા પરિષદમાં ડૉ. ઉમાકાન્ત શાહનો લેખઃ એ ફોટોટિન ચૈપ્ટર ઇન ધ હિસ્ટરી ઓફ શ્વેતાંબર જૈનચર્ચ; એટલે એમના નામની ઐતિહાસિકતાનો પ્રશ્ન રહેતો નથી. તેપણ ઉપર ટાંકેલા અસ્મિન્નસારે-વાળો પ્રસંગ અમરચન્દ્ર વિશે ગણાયો કે ખીલ કોઈ આચાર્ય વિશે એનો પૂરો નિર્ણય એથી થઈ શકતો નથી. આવી હાજરજવાબી અને શીઘ્રકવિત્વની એકસરખી વાતો જુદા જુદા પ્રસિદ્ધ આચાર્યો કે કવિઓ વિશે પાછળથી ચાલતી હોય એવું પણ બને.

‘બાલભારત’ના એક સુંદર શ્લોકમાં પ્રભાતે દધિમંથન કરતી સુંદરીની વિલોલ વેણીની તુલના તેમણે અનંગના કૃપાણુ સાથે કરી છે. ૧૧૬

અમરચન્દ્રની મૂર્તિ

૧૦૯. પાટણમાં ટાંગડિયાવાડાના જૈન મન્દિરમાં પંડિત મહેન્દ્રના શિષ્ય કોઈ મદનચન્દ્રે સં. ૧૩૪૯ (ઈ. સ. ૧૨૯૩)માં પ્રતિષ્ઠિત કરાવેલી અમરચન્દ્રની મૂર્તિ છે. ૧૧૭ અમરચન્દ્ર કોઈ ગચ્છાધિપતિ નહોતા, તોપણ એમના અવસાન પછી થોડાં વર્ષમાં એમની મૂર્તિ એક જૈન મન્દિરમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈ અને પૂજવા લાગી એ વિદ્વતા અને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં તેમજ તત્કાલીન જૈન ધાર્મિક સમાજમાં એમનું વિશિષ્ટ સ્થાન બતાવે છે.

(૮) વિજયસેનસૂરિ

જીયાદ્ વિજયસેનસ્ય પ્રભોઃ પ્રતિભદ્વર્ષણઃ ।

પ્રતિભિમ્બિતમાત્માનં યત્ર પશ્યતિ ભારતી ॥

—ઉદયપ્રભસૂરિ ૧૧૮

મુનેર્વિજયસેનસ્ય સુધામધુરયા ગિરા ।

ભારતીમઞ્જુમઙ્ગીરસ્વરોડપિ પરુષીકૃતઃ ॥

—સોમેશ્વર ૧૧૯

વિજયસેનસૂરિ—વસ્તુપાળના કુલગુરુ

૧૧૦. વિજયસેનસૂરિ નાગેન્દ્ર ગચ્છના આચાર્ય હતા, અને પિતૃપક્ષે વસ્તુપાળના કુલગુરુ હતા, આથી વસ્તુપાળે બંધાવેલાં મન્દિરોમાં મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠાવિધિ એમને હસ્તે થઈ હતી. વિજયસેનસૂરિનાં સલાહ અને સદ્બોધને પરિણામે વસ્તુપાળ અને તેજપાળને મન્દિરો બંધાવવામાં, અન્યભંડારો સ્થાપવામાં અને મંથયાત્રાઓ કાઢવામાં પ્રેરણા મળી હતી. ૧૨૦

નાગેન્દ્ર ગચ્છની પટ્ટાવલિ

૧૧૧. વિજયસેનસૂરિના પટ્ટશિષ્ય ઉદયપ્રભસૂરિએ પોતાના ‘ધર્માભ્યુદય’ મહાકાવ્યની પ્રશરિતમાં તથા ‘ઉપદેશમાલા’ ઉપરની સ્વરચિત ટીકાને અંતે

૧૧૬. આદિપર્વ, ૧૧-૬ લગલગ આ જ આશયના બીજા શ્લોક માટે બુદ્ધે આદિપર્વ, ૩-૬૩.

૧૧૭. પ્રાજ્ઞે લે સં, નં. ૫૨૩

૧૧૮. ‘ધર્માભ્યુદય’ મહાકાવ્ય, ૧-૧૪

૧૧૯. ક્રીકૌ, ૧-૨૩

૧૨૦. વચ, ૫-૧૨૦ થી આગળ; ૬-૬૩ થી અને ૬૧૩ થી આગળ; ૭-૩૩૩ થી આગળ; ૮-૧ થી આગળ

નાગેન્દ્ર ગચ્છના આચાર્યોની પદ્માવલિ આપી છે. પદ્માવલિનો પ્રારંભ મહેન્દ્ર-સૂરિ નામે આચાર્યથી ઉદયપ્રલસૂરિ કરે છે. મહેન્દ્રસૂરિ આગમના મહાન વિદ્વાન હતા અને પ્રમાણુશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ હતા. એમના શિષ્ય શાન્તિસૂરિ હતા, જેમણે પોતાના જ્ઞાનથી દિગંબરોને પરાજિત કર્યા હતા. એમના બે શિષ્યો આનંદસૂરિ અને અમરચન્દ્રસૂરિ હતા, જેઓ ધર્મરૂપી હસ્તીના દંતૂશળ જેવા હતા. સાહિત્યના અતાગ સાગરનું મંથન કરવામાં તેઓ મંદ-રાચળ સમાન હતા અને બાલ્યાવસ્થામાં પણ તેમણે પ્રતિવાદીઓ ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો તેથી રાજ સિદ્ધરાજે તેમને ‘સિંહ-વ્યાઘ્રશિશુકૌ’ કહ્યા હતા. તેમની પછી હરિભદ્રસૂરિ થયા જેઓ પોતાના સદ્ગુણોને કારણે ‘કલિકાલગૌતમ’ તરીકે ઓળખાતા હતા. એમના શિષ્ય વિજયસેનસૂરિ હતા, જેમની વાણી સંસારનો અગ્નિ શાન્ત કરવા માટે વર્ષાના જલ સમાન હતી. પ્રશસ્તિમાંથી એ પણ જાણુવા મળે છે કે વિજયસેનસૂરિ જ્યારે અણહિલવાડમાં હોય ત્યારે એ નગરના સ્થાપક વનરાજે બંધાવેલા પંચાસરા પાર્શ્વનાથના મન્દિરમાં દરરોજ પોતાનું ધાર્મિક વ્યાખ્યાન આપતા.

વસ્તુપાળના કુટુંબ સાથે વિજયસેનસૂરિનો ધનિષ્ઠ સંબંધ

૧૧૨. કુલચુરુ વિજયસેનસૂરિનો સંબંધ વસ્તુપાળના કુટુંબ સાથે સ્વાભાવિક રીતે બહુ નિકટનો હતો. આ નિકટતા વર્ણવતો એક લાક્ષણિક પ્રસંગ મેરુતુંગે વર્ણવ્યો છે. તે લખે છે : “અનુપમાદેવીનું અવસાન થતાં તેજપાળના હૃદયમાં આશ્ક થયેલી શોકગ્રન્થિ કેમયે દૂર થતી નહોતી, તેથી ત્યાં આવેલા વિજયસેનસૂરિ જેવા ઉત્તમ પુરુષે તેનો શોક ટાઢો પાડ્યો, એટલે કંઈક ચેતના આવતાં (પોતાની નબળાઈ માટે) કંઈક શરમાતા તેજપાળને સૂરિએ કહ્યું : ‘અમે આ પ્રસંગે તમારો દંભ જોવા આવ્યા છીએ.’ ત્યારે વસ્તુપાળે પૂછ્યું કે ‘એ વળી શું ?’ એટલે ચુરુએ જવાબ આપ્યો : ‘અમે બાળક તેજપાળના લગ્ન માટે ધરણિગ પાસે એની પુત્રી અનુપમાનું માયું કર્યું હતું, અને પછી એ સંબંધ નક્કી થયો હતો, પણ તે કન્યા બહુ કદરૂપી છે એમ સાંભળીને એ સંબંધ તોડવા માટે ચંદ્રપ્રભ જિનના મન્દિરમાં પ્રતિષ્ઠિત ક્ષેત્રપાળને આઠ દ્રમ્મનો ભોગ ધરાવવાની માનતા તેજપાળે કરી હતી. હવે એ સ્ત્રીના વિયોગથી આ દુઃખ થાય છે, તો આ બે વાતમાં સાચું શું ?’ આ મૂલ સંકેતથી તેજપાળે પોતાના હૃદયને દૃઢ કર્યું.” ૧૨૧

૧૨૧. પ્રચિ, પૃ. ૧૦૪-૫

વિજયસેનસૂરિ-કવિ અને વિદ્વાન

૧૧૩. વિજયસેનસૂરિના સૂચનથી વસ્તુપાળ વૃદ્ધ તપાગચ્છના જગચ્ચન્દ્ર-સૂરિને વંદન કરવા માટે ગયો હતો, ૧૨૨ તથા એમનું અને એમના શિષ્યોનું તેણે સંમાન કર્યું હતું. વિજયસેન એક વિદ્વાન હતા. 'સમરાદિત્ય-સંક્ષેપ' (ઈ. સ. ૧૨૬૮)ના કર્તા પ્રહુમ્નસૂરિને તેમણે ન્યાય શીખવ્યો હતો, ૧૨૩ અને બાલચન્દ્રની 'વિવેકમંજરી-ટીકા'નું તેમણે સંશોધન કર્યું હતું. ૧૨૪ 'ઉપદેશતરંગિણી' (પૃ. ૭૬)માં વસ્તુપાળની સ્તુતિના એક શ્લોક (દેવ સ્વર્નાથ કાષ્ટં)નું કર્તૃત્વ વિજયસેનસૂરિ ઉપર આરોપિત કરવામાં આવ્યું છે, પણ તે આધારભૂત ગણી શકાય એમ નથી, કેમકે એ શ્લોક ગિરનારના શિલાલેખ (પ્રાજ્ઞેસં, નં. ૪-૪; ગુચ્છલે, નં. ૨૧૦)માંના નરેન્દ્રપ્રભકૃત પદભાગમાં સાતમા શ્લોક તરીકે અને એ જ કર્તાની ખીણ 'વસ્તુપાલપ્રશસ્તિ-' ના ૨૭ મા શ્લોક તરીકે મળે છે. ૧૨૫ વિજયસેનસૂરિની કોઈ સળંગ સંસ્કૃત કૃતિ હોજી જાણવામાં આવી નથી, પણ એમની કવિત્વશક્તિની જે પ્રકારે પ્રશંસા સમકાલીન લેખકોએ કરેલી છે એ જોતાં તેમણે કંઈ મહત્વની સંસ્કૃત રચના કરી હોય એ બનવાબોગ છે. 'રેવંતગિરિ રાસુ' નામે એમનું એક અપભ્રંશ કાવ્ય જાણીતું છે. વસ્તુપાળની ગિરનારની સંઘયાત્રા પ્રસંગે એ રચાયું હતું.

વિજયસેનસૂરિનું અવસાન

૧૧૪. વડોદરા પાસે જાણી ગામના જૈન ગ્રન્થલંકારમાંની 'પિંડ-નિર્ધુક્તિ'ની એક હસ્તપ્રતની પુષ્પિકા અનુસાર, વિજયસેનસૂરિનું અવસાન સં. ૧૩૦૧ (ઈ. સ. ૧૨૪૫) માં થયું હતું. ૧૨૬ આ હસ્તપ્રતની નકલ નાગેન્દ્ર ગચ્છના કોઈ સાધુએ કરી હોય એમ જણાય છે, કેમકે પુષ્પિકામાં

૧૨૨. વચ, ૮-૩૧ થી આગળ. આ જગચ્ચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય વિજયચન્દ્રસૂરિ તેમણે દીક્ષા લીધી ત્યાર પહેલાં વસ્તુપાળના ઘરમાં મુખ્ય હિસાબનીશ હતા- (જુઓ મુનિસુન્દરસૂરિકૃત 'ગુર્વાવલિ', શ્લોક ૧૨૨-૨૫.)

૧૨૩. 'સમરાદિત્ય-સંક્ષેપ', ૧-૨૪

૧૨૪. પિટર્સન, રિપોર્ટ ૩, પૃ. ૧૦૦

૧૨૫. પ્રકો (પૃ. ૫૬)માં આ શ્લોકને હરિહરકૃત ગણવામાં આવ્યો છે અને વચ (૫-૪૦૩)માં એ કોઈ અજ્ઞાતનામા કવિના મુખમાં મુકાયો છે.

૧૨૬. ૧ ૦ ૩ ૧
 હિન્દુસ્તાનિવિધુસંહયવત્સરે જ્યેષ્ઠકૃષ્ણનવમીતિથૌ નિશિ ।

સ્વ:પુરીમલમકાર્ણુ(ર)ર્હતાં ધ્યાનતો વિજયસેનસૂરયઃ ॥ (શ્લોક ૫)

એ ગચ્છના આચાર્યોની એક પદમય પદાવલિ, મહેન્દ્રસૂરિથી ચારલીને આપી છે, આથી એમાં આપેલું વર્ષ વિશ્વાસપાત્ર ગણી શકાય.

(૯) ઉદયપ્રભસૂરિ

ગુરોસ્તસ્યાશિષાં પાત્રં સૂરિરસ્ત્યુદયપ્રભઃ ।

મૌક્તિકાનીવ સૂક્તાનિ ભાન્તિ યત્પ્રતિભામ્બુધેઃ ॥

—સોમેશ્વર ૧૨૭

ઉદયપ્રભસૂરિ—વિજયસેનસૂરિના પદ્મશિષ્ય

૧૧૫. ઉદયપ્રભસૂરિ એ વિજયસેનસૂરિના પદ્મશિષ્ય હતા. એમને વિવિધ શાસ્ત્રોનું શિક્ષણ આપવા માટે વસ્તુપાળે દૂરદૂરના પ્રદેશોમાંથી પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોને નિમંત્ર્યા હતા. એ ઉપરથી જણાય છે કે વસ્તુપાળ કરતાં તેઓ વયમાં ઠીક ઠીક નાના હતા. ૧૨૮ ઉદયપ્રભને આચાર્યપદ અર્પણ કરવાનો સમારંભ વસ્તુપાળે ભારે ખર્ચ કરીને યોજ્યો હતો. ૧૨૯

ઉદયપ્રભની સાહિત્યકૃતિઓ

૧૧૬. ઉદયપ્રભસૂરિની મુખ્ય કૃતિ એ એમનું ‘ધર્માભ્યુદય મહાકાવ્ય’ અથવા ‘સંઘપતિચરિત્ર’ છે. એની રચના ઈ. સ. ૧૨૨૧ની વસ્તુપાળની સૌથી મોટી સંઘયાત્રા પ્રસંગે થઈ હશે એમ અનુમાન થાય છે; જો કે કર્તાએ તો રચનાવર્ષ આપ્યું નથી કે અમુક ચોક્કસ સંઘયાત્રાનો પણ નિર્દેશ કર્યો નથી. ગમે તેમ પણ, ઈ. સ. ૧૨૩૪ (સં. ૧૨૯૦) પહેલાં એની રચના થઈ હતી એ નિશ્ચિત છે, કેમકે એ વર્ષમાં વસ્તુપાળના હસ્તાક્ષરોમાં નકલ થયેલી એની તાડપત્રીય પ્રતિ ખંભાતના જૈન ગ્રન્થભંડારમાં સચવાયેલી છે. ઉદયપ્રભસૂરિનું ‘નેમિનાથચરિત્ર’ (જિરકા, પૃ. ૨૧૭; જૈસાઇ, પૃ. ૩૮૬) એ કાઈ સ્વતંત્ર કૃતિ નથી, પણ એમના ‘ધર્માભ્યુદય’નો જ ભાગ (સર્ગ ૧૦-૧૪) છે. ‘નેમિનાથચરિત્ર’નું ગ્રન્થાગ્ર ૨૧૦૦ શ્લોક આપવામાં આવ્યું છે (જિરકા, પૃ. ૨૧૭), અને ‘ધર્માભ્યુદય’ના ઉપર્યુક્ત પાંચ સર્ગોનું ગ્રન્થાગ્ર ૨૧૪૨ શ્લોક છે. લહિયાઓની નિષ્કાળજીને લીધે અહીંતહીં થોડાક શ્લોકોનો તક્ષવત પડે એ વસ્તુ જોતાં ગ્રન્થાગ્ર લગભગ સરખું ગણાય, અને ‘નેમિનાથચરિત્ર’ એ ‘ધર્માભ્યુદય’નો એક ભાગ છે એવા ઉપર્યુક્ત કથનને

૧૨૭. ‘આબુપ્રશસ્તિ’, શ્લોક ૭

૧૨૮. પુપ્રસં, પૃ. ૬૪

૧૨૯. વચ, ૭, શ્લોક ૬૦-૬૧

એથી પણ ટેકા મળે છે. ઉદયપ્રભસૂરિની અન્ય રચનાઓમાં વસ્તુપાળ અને તેજપાળનાં સંકૃત્યોનાં ગુણુગાન કરતાં ‘સુકૃતકીર્તિકલ્લોલિની’ અને ‘વસ્તુપાલસ્તુતિ’ એ બે પ્રશસ્તિકાવ્યો છે. એમાંનું પહેલું ઈ. સ. ૧૨૨૧ માં વસ્તુપાળની મોટી શત્રુજયયાત્રા પ્રસંગે રચાયું હતું અને શત્રુજય ઉપર તેણે બંધાવેલા ઇન્દ્રમંડપમાં એક શિલાપટ્ટ ઉપર તે કોતરવામાં આવ્યું હતું.^{૧૩૦} ધર્મદાસગણિ (૯ મી સદી પહેલાં)ના સુપ્રસિદ્ધ પ્રાકૃત પ્રકરણ ‘ઉપદેશમાલા’ ઉપર ‘કર્ણિકા’ નામની વિસ્તૃત સંસ્કૃત ટીકા ઘોળકામાં વસ્તુપાળે બંધાવેલા ઉપાશ્રયમાં રહીને ઉદયપ્રભે ઈ. સ. ૧૨૪૩ (સં. ૧૨૯૯) માં રચી હતી.^{૧૩૧} ગ્રન્થપ્રશસ્તિમાં ઉલ્લેખ છે તે પ્રમાણે, આ ટીકા કર્તાના ગુરુ વિજયસેનસૂરિના સૂચનથી રચાઈ હતી, અને એની પહેલી નકલ દેવબોધ નામે એક વિદ્વાને તૈયાર કરી હતી. કનકપ્રભના શિષ્ય અને ‘સમરાદિત્ય-સંક્ષેપ’ના કર્તા પ્રહુમ્નસૂરિએ એનું સંશોધન કર્યું હતું. ઉદયપ્રભસૂરિની વિદ્વતાનું દર્શન વાકુમયનાં અન્ય ક્ષેત્રોમાં પણ થાય છે. જ્યોતિષશાસ્ત્રનો જાણીતો ગ્રન્થ ‘આરંભસિદ્ધિ’ તેમણે રચ્યો છે. જેના માત્ર ૪૭ પ્રારંભિક શ્લોકો સચવાયા છે એવી એક ત્રુટક કૃતિની તાડપત્રીય પ્રતિ પાટણમાં ખેતરવસીના ભંડારમાં સચવાઈ છે તે ઉદયપ્રભસૂરિની રચના છે અને એમાંના બીજા શ્લોક (પ્રમોદયપ્રમઃ શબ્દબ્રહ્મોહ્લાસઃ પ્રકાશતામ્ ।) ઉપરથી એ કૃતિનું નામ કદાચ ‘શબ્દબ્રહ્મોહ્લાસ’ હશે એમ અનુમાન થાય છે. કૃતિના ઉપલબ્ધ શ્લોકો મોટે ભાગે મંગલાચરણના છે, અને તે ઉપરથી ગ્રન્થના વિષય પરત્વે કંઈ કહેવું મુશ્કેલ છે. ગ્રન્થના નામ ઉપરથી અનુમાન થાય છે તેમ, વખતે એ વ્યાકરણની તત્ત્વચર્યાને લગતી રચના હોય. ગિરનાર ઉપરના વસ્તુપાળના શિલાલેખો પૈકી એકમાંના શ્લોકો ઉદયપ્રભસૂરિએ રચેલા છે.^{૧૩૨} વસ્તુપાળે ખંભાતમાં ઈ. સ. ૧૨૨૫ (સં. ૧૨૮૧) માં બંધાવેલી પૌષ્પશાલાની ૧૯ શ્લોકની પ્રશસ્તિ ઉદયપ્રભે રચેલી છે,^{૧૩૩} અને એમના

૧૩૦. ‘સુકૃતકીર્તિકલ્લોલિની’, શ્લોક ૧૬૫-૬૭

૧૩૧. સેયં પુરે ઘવલકે નૃપવીરવીર-

મન્ત્રીશપુણ્યવસતૌ વસતૌ વસદ્ધિઃ ।

વર્ષે પ્રહ-પ્રહ-રવૌ કૃતમાર્કસંહયૈઃ

શ્લોકૈર્વિશેષવિવૃતિર્વિહિતાડ્દ્મુતશ્રીઃ ॥

— ‘કર્ણિકા’, પ્રશસ્તિ

૧૩૨. ગુબ્ધે, નં. ૨૧૨, પ્રાજ્ઞેયેસં, નં. ૪૩-૬

૧૩૩. એનાહસ, પુ. ૬, પૃ. ૨૭૭

કેટલાક શ્લોકોનાં ઉદાહરણ પ્રબન્ધોમાં સ્થાપેલાં છે. ૧૩૪ જૈન દર્શનનો પ્રમાણુભૂત ગ્રન્થ ‘સ્યાદ્દાદમંજરી’ (ઈ. સ. ૧૨૯૨)—જે હેમચન્દ્રકૃત ‘અન્યયોગવ્યવચ્છેદ્દ્વાત્રિંશકા’ ઉપરની ટીકા છે, એના કર્તા મલ્લિષૈણસૂરિ આ ઉદયપ્રભસૂરિના શિષ્ય હતા (જિરકો, પૃ. ૧૨; પિટર્સન, રિપોર્ટ ૪, પૃ. ૧૨૫). નેમિચન્દ્રના ‘પ્રવચનસારોદ્ધાર’ ઉપર ટીકા લખનાર^{૧૩૫} તથા ‘કર્મવિપાક’ ‘કર્મસ્તવ’ અને ‘શતક’ એ ત્રણ કર્મગ્રન્થો ઉપર ટિપ્પણો લખનાર ઉદયપ્રભસૂરિ એ રવિપ્રભસૂરિના શિષ્ય હોઈ^{૧૩૬} પ્રસ્તુત ઉદયપ્રભસૂરિથી ભિન્ન છે. રવિપ્રભશિષ્ય ઉદયપ્રભ ઈ. સ. ના ૧૨મા શતકમાં એટલે કે આપણા ઉદયપ્રભની પૂર્વે થયેલા છે. ૧૩૭

(૧૦) જિનપ્રભ

૧૧૭. જિનપ્રભ એ ઉપર્યુક્ત ઉદયપ્રભસૂરિના શિષ્ય હતા. એમને વિશે વધુ કંઈ હકીકત મળતી નથી, પણ એટલું જાણવા મળે છે કે વસ્તુપાળના પુત્ર જ્યંતસિંહના વાચન અર્થે તેમણે ઈ. સ. ૧૨૩૪ (સં. ૧૨૯૦)માં એક ‘પ્રબન્ધાવલિ’ રચી હતી. ૧૩૮ આ ગ્રન્થ કંઈક અપૂર્ણ અને અવ્યવસ્થિત સ્વરૂપમાં સચવાયો છે અને એમાં કેટલાક પ્રક્ષેપો પણ થયા છે (પેરા ૨૩૪); પરન્તુ યુજરાતના ઇતિહાસનો એ એક મહત્વનો સાધનગ્રન્થ છે, અને એથી આચાર્ય જિનવિજયજીએ ‘પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ’ ના પ્રકાશનમાં એનો સમાવેશ કર્યો છે.

૧૩૪. પુપ્રસં, પૃ. ૭૧; ઉત, પૃ. ૧૪૯

૧૩૫. પિટર્સન રિપોર્ટ ૩, પૃ. ૨૬૨; જિરકો, પૃ. ૨૭૨

૧૩૬. જુઓ ‘શતક’ ઉપરના ટિપ્પણને અંતે—

સ્વપરસમયજ્ઞાનપ્રીતપ્રહૃષ્ટજગજ્જના-

ધ્વતુરવચનામોદમૃદ્ધામરેશગુરુપ્રભાઃ ।

ધમિનૃપસમં ગંગાગૌરપ્રનર્તિતકીર્તય-

સ્તદતુ મહૃષઃ પાત્રં યાતા રવિપ્રભસૂરયઃ ॥

તચ્છિષ્યઃ સ્વપરકૃતે શ્રીશતકસ્ય ટિપ્પનમ્ ।

શ્રીઉદયપ્રભસૂરિશ્વકાર શુભમઙ્ગલમ્ ॥

‘કર્મવિપાક’ અને ‘કર્મસ્તવ’ ઉપરનાં ટિપ્પણોને અંતે પણ આવા આશયના શ્લોકો જોવામાં આવે છે. (જુઓ પ્રવર્તક શ્રીકાન્તવિજયજી શાસ્ત્રસંગ્રહ, વડોદરાની હસ્તપ્રત નં. ૨૧૭૩.)

૧૩૭. જૈસાઇ, પૃ. ૨૫

૧૩૮. પુપ્રસં, પૃ. ૧૩૬

(૧૧) નરચન્દ્રસૂરિ

નરચન્દ્રમુનીન્દ્રસ્ય વિશ્વવિદ્યામયં મહઃ ।

ચતુરન્તધરિપ્રીશસભ્યૈરભ્યર્ચિતં સ્તુમઃ ॥

—ઉદયપ્રભસૂરિ ૧૩૯

કવીન્દ્રશ્ચ મુનીન્દ્રશ્ચ નરચન્દ્રો જયત્યસૌ ।

પ્રશસ્તિર્યસ્ય કાવ્યેષુ સંક્રાન્તા હૃદયાદિવ ॥

—સોમેશ્વર ૧૪૦

નરચન્દ્ર-માતૃપક્ષે વસ્તુપાળના ગુરુ

૧૧૮. નરચન્દ્રસૂરિ એ હર્ષપુરીય અથવા મલધાર ગમ્છના દેવપ્રભ-સૂરિના^{૧૪૧} શિષ્ય હતા. તેઓ વસ્તુપાળના માતૃપક્ષે ગુરુ હતા,^{૧૪૨} અને વિજયસેનસૂરિ તથા એમના શિષ્યોના ગાઢ સંપર્કમાં હતા. વસ્તુપાળ એમનું ધણું સંમાન કરતો હતો; એમણે વસ્તુપાળને ત્રણ વિદ્યા—ન્યાય, વ્યાકરણ અને સાહિત્ય—શીખવી હતી તથા ‘ પડાવશ્યક ’ અને ‘ કર્મપ્રકૃતિ ’ એ જૈન ધર્મગ્રન્થો પણ ભણાવ્યા હતા.^{૧૪૩} પોતાની એક સંઘયાત્રા પ્રસંગે વાસક્ષેપનો વિધિ કરવા માટે વસ્તુપાળે નરચન્દ્રસૂરિને વીનવ્યા હતા, પણ નરચન્દ્રે ઔચિત્યપૂર્વક એ વિધિ કરવાની ના પાડી હતી અને એમના જ સૂચનથી વસ્તુપાળે પોતાના પિતૃપક્ષે ગુરુઓ વિજયસેનસૂરિ અને ઉદયપ્રભસૂરિને એ માટે મારવાડમાં આવેલા પિલુપ્રદ અથવા પિલુઆઇ નામે ગામ (ધણું કરીને ભૂતપૂર્વ બિકાનેર રાજ્યમાં હનુમાનગઢ પાસેના પિલુ)થી ખાસ નિમંત્રણ આપીને તેડાવ્યા હતા.^{૧૪૪} વસ્તુપાળની અંખ્યાબંધ સંઘયાત્રાઓમાં નરચન્દ્રસૂરિ જોડાયા હતા.

૧૩૯. ‘ ધર્માભ્યુદય ’, ૧-૧૩

૧૪૦. કીકૌ, ૧-૨૨

૧૪૧. આ દેવપ્રભસૂરિએ જૈન મહાભારતને કાવ્યમાં આલેખતું ‘ પાંડવ-ચરિત ’, મુરારિકૃત ‘ અનર્ધરાધવ ’ નાટક ઉપર ટીકા, તથા ખીજ કેટલીક કૃતિઓ રચી છે. પ્રખન્ધો જણાવે છે કે તેઓ આહ્યાણશાસ્ત્રોના આધાર આપીને ધાર્મિક પ્રવચનો કરતા, અને એમનો ઉપદેશ સાંભળીને રાજ વીરધવલે મૃગયા, માંસ અને મદિશનો ત્યાગ કર્યો હતો (વચ, ૫-૩૪૮ થી આગળ; પ્રકો, પૃ. ૧૧૩).

૧૪૨. વચ, ૧-૯૨; પ્રકો, પૃ. ૧૧૩

૧૪૩. પ્રકો, પૃ. ૧૧૩

૧૪૪. વચ, ૫-૪૨૦; પ્રકો, પૃ. ૧૧૩

નરચન્દ્રસૂરિની સાહિત્યકૃતિઓ

૧૧૯. નરચન્દ્રસૂરિ મોટા વિદ્વાન હતા અને નિદાન ચાર શાસ્ત્રો-
ન્યાય, વ્યાકરણ, સાહિત્ય અને જ્યોતિષમાં તેઓ પ્રવીણ હતા. ન્યાયના
વિષયમાં તેમણે શ્રીધરાચાર્યની 'ન્યાયકન્દલી' ઉપર વિદ્વતાપૂર્ણ ટિપ્પણ
રચ્યું છે, વ્યાકરણમાં પ્રાકૃત વ્યાકરણ ઉપરનો ગ્રન્થ 'પ્રાકૃતપ્રબોધ' રચ્યો
છે, સાહિત્યવિષયમાં મુરારિકૃત 'અનર્ધરાઘવ' નાટક ઉપર ટિપ્પણ રચ્યું
છે, ૧૪૫ અને જ્યોતિષવિષયમાં 'જ્યોતિઃસાર' અથવા 'નારચન્દ્ર
જ્યોતિઃસાર' અથવા સંક્ષેપમાં કેવળ 'નારચન્દ્ર' તરીકે ઓળખાતો ગ્રન્થ
રચ્યો છે. આ 'જ્યોતિઃસાર' એ જૈન જ્યોતિષનો કદાચ સૌથી વધુ
લોકપ્રિય ગ્રન્થ છે. ૧૪૬ દુર્ભાગ્યે આ 'જ્યોતિઃસાર'નાં માત્ર બે જ પ્રકરણ

૧૪૫. આ ટિપ્પણના લેખનમાં નરચન્દ્રસૂરિને વિમલસૂરિએ સહાય કરી હતી;
જુઓ એની ગ્રન્થપ્રશસ્તિનો છેલ્લો શ્લોક—

શબ્દપ્રમાણસાહિત્યત્રિવેણીસજ્જમશ્રિયામ્ ।

શ્રીમદ્વિમલસૂરીણામિદમુદ્યમવૈભવમ્ ॥

૧૪૬. રાજશેખરસૂરિએ 'ન્યાયકન્દલીપંજિકા' (ઈ. સ. ૧૩૪૬ આસપાસ)
માં નરચન્દ્રસૂરિ વિશે આમ કહ્યું છે—

ટિપ્પનમનર્ધરાઘવશાસ્ત્રે કિલ ટિપ્પનં ચ કન્દલ્યામ્ ।

સારં જ્યોતિષમદ્ભવઃ પ્રાકૃતદીપિકામપિ ચ ॥

—પિટસંન, રિપોર્ટ ૩, પૃ. ૨૭૫

'પ્રશ્નશતક' (ઈ. સ. ૧૧૭૮), 'જ્યોતિશ્ચતુર્વિંશિકા' અને 'જન્મસમુદ્ર'
એ જ્યોતિષના ગ્રન્થો રચનાર નરચન્દ્ર કાસહૃદ ગચ્છના સાધુ તથા સિંહસૂરિના
શિષ્ય હોઈ આપણા નરચન્દ્રથી ભિન્ન છે. જુઓ 'પ્રશ્નશતક'ની પુષ્ટિકા—

इति श्रीकासहृदगच्छीयश्रीसिंहसूरिविष्यश्रीनरचन्द्रोपाध्यायकृतायां ज्ञान-
दीपिकासंज्ञायां प्रश्नशतकवृत्तौ वृत्तिवेडालघुभगिन्यां वृष्टिवात्तोदिप्रकीर्णकफललक्षणो
नाम सप्तमः प्रकाशः ॥छा॥ ज्ञानदीपिकानामवृत्तः समाप्ता ॥ जन्मप्रकाशं कवि-
तत्त्वलेशं प्रश्नप्रकाशं नरचन्द्रनामा । योध्यापकः प्रश्नशतं स चक्रे कासहृदो
जन्मसमुद्रवृत्तीः ॥

(પ્રવર્તક શ્રીકાન્તિવિજયજી શાસ્ત્રસંગ્રહ, વડોદરાની હસ્તપ્રત નં. ૨૧૬૪)
વળી જુઓ 'જ્યોતિશ્ચતુર્વિંશિકા'ની પુષ્ટિકા—

श्रीकासहृदगच्छपोऽर्बुदगिरिन्यस्तादिनाथः पुरा

चैकाकी नवमासकल्पविकृतिः श्रीसिंहसूरिप्रभुः ।

આળે વિદ્યમાન છે. સાગરચન્દ્રે (જોતો સમય નિશ્ચિત થઈ શક્યો નથી) પણ માત્ર આ બે જ પ્રકરણ ઉપર ટીકા લખી છે એ બતાવે છે કે એને પંચુ આખો ગ્રન્થ જોવા મળ્યો નહિ હોય. નરચન્દ્રસૂરિની શિષ્યપરંપરામાં થયેલા ‘ પ્રખન્ધકાશ ’કાર રાજશેખરસૂરિના શિષ્ય સુધાકલશે ઈ. સ. ૧૩૨૪ (સં. ૧૩૮૦)માં ‘ સંગીતોપનિષદ્ ’ નામે સંગીતશાસ્ત્રનો ગ્રન્થ રચ્યો હતો (જે આળે ઉપલબ્ધ નથી) અને ઈ. સ. ૧૩૫૦ (સં. ૧૪૦૬) માં એનો ‘ સંગીતોપનિષદ્સાર ’ નામથી સાર કર્યો હતો; એ સારની પ્રશસ્તિમાં સુધાકલશે પોતાના પૂર્વસૂરિ નરચન્દ્રને ‘ સંગીતશાસ્ત્રવિદ્ ’ તરીકે પણ વર્ણવે છે (તદ્દંશે નરચન્દ્રસૂરિરભવત્ સચ્છાસ્ત્રસંગીતમૃત ।). જૈન ધર્મને લગતી કથાઓ સાંભળવા માટેની વસ્તુપાળની ઉત્સુકતા સંતોષવા માટે નરચન્દ્રસૂરિએ ‘ કથારત્નાકર ’ અથવા ‘ કથારત્નસાગર ’ નામે ગ્રન્થ રચ્યો હતો. ૧૪૭ પિટર્સને ‘ નરચન્દ્રસૂરિકૃત ‘ ચતુર્વિંશતિજિનસ્તોત્ર ’ની પાટણુ લંડારમાંની એક હસ્તપ્રતની નોંધ કરી છે, ૧૪૮ પરંતુ પાટણુમાં તપાસ કરતાં કોઈ સ્થળે એ પ્રતિ મારા જોવામાં આવી નથી. ‘ સર્વજિનસાધારણુસ્તવન ’ નામે નરચન્દ્રકૃત એક સ્તોત્ર ‘ જૈન સ્તોત્રસન્દોહ ’ (પૃ. ૨૦-૨૨)માં છપાયું છે; પિટર્સને નોંધેલા સ્તોત્રથી કદાચ એ અલિપ્ત હોય. ગિરનાર ઉપરના વસ્તુપાળના શિલાલેખો પૈકી બેનો પદ્યભાગ નરચન્દ્રે રચ્યેલો છે, ૧૪૯ તથા

તન્નામપ્રતિમામિથો ગુહરમૂદ્ ગોત્રેડર્ય શિષ્યઃ શ્રુત-

સ્તેનાયં ચતુર્થમર્થબહુલા ચક્રે ચતુર્વિંશતિઃ ।।

इति नरचन्द्रोर्वाध्यायकृता चतुर्विंशतिका संपूर्णा ॥४॥

(શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્ય જ્ઞાનમન્દિર, પાટણુની હસ્તપ્રત નં. ૫૧૦૧)

૧૪૭. અન્યેયુર્મક્તિતો મૌલૌ નિધાય કરકુહમલમ્ ।

તેન વિજ્ઞપિત્તઃ શ્રીમાન્ નરચન્દ્રમુનીશ્વરઃ ।।

युष्माभिः स्वकराम्बुजस्य शिरसि न्यस्तस्य महात्म्यतः

प्राप्तं जन्मजितोऽपि दुर्लभतरं संघाधिपत्यं मया ।

धर्मस्थानशक्तानि दानविधयस्ते ते च सन्तनिरे

चेतः सम्प्रति जैनशासनकथाः श्रोतुं समुत्कण्ठते ॥

इत्यभ्यर्थनया चक्रुर्वस्तुपालस्य मन्त्रिणः ।

नरचन्द्रमुनीन्द्रास्ते श्रीकथारत्नसागरम् ॥

— ‘ કથારત્નાકર ’ ૧, શ્લોક ૮-૧૦

૧૪૮. પિટર્સન, રિપોર્ટ ૫, પૃ. ૯૬

૧૪૯. ગુબ્બે, નં. ૨૦૮ અને ૨૧૧; પ્રાજ્ઞેલેસ, નં. ૩૬-૨ અને ૪૨-૫

૧૪

એક 'વસ્તુપાલપ્રશસ્તિ' પણ એમની રચના છે. પોતાના ગુરુ દેવપ્રભસૂરિકૃત 'પાંડવચરિત'નું તથા ઉદયપ્રભસૂરિકૃત 'ધર્માભ્યુદય'નું સંશોધન નરચન્દ્રે કર્યું હતું; એ બંને ગ્રન્થોને અંતે આ વાતનો ઉલ્લેખ છે. વળી 'સમરાદિત્ય-સંક્ષેપ'ના કર્તા પ્રદ્યુમ્નસૂરિ, જેમનો નિર્દેશ અગાઉ થયો છે (પેરા ૧૧૩ અને ૧૧૬) એમને નરચન્દ્રે 'ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર' લખાવ્યું હતું. ૧૫૦ નરચન્દ્રના કેટલાક પ્રકાણું શ્લોકો પ્રબંધોમાં સચવાયા છે. ૧૫૧ વસ્તુપાળે શત્રુજય ઉપર પોતાની માતાની મૂર્તિ જોઈને રુદન કર્યું ત્યારે નરચન્દ્રસૂરિ-એ એને આપેલા આશ્વાસનનો વૃતાન્ત ખરેખર હૃદયસ્પર્શી છે તથા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ સૂચક છે, કેમકે સિદ્ધરાજ જયસિંહના જીવનમાંના એ જ પ્રકારના પ્રસંગનો ઉલ્લેખ પણ ત્યાં કરે છે. ૧૫૨

નરચન્દ્રસૂરિના અવસાનનું વર્ષ

૧૨૦. 'પ્રબંધકોશ' અનુસાર, સં. ૧૨૮૭ (ઈ. સ. ૧૨૩૧)ના ભાદરવા સુદ દસમના દિવસે નરચન્દ્રસૂરિનું અવસાન થયું હતું. ૧૫૩ 'વસ્તુપાલ-ચરિત' નોંધે છે કે પોતાના અવસાનના કેટલાક સમય અગાઉ તેમણે વસ્તુપાળના અવસાનનું લવિષ્ય લખ્યું હતું. ૧૫૪

(૧૨) નરેન્દ્રપ્રભસૂરિ

તસ્ય: ગુરો: પ્રિયશિષ્ય: પ્રમુર્નરેન્દ્રપ્રભ: પ્રભાવાદ્ય: ।

યોડ્લંકારમહોદધિમકરોત્ કાકુત્સ્થકેલિં ચ ॥

—રાજશેખરસૂરિ ૧૫૫

વસ્તુપાળની વિનંતિથી 'અલંકારમહોદધિ'ની રચના

૧૨૧. “ એક વાર વસ્તુપાળે ભકિતપૂર્વક હાથ જોડીને નરચન્દ્રસૂરિને આમ વિનંતિ કરી: ‘અલંકારના કેટલાક ગ્રન્થો વિસ્તારને કારણે દુસ્તર છે, કેટલાક સંક્ષેપને કારણે અસ્પષ્ટ છે, કેટલાક અપ્રસ્તુત વસ્તુથી ભરેલા છે, બ્યારે ખીજા કેટલાક ક્લેશથી સમજાય એવા છે. કાવ્યરહસ્યના નિર્ણયથી

૧૫૦. 'સમરાદિત્ય-સંક્ષેપ', ૧-૨૩

૧૫૧. પુપ્રસં, પૃ. ૬૬; પ્રકો, પૃ. ૧૧૫; વચ, ૬-૭૫ અને ૩૭૨; ઉત, પૃ. ૭૩

૧૫૨. પ્રકો, પૃ. ૧૧૫; વચ, ૬-૪૬૮ અને આગળ

૧૫૩. પ્રકો. પૃ. ૧૨૭

૧૫૪. વચ, ૮-૪૪૦ થી ૪૪૨

૧૫૫. 'ન્યાયકન્દલીપંજિકા'ની પ્રશસ્તિ; જુઓ પિટસંન, રિપોર્ટ ૩, પૃ. ૨૭૫.

બહિર્ભૂત આવા ઘણા ગ્રન્થોથી મારું મન ખૂબ કદર્થિત થયું છે; માટે જેને ઓછા યુદ્ધિશાળી પણ સમજી શકે એવું, અતિવિસ્તૃત નહિ એવું, કવિકલાના સર્વસ્વરૂપ શાસ્ત્ર કહો. 'વસ્તુપાળની આ અભ્યર્થનાથી આચાર્યે સાહિત્યતત્ત્વ કહ્યું તથા પોતાના શિષ્ય નરેન્દ્રપ્રભસૂરિને આવો ગ્રન્થ રચવા આદેશ આપ્યો. પરિણામે નરેન્દ્રપ્રભે 'અલંકારમહોદધિ'—કારિકા તથા તે ઉપરની વૃત્તિ—વસ્તુપાળના આનંદ અર્થે રચ્યાં. ૧૫૬ કર્તાના પોતાના કથન મુજબ, એની રચના સં. ૧૨૨૨ (ઈ. સ. ૧૨૨૬) માં થઈ હતી.

નરેન્દ્રપ્રભસૂરિની અન્ય રચનાઓ

૧૨૨. 'ન્યાયકન્દલીપજ્ઞકા'માંથી ઉપર ઉદ્કૃત કરેલા રાજશેખરસૂરિના શ્લોકથી જણાય છે કે 'અલંકારમહોદધિ' ઉપરાંત નરેન્દ્રપ્રભે 'કાકુત્સ્થકેલિ' નામે એક કૃતિ રચી હતી. એક ચૂના ગ્રન્થલંકારની સૂચિ ઉપરથી જણાય છે કે 'કાકુત્સ્થકેલિ' એ નાટક હતું. ૧૫૭ તથા એનું ગ્રન્થમાન અથવા ગ્રન્થાગ્ર ૧૫૦૦ શ્લોકનું હતું. ૧૫૮ 'કાકુત્સ્થકેલિ'ના વસ્તુનો નિર્દેશ એ સૂચિમાં નથી, પરંતુ કૃતિના નામ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે રામાયણને લગતું કંઈક ઇતિવૃત્ત એમાં હશે. 'કાકુત્સ્થકેલિ'ની કોઈ હસ્તપ્રત હજી સુધી જડી નથી. વસ્તુપાળનાં બે સ્તુતિકાવ્યો નરેન્દ્રપ્રભસૂરિએ રચ્યાં છે; બન્નેનું નામ 'વસ્તુપાલપ્રશસ્તિ' છે. એકમાં ૧૦૪ શ્લોક છે જ્યારે બીજામાં ૩૭ શ્લોક છે. એમાંની ૧૦૪ શ્લોકવાળી પ્રશસ્તિ વસ્તુપાળની એક સંઘયાત્રા પ્રસંગે શત્રુજય ઉપર રચાઈ હોય એમ શત્રુજયનો એમાં જે રીતે નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી અનુમાન થાય છે (અત્રૈવ શૈલે રચયાશ્ચકાર મનોજ્ઞમાખણ્ડલમણ્ડપં યઃ૦ શ્લોક ૭૮; અત્રૈવ શત્રુ-જયશૈલમૌલૌ૦ શ્લોક ૮૨). એના ૭૭ થી ૯૮ સુધીના શ્લોકોમાં યાત્રા દરમ્યાન વસ્તુપાળે કરેલાં સત્કૃત્યોની યાદી આપી છે તેથી પણ આ અનુમાનને પુષ્ટિ મળે છે. એ જ પ્રમાણે ૩૭ શ્લોકવાળી ટૂંકી 'વસ્તુપાલપ્રશસ્તિ' માટે એમ કહી શકાય કે એ સંઘયાત્રાનો પ્રારંભ થયો એ સમયે તે રચાઈ

૧૫૬. 'અલંકારમહોદધિ,' પૃ. ૩

૧૫૭. 'પુરાતત્ત્વ' ત્રૈમાસિક, પૃ. ૨, પૃ. ૪૨૬

૧૫૮. મુખ્યત્વે જૈન ગ્રન્થકારો અને લેખકોએ કૃતિનો વિસ્તાર સૂચવવા માટે આ ગ્રન્થાગ્રની યુક્તિ યોગ્ય છે એ પ્રસિદ્ધ છે. કૃતિ ગદ્યમાં હોય કે પદ્યમાં, પણ ૩૨ અક્ષરના શ્લોકને-અનુષ્ટુપને એકમ તરીકે સ્વીકારીને પ્રત્યક્ષરગણનાથી આ ગ્રન્થમાન અપાય છે.

હશે, કેમકે યાત્રા શરૂ થયાનો નિર્દેશ એના છેલ્લા શ્લોકમાં છે, પણ એની ખીજી કશી વિગત એમાં અપાર્થ નથી; આક્રીનું કાવ્ય વસ્તુપાળ-તેજપાળની આલંકારિક પ્રશંસાથી ભરેલું છે. આથી અનુમાન થાય છે કે નરેન્દ્રપ્રભસૂરિ સંઘની સાથે ગયા હશે, અને યાત્રાના પ્રારંભમાં ૩૭ શ્લોકવાળી ટૂંકી પ્રશસ્તિ અને શત્રુંજય ઉપર પહોંચ્યા પછી ૧૦૪ શ્લોકવાળી લાંબી પ્રશસ્તિ તેમણે રચી હશે. ગિરનાર ઉપરના વસ્તુપાળના એક શિલાલેખમાંનો પદ-ભાગ નરેન્દ્રપ્રભની રચના છે. ૧૫૯ વળી ધાર્મિક વિષયો ઉપરના બે સુભાષિતસંગ્રહો-‘વિવેકપાદપ’ અને ‘વિવેકકલિકા’-નરેન્દ્રપ્રભે રચ્યા છે, તેમાંથી જણાય છે કે ‘વિષ્ણુધ્યન્દ્ર’ કવિનામથી તેઓ કવિતા કરતા હતા. ૧૬૦.

(૧૩) આલચન્દ્ર

વાગ્વહ્નીદલદસ્યવઃ કતિ ન તે સન્ત્યાગ્વતુલ્યોપમાઃ
સત્યોલ્લેખમુખૈઃ સ્વકોષ્ટપિઠરીસમ્પૂર્તિધાવદ્વિયઃ ।
સોડ્વ્યઃ કોઽપિ વિદર્ભરીતિબલવાન્ ઘાલેન્દુસૂરિઃ પુરો
યસ્ય સ્વર્ગિપુરોહિતોઽપિ ન ગવાં પૌરોગવસ્તાદ્દશઃ ॥

—અપરાજિત કવિ ૧૬૧

બહુપ્રબન્ધકર્તુઃ શ્રીબાલચન્દ્રસ્ય કા સ્તુતિઃ ।
મન્ત્રીશવસ્તુપાલેન યઃ સ્તુતઃ કવિતાગુણાત્ ॥

—પ્રદ્યુમ્નસૂરિ ૧૬૨

આલચન્દ્રની ગુરુપરંપરા

૧૨૩. આલચન્દ્ર એ ચન્દ્રગચ્છના હરિભદ્રસૂરિના શિષ્ય હતા. આસક-કૃત ‘ઉપદેશકન્દલી’ અને ‘વિવેકમંજરી’ની સ્વરચિત ટીકાઓની પ્રશસ્તિ-ઓ (પાલંસૂ, પૃ. ૩૨૯-૩૩; વિમંટી, પૃ. ૨૧૫ થી આગળ)માં તેમણે પોતાની ગુરુપરંપરા લખાણથી આપી છે-ચન્દ્રગચ્છમાં પ્રદ્યુમ્નસૂરિ નામે આચાર્ય થયા, જેમણે તલવાટક (વાંસવાડાની પશ્ચિમે આઠ માઇલ દૂર આવેલ તલવાડા)ના રાજાને પ્રબોધ્યો હતો. તેમની પછી થયેલા ચન્દ્રપ્રભસૂરિએ

૧૫૯. ગુઝલે, નં. ૨૧૦; પ્રાજ્ઞલેસ, નં. ૪૧-૪

૧૬૦. પાલંસૂ, પૃ. ૧૮૭-૮૮

૧૬૧. પાટણ ભંડારમાંની આલચન્દ્રકૃત ‘વસન્તવિલાસ’ ;મહાકાવ્યની હસ્ત-પ્રતને અન્તે આ શ્લોક લખાયેલો મળ્યો છે (વવિ, પૃ. ૭૯). એના કર્તા અપ-રાજિત કવિના વિશે કશું જાણવામાં નથી.

૧૬૨. ‘સમરાહિત્ય-સંક્ષેપ,’ ૧-૨૬

જિનની પ્રાભાવિક સ્તુતિ રચી હતી. એમની પછી ધનેશ્વરસૂરિ થયા, જેમણે પોતાના ગુરુ પાસેથી મંત્ર પ્રાપ્ત કર્યો હતો અને સમયુપુર(પાટણ પાસેના સમૌ)ની દેવતાને પ્રબોધી હતી. સરસ્વતીના ચાર હાથ જેવા વીરભદ્ર, દેવસૂરિ, દેવભદ્ર અને દેવેન્દ્રસૂરિ એ એમના ચાર શિષ્યો હતા. જ્યાં પુષ્કળ જિનપ્રા-સાદો હતા એવા મંડળી (માંડલ) નગરમાં દેવેન્દ્રસૂરિએ મહાવીરચૈત્યમાં મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. તેમના શિષ્ય ભદ્રેશ્વરસૂરિ અને એમના શિષ્ય અભયદેવસૂરિ થયા, જેમણે અનેક વાદીઓને પરાજિત કર્યા હતા. અભયદેવસૂરિનું ધર્મે-પદેશામૃત પીને આસડે ‘ઉપદેશકન્દલી’ અને ‘વિવેકમંજરી’ એ એ પ્રકરણુ-ગ્રન્થો રચ્યા હતા. અભયદેવસૂરિના શિષ્ય હરિભદ્રસૂરિ ‘ષડ્દર્શન’ અને સાહિત્યમાં નિષ્ણાત હતા. એમના શિષ્ય એ બાલચન્દ્ર.

બાલચન્દ્રનો વૃત્તાન્ત તથા વસ્તુપાળ સાથે એમનો સંબંધ

૧૨૪. સાધુ તરીકે દીક્ષા લીધા પૂર્વેના પોતાના જીવનનો ક્રેટલોક વૃત્તાન્ત બાલચન્દ્રે ‘વસન્તવિલાસ’ મહાકાવ્યના પ્રથમ સર્ગમાં આપ્યો છે:— મોદેરક નગરમાં ધરાદેવ નામે એક સુપ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણ હતો. તે જિનપ્રણીત શાસ્ત્રોના રહસ્યનો જાણુનાર હતો, ધનિક હતો અને તેને ઘેર આવનાર ચાર્યોકા હંમેશાં ધનસમૃદ્ધ થઈને જતા હતા. એમની પત્નીનું નામ વિદ્યુત હતું. એમને મુંબલ નામે પુત્ર હતો, જે પિતાના ઘરમાં રહેવા છતાં સંસારને જલસ્વરૂપ સમજતો હતો. હરિભદ્રસૂરિની વાણી સાંભળી, વિવેકરૂપ સંપદ મેળવી, માયાપની અનુમતિથી તે સાધુ થયો, અને જ્યેનું નામ બાલચન્દ્ર રાખવામાં આવ્યું. હરિભદ્રને પોતાનો અંતકાળ નજીક આવેલો જણાયો ત્યારે એમણે બાલચન્દ્રને પોતાને સ્થાને સ્થાપ્યા. ચૌલુકચ રાજ્યો જેમના ચરણમાં નમતા એવા મહાવિદ્વાન પદ્માદિત્ય તેમના અધ્યાપક હતા. વાદી-દેવસૂરિના ગચ્છના ઉદયસૂરિએ એમને સારસ્વત મંત્ર આપ્યો હતો. એક વાર યોગનિદ્રામાં દેવી સરસ્વતી બાલચન્દ્રને પ્રત્યક્ષ થઈ અને તેણે તેમને કહ્યું કે ‘વત્સ! તારા બાલ્યકાળથી સારસ્વત કલ્પથી કરેલા મારા ધ્યાનથી હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થઈ છું અને પૂર્વે કાલિદાસ આદિ મારી ભક્તિથી કવીન્દ્રો થયા તેમ તું પણ થઈશ.’ અને બાલચન્દ્ર કહે છે કે આ પ્રમાણે વાગદેવતાનો આશીર્વાદ પામીને વસ્તુપાળની કીર્તિ ગાવાનું સાહસ હું કરું છું. પ્રખન્ધો નોધિ છે કે યુવાન બાલચન્દ્રે યધી બાબતોમાં શિવ સાથે વસ્તુપાળની તુલના

૧૬૩. જૈન આગમોના સુપ્રસિદ્ધ ટીકાકાર અભયદેવસૂરિથી (પેરા ૨૦) આ અભયદેવસૂરિ ભિન્ન છે, એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

કરતો એક પ્રશસ્તિશ્લોક (ગૌરી રાગવતી ત્વચિં) કહ્યો હતો, ૧૬૪ અને તેથી પ્રસન્ન થઈને વસ્તુપાળે બાલચન્દ્રની આચાર્યપદસ્થાપનાના સમારંભમાં હજારો દ્રમ્મ ખર્ચ્યા હતા.

બાલચન્દ્રની સાહિત્યકૃતિઓ

૧૨૫. બાલચન્દ્રની મુખ્ય કૃતિ એ એમનું 'વસન્તવિલાસ' મહાકાવ્ય છે. વસન્તપાલ અથવા વસ્તુપાળના જીવનનું એમાં આલેખન છે. વસન્તપાલ નામ વસ્તુપાળને એના કવિ મિત્રોએ આપ્યું હતું (પેરા ૬૩). 'વસન્તવિલાસ' કાવ્ય વસ્તુપાળના પુત્ર જૈત્રસિંહની વિનંતિથી રચાયું હતું. કર્તાએ રચનાવર્ષ આપ્યું નથી, પણ ઈ. સ. ૧૨૪૦ (સં. ૧૨૯૬)માં વસ્તુપાળના અવસાનનો એ ઉલ્લેખ કરે છે, એટલે ત્યારપછી એ રચાયું હશે. 'કરુણાવજ્રાયુધ' એ બાલચન્દ્રનું એકાંકી નાટક છે. એની પ્રતાવનામાં ઉલ્લેખ છે તે પ્રમાણે, વસ્તુપાળની એક સંઘયાત્રા પ્રસંગે યાત્રિકાના પરિતોષ અર્થે શત્રુજ્ય ઉપર આદિનાથના મન્દિરમાં તે ભજવાયું હતું. કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કે એ ઈ. સ. ૧૨૨૧ની પ્રસિદ્ધ સંઘયાત્રા હતી. ૧૬૫ ઉપર જેનો નિર્દેશ કર્યો છે તે શ્રીમાળી જ્ઞાતિના આસડકૃત પ્રાકૃત પ્રકરણગ્રન્થો 'વિવેકમંજરી' અને 'ઉપદેશકન્દલી' ઉપરની સંસ્કૃત ટીકાઓ એ બાલચન્દ્રની ખીજ એ રચનાઓ છે. બન્ને ટીકાઓની પ્રશસ્તિઓમાં કહ્યું છે તેમ, ચૌલુક્ય રાજના દરબારીઓએ આસડને 'કવિસભાશૃંગાર'નું ખિરુદ આપ્યું હતું. 'વિવેકમંજરી' ટીકાનું સંશોધન નાગેન્દ્ર ગચ્છના વિજયસેનસૂરિ અને બૃહદ્-ગચ્છના પ્રહુમ્નસૂરિએ કર્યું હતું. એમાં રચનાવર્ષ નથી, પરન્તુ ઈ. સ. ૧૨૪૫માં વિજયસેનસૂરિનું અવસાન થયું (પેરા ૧૧૪) ત્યાર પહેલાં એની રચના થઈ હોવી જોઈએ. 'ઉપદેશકન્દલી' ટીકામાં પણ રચાવર્ષ નથી, પણ પાટણ ભંડારમાંની એની એક તાડપત્રીય પ્રતિ સં. ૧૨૯૬ (ઈ. સ. ૧૨૪૦)માં લખાઈ છે, ૧૬૬ એટલે ત્યાર પહેલાં એ રચાયેલી છે. મૂળ ગ્રન્થના કર્તા આસડના નાના પુત્ર જૈત્રસિંહની વિનંતિથી બાલચન્દ્રે આ બન્ને ટીકાઓની રચના કરી હતી. બન્નેની પ્રશસ્તિઓમાંથી એ જાણવા મળે છે કે જૈત્રસિંહનું કુટુંબ ચન્દ્રગચ્છનું અનુયાયી હોઈ બાલચન્દ્ર એના કુલગુરુ હતા.

૧૬૪. પ્રચિ, પૃ. ૧૦૩; વચ, ૭,૧૧૮-૨૦; ઉત, પૃ. ૭૩. આ જ શ્લોક થોડા ફેરફાર સાથે, વસ્તુપાળના પુત્ર જૈત્રસિંહની પ્રશંસાએ બાલચન્દ્રે 'વસન્તવિલાસ'ના ત્રીજા સર્ગના અંતે આપ્યો છે.

૧૬૫. જૈસાઈ, પૃ. ૩૮૪

૧૬૬. પાભંસૂ, પૃ. ૩૩૩

વળી રત્નશ્રી નામે સાધ્વીના તેઓ ધર્મપુત્ર હતા. એ જ ગમ્મના પ્રદુર્ગનસૂરિ જેઓ બાલ્યન્દ્રને મોટા ભાઈ ગણતા હતા^{૧૬૭} તેમણે આ ટીકાઓ લખવામાં એમને સહાય કરી હતી.^{૧૬૮} ‘ગણુધરાવલી’ નામે એક ગ્રન્થ બાલ્યન્દ્રે રચ્યો હતો; એના નામ ઉપરથી અનુનાન થાય છે કે એમાં જૈન આચાર્યોની પટ્ટાવલી આપી હશે. પોતાની આ કૃતિનો ઉલ્લેખ તેણે ‘વિવેકમંજરી’ ટીકામાં કર્યો છે,^{૧૬૯} પણ એ કૃતિ હજી ઉપલબ્ધ થઈ નથી.

(૧૫) જયસિંહસૂરિ

‘હમ્મીરમદમદન’ અને ‘વસ્તુપાલપ્રશસ્તિ’

૧૨૬. જયસિંહસૂરિ એ વીરસૂરિના શિષ્ય અને ભરૂચના મુનિસુવ્રત-ચૈત્યના અધિષ્ઠાયક હતા. ગુજરાત ઉપર થયેલું એક મુસ્લિમ આક્રમણ બાળવામાં વસ્તુપાળની કુનેહનું નિરૂપણ કરતા નાટક ‘હમ્મીરમદમદન’ના તેઓ કર્તા છે. વસ્તુપાળના પુત્ર જયંતસિંહ અથવા જૈતસિંહની આરાધી ખંભાતમાં ભીમેશ્વરદેવના યાત્રામહોત્સવ પ્રસંગે એ નાટક લખવાયું હતું; જયંતસિંહ એ સમયે ખંભાતનો હાકિમ હતો. ઈ. સ. ૧૨૨૩ (સં. ૧૨૭૯) માં^{૧૭૦} જયંતસિંહ ખંભાતનો હાકિમ થયો અને આ નાટકની જેસલમેરના ભંડારમાંની તાડપત્રીય પ્રતિ ઈ. સ. ૧૨૩૦ (સં. ૧૨૮૬)માં^{૧૭૧} લખાયેલી છે, એટલે ઈ. સ. ૧૨૨૩ અને ૧૨૩૦ ની વચ્ચે ક્યારેક એ રચાયું હશે. જયસિંહસૂરિની ખીજી રચના એ ‘વસ્તુપાલ-તેજપાલપ્રશસ્તિ’ નામનું ૭૭ શ્લોકનું કાવ્ય છે. એક વાર તેજપાળ સુવ્રતસ્વામીચૈત્યની યાત્રાએ ભરૂચ આવ્યો ત્યારે ત્યાં શકુનિકાવિહારમાં કુમારપાળના દંડનાયક આંળડે બંધાવેલી ૨૫ દેવકુલિકાઓ ઉપર સુવર્ણના ધ્વજદંડો કરાવી આપવા માટે જયસિંહસૂરિએ એને વિનંતિ કરી. વસ્તુપાળની સંમતિથી તેજપાળે એ ધ્વજદંડો કરાવી આપ્યા,^{૧૭૨} એની સ્મૃતિમાં જયસિંહસૂરિએ આ પ્રશસ્તિકાવ્ય રચ્યું. કાવ્યના સ્વરૂપ ઉપરથી જણાય છે કે મન્દિરમાં કોઈ સ્થળે પથ્થર ઉપર એ કોતરવામાં આવ્યું હતું. પાછળથી શકુનિકાવિહારની મરિજદ બનાવવામાં

૧૬૭. ‘સમરાહિત્ય-સંક્ષેપ,’ પ્રશસ્તિ, શ્લોક ૪

૧૬૮. પિટર્સન, રિપોર્ટ ૩, પૃ. ૧૦૦. વળી જુઓ વિમંટી, પ્રશસ્તિ, શ્લોક ૧૪.

૧૬૯. ચદુક્તમદ્માભિર્ગણધરાવલ્યામ્ વિમંટી, પૃ. ૫ અને ૫૦

૧૭૦. જુઓ ગિરનાર ઉપરના વસ્તુપાળના શિલાલેખો.

૧૭૧. હમમ, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧; જેલંસૂ, પૃ. ૨૩

૧૭૨. વળી જુઓ વચ, પ્રસ્તાવ ૭.

આવી અને લેખવાળો પથ્થર નાશ પામ્યો, પણ એ ઉપરથી થયેલી હસ્તપ્રત-રૂપે પ્રશસ્તિ જળવાઈ રહી છે. પ્રશસ્તિનો ચોક્કસ રચનાકાળ નક્કી થઈ શકે એમ નથી.

૧૨૭. ભાસ્વર્ણના 'ન્યાયસાર' ઉપર 'ન્યાયતાત્પર્યદીપિકા' ટીકા તથા 'કુમારપાલચરિત' મહાકાવ્ય (ઈ. સ. ૧૩૬૬)ના રચનાર કૃષ્ણગચ્છના જ્યસિંહસૂરિથી તેમજ ઈ. સ. ૮૫૯ માં 'ધર્મેપિદેશમાલા' લખનાર કૃષ્ણ-શિષ્ય જ્યસિંહસૂરિથી (પેરા ૩૦૪) આપણા જ્યસિંહસૂરિ લિખ છે.

(૧૫) માણિક્યચન્દ્ર

૧૨૮. માણિક્યચન્દ્ર રાજગચ્છના જૈન સાધુ હતા અને નેમિચન્દ્ર-સૂરિના શિષ્ય સાગરચન્દ્રના શિષ્ય હતા. ૧૭૩ મગ્મટના 'કાવ્યપ્રકાશ' (ઈ. સ. ૧૧૦૦ આસપાસ) ઉપરની સૌથી જૂની અને પ્રમાણભૂત ટીકાઓમાંની એક 'સંકેત' નામની સુપ્રસિદ્ધ ટીકા, તેમણે રચેલી છે; 'કાવ્યપ્રકાશ' ની ગુજરાતમાં રચાયેલી ખીજી એક જૂની ટીકા તે રાજ સારંગદેવ વાઘેલાના મહામાત્યના પુરોહિત અને ભારદ્વાજના પુત્ર જ્યંતભટ્ટની 'દીપિકા' (ઈ. સ. ૧૨૯૪) છે. ૧૭૪ 'શાન્તિનાથચરિત' અને 'પાર્શ્વનાથચરિત' નામનાં બે મહાકાવ્યો પણ માણિક્યચન્દ્રે રચ્યાં છે. ૧૭૫

'સંકેત'નો રચનાકાલ

૧૨૯. 'સંકેત'ની રચના ઈ. સ. ૧૧૬૦ (સં. ૧૨૧૬)માં થઈ હોવાનું વિદ્વાનો સામાન્ય રીતે માને છે. ૧૭૬ માણિક્યચન્દ્રે પોતે એ કૃતિને અન્તે રચનાવર્ષનો ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે કર્યો છે—

૧૭૩. માણિક્યચન્દ્રની ગુરુપરંપરા માટે જુઓ પિટર્સન, રિપોર્ટ ૩, પૃ. ૫૭ થી આગળ; વર્ણી પાલંસૂ, પૃ. ૫૩-૫૪.

૧૭૪. દે, 'સંસ્કૃત પોએટિક્સ,' પુ. ૧, પૃ. ૧૭૧-૭૨

૧૭૫. જિરકો, પૃ. ૨૪૪ અને ૩૭૯

૧૭૬. કાણે, 'સાહિત્યદર્પણ' પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૦૬; દે, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૧૬૭; કૃષ્ણમાચારિયર, કલાસંલિ, પૃ. ૧૯૮; આચાર્ય કૃવ, 'દિગ્દર્શન', પૃ. ૨૨. મહામહોપાધ્યાય વાસુદેવ શાસ્ત્રી અભ્યંકરે 'સંકેત'ના પોતાના સંપાદનની પ્રસ્તાવનામાં આ વર્ષ આપ્યું છે, પણ એનો ઉલ્લેખ કરતો પ્રસ્તુત મૂળ શ્લોક જે હસ્તપ્રતોમાં મળે છે તે એમની વાચનામાં નથી. 'સંકેત'ની અન્યપ્રશસ્તિ એમણે પોતાની વાચનામાં લીધી નથી એમ જણાય છે.

રસ-વક્ત્ર-ગ્રહાધીશવત્સરે માસિ માધવે ।

કાવ્યે કાવ્યપ્રકાશસ્ય સંકેતોઽયં સમર્થિતઃ ॥૧૭૭

આમાંના વક્ત્ર શબ્દનો અર્થ સામાન્ય રીતે 'એક' થાય, અને એથી વિદ્વાનોએ રસ-વક્ત્ર-ગ્રહાધીશનો અર્થ અંવત '૧૨૧૬ નું વર્ષ' એવો કર્યો છે. પરંતુ આ સામે કેટલીક એવી નક્કર ઐતિહાસિક હકીકતો છે, જે વક્ત્રનો અર્થ 'એક' નહિ, પણ 'છ' (કાર્તિકેયનાં મુખ) અથવા 'ચાર' (બ્રહ્માનાં મુખ) કરવાને પ્રેરે છે, અને પરિણામે ઉપર્યુક્ત શબ્દાંક સં. ૧૨૬૬ અથવા સં. ૧૨૪૬ તરીકે વાંચી શકાય. (૧) સૌ પહેલું તો, માણિક્યચન્દ્રે પોતાનું 'પાર્શ્વનાથચરિત' ઈ. સ. ૧૨૨૦ (સં. ૧૨૭૬) માં દેવદ્રુપક અથવા દીવમાં રચ્યું છે. એમાં રચનાવર્ષ એમણે આમ જણાવ્યું છે—

૧ ૭ ૧૨
રસધિરવિસંખ્યાયાં સમાયાં દીપપર્વણિ ।

સમર્થિતમિદં વેલાકૂલે શ્રીદેવકૂપકે ॥૧૭૮

હવે, કર્તાએ પોતાની પરિપક્વ વિદ્વતાના ફળરૂપ 'સંકેત'ની રચના ઈ. સ. ૧૧૬૦માં કરી હોય તો, સાઠ વર્ષ પછી ઈ. સ. ૧૨૨૦ માં તે વિદ્યમાન હોય તોપણ પાંચ હજાર કરતાં વધુ શ્લોકનું આ મહાકાવ્ય તે રચી શકે એમ માનવું મુશ્કેલ છે. અને વક્ત્રનો અર્થ 'છ' (કાર્તિકેયનાં મુખ) અથવા 'ચાર' (બ્રહ્માનાં મુખ) કરીને 'સંકેત'ની રચના સં. ૧૨૬૬ (ઈ. સ. ૧૨૧૦) માં અથવા સં. ૧૨૪૬ (ઈ. સ. ૧૧૯૦) માં થઈ હોય એમ માનવું વધારે સમુચિત થઈ પડશે. આ અર્થને કેટલાક જૂના ગ્રન્થોના ઉલ્લેખોથી પુષ્ટિ મળે છે.^{૧૭૯} સંસ્કૃત-પ્રાકૃત સાહિત્યના સંખ્યાબંધ ગ્રન્થોની પુષ્પિકાઓમાં પ્રયોજિત આ પ્રકારના શબ્દાંકોનો જીઠો અભ્યાસ કરનાર શ્રી.

૧૭૭. પાભંસુ, પૃ. ૫૪

૧૭૮. પિટર્સન, રિપોર્ટ ૩, પૃ. ૧૫૭

૧૭૯. (૧) ઋતુ જીવો રસો લેશ્યા દ્રવ્યશ્ચ ષટકં સ્વરમ્ ।

કુમારવદનં વર્ણ શિલીમુક્ષપદાનિ ચ ॥

—મહાવીરાચાર્યનો 'ગણિતસાર'

(૨) રસદર્શનતુતર્કાઃ ગુહ્યવક્ત્રાણિ ષટ્ તથા ।

—શબ્દાંકોને લગતું એક પ્રાચીન તાડપત્રીય પાનું

(શ્રી. નાહટાના તા. ૧૫ મી મે ૧૯૪૮ ના પત્રમાંથી)

આ ઉપરાંત જુઓ—

રસરાગવજ્રક્રોળઃ ત્રિશિરોનેત્રાન્તરાણિ ગુણતર્કાઃ ।

દર્શનગુહ્યમુક્ષમૂલંહચક્રાણિ સ્યુરિહ ષટ્સંખ્યા ॥

—કાકલ પૃ. ૧૪૫

અગરચંદ્ર નાહટા માને છે કે **ગુહવક્ત્ર**, **ગુહવદન** અથવા **કુમારમુખ** જેવા ‘છ’ અર્થના વાચક શબ્દો સમાન્તરે સંક્ષેપ પામીને **વક્ત્ર**, **વદન** અથવા **મુખ** એ સ્વરૂપે પ્રયોજવા લાગ્યા અને છતાં એમાં ‘છ’નો મૂળ અર્થ ચાલુ રહ્યો. શબ્દાંકાને લગતી રચનાઓમાં ક્યાંય **મુખ** શબ્દ ‘એક’ અર્થમાં વપરાયો નથી એ સ્પષ્ટ છે (ઉદાહરણ તરીકે કાકલ, પૃ. ૧૪૪); કાં તો એ **બ્રહ્મમુખ** છે અથવા **ગુહમુખ** છે. (૨) ખીજું, ‘પાશ્વનાથ-ચરિત’ની પ્રશરિતમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે કર્તાએ આ કાવ્યની રચના શ્રીમાલી જ્ઞાતિના દેહક અને એના પુત્ર પાલકાચુની—જે પણ કવિ હતો—વિનંતી ઉપરથી કરી હતી; દેહક એ આચુહિલવાક પાટણના રાજાઓ કુમાર-પાળ અને અજ્યપાળના એક દરબારી વર્ધમાનનો પુત્ર હતો.^{૧૮૦} કુમારપાળ ઈ. સ. ૧૧૭૪ માં મરણ પામ્યો^{૧૮૧} તથા એની પછી અજ્યપાળ ગાદીએ આવ્યો જેનું ઈ. સ. ૧૧૭૭ માં ખૂન થયું હતું.^{૧૮૨} હવે જો માણિક્ય-ચન્દ્રે અજ્યપાળના એક દરબારીના પુત્ર અને પૌત્રની વિનંતીથી લખ્યું હોય (પૌત્ર પણ પુખ્ત વયનો હોવો જોઈએ, કેમકે માણિક્યચન્દ્રે એનો નિર્દેશ **પ્રજ્ઞાવતા સત્કવિપુલ્કવેન** એ પ્રમાણે કર્યો છે) તો એ સ્પષ્ટ છે કે એમના ગ્રન્થો અજ્યપાળ કરતાં ઠીક ઠીક આ તરફના હોવા જોઈએ. દેખીતું છે કે એ ગ્રન્થોની રચના ઈ. સ. ૧૨૨૦ (‘પાશ્વનાથચરિત’ ના રચનાવર્ષ) આસપાસ થઈ હોવી જોઈએ.

વસ્તુપાળ સાથે માણિક્યચન્દ્રનો સંપર્ક

૧૩૦. (૩) ત્રીજું, વસ્તુપાળ સાથે માણિક્યચન્દ્ર ગાઢ સંપર્કમાં આવ્યા હતા એમ ખંતાવતો વિશ્વાસપાત્ર ઐતિહાસિક પુરાવો છે. જિનભદ્ર-કૃત સમકાલીન (પેરા ૧૧૭) ‘પ્રખન્ધાવલિ’ (ઈ. સ. ૧૨૩૪) અનુસાર, માણિક્યચન્દ્ર જ્યારે ખંભાત પાસેના વટકૂપ(વડવા)માં રહેતા હતા ત્યારે વસ્તુપાળે એમને પોતાની પાસે આવવા નિમંત્રણ આપ્યું હતું.^{૧૮૩} માણિક્યચન્દ્રે ખીજાં કાર્યોના શેકાણને લીધે નિમંત્રણ સ્વીકાર્યું નહોતું.^{૧૮૪}

૧૮૦. પિટર્સન, ઉપર્યુક્ત

૧૮૧. ઝોંગે, પુ. ૧, ભાગ ૧, પૃ. ૧૯૪

૧૮૨. એ જ, પૃ. ૧૯૫

૧૮૩. પુપ્રસં, પૃ. ૬૩-૬૪; વળી એ જ, પૃ. ૭૬-૭૭

૧૮૪. વચ (૭-૯૯ થી ૧૧૩) અનુસાર, વસ્તુપાળે પોતાની એક સંઘ-ચાત્રામાં જોડાવા માણિક્યચન્દ્રને નિમંત્રણ આપ્યું હતું, પણ તેઓ ‘સંકેત’ ના લેખનકાર્યમાં શેકાયેલા હોવાથી આવી શક્યા નહોતા; તેમણે પોતાના કોઈ શિષ્યને પણ મોકલ્યો નહોતો.

આથી ખિન્નઈને વસ્તુપાળે માણિક્યચન્દ્રને એક-કટાક્ષગર્ભિત એક શ્લોક મોકલ્યો, જેમાં **વટકૂપ** શબ્દ ઉપર શ્લેષ કરીને તેણે માણિક્યચન્દ્રને ડૂવા-માંના દેડકા સાથે સરખાવ્યા. માણિક્યચન્દ્રે એવા જ કટાક્ષમય શ્લોકમાં એનો જવાબ આપ્યો. આથી આચાર્ય પોતાની પાસે આવે એ માટે વસ્તુપાળે ખંભાતમાંની તેમની પૌષ્ઠશાળામાંથી હસ્તપ્રતો અને ખીજી વસ્તુઓ ખસેડીને એક સ્થળે મુકાવી દીધી. એટલે આચાર્ય આવીને મંત્રીને મળ્યા અને કહ્યું : “ સંઘના ધુરીણુ એવા તમે વિઘ્નમાન હોવા છતાં અમારી પૌષ્ઠશાળામાં આ ઉપદ્રવ શાથી ?” મંત્રીએ રિમતપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો : “ પૂજ્યનું આગમન નહોતું થતું એ જ કારણે. ” પછી મંત્રીએ આચાર્યને બધું પાછું આપ્યું, અને એમનું જાહેર સન્માન કર્યું.^{૧૮૫} એ જ ‘પ્રખન્ધાવલિ’ પ્રમાણે, વસ્તુપાળના એક મિત્ર અને સમકાલીન યશોવીર(પેરા ૯૨)ના સંપર્કમાં પણ માણિક્યચન્દ્ર હતા.^{૧૮૬} હવે, જે આપણે ‘મંદિત ’નું રચનાવર્ષ ઈ. સ. ૧૧૬૦ માનીએ તો ગંભીર કાલવ્યુત્ક્રમનો દોષ ઉત્પન્ન થશે, કેમકે એ વર્ષમાં વસ્તુપાળનો જન્મ પણ થયો નહોતો. ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૨૧૦ કે ૧૧૯૦ નું વર્ષ એ ઐતિહાસિક પ્રમાણે સાથે સુસંગત છે.

૧૩૧. પ્રખન્ધો ઉપરથી જાણાય છે કે વસ્તુપાળ અને માણિક્યચન્દ્રના સંબંધો શરૂઆતમાં પરસ્પરને અનુકૂળ નહોતા, પણ ધીરે ધીરે તેઓ પરસ્પરની નજીક આવ્યા હતા અને વસ્તુપાળે હસ્તપ્રતો આદિ પૂરાં પાડીને માણિક્યચન્દ્રની સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં અગત્યની સહાય કરી હતી. વસ્તુપાળની પ્રશંસાના માણિક્યચન્દ્રકૃત કેટલાક શ્લોકો પ્રખન્ધોમાં ઉદ્કૃત થયેલા છે.^{૧૧૭}

અન્ય કવિઓ અને વિદ્વાનો હરિહર સાથેની મદનની સ્પર્ધા

૧૩૨. ઉપર જેમની વાત કરી છે એ બધા કવિપંડિતો ઉપરાંત ખીજી પણ એવા અનેક કવિઓ અને વિદ્વાનો હતા, જેઓ વસ્તુપાળના સંપર્કમાં આવ્યા હતા અને એની પાસેથી એક અથવા ખીજી રીતે આશ્રય પામ્યા હતા. એમને વિશેના પરંપરાગત વૃત્તાન્તો પ્રખન્ધોમાં સચવાયા છે, અને તેઓના જીવન વિશે એમાં તપાસ કરતાં એ કાળના સાહિત્યિક વાતાવરણનું પણ કેટલુંક દર્શન થાય છે. આવા કવિઓમાં એક મદન નામે હતો. ‘પ્રખન્ધ-કોશ’ના ૧૪મા પ્રખંધમાં જેનું જીવન વર્ણવ્યું છે એ દિગંબર મદ્દર્શિત્થી

^{૧૮૫.} વચ (૭-૬૨ થી ૧૧૩) અનુસાર વસ્તુપાળે પોતાના પુસ્તકાલય-માંથી માણિક્યચન્દ્રને બધાં મહત્વનાં શાસ્ત્રોની એક એક નકલ ભેટ આપી હતી.

^{૧૮૬.} પુપ્રસં, પૃ. ૫૦

^{૧૮૭.} એ જ, પૃ. ૬૪ અને ૭૭

એને અભિન્ન ગણવાનો પ્રયાસ ડો. ભાંડારકરે કર્યો છે. ૧૮૮ ને કે આ માત્ર એક તર્ક જ છે, અને એ માટેનો કોઈ ઐતિહાસિક પુરાવો નથી. સંવત ૧૨૯૮ (ઇ. સ. ૧૨૪૧)માં શત્રુઞ્ચ ઉપર કોતરાયેલા એક લેખમાં (જુઓ ટિપ્પણુ ૧૧૫) એ પ્રશસ્તિપદિકાના કર્તા તરીકે પ્રાગ્વાટ જ્યંતના પુત્ર મદનનો ઉલ્લેખ છે, પણ તે ઉપર્યુક્ત મદન હશે કે ખીજો કોઈ એ નિશ્ચય-પૂર્વક કહી શકાય એમ નથી. ‘પુરાતન-પ્રખન્ધ સંગ્રહ’ નોંધે છે કે વસ્તુ-પાળની સભામાં મદન અને હરિહર (પેરા ૮૦-૮૪) નામે બે કવિઓ હતા તેઓ પરસ્પર ખૂબ મત્સર કરતા હતા, આથી વસ્તુપાળે પોતાના દૌવારિકને આજ્ઞા કરી હતી કે “જ્યારે આ બેમાંથી એક પંડિત અંદર હોય ત્યારે ખીજને પ્રવેશ કરવા દેવો નહિ.” પણ એક વાર મંત્રીની સાથે હરિહર વિદ્યાવિનોદ કરતો હતો ત્યારે મદન આવી પહોંચ્યો; અને તેણે કહ્યું—

હરિહર પરિહર ગર્વં કવિરાજગજાઙ્કુશો મદનઃ ।

એ સાંભળીને હરિહરે તુરત પ્રત્યુત્તર આપ્યો—

મદન વિમુદ્રય વદનં હરિહરચરિતં સ્મરાતીતમ્ ॥

પછી એમના વાદનો અંત લાવવા માટે મંત્રીએ વિનોદમાં કહ્યું : “જે શીઘ્રકવિવધી સો કાવ્યો રચી કાઢે એને હું મહાકવિ કહું.” એટલે મદને નારિયેળના વર્ણુનનાં સો કાવ્ય રચ્યાં; હરિહર માત્ર સાઠની રચના કરી શક્યો; એટલે મંત્રીએ કહ્યું કે “હરિહર તો હાર્યા.” આથી કોઈ ગામડિયા વણકરે વણેલાં પુષ્કળ ગામઠી વસ્ત્રો અને રાણીઓને પહેરવા લાયક, લાંબે સમયે વણાયેલ એકાદ કીમતી વસ્ત્ર વચ્ચેનો ભેદ પાડતો એક શ્લોક તત્કાલ કહીને હરિહરે એમ બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો કે કવિતાના વિષયમાં પ્રમાણુનું નહિ, પણ ગુણુનું મહત્ત્વ છે—

રે રે ગ્રામકુવિન્દ કન્દલયતા વસ્ત્રાણ્યમૂનિ ત્વયા

ગોણીવિભ્રમભાજનાનિ બહુશઃ સ્વાત્મા કિમાયાસ્યતે ।

અપ્યેકં રુચિરં ચિરાદભિનવં વાસસ્તદાસૂચ્યતાં

યન્નોઙ્ઙન્તિ કુચસ્થલાત ક્ષણમપિ ક્ષોણીભૂતાં વલ્લભાઃ ॥

આ સાંભળી મંત્રીએ હર્ષથી બનેનેનો સત્કાર કર્યો. ૧૮૯ ‘પુરાતન-પ્રખન્ધ-સંગ્રહ’ આપેલી હકીકતોને કૃષ્ણકૃત ‘સુભાષિતરત્નકોશ’નું અનુમોદન મળે છે, કેમકે હરિહર અને મદનની સ્પર્ધા સૂચવતા શ્લોકો એમાં ઉદ્કૃત થયેલા છે. ૧૯૦

૧૮૮. ભાંડારકર, રિપોર્ટ ૪, પૃ. ૭૭

૧૮૯. પુત્રસં, પૃ. ૭૭

૧૯૦. ભાંડારકર, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૫૭

પાલહણપુત્ર, ચાચરિયાક અને અન્ય કવિ પંડિતો

૧૩૩. જયપાલે આશુ ઉપર ઈ. સ. ૧૨૩૧ માં મન્દિરો બંધાવ્યાં એ ઘટના વર્ણવતો અપભ્રંશ 'આશુરાસ' ઈ. સ. ૧૨૩૩ (સં. ૧૨૮૯)માં રચનાર, પોતાને પાલહણપુત્ર તરીકે ઓળખાવતો એક કવિ થઈ ગયો. દેખીતી રીતે જ વસ્તુપાળના સંપર્કમાં આવેલા કવિઓમાંનો એ એક હોવો જોઈએ. ચાચરિયાક નામે એક વિદ્વાન વસ્તુપાળના સમયમાં દૂર દેશથી ઘોળકા આવ્યો હતો; એની વાણી સાંભળવા માટે ઉદયપ્રભસૂરિ પણ વેશપલટો કરીને જતા હતા. વસ્તુપાળ એ હજાર દ્રમ્મ પ્રીતિદાન આપીને એનો જાહેરમાં સત્કાર કર્યો હતો.^{૧૯૨} આમાં ચાચરિયાક નામને હું વિશેષ નામ નહિ, પણ સામાન્ય નામ સમજું છું. સં. ચત્વર > પ્રા. ચત્વર > ગુજ. ચાચર-ચોગાનમાં કથા કરે તે, વ્યાસ, એવો એનો અર્થ થઈ શકે. આ ચાચરિયાકને હરદેવ નામે શિષ્ય હતો એને પણ 'ચાચરિયાક' કહેવામાં આવ્યો છે, એથી એ શબ્દના ઉપર મેં સૂચવેલા અર્થને પુષ્ટિ મળે છે. આ હરદેવે રામાયણની કથાનું ગાન કરીને આશાપલ્લીના લોકોને મુગ્ધ કરી દીધા હતા.^{૧૯૨} પિપ્પલાચાર્ય નામના એ વક્તાઓ-કથાકારોએ તેજપાળ અને અનુપમા આગળ મહાસતી ચન્દન-બાલાના ચરિત્રનું ગાન કરી, એમને પ્રસન્ન કરીને ચોવીસ હજાર દ્રમ્મ મેળવ્યા હતા.^{૧૯૩} આ ઉપરાંત બીજા અનેક કવિઓ અને ભાટચારણોનાં નામ આપણને મળે છે-વામનરથલીના યશોધર,^{૧૯૪} માધવ,^{૧૯૫} કૃષ્ણનગરનો કમલાદિત્ય,^{૧૯૬} શંકરસ્વામી,^{૧૯૭} દામોદર,^{૧૯૮} વિકલ,^{૧૯૯} પ્રભાસપાટણનો વૈરિસિંહ,^{૨૦૦} જ્યંતિસિંહ અથવા જયદેવ,^{૨૦૧} ઇત્યાદિ. આ બધા વિવિધ પ્રકારે વસ્તુપાળના સંપર્કમાં આવેલા હતા અને યાત્રા, વિજય, કવિસલા અથવા સત્કારસમારંભ જેવા વિવિધ પ્રસંગોએ એમણે કહેલાં કાવ્યો કે શ્લોકો

૧૯૧. પુપ્રસં, પૃ. ૭૬

૧૯૨. એ જ, પૃ. ૭૮

૧૯૩. એ જ, પૃ. ૭૫

૧૯૪. એ જ, પૃ. ૬૨

૧૯૫. એ જ. પૃ. ૬૨

૧૯૬. પ્રકો, પૃ. ૧૨૦

૧૯૭. વચ ૪-૭૩૬, ૭૩૭

૧૯૮. એ જ, ૬-૮૧

૧૯૯. એ જ, ૬-૩૬૪

૨૦૦. એ જ, ૮-૩૪૪

૨૦૧. પ્રચિ, પૃ. ૧૦૩; ઉત, પૃ. ૭૬

પ્રયન્ધોમાં સચવાયાં છે. એમને વસ્તુપાળે ત્રિપુલ પ્રીતિદાન આપ્યાં હતાં.

વસ્તુપાળનાં કુટુંબી જનોની કાવ્યરચના

૧૩૪. વસ્તુપાળનાં કેટલાંક કુટુંબી જનોએ કાવ્યરચના કરી હોવાની હકીકત પ્રયન્ધોમાં આપેલી છે એ નોંધવું અહીં રસપ્રદ થશે. કેટલાક શ્લોકો તેજપાળના આપવામાં આવ્યા છે; ૨૦૨ એમાં આણુ ઉપર યશોવીરનો સત્કાર કરતાં તેણે કહેલો શ્લોક ખાસ નોંધપાત્ર છે. ૨૦૩ તેજપાળની વિદુષી પત્ની અનુપમા જેને સર્વદર્શનોના અનુયાયીઓ પ્રત્યેના સમભાવને કારણે 'પદ્-દર્શનમાતા' તરીકે ઓળખવામાં આવતી હતી તેનો ઉલ્લેખ એક 'કંકણુ-કાવ્ય' (સ્ત્રીની રચના ?) કરનાર તરીકે થયો છે, અને 'કંકણુકાવ્ય' તરીકે ગણાયેલો એ શ્લોક પણ પ્રયન્ધમાં આપેલો છે. ૨૦૪ વસ્તુપાળનો પુત્ર જયંતસિંહ અથવા જૈત્રસિંહ, જે આપણે અગાઉ જ્ઞેયું તેમ (પૈરા ૧૧૭ અને ૧૨૬), વિદ્યાવિલાસી હતા તેણે પોતાના પિતાના અવસાનકાળે કહેલો શ્લોક એક કરનાં વધારે પ્રયન્ધોમાં આપવામાં આવ્યો છે. ૨૦૫ એક પ્રકારના સાહિત્યિક વાતાવરણમાં ભાઈરેલી વ્યક્તિઓ પોતે કવિ ન હોય તોપણ અમુક વિશિષ્ટ પ્રસંગ કે પરિસ્થિતિના સ્પર્શથી કાવ્યરચના કરી શકે એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. એ રીતે પ્રયન્ધોમાં આપેલી આ હકીકતો વિશે સંદેહ કરવાનું કારણ નથી.

અજ્ઞાતનામા કવિઓ

૧૩૫. આ ઉપરાંત ખીજ અનેક એવા કવિઓ હતા, જેમનાં નામ જાણવામાં નથી, પણ જેમણે વિવિધ પ્રસંગોએ કહેલા વસ્તુપાળના સ્તુતિ-શ્લોકો પ્રયન્ધોમાં સચવાયા છે. અજ્ઞાતનામા કવિઓના આવા પ્રશસ્તિ-શ્લોકોની સંખ્યા કદાચ એક સો કરતાં પણ વધારે થવા જાય છે; એ સર્વના રચયિતાઓને વસ્તુપાળે જુદી જુદી રીતે ઉત્તેજન આપ્યું હતું તથા એમને ત્રિપુલ પ્રીતિદાન અપાયાં હતાં એવી નોંધ પ્રયન્ધોમાં વારંવાર કરવામાં આવી છે. આ કવિઓમાં સંખ્યાબંધ ભાટયારણો પણ હતા, જેમણે અપભ્રંશ દુહાઓમાં પોતાના આશ્રયદાતાની સ્તુતિ કરી છે. ૨૦૬ અપભ્રંશ અને જૂની ગુજરાતીમાં મુક્તકો અને મુભાષિતોની રચના માટે દુહો એ સૌથી વધુ પ્રચલિત છંદ હતા એ જાણીતું છે.

૨૦૨. 'પુમસં', પૃ. ૭૦; પ્રકા, પૃ. ૧૦૨

૨૦૩. વચ, ૮-૨૧૦

૨૦૪. 'પુમસં', પૃ. ૬૩; વળી કુટુંબી પૃ. ૭૦

૨૦૫. વચ, ૮-૪૮૦

૨૦૬. ઉદાહરણ તરીકે જુઓ 'પુમસં', પૃ. ૬૩-૬૪; ઉત, પૃ. ૭૯.

विलाग त्रीने
संस्कृत साहित्यमां इणो

પ્રકરણ ૬

મહાકાવ્ય

૧૩૬. વસ્તુપાળના સાહિત્યમંડળનો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તથા એમાંના કવિપંડિતોના જીવનવૃત્તની દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કર્યા પછી તેમણે સંસ્કૃત સાહિત્ય-માં આપેલા ઠાળાનો આપણે વિચાર કરીએ એ માટે કવિપંડિતોએ રચેલી સાહિત્યકૃતિઓની સમાલોચના કરવી જરૂરી છે. પ્રકાર અનુસાર એ સાહિત્ય-ના વિભાગો પાડીને આ સમાલોચના કરવાનું સગવડભર્યું થશે. સૌ પહેલું આપણે મહાકાવ્ય લઈએ.

મહાકાવ્યનાં લક્ષણો

૧૩૭. મહાકાવ્ય (‘મોટું વર્ણનાત્મક કાવ્ય’) એ સંસ્કૃત સાહિત્યનું કદાચ સૌથી વધુ લોકપ્રિય સ્વરૂપ છે અને અશ્વઘોષના સમયથી અથવા તેનીયે પહેલાંથી સેંકડો કવિઓએ એ પ્રકારની રચના કરી છે. લોકપ્રિયતા પરત્વે એની કંઈક તુલનામાં ઊભો રહી શકે એવો પ્રકાર માત્ર નાટકનો છે. ‘કાવ્યા-દર્શ’માં દંડીએ (ઇ. સ. ૬૦૦ આસપાસ) મહાકાવ્યનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યાં છે: “ સર્ગબંધ તે મહાકાવ્ય છે. તેનું લક્ષણ કહું છું. આશિષ, નમસ્કાર કે વસ્તુનિર્દેશ એ તેનો મુખ્યબંધ છે. ઇતિહાસની કથા ઉપર રચાયેલું અથવા બીજું જેમાં સત્પુરુષોનો આશ્રય હોય તેવું (‘સદાશ્રય’) ચતુર્વર્ગના દ્વલવાળું, ચતુર અને ઉદાત્ત નાયકવાળું, નગર, સમુદ્ર, પર્વત, ઋતુ, ચન્દ્ર સૂર્યના ઉદય વગેરેનાં વર્ણનોથી તેમજ ઉદાનક્રીડા, જલક્રીડા, મધુપાન અને રતોત્સવથી, તેમ વળી વિપ્રલંભ, વિવાહ તથા કુમારના જન્મ અને ઉદયનાં વર્ણનોથી, તેમ મંત્રણા, દૂત, પ્રયાણ, યુદ્ધ અને નાયકના અભ્યુદયથી અલંકૃત, અસંક્ષિપ્ત, ચાલુ રસ અને ભાવવાળું, બહુ લાંબા નહિ એવા સર્ગોવાળું, શ્રવ્ય વૃત્તોવાળું, યોગ્ય સંઘિઓવાળું, બંધે જ લિન્ન વૃતાન્તવાળું (અર્થાત્ જેના પ્રત્યેક સર્ગને અંતે લિન્ન વૃત્ત આવે છે એવું), લોકનું રંજન કરે તેવું અને સારા અલંકારવાળું કાવ્ય કલ્પથી પણ વધુ ટકે એવું થાય છે.”

૧. ‘રામાયણ’ અને ‘મહાભારત’થી ભેદ દર્શાવવા માટે ‘મહાકાવ્ય’ નું આ રીતે શાબ્દિક ભાષાન્તર કર્યું છે. ‘રામાયણ’ અને ‘મહાભારત’ માટે વીર-કાવ્ય (Epic) શબ્દ વાપરી શકાય.

૨. ‘કાવ્યાદર્શ’, ૧-૧૪ થી ૧૯. ઉપરનું ભાષાન્તર શ્રી. ડોલરરાય માંકડનું છે (જુઓ ‘સંદેશ’ દ્વીપોત્સવી અંક, સં. ૨૦૦૬, પૃ. ૨૭). મહાકાવ્યની બીજી બે વિગતવાર વ્યાખ્યાઓ માટે જુઓ રુદ્રટનો ‘કાવ્યાલંકાર’ ૧૬-૭ થી ૧૮ અને ‘સાહિત્યદર્પણ’, ૬-૩૧૫ થી ૩૨૫.

૧૩૮. આ વ્યાખ્યામાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે, મહાકાવ્ય ઇતિહાસકથાને આધારે અથવા પરંપરાથી ઊતરી આવેલી કથાને આધારે રચાય છે. અથવા દંડીએ કહ્યું છે તેમ, ‘સદાશ્રય’ અર્થાત્ સત્પુરુષોના વૃત્તાન્તને આધારે રચાયું હોય અથવા અર્વાચીન અર્થમાં ઐતિહાસિક વસ્તુ ધરાવતું હોય. સંસ્કૃતનાં મોટા ભાગનાં મહાકાવ્યો ઇતિહાસકથા અથવા પૌરાણિક વસ્તુના આધારે રચાયેલાં છે. અર્વાચીન અર્થમાં ઐતિહાસિક કહી શકાય એવા વિષયો ઉપર લખાયેલાં મહાકાવ્યો તો તુલનાએ પછીના સમયમાં મળે છે. પણ આપણી સાહિત્યરુચિ વ્યાખ્યાએ ભારતને પરિચિત એવા પૌરાણિક પુરુષોની કથાઓને આધારે વિકસેલી હતી, અને ઇતિહાસકાળમાં થયેલા, મુકાબલે ઓછા જાણીતા વીર પુરુષો જેમાં નાયક તરીકે આવે છે એવાં મહાકાવ્યો પ્રમાણમાં મર્યાદિત પ્રસિદ્ધિ જ પામી શક્યાં. આયું સર્વસામાન્ય વલણ હોવા છતાં ભારતના કેટલાક પ્રદેશોમાં—ખાસ કરીને ગુજરાતમાં— ઐતિહાસિક ઘટનાઓ અને વ્યક્તિઓ પરત્વે ઠીક ઠીક સંખ્યામાં મહાકાવ્યો રચાયાં છે, અને પ્રમાણમાં લોકપ્રિય પણ થયાં છે. જે ઐતિહાસિક મહાકાવ્યોની આ પ્રકરણમાં આપણે સમાલોચના કરવાના છીએ એઓની પૂર્વે ગુજરાતમાં એ પ્રકારની રચનાઓમાં હેમચન્દ્રકૃત ‘દ્વાયાશ્રય’ કાવ્યો (પેરા ૨૪) છે, તથા એની પછી ગણપતિ વ્યાસકૃત ‘ધારાધ્વસ’ જેનો ઉલ્લેખ નાનાકની પ્રશસ્તિમાં (પેરા ૮૮), જ્યસિંહસૂરિનું ‘કુમારપાલચરિત’ મહાકાવ્ય (ઈ. સ. ૧૩૬૭), પ્રતિષ્ઠા સોમનું ‘સોમસૌભાગ્ય’ (ઈ. સ. ૧૪૬૮), દેવવિમલનું ‘હીરસૌભાગ્ય’ (ઈ. સ. નો ૧૭ મો સૈકા) અને ખીલ રચનાઓ છે; અને કેટલાંક ઐતિહાસિક ચરિત્રોને પણ સગવડભરી રીતે આ કોટિમાં મૂકી શકાય. મહાકાવ્યના પ્રકરણમાં વસ્તુપાળના સાહિત્યમંડળનો ફાળો ચાર ઐતિહાસિક મહાકાવ્યોનો અને બ્રાહ્મણ અથવા જૈન પુરાણકથા વિશેનાં કેટલાંક મહાકાવ્યોનો છે. ઐતિહાસિક અને પૌરાણિક મહાકાવ્યોની સમાલોચના જુદી જુદી કરવી સગવડભરી થશે.

મહાકાવ્યોના પ્રશિષ્ટ નમૂનાઓનો ગુજરાતમાં અભ્યાસ

૧૩૯. આ કૃતિઓની સમાલોચના કરતી વખતે આપણે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે કાલિદાસાદિમાં મળે છે એવી પ્રથમ પંક્તિની કવિતાની અપેક્ષા આપણે એમાં ન રાખીએ તોપણ તેઓની સાહિત્યિક સિદ્ધિ નગણ્ય નથી, કેમકે પ્રશિષ્ટ કાવ્યસાહિત્યના ગાઢ અધ્યયનના પરિપાકરૂપ આ રચનાઓ છે. અગાઉ આપણે જોયું તેમ, મધ્યકાલીન ગુજરાતમાં જીવંત વિદ્યાપ્રવૃત્તિ

હતી અને કાલિદાસ, ભટ્ટિ, ભારવિ, માઘ અને પાછળથી શ્રીહર્ષ જેવા પ્રશિષ્ટ કવિઓની રચનાઓનો અહીં ઉત્સાહપૂર્વક અભ્યાસ થતો હતો તથા એ ઉપર ટીકા ટિપ્પણુ રચાતાં હતાં,^૩ અને એથી ઊછરતા કવિઓને પોષણ મળતું હતું, નાટકના પ્રેમીઓમાં હર્ષનાં નાટકો અને મુરારિનું ‘અનર્ધરાઘવ’ ખૂબ લોકપ્રિય હતાં. આમ છતાં, જે રચનાઓની આપણે અહીં સમાલોચના કરીશું તે પ્રાચીન પ્રશિષ્ટ કવિઓની રચનાનું અનુકરણ માત્ર નથી. શૈલી, વર્ણનો અને વિષયોની બાબતોમાં એમને પ્રાચીનતર કાવ્યોમાંથી પ્રેરણા મળેલી છે, પણ એમનું પોતાનું અલગ વ્યક્તિત્વ છે અને કટલાક દાખલાઓમાં તે આપણને એવાં સુંદર કાવ્યો મળે છે કે જેઓને મધ્યકાલીન સંસ્કૃત કવિતાના સર્વોત્તમ નમૂનાઓમાં ગણી શકાય.

ઐતિહાસિક મહાકાવ્યો

સોમેશ્વરકૃત ‘કીર્તિકૌમુદી’

૧૪૦. ઐતિહાસિક મહાકાવ્યોનો વિચાર કરતાં સૌ પહેલાં આપણે સોમેશ્વરનું ‘કીર્તિકૌમુદી’ લઈએ. અગાઉ જોઈએ છે તેમ, વાઘેલાઓના તથા વસ્તુપાળના ઇતિહાસને લગતા સમકાલીન મૂળ ગ્રન્થોમાં તે મુખ્ય છે.^૪ નવ સર્ગનું એ મહાકાવ્ય છે, અને એમાં બધા મળીને ૭૨૨ શ્લોકો છે. પહેલા સર્ગમાં ધર્મના ચાર યાત્રિકો પહેરેગીર જેવા વિષ્ણુના ચાર હાથને સ્મરીને કવિ શિવ અને સરસ્વતીને વંદન કરે છે. પછી તે કવિપ્રશંસા કરે છે અને તેમાં વાલ્મીકિ, વ્યાસ, કાલિદાસ, માઘ, ભારવિ, બાણુ, ધનપાલ, બિહ્લણુ, હેમચન્દ્ર, નીલકંઠ અને પ્રહ્લાદન એ કવિઓની પ્રશંસાના શ્લોકો આપે છે. વસ્તુપાળના સાહિત્યમંડળના કવિઓમાં નરચન્દ્ર, વિજયસેન, સુલટ અને યશોવીરની તેણે પ્રશંસા કરી છે. પછી થોડા શ્લોકોમાં સર્જનોની પ્રશંસા અને દુર્જનોની નિંદા કરીને સોમેશ્વર કહે છે કે વસ્તુપાળનું કુલ, ઉદારતા, સંમાન, ઉત્તમ આચાર, ડહાપણુ, દયા, ન્યાય અને પોતામાં (અર્થાત્ સોમેશ્વરમાં) ભક્તિ જોઈને પોતે એને વિશેનું કાવ્ય લખવા પ્રેરાયો છે, અને મંત્રીના ગુણ ગાવાને પોતાની ગિરા જાણે કે ઉતાવળી થાય છે (શ્લોક ૪૪-૪૭). પછી કવિ અણુહિલવાડ પાટણનું વર્ણન આપે છે, જે અલંકાર-

૩. સંસ્કૃત પંચકાવ્યો ઉપર ગુજરાતમાં રચાયેલી ટીકાઓ માટે જુઓ ભાવિ, પૃ. ૨, પૃ. ૨૬૭ થી આગળ; પુ. ૪૧૭ થી આગળ; પુ. ૩, પૃ. ૨૫ થી આગળ.

૪. ‘કીર્તિકૌમુદી’ ના વસ્તુપરિચય માટે જુઓ ‘જૈન સત્યપ્રકાશ’ માર્ચ ૧૯૫૦—મારો લેખ ‘સોમેશ્વરકૃત કીર્તિકૌમુદી.’

પૂર્ણ હોવા છતાં ગુજરાતની રાજધાનીની જાહેરાતલાક્ષીને ખ્યાલ આપી શકે એટલું વિગત-ભરપૂર છે. ખીજ અનેક હકીકતો સાથે કવિએ સહસ્ર-લિંગ સરોવરની તથા એને કિનારે આવેલા કાર્તિસ્તંભની નોંધ લીધી છે (શ્લોક ૭૧-૮૧).

૧૪૧. ખીજ સર્ગમાં મૂળરાજથી માંડી ઘાળકાના વાઘેલા લવણુ-પ્રસાદ અને તેના પુત્ર વીરધવળ સુધીના ગુજરાતના રાજ્યોનો ઇતિહાસ આપ્યો છે. મૂળરાજ, ચામુંડ, વલ્લભરાજ, દુર્લભરાજ, ભીમ, કર્ણ, જ્ય-સિંહ સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ, અજયપાળ, મૂળરાજ ખીજ અને ભીમદેવ ખીજની રાજક્રાય કારકિર્દીની તથા એમનાં પરક્રમેની થોડીક કવિત્વમય પંકિતઓમાં કવિ વાત કરે છે (શ્લોક ૧-૬૩), અને વાઘેલા વંશના મૂળ પુરુષ ધવલ અને ગુજરાતના ચૌલુક્ય રાજ્યને દઢ બનાવવામાં ફાળો આપનાર એના પુત્ર અણોરાજ સુધી આવે છે. અણોરાજના પુત્ર લવણુપ્રસાદ અને પૌત્ર વીરધવલનો વૃત્તાન્ત સ્વાભાવિક રીતે જ કવિ વધારે વિસ્તારથી આપે છે. એમણે વસ્તુપાળ અને તેજપાળને પોતાના મંત્રીઓ તરીકે પસંદ કર્યા હતા. લવણુપ્રસાદે પોતાના ખડ્ગથી નડુલના સ્વામીને હણ્યો હતો. એના સુરાજ્યમાં ચૌરીનું નામ નહોતું; માત્ર એ પોતે જ શત્રુ રાજ્યોની કાર્તિનું હરણુ કરતો હતો. એનો પુત્ર વીરધવલ પોતાના પિતાની આકૃતિનું એટલું સામ્ય ધરાવતો હતો કે જાણે દર્પણમાં પડેલું એનું પ્રતિબિંબ ન હોય ! (શ્લોક ૬૬-૭૭) એક વાર પ્રભાતે નિદ્રામાંથી જાગીને લવણુપ્રસાદે રાત્રિએ પોતાને આવેલા સ્વપ્નની વાત કહેવા માટે પુરોહિત સામેશ્વરદેવને (અર્થાત્ કવિને) ખેલાવ્યો. પુરોહિતે આવીને આશીર્વાચન ઉચ્ચાર્યાં અને તે આસન ઉપર બેઠો, એટલે પુત્ર વીરધવલને સાથે રાખીને લવણુપ્રસાદે સ્વપ્ન કહેવા માંડ્યું (શ્લોક ૮૩-૮૬) : “ રાત્રે હું કેલાસ પર્વત ઉપર ચડ્યો અને ત્યાં પ્રત્યક્ષ શિવની પૂજા કરી. શિવની પૂજા સંપૂર્ણ કરીને હું સમાધિમાં લીન થયો ત્યાં ચન્દ્ર જેવા મુખવાળી, રાકા જેવા સૌન્દર્યવાળી, શ્વેત વસ્ત્રોમાં સજ્જ થયેલી, શ્વેત તિલકવાળી અને હાથમાં શ્વેત માળા ધારણુ કરેલી એક સ્ત્રીને મેં જોઈ. આશ્ચર્ય પામીને મેં પૂછ્યું કે ‘ તું ડોણુ છે? કોની છે? અને અહીં કેમ આવી છે?’ તેણે ઉત્તર આપ્યો કે ‘ હે વીર ! હું ગુર્જર રાજ્યની લક્ષ્મી છું અને શત્રુઓથી અત્યંત દુઃખી થયેલી છું. અરે ! એ ગુર્જરેન્દ્રો અને કુંબરેન્દ્રો શત્રુઓ વડે હણાઈ ગયા છે, જેમના ભુજામાં અને દંતોમાં મારો નિવાસ હતો. આજે જે બાલ અથવા મૂર્ખ રાજા રાજ્ય કરે છે એ શત્રુ-સૈન્યોને ખાળવાને સમર્થ નથી. એના મંત્રીઓ કે માંડલિકોમાં ક્રમ કે પરાક્રમ

કશું નથી. હું કે જે એમના સ્વામીની સ્ત્રી છું એની પણ તેઓ કામના કરે છે. સુધર્મરૂપી કવચથી જેણે મારું રક્ષણ કર્યું હતું એ પુરોહિત આમશર્મા વિદ્યમાન નથી. જેણે પોતાની મંત્રશક્તિથી વિરોધી ક્ષત્રિયોને વશ કર્યા હતા એ મુંજલનો પુત્ર પણ નથી. શત્રુઓના હસ્તીઓની ગંધ પણ જે સહન કરી શકતો નહોતો એ રાષ્ટ્રકૂટવંશનો પ્રતાપમલ્લ પણ નથી. મારા પોતાના માણસોએ જ મારી હલકી દશા કરી છે; એક માત્ર જગદેવને જ કારણે ગુર્જરપુરીમાં શત્રુઓ પેસી શક્યા નથી. ગુર્જર દેશની રાજધાનીમાં રાત્રે દીવા પણ થતા નથી, રાત્રે ફરતાં હાથનગારાંથી જે પુરી ગાજી રહેતી તેમાં શિયાળવાં શબ્દ કરે છે. વૃક્ષો ભાંગી પડવાથી આ નગરી જાણે કે મુંડિત અને કિલ્લો પડી જવાથી જાણે કે કુંડલવિહીન થઈ ગઈ છે. તારા પુત્ર વીરધવલ સહિત તું મારું રક્ષણ કર.' આમ બોલીને એ દેવીએ શ્વેત માળા મારા કંઠમાં પહેરાવી અને મારી નિદ્રાની સાથે તે પણ ક્યાંક ચાલી ગઈ. હવે કહો કે આનો અર્થ શો." લવણુપ્રસાદની આ વાત સાંભળીને સોમેશ્વરે કહ્યું કે "રાજ! તમને ધન્ય છે. શ્રી પોતે જ તમને વરવા માટે આવી છે, માટે એનો સ્વીકાર કરો અને ઉત્તમ મંત્રીઓની નિમણૂક કરો."

૧૪૨. આ રૂપકપ્રધાન વર્ણન એમ સૂચવે છે કે દુર્વ્યયસ્થા દૂર કરવા માટે તથા રાજનું રક્ષણ કરવા માટે અણુહિલવાડના રાજકારોબારની લગામ લવણુપ્રસાદે પોતાના હાથમાં લીધી હતી. આજ રૂપક થોડા ફેરફારો, અલંકરણો અને ઉમેરાઓ સાથે 'સુકૃતસંકીર્તન' અને 'વસન્તવિલાસ' જેવાં ખીજાં સમકાલીન કાવ્યોમાં તથા 'પ્રખન્ધકાશ' અને 'વસ્તુપાલચરિત' જેવા પછીના સમયના પ્રખન્ધાત્મક ગ્રન્થોમાં નજરે પડે છે. ખરી વસ્તુ એ હોઈ શકે કે ભીમદેવના શત્રુઓનો નાશ કરવા માટે લવણુપ્રસાદ અને વીરધવલે કૂટનીતિ સમેત અનેક ઉપાયો અજમાવ્યા હશે, એથી ગુર્જર રાજલક્ષ્મીના હિતમાં આ બધા ઉપાયોને ન્યાય ઠરાવવાનો પ્રયત્ન સોમેશ્વર અને ખીજા સમકાલીન કવિઓએ કર્યો હશે, જેને પાછળના લેખકો પણ અનુસર્યા જણાય છે.

૧૪૩. ત્રીજા સર્ગમાં ચંડપથી માંડીને વસ્તુપાળના પૂર્વ પુરુષોનો વૃતાન્ત કવિ આપે છે અને વસ્તુપાળના પુત્ર જૈત્રસિંહનો તથા તેજપાળના પુત્ર લાવણસિંહનો ઉલ્લેખ કરીને એ વંશાવળી પૂરી કરે છે (શ્લોક ૧-૫૦). લવણુપ્રસાદ કાર્યકુશળ મંત્રીઓની નિમણૂક કરવા ઇચ્છતો હતો, અને તેણે વસ્તુપાળ-તેજપાળને તેડાવ્યા અને એમને મંત્રી તરીકે નીમવાની પોતાની ઇચ્છા જણાવી. વસ્તુપાળે આ ઇચ્છાનો સ્વીકાર કર્યો અને લવણુપ્રસાદે

બંને ભાઈએને મંત્રીમુદ્રા મુપરત કરી. ચોથા સર્ગમાં કવિ કહે છે કે આ નિયુક્તિ પછી વસ્તુપાળને ખંભાત મોકલવામાં આવ્યો; ત્યાં એણે અરાજકતા દૂર કરી, રાજવહીવટ સુન્યવસ્થિત કર્યો (પેરા ૪૯), અને દેશમાં શાન્તિ પ્રસરી રહી. એવામાં દેવગિરિના યાદવ રાજ સિંહણે ગુજરાત ઉપર હુમલો કર્યો, પણ એને લવણુપ્રસાદે પાછો હટાવ્યો. લાટનો રાજ શંખ, જે ખંભાત ઉપર પોતાનું આધિપત્ય હોવાનું ગણ્યુતો હતો તેણે વસ્તુપાળ પાસે દૂત મોકલ્યો અને એને પોતાની સેવા સ્વીકારવા આગ્રહ કર્યો. પણ વસ્તુપાળે એનો જડબાતોડ જવાબ આપ્યો, અને દૂત પાછો ફર્યો, પાંચમા સર્ગમાં વસ્તુપાળ અને શંખ વચ્ચેના ભવાનક યુદ્ધનું વર્ણન છે. એમાં બંને પક્ષના સંખ્યાબંધ પરાક્રમી યોદ્ધાઓ મરાયા, અને છેવટે પોતાના રણાસલા સૈન્ય સાથે શંખને નાસી જવું પડ્યું. છઠ્ઠા સર્ગમાં વસ્તુપાળના પરાક્રમથી અને શત્રુના પરાજયથી આનંદિત થયેલા ખંભાતના નાગરિકોએ કરેલા ઉત્સવનું વર્ણન છે. પ્રત્યેક ઘર ધાતુરસથી લીંપાયું, ઠેર ઠેર સ્વસ્તિકા થયા, વાદિત્રાના નાદ સંભળાયા અને કેટલી સ્ત્રીઓ મંગલ ગીત ગાવા લાગી, દેવાલયોમાં વિશેષ પૂજા થઈ, રાજમાર્ગો સુશોભિત થયા અને વધૂજનોએ વિશેષવેશ પહેર્યા (શ્લોક ૨-૩). ખંભાતની સીમમાં એકલ્લવીરા માતાના મંદિરમાં મોટા સમારંભ થયો. ત્યાં માતાનાં દર્શન કરવા માટે વસ્તુપાળ ગયો ત્યારે એ વિજયી વીરનું દર્શન કરવા માટે રાજમાર્ગો ઉપર સ્ત્રીપુરુષોની ભારે ભીડ થઈ. દેવીની પૂજા કર્યા પછી મધ્યાહ્નવેળાએ પાસેના કીડોદાનમાં મંત્રી પ્રવેશ્યો, અને ત્યાં કવિઓ સાથે ગાંધી શરૂ થઈ. કેટલાક કવિઓએ તેના કુલની, કેટલાકે દાનની અને કેટલાકે એના અન્ય ગુણોની પ્રશંસા કરી. કર્ણ જેવા દાનેશ્વરી વસ્તુપાળના કર્ણ કવિઓની વાણીથી પવિત્ર થયા, અને તેણે ઉદાર હસ્તે દાન આપીને એમનાં હૃદયોમાં પ્રમોદનો સંચાર કર્યો. આ પ્રમાણે કવિઓની વાણીરૂપી સુધાથી સંચાતા વસ્તુપાળે ગ્રીષ્મ ઋતુનો મધ્યાહ્ન ઉદાનમાં ગાંધો અને મંધ્યાકાળે તે સ્વગૃહે આવ્યો (શ્લોક ૪૯-૫૬).

૧૪૪. સૂર્યોદય અને પ્રણયકંલિનાં પરંપરાગત પદ્ધતિનાં અલંકારપ્રચુર વર્ણનોથી સાતમો સર્ગ રોકાયેલો છે. આઠમા સર્ગને ‘પરમાર્થવિચાર’ નામ આપવામાં આવ્યું છે. પ્રભાતે સ્નાન પછી મંત્રી તીર્થંકરની પૂજા કરીને ધ્યાનમાં બેઠો અને પછી જીવનનું શ્રેય વિચારી યાત્રાએ નીકળવાનો તેણે નિર્ણય કર્યો એ આઠમા સર્ગનો વિષય છે. નવમો સર્ગ સંઘયાત્રાના વર્ણનથી રોકાયેલો છે. સંખ્યાબંધ હાથી, ઘોડા, બળદ, ગેટ, રથ અને દૈનિક ઉપયોગની સર્વ જરૂરી વસ્તુઓ સાથે શુભ દિવસે સંઘ નીકળ્યો. સંઘની સાથે ઘણા

નોકરો પણ લેવાયા. જન્મની પાસે વાહન નહોતું એમને વાહન અપાયું, દ્રવ્ય નહોતું એમને દ્રવ્ય અપાયું, અને વસ્ત્રો નહોતાં એમને વસ્ત્ર અપાયાં. માર્ગમાં આવતાં સર્વ નગરોમાં સંઘનો યોગ્ય સત્કાર કરવામાં આવ્યો હતો. સંઘમાંનાં સ્ત્રીપુરુષો જિનેશ્વરની સ્તુતિનાં ગીત ગાતાં હતાં અને માર્ગમાં આવતાં મંદિરોમાં જિનમૂર્તિઓની પૂજા કરતાં હતાં. શત્રુજયના શિખર ઉપર પહોંચીને મંત્રીએ કપડી યજ્ઞની પૂજા કરી. ત્યાં તેણે નેમિનાથ અને પાર્શ્વનાથનાં સુંદર મંદિરો કરાવ્યાં, અને પાર્શ્વનાથના મંદિરના સભામંડપમાં પોતાના પૂર્વજો, ભાઈઓ અને મિત્રોની અશ્વારોહી મૂર્તિઓ કઠાવી, અને ઉનાળામાં પણ જેમાં પાણી રહે એવું સુંદર સરોવર એ પર્વતની પાસે કરાવ્યું (શ્લોક ૩૧-૩૬). ત્યાં બેત્રણ દિવસ રોકાઈને (શ્લોક ૩૭) પર્વતક (ગિરનાર) પર્વત ઉપર ગયા અને ત્યાં નેમિનાથના મંદિરમાં પ્રવેશીને સુગંધી પદાર્થોથી દેવની પૂજા કરી, જેથી આખો પર્વત સુવાસિત થઈ રહ્યો. રાજકાર્યોની ચિન્તા ભૂલીને વસ્તુપાળે ત્યાં ઘણા દિવસ ગાળ્યા (શ્લોક ૬૯). પછી પ્રભાસ પાટણ જઈને તીર્થંકર ચન્દ્રપ્રભને વંદન કર્યાં, ભક્તિપૂર્વક સોમનાથની પૂજા કરી, અને યાચકોને દાન આપતાં આપતાં તે ઘોળકે પાછો ફર્યો. ત્યાં પ્રત્યેક માર્ગ ઉપર નગરની સ્ત્રીઓ મંત્રીનું દર્શન કરવા માટે એકત્ર થઈ, કેમકે પૂર્વે સેંકડો વાર જોયા છતાં પ્રિયદર્શનની તૃપ્તિ થતી નથી. નગરમાં આવીને વસ્તુપાળે પોતાના ઇન્દ્ર જેવા સ્વામીના ચરણમાં નમસ્કાર કર્યા અને સંઘનાં યાત્રાળુઓનો સત્કાર કરીને એમને વિદાય આપી (શ્લોક ૭૭). કહ્યું જેવો દાનેશ્વરી વસ્તુપાળ પોતાનું બંદી-પ્રોક્ત યશોગાન સાંભળતાં સાંભળતાં, 'જય પામે' એવાં આશીર્વાચન ઉચ્ચારીને સોમેશ્વર આ કાવ્યની સમાપ્તિ કરે છે (શ્લોક ૭૮).

૧૪૫. આમ એક સમકાલીન નાયકનાં યશોગાન ગાવા માટે 'કૃતિ-કૌમુદી'ની રચના થઈ છે, પણ મહાકાવ્યનાં શાસ્ત્રોક્ત લક્ષણો અણીશુદ્ધ જાળવીને એ રચાયું છે. એક ઐતિહાસિક પુરુષના જીવનને આધારે ('સદાશ્રયે') એ લખાયું છે, અને એનો નાયક ચતુરોદાત છે. આ કાવ્યમાં સોમેશ્વરે સરળ અને પ્રાસાદિક વૈદર્ભી રીતિનો પ્રયોગ કર્યો છે, જે પ્રસ્તુત સ્થાનોએ

૫. આ કથન નોંધપાત્ર છે, કેમકે અત્યારે જૈન યાત્રાળુઓ શત્રુજય ઉપર રાત રોકાતાં નથી. સુસં. (૬-૪૩) અનુસાર, શત્રુજય ઉપર વસ્તુપાળ આઠ દિવસ રોકાયો હતો. આ વિધાનને 'વસ્તુપાલચરિત' અનુમોદન આપે છે (૪એ, પુ. ૩૧, પૃ. ૪૮૯, ટિપ્પણ). ગમે તેમ, પણ એ દિવસોમાં યાત્રાળુઓ પર્વત ઉપર જ કેટલીક રાત્રિઓ ગાળતાં.

ઉચિત ભવ્યતા પણ ધારણુ કરે છે. શ્લેષનો પ્રયોગ એમાં જવલ્લે જ થયો છે, અને એ સમયની સંસ્કૃત કવિતામાં સામાન્ય રીતે પ્રચલિત કૃત્રિમતાથી એ મુક્ત છે. સ્પષ્ટ રીતે, સોમેશ્વર કાલિદાસને પ્રતીકરૂપ ગણે છે, અને ઓછામાં ઓછું તેનું એક કાવ્ય-‘કૃત્તિકૌમુદી’-એવું છે જે કાલિદાસ, ભારવિ અને માઘની પછી રચાયેલા સંસ્કૃત કવિતાના સૌથી પ્રસિદ્ધ નમૂનાઓ સાથે માનભેર ઊભું રહી શકે. ‘સુરથોત્સવ’ મહાકાવ્યના પહેલા સર્ગમાં કાલિદાસની કવિતા માટેનો પ્રેમ તેણે નીચેના શબ્દોમાં વ્યક્ત કર્યો છે-‘શ્રીકાલિદાસની વાણીનો વિચાર કર્યા પછી ખીજ ડોઠના કાવ્યમાં મારી મતિ રમતી નથી; પારિજાતનો ત્યાગ કરીને ભમરાઓનો સમૂહ શું સિન્ધુવારના મુખમાં આનંદ પામે ખરો?’^{૧૬} ‘કૃત્તિકૌમુદી’ના ખીજ સર્ગમાં ગુર્જર રાજલક્ષ્મીનો આત્મ-વૃતાન્ત, એ ‘રઘુવંશ’ (૧૬-૪ થી ૨૪)માંનો એ જ પ્રકારનો વૃતાન્ત, જેમાં ઉદ્વસ્ત અયોધ્યાનગરી કુશ રાજને કુશવતીમાંથી રાજધાની પાછી અયોધ્યામાં લઈ જવાની વિનંતી કરે છે, એનું અનુકરણ નહિ તો સ્પષ્ટ રીતે અનુરણુ છે એ ધ્યાનમાં રાખીએ ત્યારે કાલિદાસ વિશેનું સોમેશ્વરનું ઉપર્યુક્ત કથન સૂચક બની જાય છે. ‘કૃત્તિકૌમુદી’માંના ‘કેટલાંક વર્ણનો એવા ઉચ્ચ સાહિત્યિક ગુણુવાળાં છે કે સંસ્કૃત કવિતાના સર્વોત્તમ નમૂનાઓ સાથે એની તુલના થઈ શકે. અણુહિલવાડ, સહસ્ત્રલિંગ સરોવર અને કૃત્તિસ્તંભનું વર્ણન (૧-૪૭ થી આગળ), આપદ્મચરત ગુર્જરાજલક્ષ્મીનો વિલાપ (૨-૮૭ થી આગળ), વસ્તુપાળ ખંભાતના હાકિમ તરીકે ગયો ત્યારે ત્યાં થયેલો એનો સત્કાર (૨-૭ અને ૮) અને શંખનો પરાજય થતાં નાગરિકોએ કરેલો ઉત્સવ (૬-૨ થી આગળ); વસ્તુપાળના દર્શન માટે ત્વરા કરતી સ્ત્રીઓનું વર્ણન (૬-૧૬ થી આગળ), જે અશ્વઘોષ, કાલિદાસ અને માઘમાં આવતાં એ પ્રકારનાં વર્ણનોની યાદ આપે છે; ચન્દ્રોદયનું આહ્વાદક વર્ણન (૭) અને મંઘયાત્રાનું વિગતભરપૂર વર્ણન (૯) એ આ પ્રકારનાં કેટલાંક ઉદાહરણુ છે. વસ્તુપાળ અને લવણુપ્રસાદનો ટૂંકો સંવાદ (૩-૫૯ થી આગળ) એ ‘શિશુપાલવધ ’ અને ‘કિરાતાજુનીય ’-ના પ્રારંભમાં મળે છે એવા, રાજનીતિની મહત્વની ચર્ચા કરતા સત્વશીલ કાવ્યમય સંવાદનું ઉદાહરણુ છે.

૧૪૬. અહીં ‘કૃત્તિકૌમુદી’માંથી થોડાક શ્લોક ટાંકવાનું ઉચિત થઈ પડશે. સોમેશ્વરની કાવ્યકલાનો કંઈક ખ્યાલ એ શ્લોકો આપી શકશે.

विदाहरणु तरीके, सहस्रसिंघना किनारे जिला करेला सडेद आरसना कीर्ति-
स्तंभनुं ऐकश्लोकी वर्णन—

यस्योच्चैः सरसस्तीरे राजते रजतोज्ज्वलः ।

कीर्तिस्तम्भो नभोगङ्गाप्रवाहोऽवतरन्निव ॥ (१-७५)

अने लीभेदेवना राज्याभां अणुलिलवाडनी द्याज्जनक दशानुं राजलक्ष्मीये
करेनुं वर्णन—

मुण्डेव खण्डितनिरन्तरवृक्षखण्डा

निष्कुण्डलेव दलितोज्ज्वलवृत्तवप्रा ।

द्वारादपास्तविषया विधवेव दैन्य-

मभ्येति गुर्जरधराधिपराजधानी ॥ (२-१०४)

कार्यकुशल मंत्रीयो नीमवा माटे लवणप्रसाद समक्ष सोमेश्वरनी दलील-

दृष्यद्भुजाः क्षितिभुजः श्रियमर्जयन्ति

नीत्या समुन्नयति मन्त्रिजनः पुनस्तान् ।

रत्नावलि जलधयो जनयन्तु किन्तु

संस्कारमत्र मणिकारगणः करोति ॥ (२-११३)

राजनीतिभां न्यायी रीते वर्तवानी राज्ज भातरी आपे तो ज पेते
मंत्रीपदनी जवाणदारी स्वीकारवा तैयार छे ऐवुं वस्तुपाणनुं कथन—

पुरस्कृत्य न्यायं खलजनमनाहत्य सहजा-

न्नरीन्निर्जित्य श्रीपतिचरितमाश्रित्य च यदि ।

समुद्धर्तुं धात्रीमभिलषसि तत्सैष शिरसा

धृतो देवादेशः स्फुटमपरधा स्वस्ति भवते ॥ (३-७७)

शंभना आक्रमणुथी गुर्जरभूमिभां पेदा थयेल लयनुं हृष्यह वर्णन—

श्रुतसिद्धनसैन्यसिंहनादप्रसरा गुर्जरराजराजधानी ।

हरिणीव हरिन्मुखावलोकं चकितान्तःकरणा मुहुश्चकार ॥

गृहमारभते न कोऽपि कर्तुं कुरुते कोऽपि न संग्रहं कणानाम् ।

स्थिरतां क्वचनापि नैति चेतः परचक्रागमशङ्कया प्रजानाम् ॥

अवधीरितधान्यसंचयानां बहुमानः शकटेषु मानवानाम् ।

विपदासुदये हि दुर्निवारे शरणं चक्रभृदेव देहभाजाम् ॥

समुपैति यथा यथा समीपं रिपुराजध्वजिनी मदात्तदानीम् ।

परतः परतस्तथा तथासौ जनता जातभयोच्छ्रया प्रयाति ॥

(४-४३ थी ४६)

सरल पणु अर्थवाडक रीतिअे आलेआयेलुं अंलातनी प्रगना
उत्सवतुं वणुं—

गृहे गृहे धातुरसानुलेपाः समन्ततः स्वस्तिकपङ्क्तिमन्तः ।

विरेजिरे त्वर्यरवानुकूलाः कुलाङ्गनामङ्गलगीतयश्च ॥

बभूव देवेषु विशेषपूजा राजन्यमार्गेषु विशेषशोभा ।

विशेषहर्षः पुरपूरुषेषु विशेषवेषश्च वधूजनेषु ॥ (१-२ अने ३)

सुन्दर कवित्वमय अर्थान्तरन्यासे—

त्रैलोक्यदीपके देवे लोकान्तरमुपेयुषि ।

तमस्तान्तमभूद्विश्वं कः सुखी महदापदि ॥

गते भानौ स्थिते ध्वान्ते पद्मिन्या साधु मीलितम् ।

दुरीक्ष्य महतामापदसतामुन्नतिश्च यद् ॥ (१-१५ अने १६)

श्रेढीक काव्यमय उत्प्रेक्षाओ—

क्व गतः सविता ध्वान्तमेतदप्यागतं कुतः ।

एवं सविस्मयेव द्यौः स्फारतारमवैक्षत ॥ (७-१८)

नीरन्ध्रेणान्धकारेण रोदसी संपुटीकृते ।

अथोद्घाटयितुं कोऽपि प्रवृत्त इव पूर्वतः ॥ (७-२४)

रोहिणीरमणं वीक्ष्य रागादागतमन्तिके ।

सस्मितेव तदुद्घोतदम्भादभवदिन्द्रदिक् ॥ (७-२६)

आचिर्बभूव पूर्वस्मादद्रेश्चन्द्रः शनैः शनैः ।

तदीयैस्तटमाणिक्यकिरणोर्धैरिवारुणः ॥ (७-२८)

भाषिक्य ळेलां स्त्रीओनां कुंडणी तुलना उल्लवस ताडपत्रमां
लआयेला काणा अक्षर साथे करवामां अेक प्रकारनी वास्तविकता छे—

ताडपत्रश्रिया न्यस्तनीलाश्मगणवर्णया ।

पुस्तिकेव चकास्ति स्म काचित् कामविपश्चितः ॥ (७-५३)

शरद्वस्तुतुं वणुं, ले अतावे छे के लांयां वृत्तो उपर पणु सोमेश्वरतुं

असाधारणु प्रभुत्व छे—

स्वच्छं वारि निवारितामरधनुर्व्योम व्यपेताम्भसः

पाथोदाः समदाः सितच्छद्वधूराशाः सकाशाः पुरः ।

भाति स्म प्रथयन्नहंप्रथमिकां तेजस्विषूतेजितः

श्यामाभोधरभस्मनेव शशभृद्विक्कामिनीदर्पणः ॥ (८-७१)

यात्राना प्रारंल पूर्वे वस्तुपाणता मुअमां मुकावेलां श्रेढीक अर्थ-

मर्ल सुभाषितोभांनां अे—

પિત્રાદૈરુપમુક્તા યા પુત્રાદૈરપિ ભોક્ષ્યતે ।

કામયન્તે ન તાં સન્તો ગ્રામવેશ્યામપિ શ્રિયમ્ ॥ (૮-૩૫)

અન્ધા एव धनान्धाः स्युरिति सत्यं तथा हि ये ।

अन्योक्तेनाध्वना गच्छन्त्यन्यहस्तावलम्बिनः ॥ (૮-૩૭)

અને તે છેવટે નિર્ણય ઉપર આવે છે કે ધર્મ એ જ જીવનમાં એક માત્ર આધાર છે—

विधौ विध्यति सक्रोधे वर्म धर्मः शरीरिणाम् ।

स एवं केवलं तस्मादस्माकं जायतां गतिः ॥ (૮-૫૬)

અરિસિંહકૃત ‘સુકૃતસંકીર્તન’

૧૪૭. અરિસિંહકૃત ‘સુકૃતસંકીર્તન’ એ વસ્તુપાળનાં જીવન અને કાર્યોને વિશેનું ઐતિહાસિક મહાકાવ્ય છે. એનું નામ સૂચવે છે તેમ, વસ્તુપાળનાં સુકૃતોના ગુણગાન અર્થે તે રચાયું છે. જેમ ‘કીર્તિકૌમુદી’ વસ્તુપાળના જીવનના રાજકીય અંગ ઉપર વધારે ભાર મૂકીને એને વર્ણવે છે એમ ‘સુકૃતસંકીર્તન’ એનાં ધાર્મિક કાર્યો અને અન્ય સંસ્કૃત્યોને પ્રમાણમાં મહત્ત્વ આપે છે. આ પ્રમાણે આ બે મહાકાવ્યો પરસ્પરનાં પૂરક છે. એ દૃષ્ટિએ જ બે સમકાલીન કવિઓએ એ બે કાવ્યોની રચના કરી હોય એ સંભવિત છે.

૧૪૮. ‘સુકૃતસંકીર્તન’માં અગિયાર સર્ગ અને કુલ ૫૫૩ શ્લોકો છે. પહેલા સર્ગમાં અણુહિલવાડમાં પ્રથમ રાજ્ય કરનાર યાપોતકટ અથવા યાવડા વંશના રાજ્યોની વંશાવલિ આપી છે અને એ પછી અણુહિલવાડનું વર્ણન આવે છે. ચૌલુક્ય અને વાઘેલા યુગમાં ગુજરાતમાં રચાયેલાં મંખ્યાળખ અંતિહાસિક કાવ્યો પૈકી માત્ર ‘સુકૃતસંકીર્તન’ અને ઉદયપ્રભસૂરિકૃત ‘સુકૃતકીર્તિકલ્પેલિની’ એ બે જ એવાં છે કે જે યાવડાઓનો ઉલ્લેખ કરે છે; હેમચન્દ્ર કે જેમણે ગુજરાતનો રીતસરનો ઇતિહાસ ‘દ્વાચાશ્રય’ કાવ્યમાં આલેખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તેઓ પણ યાવડાઓ વિશે મૌન રાખે છે. એનું કારણ કદાચ એ હોય કે વનરાજ અણુહિલવાડનો સ્થાપક હતો અને તેથી એ નગર આસપાસના નાનકડા પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય કરનાર યાવડા વંશને ગૌણ મહત્ત્વનો રાજ્યવંશ ગણવામાં આવતો હતો. અરિસિંહે યાવડા વંશના આઠ રાજ્યો—વનરાજ, યોગરાજ, રત્નાદિત્ય, વૈરિસિંહ, ક્ષેમરાજ, ચામુંડ, રાહડ અને ભૂલટનાં નિર્દેશ કર્યો છે.^૭ એમાંના પ્રત્યેક

૭. ઉછીર્ણ લેખોમાં યાવડાઓ વિશેનો પહેલવહેલો ઉલ્લેખ કુમારપાળના સં. ૧૨૦૮ (ઈ. સ. ૧૧૫૨) ના વડનગના લેખમાં મળે છે. અણુહિલવાડના સ્થાપક

વિશે કર્તાને કંઈ ખાસ કહેવાનું નથી, સિવાય કે વનરાજ વિશે કહ્યું છે કે અણુહિલવાડમાં પંચાસરા પાર્શ્વનાથનું મંદિર બંધાવ્યું હતું (૧-૧૦), જેનો પાછળથી વસ્તુપાળે જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો (૧૧-૨).^૮ ખીજો સર્ગ ચૌલુક્ય વંશનો ઇતિહાસ આપે છે, અને મૂળરાજથી શરૂ કરીને ભીમદેવ ખીજના સમય સુધી કવિ આવે છે. રાજ્યના પ્રદેશો માંડલિકાએ બળપૂર્વક પચાવી પાડ્યા હોવાથી ભીમદેવ અતિચિન્તાતુર હોવાનું કવિ વર્ણવે છે.

૧૪૯. ત્રીજા સર્ગને ‘મંત્રિપ્રકાશ’ નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ સર્ગમાંના વર્ણન સાથે ‘કૃતિકૌમુદી’ના ખીજ સર્ગમાં સોમેશ્વરે આપેલું વર્ણન સરખાવાએ તો બંને વચ્ચે તોંધપાત્ર તફાવત જણાશે. સોમેશ્વરના વર્ણન પ્રમાણે, ગુર્જર રાજલક્ષ્મી લવણપ્રસાદના સ્વપ્નમાં આવી, અને ભીમદેવના નબળા કારભારમાં ગુર્જરાતના રાજ્ય ઉપર આવેલી આપત્તિ દૂર કરવા તેણે લવણ-પ્રસાદને વિનંતિ કરી. એ દેવીના આદેશને માન આપીને લવણપ્રસાદ અને વીરધવલે અણુહિલવાડની કૃતિ પુનઃ સ્થાપિત કરવાનું કામ માથે લીધું. વસ્તુપાળ અને તેજપાળને તેમણે મંત્રીઓ તરીકે નીમ્યા. સોમેશ્વરના વર્ણનમાં આવતા પૌરાણિક અને આલંકારિક પદ્ધતિના ઉમેરા બાદ કરીએ તો, એમાંની મુખ્ય વાત આટલી છે. આ જ વસ્તુને અરિસિંહે જુદી રીતે રજૂ કરી છે : રાજા કુમારપાળ (જે વાઘેલા વંશના પ્રથમ પુરુષ અર્જુરાજનો માસીનો દીકરો હતો) એક દેવતારૂપે ભીમદેવના સ્વપ્નમાં આવ્યો (૩-૧ થી આગળ) અને લવણપ્રસાદને પોતાના સર્વેશ્વર તરીકે નીમવાની એને આજ્ઞા કરી (૩-૨૩), જેથી રાજ્યના શત્રુઓનો નાશ થાય અને ભીમદેવ પોતાની સમૃદ્ધિ પાછી પ્રાપ્ત કરી શકે. ભીમદેવે પોતાની સલામાં લવણ-વનરાજ ચાવડા વિશેનો પહેલો સાહિત્યિક ઉલ્લેખ (‘ સમરાધ્યચક્રહા’ આદિના કર્તા, ચાકિનીમહાનરાસુ નું હરિભદ્રસૂરિથી ભિન્ન, જુઓ પેરા ૧૬-૧૭) હરિભદ્રસૂરિનું અપભ્રંશ ‘ નેમિતાહચરિહ’ (સં. ૧૨૧૬ = ઈ. સ. ૧૧૬૦) ની પ્રસસ્તિમાં છે (જુઓ ૨. છા. પરીખ ‘ કાવ્યાનુશાસન ’, પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૦૩). પછીના સમયમાં રચાયેલા ગ્રંથોમાં આપેલી ચાવડા રાજ્યોની વંશાવલિ અને એમના રાજ્ય-કાળનાં વર્ષોમાં ઠીક ઠીક તફાવત છે, અને ચાવડા વંશની આનુપૂર્વી હલ પૂરેપૂરી નિશ્ચિત થયેલી જણાય નાહિ. આ પ્રશ્નની સાધાર ચર્ચા માટે જુઓ પ્યુલર ઇએ, પુ. ૩૧, પૃ. ૪૮૧-૮૨; અને સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં શ્રી. રામલાલ યુનીલાલ મોદીના નિબંધ ‘ ચાવડાઓની વંશાવલિ. ’ શ્રી. મોદીનો લેખ ‘ રા. ચુ. મોદી લેખસંગ્રહ ’ માં ગ્રંથસ્થ થયો છે.

૮. વચ, ૭-૬૬

પ્રસાદને સર્વેશ્વર તરીકે નીમ્યો અને વીરધવલને પોતાના યુવરાજ તરીકે ઓળખાવ્યો (૩-૩૭ થી ૩૯).^૯ લવણપ્રસાદે ભીમદેવને વિનાંતિ કરી કે સર્વેશ્વરનું કાર્ય યોગ્ય રીતે કરવા માટે પોતાની પાસે એવા મંત્રીઓ હોવા જોઈએ, જેઓ શાસ્ત્રમાં અને શસ્ત્રમાં, ધનમાં અને પ્રધન(યુદ્ધ)માં એક-સરખા નિપુણ હોય (૩-૪૩). રાજ્યે થોડી વાર વિચાર કરીને કહ્યું કે 'આ માટે વસ્તુપાળ અને તેજપાળની સેવાઓ હું તમને આપીશ;' અને એ પછી એ બન્નેને વીરધવલના મંત્રીઓ તરીકે કામ કરવાની આજ્ઞા કરી (૩-૪૪ થી ૬૦).^{૧૦}

૧૫૦. આ પ્રમાણે વસ્તુપાળની મંત્રીપદપ્રાપ્તિ વર્ણવ્યા પછી એથા સર્ગમાં અરિસિંહ એનાં સુકૃતો ઉપર આવે છે. વસ્તુપાળની સહાયથી વીર-ધવલે 'અઘિધમેખલા મેદિની' ઉપર વિજય કર્યો. પછી, પોતાના ભાઈ તેજપાળની સૂચનાથી વસ્તુપાળે પોતાના યુરુને ઉપદેશ સાંભળીને તે અનુ-સાર સુકૃત્યો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો (૪-૧૪ થી ૨૬). અહીં કવિ મહેન્દ્ર-સૂરિથી માંડી વિજયસેનસૂરિ સુધીના નાગેન્દ્રગચ્છના આચાર્યોની પદાવલિ આપે છે, જેઓ ચંડપના સમયથી એના કુટુંબના કુલયુરુઓ હતા (૪-૧૫ થી ૨૬). વસ્તુપાળ વિજયસેનસૂરિ પાસે ગયો, એમના સદ્ગુણો સાંભળ્યો, અને એ પછી શત્રુજય અને ગિરનારની મોટી સંઘયાત્રાએ નીકળવાનું તેણે નક્કી કર્યું (૪-૩૩ થી ૪૪). પાંચમો સર્ગ યાત્રાની તૈયારીઓ વર્ણવે છે (૫-૧ થી ૬). 'કીર્તિકૌમુદી'ના નવમા સર્ગમાંના આ પ્રકારના વર્ણન સાથે તેને સરખાવી શકાય. માર્ગમાં માંદાંની સારવાર કરી શકાય એ માટે જરૂરી ઔષધો સાથે વૈદ્યોને પણ લેવામાં આવ્યા હતા (૫-૨ થી ૪). વસ્તુપાળે જતે જુદા જુદા ઉપાશ્રયોમાં જઈને યાત્રાએ આવવા માટે સાધુઓને નિમંત્ર્યા (૫-૬). મંઘમાં જનાર કેટલાક પ્રસિદ્ધ આચાર્યોનાં નામ પણ આપવામાં આવ્યાં છે. નરચન્દ્રસૂરિ, વાયડ ગચ્છના 'કલાસ્પદ' જિનદત્તસૂરિ,^{૧૧} સંકે-

૯. ગૃહાણ ત્રિગ્રહોદગ્રસર્વેશ્વરપદં મમ ।

યુવરાજોઽસ્તુ મે વીરધવલો ધવલો ગુણૈઃ ॥

(સુસં, ૩-૩૬)

૧૦. આહૂય તૌ સ્વયં પ્રાહ નમન્મૌલી સહોદરૌ ॥

યુવાં નરેન્દ્રવ્યાપારપારાવારૈરુપારગૌ ।

કુહતાં મન્ત્રિતાં વીરધવલસ્ય મદાક્રુતેઃ ॥

(સુસં, ૩-૫૮ અને ૫૯)

૧૧. જુઓ પૈરા ૧૦૧, પાદટિપ્પણ.

રક ગચ્છના શાન્તિસૂરિ,^{૧૨} અને 'ગલ્લકલોકભાસ્કર'—ગલ્લક જ્ઞતિના સૂર્ય^{૧૩} વર્ધમાનસૂરિ^{૧૪} એમાં હતા (૫-૧૦ થી ૧૩). શત્રુજયની તળેટીમાં સંઘ આવી પહોંચ્યો ત્યાં પાંચમો સર્ગ પૂરો થાય છે.

૧૫૧. છઠ્ઠો સર્ગ સૂર્યોદયના આલંકારિક વર્ણનથી રોકાયેલો છે. સાતમો સર્ગ પહાડ ઉપર સંઘનું ચડાણ અને ખીજે દિવસે સવારે થયેલો ઉત્સવ વર્ણવે છે. કપર્દી યક્ષને નમસ્કાર કરીને વસ્તુપાળ આદિનાથના મુખ્ય મન્દિર આગળ ગયો અને યાત્રાળુઓ પણ એને અનુસર્યાં. ત્યાં બહારથી પ્રણામ કરીને વસ્તુપાળે ગિરંધરની સ્તુતિ કરી (૮-૨૬ થી ૩૩). પછી પવિત્ર થઈને તેણે સંગીત અને નૃત્યપૂર્વક મન્દિરમાં પ્રવેશ કરી, કસરના જળથી મૂર્તિને સ્નાન કરાવ્યું, કરતૂરીથી અંગરાગ કર્યો અને પુષ્પો ચડાવ્યાં. શત્રુજય ઉપર આઠ દિવસ રહ્યા પછી મંત્રી ત્યાંથી નીચે ઊતર્યો અને ગિરનાર જ્યાંને ઉત્સુક થયો. ગિરનાર ઉપર નેમિનાથની અને પ્રભાસપાટણમાં સોમનાથની યાત્રા મંત્રીએ કરી એ આઠમા સર્ગમાં વર્ણવ્યું છે. ગિરનાર ઉપર પણ તે આઠ દિવસ રહ્યો. પર્વતના ઢોળાવ ઉપર વસ્તુપાળે સમકાલે છ ઋતુઓની શોભા જોઈ એનું વર્ણન નવમા સર્ગમાં કરીને મહાકાવ્યમાં આવશ્યક એવું એક પરંપરાગત લક્ષણ કવિ ઉમેરે છે.

૧૨. શાન્તિસૂરિ એ જબાલિપુરના મંત્રી યશોવીરના ગુરુ હતા (પંચ ૯૪). યશોવીરે બંધાવેલાં મન્દિરોમાં મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા આ આચાર્યને હસ્તે થઈ હતી (પ્રાજ્ઞલેસં, નં. ૧૦૮-૧૦૯).

૧૩. વર્ધમાનસૂરિ એ ગલ્લક જ્ઞતિના ગુરુ હોય એમ જણાય છે. 'સ વર્ધમાનાભિધસૂરિશેખરસ્તતોઽવલદ્ ગલ્લકલોકમાસ્કરઃ સુસં', ૫-૧૩). વલભી સં. ૯૨૭ (ઈ. સ. ૧૨૪૬)ના વેરાવળના એક શિલાલેખ પ્રમાણે, ગલ્લક જ્ઞતિના શ્રેષ્ઠી મૂલે પ્રભાસપાટણમાં ગોવર્ધનની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી (ગુચ્છલે, નં. ૨૫૦ અ). 'ગલ્લક' શબ્દને કાનડી અને તેલુગુ ભાષાના 'ગોલ્લ' (ભરવાડ) શબ્દ સાથે વખતે કંઈ સંબંધ હોય. જન આગમોની ટીકાઓમાં ગોલ્લ દેશનો ઉલ્લેખ અનેક વાર આવે છે, અને ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યનો ગુરુ ચાણક્ય ગોલ્લ દેશના ચણક ગામનો રહેવાસી હતો એવી હકાકત એક સ્થળે છે ('અભિધાનરાજેન્દ્ર', ભાગ ૨, પૃ. ૧૦૧૧). પણ આ પ્રદેશ કયાં આવ્યો હશે એ નિશ્ચયપૂર્વક કહેવાનું સાધન નથી. ગલ્લક જ્ઞતિ મૂળ એ પ્રદેશમાંથી આવી હોય એમ કહાય બને.

૧૪. વર્ધમાનસૂરિ એ વૃદ્ધ ગચ્છના આચાર્ય હતા (વચ, ૮-૬૦૩). એમનો ઉપદેશ સાંભળીને વસ્તુપાળે ઉત્તર ગુજરાતમાં સંજેશ્વરની યાત્રા કરી હતી (વચ, ૭-૨૮૪ થી ૨૯૭). પુષ્પસં પણ એમનો અનેક વાર ઉલ્લેખ કરે છે (પૃ. ૬૮, ૮૩, ૯૫, ૧૧૯).

૧૫૨. ગિરનારથી ઘોળકા સુધીની મંઘની વળતી મુસાફરી દસમા સર્ગમાં વર્ણવેલી છે. ગિરનાર ઉપરથી નીચે જીતર્યા પછી વસ્તુપાળે યાત્રાળુઓને જમાડયા તથા એમને પ્રીતિદાનો આપ્યાં. પછી ત્યાંથી આગળ વધી શુભ દિને ઉત્સવપૂર્વક વામનસ્થલીમાં પ્રવેશ કર્યો, કેમકે અગાઉ જૈન મંઘોને એ નગરમાં પ્રવેશવાનો નિષેધ હતો (૧૦-૬). વીરધવલના સાળાએ સાંગણુ અને ચામુંડના વિરોધને કારણે (પેરા ૫૨) કદાચ એ નિષેધ હશે. મંઘ જ્યારે ઘોળકા નજીક પહોંચ્યો ત્યારે રાણા વીરધવલ અને ઘણા નાગરિકા એનો સત્કાર કરવા માટે આવ્યા. વસ્તુપાળ, તેજપાળ અને વીરધવલ, ‘ત્રિપુરુષ-રૂપમાં સ્થિત શિવની જેમ’ (૧૦-૧૧) અંદીજનોનાં સ્તુતિવાક્યો (૧૦-૧૪ થી ૨૯) અને દર્શનોત્સુક યુવતિઓનાં આનંદવાક્યોની (૧૦-૩ થી ૪૨) વચ્ચે નગરમાં પ્રવેશ્યા.

૧૫૩. અગિયારમો સર્ગ વસ્તુપાળનાં સત્કૃત્યોના વર્ણનથી રોકાયેલો છે, અને કાવ્યનું નામ ધ્યાનમાં રાખતાં આ સર્ગને એનો સૌથી મહત્વનો ભાગ ગણવો જોઈએ. સર્ગના આરંભમાં જ કવિ કહે છે કે અંભાતના હાકેમ તરીકે નિમાયા પછી તુરત વસ્તુપાળે પોતાની મૂર્તિમંત કીર્તિ જેવાં મન્દિરો આંધવા માંડ્યાં. આ સર્ગમાં (શ્લોક ૨ થી ૩૪) જુદાં જુદાં આંધકામો અને જીર્ણોદ્ધારો મળી વસ્તુપાળનાં કુલ ૪૩ સત્કૃત્યોની નોંધ કવિએ કરી છે. વસ્તુપાળનાં આ પ્રકારનાં કાર્યોની અરેખરા યાદી આ કરતાં લાંબી હોવી જોઈએ, કેમકે ‘સુકૃતસંકીર્તન’ની રચના ઈ. સ. ૧૨૩૧ પહેલાં થયેલી છે (પેરા ૯૮), એટલે એ પછી થયેલાં કાર્યોની નોંધ સ્વાભાવિક રીતે જ એમાં આવી ન શકે. ઉપર્યુક્ત યાદી અરિસિંહે વ્યવસ્થિત રૂપે આપી છે, અને એક પછી એક ગામ કે નગર લઈ એમાં થયેલાં આંધકામો એણે વર્ણવ્યાં છે. અણહિલવાડ, અંભાત, ઘોળકા, શત્રુજય, પાદલિમપુર અથવા પાલીતાણા, અર્કપાલિત અથવા અંકવાલિયા, ઉજ્જયંત અથવા ગિરનાર, સ્તંભન અથવા ખેડા જિલ્લાનું થામણા, દર્ભાવતી અથવા ડભોઈ અને આણુમાં વસ્તુપાળે બંધાવેલાં અથવા જીર્ણોદ્ધાર કરેલાં મન્દિરો, તળાવો અને ખીજાં વિવિધ પ્રકારનાં આંધકામોનો ઉલ્લેખ કવિ કરે છે.^{૧૫} બ્રાહ્મણ ધર્મનાં કેટલાંક મન્દિરોના જીર્ણોદ્ધાર આદિની નોંધ પણ આ યાદીમાં છે, જે આ મહાન દાનેશ્વરીની ઉદાર મનોવૃત્તિ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. અંતમાં, વસ્તુપાળનાં

૧૫. સુસંમાં નોંધેલાં સત્કૃત્યો માટે તથા ખીજાં સાધનોમાંથી મળતી એ પ્રકારની હકીકતો સાથે એની તુલના માટે જુએ પ્યૂલર, ઇએ, પુ. ૩૧, પ્ર. ૪૯૧ થી આગળ.

અસંખ્ય 'કાર્તીનો'—કાર્તીસ્મારકા વિસ્તારથી વર્ણવવાની પોતાની અશક્તિ જાણ્યાવી, એની કાર્તીની પ્રશસ્તિ ગાઘને અરિસિંહ આ કાવ્ય પૂરું કરે છે.

૧૫૪. સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ 'સુકૃતસંકાર્તન' કાવ્ય 'કાર્તીકૌમિદી'ની બરાબરીમાં ઊભું રહી શકે એમ નથી. આમ છતાં પદ્યરચના ઉપર અરિસિંહનો સારો કાબૂ છે, અને કેટલાંક સારાં વર્ણનો અને આહ્વાદક શબ્દાલંકારોને આપે છે, જે અલંકારશાસ્ત્રના એના અભ્યાસનું પરિણામ હોઈ શકે. અણુહિલવાડનું વર્ણન (૧-૧૦ થી આગળ), જે વાસ્તવિક કરતાં કાલ્પનિક વધુ અંશે જાણાય છે. ભીમદેવને સ્વપ્નમાં કુમારપાળનું ઉદ્દ્યોધન (૩-૧ થી આગળ), મંધના પ્રયાણને કારણે ચડેલી ધૂળની ડમરી (૫-૨૨થી આગળ), સુન્દર યમકાદિથી ભરેલાં ચન્દ્રોદય (૬) અને પદ્મકુતુનાં (૯) વર્ણનો—એ અરિસિંહને યશ અપાવે એવાં છે. છટ્ટા સર્ગના આરંભમાં જેનો નિર્દેશ છે તે શ્રાવક સ્ત્રીઓનો રાસ એ શુભરાતનો ગરબો જ છે, અને કાવ્યને તે એક વિશિષ્ટ સ્થાનિક રંગ અર્પે છે—

જિનમહમહિમાનં પ્રત્યદીયન્ત વૂરા-

દથ વલયિતવૃન્દં રાસકાઃ શ્રાવિકાભિઃ ।

તનુસદનનિષણ્ણકૂરકાકોલકાલ-

સ્ફુરિતદુરિતજાલત્રાસકૃત્તારતાલમ્ ॥

(૬-૧)

અને એ જ સર્ગમાં ચન્દ્રોદયનું વર્ણન—

વિરહશિખિસમીરઃ કામનાસીરવીર-

સ્તિમિરતરુકુઠારઃ પૂર્વદિક્તારહારઃ ।

ગગનગજનિષાદી કામિનીચક્રવાદી

સિતરુચિરહિતોઽયં વર્ધયન્ વાદ્ધિતોયમ્ ॥

(૬-૧૬)

આકર્ષક યમકાદિથી ભરેલા વસન્તવર્ણનના એ શ્લોકો—

સ્મિતસરોજમુખીમુખવાસનાસુરભિમધવિશેષિતસૌરમમ્ ।

પરિહૃતાપરવલ્લિમધુવ્રતીધવકુલં બકુલં પ્રતિ ધાવતિ ॥

સુમનસાં ત્વમસિ સ્થિતિભૂસ્ત્વયા જયતિ વિશ્વમસૌ કુસુમાયુધઃ ।

મધુમિતીહ રસાલરસાલસા પિકવયઃ કવયઃ કવયન્ત્યમી ॥

(૯-૫ અને ૬)

બાલચન્દ્રકૃત 'વસન્તવિલાસ'

૧૫૫. વસ્તુપાળના જીવન પરત્વે રચાયેલું 'ત્રીજુ' મહાકાવ્ય બાલચન્દ્રનું 'વસન્તવિલાસ' હવે લઇએ. આ કાવ્ય ૧૪ સર્ગમાં વહેંચાયેલું

છે અને એમાં કુલ ૧૦૨૧ શ્લોક છે. વસ્તુપાળનો પુત્ર જૈત્રસિંહ કે જેની વિનંતિથી આ કાવ્ય રચાયું હતું તેની પ્રશંસાનો એક શ્લોક પ્રત્યેક સર્ગને અંતે કવિએ આપ્યો છે (પૈરા ૧૨૫).

૧૫૬. પહેલા સર્ગમાં સબ્જનપ્રશંસા અને દુર્જનનિન્દા પછી અને કાવ્યામૃતનો મહિમા વર્ણવ્યા પછી કવિ આત્મવૃત્તાન્ત આપે છે, અને પોતાના ઉપર સરસ્વતીની કૃપા કેવી રીતે થઈ એ જણાવે છે. કાવ્યનાયકનો પરિચય આપતાં, પોતે કરેલી વસ્તુ-પસંદગી ન્યાય્ય ઠરાવતાં તે કહે છે : 'જે ગુણો નલ રામ અને યુધિષ્ઠિરમાં હતા તે આજે વસ્તુપાળમાં છે, અને તેથી એને વિશે કંઈક કવન હું કરું છું' (૧-૭૬). ખીજા સર્ગમાં અણુ-હિલ્લપુરનું—એમાં સુવર્ણ કલશવાળાં ભવ્ય મન્દિરોનું, એનાં મહાલયોનું, મજબૂત કિલ્લાનું તથા એની આસપાસની ખાઈનું અને દુર્લભરાજસરનું વર્ણન છે. ત્રીજા સર્ગમાં મૂળરાજથી માંડી ભીમદેવ ખીજા સુધીના ચૌલુક્ય વંશના રાજ્યોનો ઇતિહાસ આપ્યો છે, જેની તુલના 'કાર્તિકૌમુદી' અને 'સુકૃતસંકીર્તન'માંના ઇતિહાસ સાથે થઈ શકે. જે પરાક્રમથી વીર-ધવલ અને એના પૂર્વજોએ અરાજકતામાંથી ગુજરાતનું રક્ષણ કર્યું એની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે (૩-૩૭ થી ૫૦). પછી ગુર્જર-રાજ્યલક્ષ્મી વીરધવલના સ્વપ્નમાં આવે છે, અને ભીમદેવના નિર્ણય શાસનમાં થયેલી દુર્દશામાંથી પોતાનું રક્ષણ કરવા વિનંતિ કરે છે તથા એ માટે વસ્તુપાળ અને તેજ-પાળને મંત્રીઓ તરીકે નીમવાની સલાહ આપે છે (૩-૫૧ થી ૬૪). આ આખોયે પ્રસંગ 'કાર્તિકૌમુદી'ના ખીજા સર્ગમાંના વૃત્તાન્તનું (પૈરા ૧૪૧) સ્પષ્ટ રૂપાન્તર જણાય છે.

૧૫૭. ચોથો સર્ગ બંને મંત્રી બંધુઓના ગુણો વર્ણવે છે, અને ખંભાતના હાકિમ તરીકે વસ્તુપાળની નિમણૂક થાય છે ત્યાં એ સર્ગનો અંત આવે છે. પાંચમો સર્ગ શંખ સાથે વસ્તુપાળનું યુદ્ધ અને શંખનો પરાજય વર્ણવે છે; અને શંખ ભરૂચ તરફ વેગથી પલાયન કરી ગયો એનો નિર્દેશ કરતાં કવિ કહે છે કે 'પોતાના નગરમાં પહોંચ્યા પછી જ એણે શ્વાસ આપ્યો' (૪-૧૦૯). શંખ ઉપર મળેલો વિજય જીજ્ઞવવા માટે ખંભાતમાં થયેલા ઉત્સવના વર્ણનથી (૪-૧૧૦ અને ૧૧૧) સર્ગ પૂરો થાય છે. એ પછીના ત્રણ સર્ગ પરંપરાગત રીતિનાં વર્ણનોથી રોકાયેલા છે. છઠ્ઠા સર્ગમાં ૫૩ ઋતુનું વર્ણન છે. સાતમો સર્ગ પુષ્પાવચય, દોલા અને જલક્રીડાનાં વર્ણનોથી અને આઠમો સર્ગ સુરત અને ચન્દ્રોદયનાં વર્ણનોથી જ રોકાયેલો છે.

૧૫૮. નવમો સર્ગ કહે છે કે વસ્તુપાળ રાત્રે નિદ્રાધીન થયો હતો ત્યારે એણે એક સ્વપ્ન જોયું. જેનો એક જ પગ બાકી રહ્યો હતો એવા દેવતારૂપે ધર્મ તેની પાસે આવ્યો અને બોલ્યો કે ‘કૃતયુગમાં મારે ચાર પગ હતા, ત્રેતામાં ત્રણ અને દ્વાપરમાં બે હતા; હવે કલિયુગમાં માત્ર એક જ પગ બાકી રહ્યો છે.’ વળી ધર્મ આગળ કહે છે કે ‘મૂળરાજ અને સિદ્ધરાજ જેવા રાજાઓએ સોમનાથની યાત્રા કરીને મને પુષ્ટ કર્યો હતો. સિદ્ધરાજે તો મારા ક્રીડાશૈલ જેવું રાજવિહાર નામે મન્દિર બાંધ્યું હતું અને મારા તેજની વૃદ્ધિ કરવા માટે શત્રુજય તીર્થને બાર ગામ દાનમાં આપ્યાં હતાં. એ રાજા ગયો; એની માતા મયણુલ્લદેવી પણ ગઈ, જેણે બાહુલોદ (ઘોળકા પાસેના ભોળાદ) આગળ સોમનાથના યાત્રાળુઓ પાસેથી લેવાતો કર નાબૂદ કર્યો હતો, અને ભિલરું, એમને અન્નપાન આપવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. કુમારપાળે શત્રુજય અને ગિરનારની યાત્રાઓ કરી હતી તથા ઘણું મંદિરો બાંધ્યાં હતાં. તેણે સોમશ્વર અને કેદારનાં મન્દિરોના જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યા, જે વૃષરૂપે વર્ણવાયેલા એવા મારાં જાણે કે બે શિંગડાં હતાં. મૂળરાજે મંડલી(માંડલ)માં બાંધેલા મૂલેશ્વર મહાદેવના મન્દિરનો પણ કુમારપાળે જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. પણ એ જૂના સમયની સ્થિતિ હવે પલટાઈ ગઈ છે. વિભિન્ન દર્શનોના અનુયાયીઓ હવે ક્યાં જવ ? સમગ્ર આપત્તિનો નાનો શો ભાગ જ મેં વર્ણવ્યો છે. હું મંત્રીશ્વર ! મારા મનની પીડા દૂર થાય એવો પ્રયત્ન તું કર.’ ધર્મ આમ બોલ્યો તે સમયે વસ્તુપાળ નિદ્રામાંથી જાગી ગયો (૯-૧ થી ૩૪). આ સર્ગનો બાકીનો ભાગ (૯-૩૫ થી ૬૦) વૈતાલિકાનાં સ્તુતિકાવ્યોથી રોકાયેલો છે, જેઓ કાવ્યમય વાણીમાં વસ્તુપાળની પ્રશસ્તિ ગાવા સાથે સૂર્યોદયનું પણ વર્ણન કરે છે. વસ્તુપાળના સ્વપ્નમાં ધર્મનું દર્શન આ કાવ્યનું બહુ નોંધપાત્ર અંગ છે. વૃષરૂપે વર્ણવાયેલો ચતુષ્પાદ ધર્મ, જેનો એક જ પાદ કલિયુગમાં બાકી રહ્યો છે એનો ઉલ્લેખ જૈન સાહિત્ય અથવા પુરાણકથામાં બીજે ક્યાંય મળતો નથી. આ પ્રકારનું વર્ણન ‘ભાગવત પુરાણ’ (સ્કન્ધ ૧, અધ્યાય ૧૬-૧૭) માં છે, જેની અસર બાલચન્દ્ર ઉપર થઈ હોય. કૃતયુગમાં ધર્મને ચાર પગ હોવાનો ઉલ્લેખ ‘નૈષધીયચરિત’ (૧-૭) પણ કરે છે. અણુહિલવાડ અને ઘોળકાના રાજદરબારોમાં બ્રાહ્મણ અને જૈન વિદ્વાનો વચ્ચે ધનિષ્ઠ સાંસ્કારિક સંપર્ક હતો, અને બાલચન્દ્ર કે જેઓ પૂર્વાશ્રમમાં બ્રાહ્મણ હતા (પેરા ૧૨૪) તેઓ ‘ભાગવત પુરાણ’માંથી સાહિત્યિક પ્રયોજન (Motif) લે અને વસ્તુપાળનું જીવન આલેખતાં એનો કવિતામાં વિનિયોગ

કરે તો એમાં કશું આશ્ચર્ય નથી. વળી નવમા સર્ગને અંતે આવતાં જ વૈતાલિકોનાં સ્તુતિકાવ્યોની તુલના સંસ્કૃત સાહિત્યમાંનાં આ પ્રકારનાં નિદાન બે વર્ણનો એક ‘રઘુવંશ’ (૫-૬૫ થી ૭૬)નું અને ખીજું ‘નૈપધીયચરિત’ (૧૯)માંનું—સાથે થઈ શકે, જેમાં અનુક્રમે અજ અને નલને નિદ્રામાંથી જગાડવા સાથે વૈતાલિકો સૂર્યોદયનું પણ વિસ્તારથી વર્ણન કરે છે. કૃષ્ણને નિદ્રામાંથી જગાડતા વૈતાલિકોનાં, ‘શિશુપાલવધ’ (૧૧)માંનાં સ્તુતિકાવ્યોની તુલના પણ કરી શકાય.

૧૫૯. દસથી તેર સુધીના સર્ગોમાં વસ્તુપાળની યાત્રાનું વર્ણન છે, જે ‘કીર્તિકૌમુદી’ અને ‘સુકૃતસંકીર્તન’માંના વર્ણનથી હકીકતમાં ખાસ જુદું પડતું નથી. યૌદ્ધમા સર્ગમાં કવિ કહે છે કે જુદાં જુદાં ગ્રામ નગરોમાં અને પહોડો ઉપર વસ્તુપાળે બંધાવેલાં ધર્મસ્થાનોની સંખ્યા એટલી મોટી છે કે આકાશમાંના તારાઓની જેમ એની ગણના થઈ શકે એમ નથી (૧૪-૯ અને ૧૦). પછી વસ્તુપાળનું અવસાન વર્ણવતું એક રૂપક આવે છે, અને અન્યત્ર તે અનુપલબ્ધ હોઈ ખાસ નોંધપાત્ર છે—“એક વાર ધર્મની દૂતી જરાએ વસ્તુપાળ પાસે આવીને કહ્યું કે ધર્મની પુત્રી સદ્ગતિ તમને મળવા માટે ઉત્સુક છે. સદ્ગતિનાં માતાપિતાએ પણ એનું લગ્ન તમારી સાથે કરવાનું નક્કી કર્યું છે. સદ્ગતિ વિશેના વિચારોમાં મગ્ન થતાં વસ્તુપાળને એની સ્પૃહાનો જ્વર થયો અને તેણે એની સાથે લગ્ન કરવા માટે શત્રુજય ઉપર જવાનું ઠરાવ્યું. એના સેવક આયુર્જન્ધે આ નિર્ણયના સમાચાર ધર્મને આપ્યા. ધર્મ આથી પ્રસન્ન થયો, અને લગ્નનો દિવસ નક્કી કરીને તેણે પોતાના દૂત સદ્બોધને વસ્તુપાળ પાસે મોકલ્યો. સદ્બોધે વસ્તુપાળને કહ્યું કે સદ્ગતિ સાથે લગ્ન માટે ૧૨૯૬ ના માઘ સુદિ પાંચમ ને રવિવારના દિવસે સવારે શત્રુજય ઉપર પધારવા ધર્મે તમને નિમંત્રણ પાઠવ્યું છે.” એ પછી વસ્તુપાળે પોતાના પુત્ર જૈત્રસિંહ, પત્ની લલિતાદેવી અને ભાઈ તેજપાળને બોલાવ્યા અને એમને આવશ્યક સૂચનાઓ આપી, રાજની અનુસા લઈને એ શત્રુજય તરફ નીકળ્યો. પર્વત ઉપર તેણે આરોહણ કર્યું. લગ્નના દિવસે આદિનાથનું મન્દિર પુષ્કળ શણગારવામાં આવ્યું હતું. ધર્મે પોતાની પુત્રી સદ્ગતિ વસ્તુપાળને આદિનાથ સમક્ષ લગ્નમાં આપી અને પછી એને સ્વર્ગમાં લઈ ગયો, જ્યાં ઇન્દ્રે પ્રેમપૂર્વક એનો સત્કાર કર્યો.” ૧૬ રાજ વિવેકચન્દ્રની પુત્રી કૃપાસન્દરી સાથે કુમારપાળનું લગ્ન વર્ણવતા, યશઃ પાલકૃત નાટક ‘મોહરાજપરાજય’માંની રૂપકગ્રન્થિ (પૈરા ૩૨) ઉપરથી

૧૬. દલાલ, ‘વસન્તવિલાસ’, પ્રસ્તાવના પૃ. ૪

બાલચન્દ્રને 'વસન્તવિલાસ'ના અંતિમ સર્ગમાં આ રૂપક આપવાની પ્રેરણા મળી હોય એ સંભવિત છે.

૧૬૦. અપરાજિત કવિએ બાલચન્દ્રને 'વિદર્ભરીતિગુણવાન' તરીકે વર્ણવ્યા છે અને એમની કાવ્યશક્તિનાં ઘણાં વખાણુ કર્યાં છે (જુઓ પેરા ૧૨૩ પહેલાં ટાંકલો શ્લોક.). વિના મંકોએ કહી શકાય કે આ પ્રશંસા અસ્થાને નથી, કેમકે પૂર્વે સોમેશ્વર અને અમરસિંહ જેવા બે કવિઓએ વસ્તુપાળના જીવનને મહાકાવ્યનો વિષય બનાવ્યા છતાં એ જ વસ્તુ લઈને ત્રીજા મહાકાવ્યની રચના બાલચન્દ્ર સફળ રીતે કરે છે. એની ભાષામાં વિશિષ્ટ કવિતાનો આવેશ છે, જે એની રચનાને એક આગવું વ્યક્તિત્વ અર્પે છે. એનાં વર્ણનો સામાન્ય રીતે લાંબાં અને અલંકાર-પ્રચુર હોવા છતાં આકર્ષક અને મનોહર કલ્પનાઓથી સભર છે. કવિને યોગનિદ્રામાં પ્રત્યક્ષ થતી સરસ્વતીનું વર્ણન (૧-૫૮ થી ૭૦); અણુહિલ-વાડનું વર્ણન (૨), જેમાં વાસ્તવ અને કલ્પનાનું સુભગ સંમિશ્રણ જેવા મળે છે; ખંભાતના બંદરનું ટૂંકું પણ સચોટ વર્ણન (૩-૧૭ થી ૨૩); શંખ સાથેના યુદ્ધનું વર્ણન, જેમાં ભાગ લેનાર મુખ્ય યોદ્ધાઓનાં નામનો પણ ઉલ્લેખ મળે છે (૫);—એવાં કેટલાંક ઉદાહરણુ રજૂ કરી શકાય.

૧૬૧. મંત્રી તરીકે નિયુક્ત થવા પ્રસંગે વસ્તુપાળના મુખમાં મુકા-યેલો શ્લોક શ્લેષનું સુંદર ઉદાહરણુ છે—

અત્યર્થમથમુપદૌકિતમાદ્રિયન્તે

તં ચ પ્રભૂતગુણિતં પુનરર્પયન્તિ ।

ન્યસ્તાઃ પદે સમુચિતે ગમ્પિતાશ્ચ મૈત્રીં

શબ્દાઃ કવેરિવ નૃપસ્ય નિયોગિનઃ સ્યુઃ ॥

અને રાજાને ઉદ્દેશીને વસ્તુપાળે કહેલો નીચેનો શ્લોક 'કાર્તિકૌમુદી' (૩-૭૭)ના લગભગ એ જ આશયના શ્લોકનું સ્મરણુ કરાવે છે—

ન્યાયં યદિ સ્પૃશસિ લોભમપાકરોષિ

કર્ણેજપાનપધિનોષિ શમં તનોષિ ।

સુસ્વામિનસ્તવ ધૃતઃ શિરસા નિદેશ-

સ્તન્નૃનમેષ મયકાઽપરથાઽસ્તુ ભદ્રમ્ ॥ (૩-૮૦)

વસ્તુપાળને શંખની સેવામાં જેડાવા સૂચનાનો સંદેશો લાવનાર દૂતને વસ્તુપાળે આપેલો જડ્યાતોડ જવાબ—

ક્ષત્રિયાઃ સમરકેલિરહસ્યં જાનતે ન વણિજો ભ્રમ ષ્વઃ ।

અમ્બહો વણિગપિ પ્રધને કિં મલ્લિકાર્જુનનૃપં ન જવાન ॥

દૂત રે વણિગહં રણહટ્ટે વિશ્રુતોઽસિનુલયા કલયામિ ।

મૌલિભાણ્ડપટલાનિ રિપૂણાં સ્વર્ગવેતનમથો વિતરામિ ॥

(૪-૪૨ અને ૪૩)

એક મનોહર ઉત્પેક્ષા—

યૌવનં ચલમુપૈતિ નો ગતં વિગ્રહૈરલમુપાસ્યતાં પ્રિયઃ ।

ઇત્યવોચદિવ ઝઙ્ઙકૃતૈર્વધૂપાદયોરભિનિપત્ય નૂપુરઃ ॥ (૪-૪૫)

સોમનાથ પાટણ પાસે સાગર અને સરસ્વતીના સંગમનું વર્ણન—

સરસ્વતીવારિધિવીચિહસ્તસઞ્ચારિતૈર્યસ્ય પુરઃ પુરસ્ય ।

પરસ્પરાશ્લેષવિભેદવદ્ધિશ્રામર્યમાચર્યત ફેનકૂટૈઃ ॥

તીરસ્ફુટન્નીરકદમ્બકેન બહિઃ સદા ગર્જતિ યત્ર વાદ્ધૌં ।

વૃથૈવ સોમેશપિનાકિનોઽગ્રે ત્રિધૂપવેલાપટહપ્રપશ્ચઃ ॥

(૧૧-૩૩ અને ૩૪)

ઉદ્યપ્રલસૂરિકૃત ‘ ધર્માભ્યુદ્ય ’ અથવા ‘ સંઘપતિચરિત ’

૧૬૨. ઉદ્યપ્રલસૂરિકૃત ‘ ધર્માભ્યુદ્ય ’ અથવા ‘ સંઘપતિચરિત ’ એ ખીજું એક એવું કાવ્ય છે જેમાં વસ્તુપાળના જીવનનો સંબંધ આવે છે. ઐતિહાસિક મહાકાવ્યોની સમાલોચનામાં આ કાવ્યને છેલ્લું લીધું છે, કેમકે એના બે જ સર્ગો-પહેલા અને છેલ્લા-ઐતિહાસિક કહી શકાય એવી હકીકત છે, બ્યારે બાકીના સર્ગોમાં માત્ર જૈન ધર્મકથાઓ છે. ‘ ધર્માભ્યુદ્ય ’માં ૧૫ સર્ગ છે, અને પ્રત્યેક સર્ગને અંતે વસ્તુપાળની પ્રશંસાના કેટલાક શ્લોકો મૂકવામાં આવ્યા છે. આખાએ કાવ્યનું અંત્યાગ્ર ૩૦૪૧ શ્લોકનું છે.

૧૬૩. જિનને નમસ્કાર કરીને પહેલા સર્ગનો પ્રારંભ કરતા કરે છે અને પછી મહાવીરના ગણધર ગૌતમસ્વામીના જ્ઞાનાદિની તથા હરિભદ્ર, સિદ્ધસેન દિવાકર, હેમચન્દ્ર, નરચન્દ્ર અને વિજયસેનની પ્રશંસા કરે છે; સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકાના બનેલા ચતુર્વિધ સંઘની મહત્તાની વાત કરે છે અને વસ્તુપાળની મહત્તાની સ્તુતિ કરે છે. આ પછી કવિએ એક શ્લોક (૧-૧૭)માં કૃતિનું નામઆપ્યું છે તથા પ્રાચીન કાળથી માંડી વિજયસેનસૂરિ સુધીની પોતાની ગુરુ પરંપરા આપી છે (૧-૧૮ થી ૨૫). પછી વસ્તુપાળ ધર્મોપદેશ સાંભળવા માટે વિજયસેનસૂરિ પાસે જાય છે. એ વર્ણવ્યું છે. ગુરુ અને ત્રણ પ્રકારના પ્રભાવનાધર્મ વિશે-અષ્ટાહિકા

ઉત્સવ, સ્થયાત્રા અને સંઘયાત્રા વિશે વાત કરે છે તથા સંઘયાત્રામાં પાળવા જોઈતા નિયમો કહે છે (૧-૪૮ થી ૧૦૬).

૧૬૪. એ પછી પરોપકાર, બ્રહ્મચર્ય, દયા આદિ સદ્ગુણોથી પ્રાપ્ત થતાં પુણ્ય વિશેની ક્રેટલીક ધર્મકથાઓ વસ્તુપાળને ગુરુ કહે છે. ૨ થી ૧૪ સુધીના સર્ગો આ પ્રકારની ધર્મકથાઓથી રોકાયેલા છે. ૨ થી ૬ સુધીના સર્ગો પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભદેવ અથવા આદિનાથનું અને એમના પુત્રો ભરત અને બાહુબલિનું જીવન તથા છેવટે ભરતનું નિર્વાણ વર્ણવે છે. છઠ્ઠા સર્ગમાં શત્રુજ્યના રક્ષક દેવતા યક્ષ કપદીનો વૃત્તાન્ત આવે છે તથા શત્રુજ્ય ઉપર પ્રથમ ભરતે બાંધેલા અને પછી સગર ચક્રવર્તી, રામચન્દ્ર, જનક, શીલાદિત્ય તથા સિદ્ધરાજના મંત્રી આશુક અને કુમારપાળના મંત્રી બાહુડ જેવા ભૂત-કાળના મહાપુરુષોએ જીર્ણોદ્ધાર કરાવેલા મન્દિરનું માહાત્મ્ય વર્ણવાયું છે (૬-૬૭ થી ૮૭). આ વૃત્તાન્ત વિષયાન્તર જેવો હોવા છતાં શત્રુજ્યની સંઘયાત્રા વર્ણવવાના ઉદ્દેશથી રચાયેલા ગ્રન્થમાં અસંગત નથી. લક્ષ્મી પ્રથમ રાત્રે જ આઠ સૌન્દર્યવતી પત્નીઓનો ત્યાગ કરીને દ્વિક્ષા લેનાર જંબુ-સ્વામીની કથા આઠમા સર્ગમાં છે, અને નવમા સર્ગમાં તપનું માહાત્મ્ય વર્ણવતી રાજકુમાર યુગબાહુની કથા છે. દશથી ચૌદ સુધીના સર્ગોમાં બાવીસમા તીર્થંકર નેમિનાથનું, એમના પૂર્વ જન્મેથી માંડી નિર્વાણ સુધીનું જીવન વિસ્તારપૂર્વક આપ્યું છે, અને આ પાંચ સર્ગનું ગ્રન્થાગ્ર ૨૧૪૨ શ્લોક છે (જુઓ પેરા ૧૧૬). પંદરમા સર્ગમાં ફરી પાછા આપણે કર્તાના સમકાલીન ઇતિહાસ ઉપર આવીએ છીએ. વિજયસેનસૂરિના આ ઉપદેશની પ્રેરણાથી થયેલી શત્રુજ્યની સંઘયાત્રા એ સર્ગ વર્ણવે છે. શત્રુજ્ય ઉપરથી સંઘ પાછો ફરે છે એમાં એવા બે મુકામનો ઉલ્લેખ છે જેના વિશે અગાઉ વાત કરી નથી અથવા કોઈ ઐતિહાસિક કાવ્યમાં નથી; એ મુકામ તે અગ્નહરનગર^{૧૭} અને કોટિનગર અથવા કોટીનાર (૧૫-૧૩). એ જ સર્ગના શ્લોક ૨૫-૩૧ માં વસ્તુપાળનાં બાંધકામોની એક યાદી આપી છે, જેને બીજા સમકાલીન લખાણોનું અનુમોદન મળે છે. ગ્રન્થને અંતે પ્રશસ્તિમાં કર્તા પોતાના ગચ્છના-નાગેન્દ્ર ગચ્છના આચાર્યોની પટ્ટાવલિ, બીજી વિગતો ઉપરાંત, આપે છે (પેરા ૧૧૧).

૧૬૫. દરેક સર્ગના અંતિમ શ્લોકમાં આવતા 'લક્ષ્મી' શબ્દથી આ કાવ્ય અંકિત થયેલું હોઈ પુષ્પિકાઓમાં એને 'લક્ષ્મ્યક' કહેવામાં આવ્યું

૧૭. દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રમાં બિના પાસેનું અગ્નહર તથા અબરા. અત્યારે તે નાનું ગામડું છે.

છે (ટિ. ૧૮). પોતાનાં કાવ્યોને શુભ શબ્દોથી અંકિત કરવાની સુપ્રચલિત પરંપરા સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત કવિઓમાં હતી, અને આપણે જોઈએ છીએ કે ભારવિનું ‘કિરાતાજુનીય’ ‘લક્ષ્મી’ શબ્દ વડે, માધનું ‘શિશુપાલવધ’ ‘શ્રી’ વડે, પ્રવરસેનનું ‘સેતુળધ’ ‘અણુરાય’ (સં. અનુરાગ) વડે અને રત્નાકરનું ‘હરવિજય’ ‘હર’ વડે અંકિત થયેલ છે. આવાં ખીજાં પણ ઉદાહરણ આપી શકાય.

૧૬૬. પ્રત્યેક સર્ગને અંતે આવતી પુષ્પિકાઓમાં ‘ધર્માભ્યુદય’ને મહાકાવ્ય કહેવામાં આવ્યું છે; ૧૮ આ પુષ્પિકાઓ મૂળ કર્તાની જ છે કે કાવ્યની નકલ કરનાર વસ્તુપાળની છે એ આપણે જાણતા નથી; પણ એના વસ્તુના ઉપર આપેલા સાર ઉપરથી જાણી શકે છે આ પ્રકરણના પ્રારંભમાં સંસ્કૃત મહાકાવ્યનાં જે લક્ષણો આપ્યાં છે એ દષ્ટિએ એને મહાકાવ્ય ગણી શકાય નહિ. ‘ખરુ’ જોતાં એનું વૈકલ્પિક નામ ‘સંઘપતિચરિત’ સૂચવે છે તેમ, આ ચરિત છે. ખાસ કરીને જૈનોમાં ઐતિહાસિક કે પૌરાણિક વ્યક્તિઓનાં ચરિતો રચવાની પદ્ધતિ હતી; એવાં ચરિત્રોમાં મુખ્ય હંદ અનુષ્ટુપ રહેતો અને રચના સાદી પુરાણશૈલીએ થતી. જેમાં તીર્થંકરોનાં ચરિત્રોનો પણ સમાવેશ થાય છે એવાં, આ પ્રકારનાં કાવ્યોને કેટલીક વાર ‘મહાકાવ્ય’ કહેતા. આમ કહેવામાં તાત્પર્ય એ હશે કે આ કૃતિઓ મહાપુરુષોનાં અથવા જેમને ધાર્મિક દષ્ટિએ મહાન કહી શકાય એવા પુરુષોનાં ચરિત્ર છે. સાહિત્યશાસ્ત્રમાં જેને ‘મહાકાવ્ય’ કહેવામાં આવે છે એવી કૃતિઓના કલાવિધાનના અજ્ઞાનને કારણે આવી રચનાઓને ‘મહાકાવ્ય’ કહેવામાં આવી હશે એમ માનવું યોગ્ય નથી, કેમકે માણિક્યચન્દ્ર જેવા સાહિત્યના વ્યુત્પન્ન પંડિતે રચેલાં કાવ્યો દ’ડી આદિએ આપેલાં લક્ષણોને અનુસરતાં નહિ હોવા છતાં એઓને ‘મહાકાવ્ય’ નામ અપાઈું છે (પેરા ૧૮૨).

૧૬૭. ‘ધર્માભ્યુદય’ એ બે તીર્થંકરોનાં જીવન સહિત કેટલીક કથાઓનો સંગ્રહ છે. એનો મોટો ભાગ સરળ, વહેતી પણ હકીકતોને જ સ્પર્શ કરતી શૈલીએ લખાયેલ હોઈ લાંબાં વર્ણનો કે ઝાઝાં અલંકરણોને અવકાશ

૧૮. ઉદાહરણ તરીકે જુઓ પહેલા સર્ગને અંતે—इति श्रीविजयसेनसूरि-
शिष्यश्रीउदयप्रभसूरिविरचिते श्रीधर्माभ्युदयनाम्नि संघपतिचरिते लक्ष्म्यङ्के महा-
काव्ये तीर्थयात्राविधिवर्णनो नाम प्रथमः सर्गः ॥

આપતો નથી. આ પ્રકારની શૈલીનો પ્રયોગ મધ્યકાળમાં જૈન લેખકોએ સંસ્કૃત તેમજ પ્રાકૃત કથાગ્રન્થોમાં કરેલો છે, અને એમાં કતાનો ઉદ્દેશ વર્ણન કરવા કરતાં ઇતિવૃત્તનું કથન કરવાનો જ હોય છે. ૧૯

પૌરાણિક મહાકાવ્યો

સોમશ્વરકૃત 'સુરથોત્સવ'

૧૬૮. ઐતિહાસિક મહાકાવ્યોની સમાલોચના કર્યા પછી સૌ પહેલાં સોમશ્વરકૃત 'સુરથોત્સવ' લઈશું, 'કમકે એનું વસ્તુ પુરાણમાંથી લેવાયેલું હોવા છતાં તત્કાલીન રાજકીય અને ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ સાથે પણ એને સંબંધ છે. 'માર્કંડેય પુરાણ'ના અધ્યાય ૮૧-૯૩ માંના 'દેવીમાહાત્મ્ય' અથવા 'સપ્તશતી'માં આવતું સુરથ રાજનું ચરિત્ર એ તેનો વિષય છે, પણ સાથોસાથ રાજ ભીમદેવ ખીજની રાજકીય આપત્તિઓ તથા એને ફરી વાર થયેલી રાજ્યપ્રાપ્તિનું સૂચન પણ, અગાઉ કહ્યું છે તેમ (પંચ ૪૮ અને ૭૫), એ દ્વારા થતું જણાય છે.

૧૬૯. 'સુરથોત્સવ'માં પંદર સર્ગ તથા કુલ ૧૦૮૨ શ્લોક છે. પહેલા સર્ગમાં કવિ વિવિધ દેવતાઓને નમસ્કાર કરે છે, અને તેમાં પણ પ્રારંભિક પાંચ શ્લોકમાં ભવાની અથવા દુર્ગાની સ્તુતિ કરે છે. 'જેણે પોતાના સ્તકાવ્ય દેવાયતનમાં રાઘવકીર્તિરૂપ મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી છે તે મુનિમુખ્યને' તથા 'ત્રગવેદના રહસ્ય, યજુર્વેદના વિવર્ત અને સામવેદના સાર જેવી જેની કૃતિ ત્રિલોકાકાને પવિત્ર કરે છે એવા સત્યવતીસુતને' અર્થાત્ વાલ્મીકિ અને વેદવ્યાસને તે પ્રણામ કરે છે. 'ઝંહકથા'ના કર્તા ગુણાદ્ય, સુખન્ધુ, કાલિદાસ, માઘ અને મુરારિ જેવા ખીજ કેટલાક કવિઓનો પણ તે સન્માનપૂર્વક ઉલ્લેખ કરે છે. પ્રાચીન હસ્તપ્રતોની શોધના પોતાના એક અહેવાલમાં 'સુરથોત્સવ'નો ઉત્તમ સાર આપનાર ડૉ. રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભાંડારકરના શબ્દોમાં કહીએ તો—“એ પછી કવિતા, સજ્જનપ્રશંસા, દુર્જનનિન્દા આદિ સામાન્ય વિષયો પરત્વે કવિ કેટલાક શ્લોકો આપે છે અને પછી પોતાના કાવ્યનાયક સુરથનો પરિચય વાચકોને આપે છે. સુરથના વિશ્વવિજયના વૃત્તાન્ત સાથે પહેલો સર્ગ પૂરો થાય છે. ખીજ સર્ગમાં, સુરથના કેટલાક મંત્રીઓ એના શત્રુઓની સહાયથી એનું રાજ્ય

૧૯. આ પ્રકારના થોડાક વિશિષ્ટ કથાગ્રન્થોના પરિચય માટે જુઓ હટલ, 'ઓન નેરેટીવ લિટરેચર ઓફ ધ શ્વેતામ્બર ઓફ ગુજરાત.'

પડાવી લે છે. આથી સુરથે વનમાં આશ્રય લીધો. ત્યાં એને એક મુનિનો પરિચય થયો, અને મુનિને તેણે પોતાના સંકટની વાત કરી. તપશ્ચર્યા વડે ભવાનીને પ્રસન્ન કરવાની સલાહ મુનિએ સુરથને આપી, અને ભવાનીનાં પરાક્રમે એની આગળ વર્ણવ્યાં. શુંભ અને નિશુંભ એ બે દૈત્યોએ અહ્મદેવ પાસેથી વરદાન મેળવ્યું હતું કે સ્ત્રી સિવાય બીજા કોઈને હરને એમનું મૃત્યુ ન થાય. આ વરદાનને કારણે તેઓ બહુ પ્રયત્ન બની ગયા હતા અને બધાં પ્રાણીઓને ખીડા કરતા હતા. આ પછી દેવો અહ્મદેવ પાસે ગયા અને પોતાની ફરિયાદ એમની આગળ રજૂ કરી. અહ્મદેવે પોતાના વરદાનનો પ્રકાર દેવાને સમજાવ્યો; તેમણે દેવાને ભવાની પાસે જઈને શુંભનો વધ કરવા માટે એને વિનંતિ કરવા માટે સૂચવ્યું. અહીં ત્રીજો સર્ગ પૂરો થાય છે.

૧૭૦. “ દેવો પછી હિમાલયમાં ગયા. સાહિત્યશાસ્ત્રની પરિપાટી મુજબનું હિમાલયનું વર્ણન ચોથા સર્ગમાં આવે છે. એ સમયે સમકાલે ઉપરિથત થયેલ ષડ્ગતુઓનું શોભાનું વર્ણન પાંચમા સર્ગમાં અને ચંદ્રોદયનું વર્ણન છઠ્ઠા સર્ગમાં આવે છે. સૂર્યોદયના વર્ણન સાથે સાતમો સર્ગ શરૂ થાય છે, અને ભવાની પુષ્પાવચય માટે જાય છે. એ પછી સ્નાન માટે દેવી ગંગાતટે જાય છે, અને સ્નાન કરીને એ પાછી ફરે છે ત્યારે દેવો દૂરથી એને જોઈને એની સ્તુતિ કરે છે. પછી દેવો પોતાની ફરિયાદ કહે છે, અને શુંભ દૈત્યનો વધ કરવા માટે દેવીને વિનંતિ કરે છે. દેવી એમનો ભય દૂર કરે છે અને દૈત્યનો વધ કરવાનું વચન આપે છે. આઠમા સર્ગમાં ભવાની એક અત્યંત સુંદર સ્ત્રીનું રૂપ ધારણ કરે છે અને હિમાલયના એક શિખર ઉપર વાસ કરે છે. હિમાલયમાં એક સુંદરી આવી છે એવી વાત ફેલાય છે, અને શુંભના સાંભળવામાં પણ એ વાત આવે છે. પછી પોતાની સાથે લગ્ન કરવા માટેનો સંદેશો એ સુંદરીને શુંભ મોકલે છે. એ સંદેશો લાવનાર દૂતને ભવાની કહે છે કે ‘ મારું એવું વ્રત છે કે હું સિંહ ઉપર સવારી કરતી હોઉં ત્યારે મારી સાથે જે પુરુષ યુદ્ધ કરશે એની સાથે જ હું લગ્ન કરીશ.’ દૂત આ સમાચાર શુંભને આપે છે, આથી આશ્ચર્ય પામીને એ વિચિત્ર પ્રતિજ્ઞા છોડી દેવાને સમજાવવા માટે ધૂમ્રલોચન દૈત્યને શુંભ દેવી પાસે મોકલે છે, અને એ જો પોતાની જાક છોડે નહિ તો એને બળપૂર્વક ઉપાડી લાવવા કહે છે. ધૂમ્રલોચન ભવાની પાસે જાય છે અને શુંભના હુકમનો અમલ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે એટલામાં તો દેવીના પ્રભાવથી તે બળીને ભસ્મ થાય છે. નવમા સર્ગમાં મોટા સૈન્ય સાથે ઉમાની સાથે યુદ્ધ કરવા માટે શુંભ જાય છે; દસમા સર્ગમાં એમની વચ્ચે યુદ્ધ થાય છે, અને અગિયારમા સર્ગમાં શુંભનો વધ વર્ણવાયો છે.

૧૭૧. “ સુનિના મુખેથી ભવાનીનાં આ પરાક્રમે સાંભળીને સુરથ કડિન તપશ્ર્ચર્યા દ્વારા ભવાનીને પ્રસન્ન કરવાનો નિશ્ચય કરે છે. આ તપશ્ર્ચર્યાઓનું વર્ણન પ્યારમા સર્ગમાં છે. તેરમા સર્ગમાં સુરથની દૃઢતાની પરીક્ષા કરવા માટે પાર્વતી એક સુંદરીને મોકલે છે, પરંતુ એના આકર્ષણથી પણ સુરથ તપમાંથી ચલિત થતો નથી. ચૌદમા સર્ગમાં ભવાની સુરથ ઉપર પ્રસન્ન થઈ તેની આગળ પ્રત્યક્ષ થાય છે, તથા એક હજાર વર્ષ સુધી ચક્રવર્તીપદની પ્રાપ્તિનું તથા અત્યારનો સાતમો મનુ પૂરો થાય પછી, આવતા જન્મમાં આક્રમે મનુ થવાનું એને વરદાન આપે છે. બીજી બાજુ સુરથ રાજના જે વદ્ધાદાર મંત્રીઓ હતા તેમણે કપટીઓનો નાશ કર્યો તથા સુરથની શોધ માટે ચારે દિશામાં માણસો મોકલ્યા. સુરથ જે વનમાં તપ કરતો હતો ત્યાં એમાંનો એક આવી પહોંચ્યો, અને તેને વિશે એણે પેલા વદ્ધાદાર મંત્રીઓને સમાચાર આપ્યા. તેઓ ઘણા માણસો સાથે ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને સુરથને રાજધાનીમાં લઈ ગયા, જ્યાં ઉમાના વરદાન અનુસાર તેણે ઘણા સમય સુધી ચક્રવર્તીપદ ભોગવ્યું. ” ૨૦ પંદરમા સર્ગમાં સોમેશ્વર પોતાનો કુલવૃત્તાન્ત આપે છે, અને છેવટે વસ્તુપાળની સ્તુતિના કેટલાક શ્લોકો આપે છે. પાંચમા પ્રકરણમાં (પૈરા ૬૯-૭૧) આ છેલ્લા સર્ગનો સાર મેં આપ્યો છે.

૧૭૨. સોમેશ્વરકૃત ‘ ક્ષીર્તિકૌમુદી ’ વૈદલ્લી રીતિમાં લખાયું છે તો એના ‘ સુરથોત્સવ ’માં ગૌડી રીતિમાં કાવ્ય રચવાનો પ્રયત્ન છે; અહીં એના ચિત્ત સમક્ષ કાલિદાસનો નહિ પણ ‘ કિરાતાર્જુનીય ’ અને ‘ શિશુપાલવધ ’ નો નમૂનો હોય એમ જણાય છે. જે કે સંસ્કૃત કવિતાનાં આ બે દુર્ગમગૌરવ ગ્રન્થોના મુકાબલે ‘ સુરથોત્સવ ’ ની ભાષા સરલ છે, તોપણ એમાં પુષ્કળ શ્લેષો, વિરલ અને અસાધારણ શબ્દોના પ્રયોગો તથા શબ્દ-લંકારો છે. ભવાની અને દૈત્યનું યુદ્ધ વર્ણવતો દસમો સર્ગ બધા પ્રકારનાં ચિત્રકાવ્યોથી ભરેલો છે; ‘ કિરાતાર્જુનીય ’ ના પંદરમા સર્ગમાં અને ‘ શિશુપાલવધ ’ ના ઓગણીસમા સર્ગમાં યુદ્ધવર્ણનની સાથેસાથ ચિત્રકાવ્યો છે. મહાકાવ્યોના લેખકોમાં વિવિધ પ્રકારનાં ચિત્રકાવ્યો દ્વારા યુદ્ધ-વર્ણન કરવાની એક પરંપરા હતી એમ જણાય છે; જે કે યુદ્ધની ગતિ અને વેગના નિરૂપણમાં ‘ ખરું ’ જેતાં, આ ચિત્રકાવ્યો વિભ્રમ થાય છે.

૧૭૩. ‘ ક્ષીર્તિકૌમુદી ’ ના કર્તાનું કવિત્વ આ કાવ્યમાં પણ જણાય છે. આમાં સોમેશ્વરે કરેલાં કેટલાંક વર્ણનો ‘ ક્ષીર્તિકૌમુદી ’ નાં ઉત્તમ વર્ણનો

સાથે સરખાવી શકાય એવાં છે. પોતાની ફરિયાદ રજૂ કરવા માટે દેવો આવે છે એ પ્રસંગે બ્રહ્મદેવનું વર્ણન (૩), અને શબ્દાલંકારોથી ભરેલું હિમાલયની ભવ્યતાનું વર્ણન (૪)—જેમાં કવિને ‘કુમારસંભવ’ના પ્રથમ સર્ગમાંથી કંઈક પ્રેરણા મળી હોય—આના ઉદાહરણ તરીકે રજૂ કરી શકાય. પદ્મકતુવર્ણન (૪) અને યુદ્ધવર્ણન (૧૦) પણ નોંધપાત્ર છે.

૧૭૪. ‘સુરથોત્સવ’માંથી સોમેશ્વરની કવિતાકલાનાં કેટલાંક ઉદાહરણ અહીં ટાંકીએ. મંત્રીઓની દગાબાજીથી રાજ્યભ્રષ્ટ થયેલો સુરથ વનમાં પ્રવેશે છે એ વર્ણવતાં કવિ એક સુંદર ધ્વનિકાવ્ય આપે છે—

વિશ્વન્ વનાદેવ વનાન્તરાણિ સાન્દ્રદ્રુમશ્રેણિનિરન્તરાણિ ।

માતિ સ્મ ભિન્નાઙ્ગનસંનિમાનિ ઘનાદિવેન્દુર્ધનમણ્ડલાનિ ॥

(૨-૧૮)

જે કે અહીં કવિ ભારવિ અને માધની રચનાઓના કઠિન નમૂનાઓને સામાન્ય રીતે અનુસરે છે, તેોપણ કેટલેક સ્થળે અત્યંત સરલ પ્રાસાદિક શૈલીમાં રચાયેલી કવિતા મળે છે; જેમકે પદ્મકતુવર્ણનમાં વસંત—

કટાક્ષિતા કૈરપિ ચુમ્બિતા પરૈઃ કૃતોપભોગા મધુપૈશ્ચ કૈશ્વન ।

મધુ ક્ષરન્તી વિરરાજ માધવી નવીનરૂપા ગણિકેવ કામિભિઃ ॥

(૫-૧૦)

શરદ—

જલં પ્રસન્નં જલદા નિવર્તિતાઃ પ્રવર્તિતાશ્ચાધ્વનિ સાધુસિન્ધવઃ ।

ગદાધરઃ સ્વાપપરઃ પ્રબોધિતઃ શરદ્દિનૈર્નિર્મલતોચિતં કૃતમ્ ॥

(૫-૩૯)

વસન્તનો પ્રારંભ—

લભન્તે સૌભાગ્યં કિમપિ હરિણાઙ્કસ્ય કિરણાઃ

પિકાઃ શબ્દાયન્તે સ્વગતમમૃતસ્યન્દિ ચ વચઃ ।

ચલત્યથ શ્વો વા પવનપૂતના ચન્દનગિરે—

રવામં કામસ્ય સ્ફુરતિ ચ શુભાશંસિ નયનમ્ ॥ (૫-૫૬) ૨૧

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કાચની યંગડીનો ઉલ્લેખ નથી એમ સામાન્ય રીતે માનવામાં આવે છે, ૨૨ પણ ‘સુરથોત્સવ’ ૬-૧૦૫ માં કાચની યંગડીઓનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે એ નોંધપાત્ર છે—

૨૧. આ શ્લોક ઉરા ૨-૩૬ માં પણ છે.

૨૨. “સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કાચની યંગડીનો કોઈ ઉલ્લેખ મેં જોયો નથી, પણ એનો વપરાશ ૮ મા-૬ મા શ્લોકોના અરસામાં શરૂ થયો હશે એમ હું ધારું”

का च काचवल्यावलिशब्दैराजुहाव हृदयं दयितास्य ।

આ બતાવે છે કે સોમેશ્વરના સમયમાં ગુજરાતમાં સ્ત્રીઓનો આ અલંકાર સુપ્રચલિત હતો.

વસ્તુપાલકૃત ‘નરનારાયણાનંદ’

૧૭૫. ‘નરનારાયણાનંદ’ એ વસ્તુપાળે રચેલું એક મહાકાવ્ય છે. એનું વસ્તુ ‘મહાભારત’ના ‘વનપર્વ’માંથી લેવાયેલ છે. નર અને નારાયણ અથવા અર્જુન અને કૃષ્ણની મૈત્રી, રૈવતક ઉદ્યાનમાં તેમનો આનંદ-વિહાર અને કૃષ્ણની બહેન સુભદ્રાનું અર્જુને કરેલું હરણ એ તેનો વિષય છે. કવિ સમક્ષ માધની અને કંટલેક અંશે ભારવિનો નમૂનો છે. સંસ્કૃતના આ બે પ્રશિષ્ટ કવિઓનાં કાવ્યોમાં તેમજ વસ્તુપાળની પ્રસ્તુત રચનામાં વિષય જે ‘મહાભારત’માંથી લેવાયેલો છે, તેનું કૃતિના વિસ્તારના પ્રમાણમાં ઇતિવૃત્ત નાનું છે અને નગર, રાજ્ય અને રાજદરબાર, સૂર્યોદય, ચન્દ્રોદય, પુષ્પાવચય આદિનાં લાંબાં પરંપરાગત વર્ણનોથી તથા કેટલીક વાર લાંબા સંવાદોથી કૃતિનો મોટો ભાગ રોકાયેલો છે. ત્રણે કવિઓની શૈલી ખૂબ અલંકૃત અને કેટલીક વાર તો કૃત્રિમ ગણુની પડે એવી છે; જે કે વસ્તુપાળનું કાવ્ય એના પુરોગામીઓ કરતાં સરળ છે. ભારવિ અને માધની જેમ વસ્તુપાળે પણ એક આખો સર્ગ (૧૪) ચિત્રકાવ્યો દ્વારા યુદ્ધના વર્ણનથી રોકેલો છે; એ સર્ગના યાળીસે શ્લોકો ચિત્રકાવ્યોના ઘણા પ્રકાર રજૂ કરે છે અને એમાંના કેટલાક પ્રકારો તો અલંકૃત સંસ્કૃત કવિતાના ક્ષેત્રમાં પણ વિરલ છે.

હું. મધ્ય એશિયામાંથી આવેલી હૂણ અને ગુર્જર જેવી પરદેશી જાતિઓ દ્વારા એનો ઉપયોગ શરૂ થયો હોય એમ લાગે છે.”—જર્નલ ઓફ ઓરિયન્ટલ સ્ટડીઝ, પૃ. ૧, પૃ. ૧૬ માં શ્રી. પી. કે ગોડેએ આપેલું ડૉ. વાસુદેવશરણ અગ્રવાલનું અવતરણ.

સંસ્કૃત સ્ફટિક શબ્દનો કેટલીક વાર ‘કાચ’ અર્થ કરવામાં આવ્યો છે એ અહીં નોંધવું જોઈએ. ઉદાહરણ તરીકે, સોમદેવના ‘યશસ્તિલક ચંપૂ’ (ઈ. સ. ૯૫૧) માંના ‘સ્ફટિકવલય’ શબ્દનો અર્થ પ્રો. સંહિકૃષ્ણે ‘કાચની બંગડી’ એવો કર્યો છે. યશસ્તિલક એન્ટ ઇન્ડિયન કલ્ચર, પૃ. ૧૨૩.) સ્ફટિક શબ્દનો (‘એક જાતનો સફેદ કિંમતી પથ્થર’ એવો) સંસ્કૃતમાં સામાન્ય અર્થ છે એ વિસ્તૃત થઈને કૃત્રિમ ‘કાચ’ના અર્થનો સમાવેશ થઈ ગયો હશે કે કેમ એ કહેવું મુશ્કેલ છે. આથી કાચવલય શબ્દમાં ‘કાચની બંગડી’નો સૌથી જૂનો ઉપલબ્ધ અસંહિત્ત ઉલ્લેખ ‘સુરથોત્સવ’માંથી મળે છે એમ કહેવું ઉચિત છે.

૧૭૬. ‘નરનારાયણાનંદ’ સોળ સર્ગમાં વહેંચાયેલું છે અને એમાં કુલ ૭૯૪ શ્લોક છે. ‘કુમારસંભવ,’ ‘શિશુપાલવધ,’ ‘કિરાતાજીનીય’ અને ‘નૈષધીયચરિત’ની જેમ કોઈ દેવને નમસ્કાર કર્યા વિના જ એના આરંભ થાય છે. પહેલા સર્ગમાં કૃષ્ણની રાજધાની દ્વારકાનું અને બીજા સર્ગમાં એમના દરબારનું તથા ત્યાં એમના આગમનનું વર્ણન છે. પછી રૈવતકનો ઉદ્યાનપાલ આવીને કૃષ્ણ સમક્ષ પુષ્પોની ભેટ ધરે છે, તથા એમને ખબર આપે છે કે અર્જુન રૈવતક ઉદ્યાનમાં આવેલ છે. પોતાના ઇષ્ટ મિત્રને મળવા માટે કૃષ્ણ ઉત્સુક બને છે, અને ત્રીજા સર્ગમાં રૈવતકમાં આવીને એને ભેટ છે. બંને મિત્રો દ્રાક્ષમંડપમાં બેસીને વાતો કરે છે. રૈવતકમાં સમકાલે પ્રવર્તમાન છ ત્રસતુઓની શોભાનું વર્ણન એવા સર્ગમાં કરેલું છે. આ બે ગાઢ મિત્રોનું જાણે દર્શન કરવા ઇચ્છતો ન હોય એવો ચંદ્ર પછી ભગે છે. આ પછી ત્રણ સર્ગ (૫-૭)માં સૂર્યારિત, ચન્દ્રોદય, સુરાપાન અને સુરત, સૂર્યારિત તથા સૂર્યોદયનાં વર્ણનો છે. અર્જુન અને કૃષ્ણ આખી રાત વાર્તાલાપમાં ગાળે છે. આઠમા સર્ગમાં કૃષ્ણના ભાઈ બલભદ્ર રૈવતકમાં જાય છે, અને કવિ એમના સૈન્યનું વર્ણન કરવાની તક મેળવે છે. નવમા અને દસમા સર્ગમાં પુષ્પાવચય અને જલક્રીડાનું વર્ણન છે. સુભદ્રા સ્નાન કરીને પાછી વળતી હતી ત્યારે અર્જુને એને જોઈ અને બંનેને એકબીજા તરફ પ્રણય થયો. અર્જુન અને કૃષ્ણ પણ રૈવતકમાંથી દ્વારાવતીમાં આવ્યા. અગિયારમા સર્ગમાં વિરહથી વ્યથિત અર્જુનનું વર્ણન છે. એક દૂતી અર્જુન પાસે આવે છે અને સુભદ્રાની દશા પણ એવી જ હોવાનું તેને કહે છે. સુભદ્રાએ પાઠવેલો પ્રેમપત્ર અર્જુન વાંચે છે અને સુભદ્રાએ પોતે રૈવતકમાં મળવું એવો સંદેશો દૂતી મારફત મોકલે છે. કામદેવની પૂજા માટે રૈવતક ઉદ્યાનમાં જતી સુભદ્રાનું વર્ણન બારમા સર્ગમાં છે; એ સમયે અર્જુન એનું હરણ કરી જાય છે. રક્ષકો બળદેવને ખબર આપે છે, એટલે ક્રોધાયમાન થયેલા બળદેવ કૃષ્ણ આગળ એમના મિત્રના દુર્વર્તન બદલ ફરિયાદ કરે છે. કૃષ્ણ ઉત્તર આપે છે કે ‘સુભદ્રાને માટે અર્જુન યોગ્ય વર છે, અને સુભદ્રા પણ અર્જુનને ઇચ્છે છે; માટે તમારે કોપ કરવાનું કારણ નથી.’ તેરમા અને ચૌદમા સર્ગમાં યાદવ સૈન્ય અને અર્જુન વચ્ચેના તુમુલ યુદ્ધનું વર્ણન છે. છેવટે કૃષ્ણ વચ્ચે પડે છે, યુદ્ધ અટકાવે છે અને અર્જુનને દ્વારકામાં લઈ આવે છે. પંદરમા સર્ગમાં દ્વારકામાં થયેલા આનંદોત્સવનું તથા અર્જુન અને સુભદ્રાના લગ્નનું વર્ણન છે. છેલ્લા અને સોળમા સર્ગમાં વસ્તુપાળે પોતાના પૂર્વજ ચંડપથી માંડીને પૂર્વ પુરુષોનો તથા પોતાનો વૃત્તાન્ત આપ્યો છે, અને નીચેના નમ્રતાસૂચક શ્લોકથી તે કાવ્ય પૂરું કરે છે—

ઉદ્ભાસ્વદ્વિશ્વવિદ્યાલયમયમનસઃ કોવિદેન્દ્રા વિતન્દ્રા
મન્ત્રી વદ્ધાઙ્ગલિવોં વિનયનતશિરા યાચતે વસ્તુપાલઃ ।
સ્વલ્પપ્રજ્ઞાપ્રબોધાદપિ સપદિ મયા કલ્પિતેડસ્મિન્ પ્રવન્ધે
ભૂયો ભૂયોડપિ યૂયં જનયત નયનક્ષેપતો દોષમોષમ્ ॥

વસ્તુપાળના આશ્રિત 'કોઈ કવિએ 'નરનારાયણાનંદ'ના પ્રત્યેક સર્ગને અંતે એની સ્તુતિના એક કે બે શ્લોકો ઉમેરેલા છે. આવા શ્લોકોની કુલ સંખ્યા ૧૮ છે.

૧૭૭. 'નરનારાયણાનંદ' એની રચના પછીના થોડા સમયમાં સંસ્કૃત સાહિત્યજગતમાં ઠીક પ્રતિષ્ઠિત થયું હોય એમ જણાય છે, કેમકે એના પહેલા સર્ગનો છઠ્ઠો શ્લોક જહ્નુણુની 'સુકિતમુક્તાવલિ'માં ઉદ્કૃત થયો છે (પૈરા ૬૪), અને બીજો એક શ્લોક (૧૪-૬) અમરચન્દ્રકૃત 'કાવ્યકલ્પલતા' (પૃ. ૧૦૩)માં સ્થાન પામ્યો છે. આપણે જોયું તેમ, કાવ્યનો મોટો ભાગ મહાકાવ્યોની પરિપાટી મુજબનાં વર્ણનોથી રોકાયેલો છે; પણ એમાંયે વસ્તુ-પાળની કવિ તરીકેની વિશિષ્ટતા અછતી રહેતી નથી, અને એમાંનાં કેટલાંક સ્થાનો તો ભારવિ અને માધના ઉત્તમ શ્લોકોની યાદ આપે છે, અને આખું કાવ્ય એકંદરે એવું ધારણુ જળવે છે, જે મધ્યકાળના સંસ્કૃત મહાકાવ્યોના લેખકોમાં સામાન્ય રીતે જોવા મળતું નથી. કૃષ્ણુની પ્રકૃતિમાં સામાન્ય મનુષ્યની નજરે દેખાતા વિરોધાભાસો કવિ આમ વર્ણવે છે :

પુપોષ મિત્રાણ્યપિ નિર્મમોડસૌ ગતસ્પૃહો રાજ્યમપિ પ્રતેને ।
જઘાન શત્રૂનપિ શાન્તચેતાઃ પ્રભુઃ પ્રજૈકાર્થકૃતાવતારઃ ॥

(૧-૪૨)

કૃષ્ણુ અને અર્જુન એ બે મિત્રોનું રૈવતક ઉદ્યાનમાં લાંબા સમય પછી મિલન—

उरसि रसिकयोस्तयोः प्रमोदाद् दृढपरिरम्भविभिन्नभूषणेऽपि ।
व्रुतमतनुत तारहारलक्ष्मीं स्मितरुचिविच्युरिताश्रुविन्दुपङ्क्तिः ॥

(૩-૧૧)

સૂર્યોદય થતાં અધકારની વિલુપ્તિ વિશે એક સુંદર કલ્પના—

नक्तं निरङ्कुशतयाकुशसूचिभेषो

यः सर्वतस्त्रिभुवनेऽपि ममौ कथंचित् ।

माति स्म सोऽपि दृशि घृकविहङ्गमस्य

भानोर्भयाद् झगिति संकुचितोऽन्धकारः ॥ (૭-૩૫)

સુભદ્રાને હરી જતા અર્જુનને યજ્ઞભદ્રની જલદ ચેતવણી—

રે ચૌર યદિ સૌજન્યં તાદૃક્ષમપિ વિસ્મૃતમ્ ।

તત્કિં મે વામપાદોઽપિ વિસ્મૃતોઽરિકપાલભિત્ ॥ (૧૨-૩૭)

ખીજે એક સ્થળે, સુભદ્રાના રતનપ્રદેશ ઉપર લટકતી વેણીને વિરહ-વેદનાથી પીડાતા અર્જુનની શરીરકાન્તિની ચોરી કરવાના અપવાદમાં આવેલા મન્મથના ઘટસર્પ^{૨૩} નામે દિવ્ય (જેના ઉપર અપરાધનો સંદેહ હોય એની સદોષતા કે નિર્દોષતા પુરવાર કરવા માટે કરવામાં આવતી ચમત્કારિક પરીક્ષા) સાથે સરખાવી છે—

દ્રુતતરમપરસ્યા જાલગર્ભે ગતાયા
લલિતલુલિતવેણિઃ પીવરશ્રીરુરોજે ।

શતમખસુતકાયચ્છાયચૌર્યાપવાદા-

દઘટત ઘટસર્પો મન્મથસ્યેવ દિવ્યમ્ ॥ (૧૫-૨૧)

અમરચન્દ્રકૃત 'આલભારત'

૧૭૮. અમરચન્દ્રસૂરિકૃત 'આલભારત' એ, એમનું નામ સૂચવે છે તેમ, 'મહાભારત'ના મુખ્ય કથાવસ્તુનો સંક્ષેપ છે. કર્તાએ એને મહાકાવ્ય કહ્યું છે તથા પ્રત્યેક સર્ગને અંતે 'વીર' શબ્દથી અંકિત હોઈ અમરચન્દ્રસૂરિનું આ કાવ્ય તેમજ એમનું 'પદ્માનંદ મહાકાવ્ય' બંને 'વીરાંક' તરીકે ઓળખાય છે. મૂળ 'મહાભારત'ની જેમ 'આલભારત'નાં પણ ૧૮ પર્વ છે અને પ્રત્યેક પર્વ સર્ગોમાં વહેંચાયેલું છે; છેલ્લા પ્રશસ્તિસર્ગ સહિત સર્ગોની કુલ સંખ્યા ૪૪ છે. છેલ્લા સર્ગના છેલ્લા શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આખી કૃતિનું ગ્રન્થાગ્ર ૬૯૫૦ શ્લોકનું છે. 'મહાભારત'નું કથાવસ્તુ જે કે એક મહાકાવ્યમાં સમાઈ શકે એ કરતાં ઘણું મોટું છે, પણ સંસ્કૃત આલંકારિકોએ આપેલાં લક્ષણો અનુસાર મહાકાવ્ય ગણી શકાય એવી રીતે તેના આ સારની યોજના અમરચન્દ્રે કરી છે. છેલ્લા સર્ગ સિવાયના પ્રત્યેક સર્ગના આરંભે અમરચન્દ્રે એક એક શ્લોકમાં વેદવ્યાસની સ્તુતિ કરી છે; અર્થાત્ આખા ગ્રન્થમાં વેદવ્યાસની સ્તુતિના ૪૩ શ્લોકો છે, જે બતાવે છે કે

૨૩. ઘટસર્પ નામે દિવ્યમાં, જેમાં સાપ રાખેલા હોય એવા ઘડામાં, હાથ મૂકવાની આરોપીને ફરજ પાડવામાં આવતી. પ્રકા (પૃ. ૧૨૫) જણાવે છે કે વસ્તુપાળે રાત્ર્યનાં નાણાંની દુર્ચવસ્થા કરી હોવાનો રાત્ર વીસલદેવને સંદેહ હોવાથી તે આ દિવ્યમાંથી પસાર થાય એમ રાત્ર ઇચ્છતો હતો, પણ લવણુપ્રસાદે એને એવું કરતાં અટકાવ્યો હતો. જે કે વીસલદેવ રાત્ર થયો ત્યાંસુધી લવણુ-પ્રસાદ વિદ્યમાન હશે કે કેમ એવો ઐતિહાસિક તથ્યનો પ્રશ્ન અહીં રહે છે.

‘મહાભારત’ના કર્તા માટે અમરચન્દ્રને કેટલું માન હતું. ‘આદિપર્વ’ના સાતમા સર્ગમાં વસંતનું વર્ણન છે, અને આદિથી અગિયાર સુધીના સર્ગોમાં પુષ્પાવચય, જલક્રીડા, ચન્દ્રોદય, પાનગોષ્ઠિ, સુરત આદિનું વર્ણન છે. અર્જુનને જેનું દહન કર્યું હતું એ ખાંડવ વનનું સુંદર વર્ણન બારમા સર્ગમાં છે. ‘સભાપર્વ’ના ચોથા સર્ગમાં ઋતુઓનું તથા ‘દ્રોણપર્વ’ અને ‘ભીષ્મપર્વ’માં યુદ્ધનું વર્ણન છે. ‘સ્ત્રીપર્વ’માં કૌરવકુલની સ્ત્રીઓ પોતાનાં સગાનાં શોકમાં રુદન કરે છે ત્યાં અમરચન્દ્રે કરુણ રસનું નિરૂપણ કર્યું છે.

૧૭૯. આમ આ કૃતિને મહાકાવ્ય તરીકે રજૂ કરવાનો કર્તાનો પ્રયત્ન હોવા છતાં ખરા સાહિત્યિક મહાકાવ્ય કરતાં વધુ અંશે તે તે ‘મહાભારત’નો કવિતારૂપે કવણ સાર જ બની રહે છે. મૂળનો સંક્ષેપ કરવામાં અમરચન્દ્રે એના બોધપ્રધાન અને ધાર્મિક અંશોનો લગભગ ત્યાગ કરીને કવણ કથાભાગ ઉપર જ ધ્યાન આપ્યું છે. આ જ કારણથી ‘બાલભારત’માં આદિથી ઉદ્યોગ સુધીનાં પર્વો ઠીક ઠીક જગા રોકે છે, જ્યારે ‘શાન્તિપર્વ’ અને ‘અનુ-શાસનપર્વ’ ‘મહાભારત’નાં બોધપ્રધાન તથા ધર્મ આચાર આદિની ચર્ચા કરતાં પર્વો છે એને માત્ર એક એક સર્ગ જ આપવામાં આવ્યો છે. એ પછીનાં પર્વોની કથા તે ખૂબ જ સંક્ષેપમાં કહેવામાં આવી છે. એક જૈન સાધુની કૃતિ હોવા છતાં બ્રાહ્મણ સાહિત્યજગતમાં પણ ‘બાલભારત’ સુપ્રસિદ્ધ હતું. મૂળના કથાભાગને વક્ષાદારીપૂર્વક અનુસરતો ‘મહાભારત’નો આ પદમય સંક્ષેપ હોવા સાથે તે એક સારી કાવ્યકૃતિ છે એ પણ એની લોકપ્રિયતાનું એક કારણ છે.

અમરચન્દ્રસૂરિકૃત ‘પદ્માનન્દ મહાકાવ્ય’

૧૮૦. અમરચન્દ્રસૂરિકૃત ‘પદ્માનન્દ મહાકાવ્ય’ અથવા ‘જિનેન્દ્ર-ચરિત’ એવી એક કૃતિ છે, જેને ચાલકારિદ્યાએ આપેલાં લક્ષણ મુજબના સાહિત્યિક મહાકાવ્ય અને જૈન ધાર્મિક ચરિતની અંતરાલવર્તી ગણી શકાય. આ કૃતિમાં પહેલા જૈન તીર્થંકર આદિનાથનું ચરિત છે. એમાં ૧૯ સર્ગ અને કુલ ૬૨૮૧ શ્લોક છે. ૨૪ ધાર્મિક ચરિત્રો સામાન્ય રીતે એક જ હંદ-અનુષ્ટુભમાં હોય છે, જ્યારે આમાં મહાકાવ્યની પદ્ધતિએ પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત કવિતાના બધાં મુખ્ય હંદોનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે, અને એક આખો સર્ગ (૧૧) ઋતુવર્ણનમાં રોકાયેલો છે. ચરિત્રનાયક આદિનાથના જીવન ઉપરાંત એમાં સંખ્યાબંધ કથાનોંધ, દષ્ટાન્તો, ધાર્મિક અને દાર્શનિક

ચર્યાઓ તથા ઉપદેશો આવે છે, જે ધાર્મિક કૃતિ તરીકેની એની લાક્ષણિકતા રજૂ કરે છે. આટલી ઉપદેશપ્રધાન સામગ્રી હોવા છતાં એમાં સાચી કવિતાના અંશો પણ ઓછા નથી. આ કાવ્યમાં કર્તાને અર્થાન્તરન્યાસોનો શોખ જણાય છે, અને ઉત્તમ સુભાષિતો લેખે ગણાય એવા સંખ્યાબંધ શ્લોકો એમાં છે.^{૨૫} ભાષા અને ગદ્યરચના ઉપર કવિનું પ્રભુત્વ નોંધપાત્ર છે.

અમરચન્દ્રકૃત ‘ચતુર્વિંશતિ-જિનેન્દ્ર-સંક્ષિપ્ત-ચરિતાનિ’

૧૮૧. અમરચન્દ્રસંસ્કૃત ‘ચતુર્વિંશતિ-જિનેન્દ્ર-સંક્ષિપ્ત-ચરિતાનિ’ એ જો કે મહાકાવ્ય નથી તેમ એક તીર્થંકરનું સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર નથી, તોપણ એનું વિહંગવલોકન અહીં કરવું ઉચિત થશે. ‘પદ્માનંદ મહાકાવ્ય’માં પણ પ્રથમ તીર્થંકરનું જીવન છે, તો આ કૃતિમાં પ્રથમ તીર્થંકર સમેત ચોવીસે તીર્થંકરોનાં સંક્ષિપ્ત જીવનવૃત્ત છે, અને એ રીતે ‘પદ્માનંદ મહાકાવ્ય’ની પહેલાં રચાયેલી હોવા છતાં આ કૃતિ જાણે કે એના પરિશિષ્ટરૂપ બની જાય છે (પૃષ્ઠા ૧૦૬.) એમાં કુલ ૧૮૦૨ શ્લોકો છે. પ્રત્યેક તીર્થંકર વિશેની હકીકત કર્તાને સંક્ષેપમાં આપવાની છે, અને તેથી કાવ્યાલંકારો કે વર્ણનોને અહીં અવકાશ નથી. પ્રત્યેક તીર્થંકરને માટે કર્તાએ નીચેની વિગતે ટૂંક માહિતી આપી છે: (૧) પૂર્વજન્મ કે જન્મો, (૨) માતાપિતા, (૩) તીર્થંકરના નામની સમગ્રૂતી, (૪) માતાના ગર્ભમાં આવ્યાના, જન્મના, દીક્ષાના અને મુક્તિના દિવસો, (૫) ચૈત્યવૃક્ષની ઊંચાઈ, (૬) તીર્થંકરનો પરિવાર, જેમાં ગણધરો, સાધુ-સાધ્વીઓ, ચતુર્દશ પૂર્વધરો, અવધિજ્ઞાનીઓ, મનઃપર્યાવરણીઓ, કેવલીઓ (સર્વજ્ઞ), વૈક્રિય લગ્નિધ (પિતાના શરીરનું રૂપ ઇચ્છાનુસાર બદલવાની શક્તિ) ધરાવનારાઓ, શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ આદિનો સમાવેશ થાય છે, (૭) કુમાર યુવરાજ, રાજા (જ્યાં લાગુ પડતું હોય ત્યાં), હસ્તરથ (અસર્વજ્ઞ સંપૂર્ણ જ્ઞાનથી વંચિત) અને કેવલજ્ઞાની તરીકે તીર્થંકરે ગણેલાં વર્ણો.^{૨૬}

માણિક્યચન્દ્રકૃત ‘શાન્તિનાથચરિત’ અને ‘પાર્શ્વનાથચરિત’

૧૮૨. છેલ્લે માણિક્યચન્દ્રની બે રચનાઓ—‘શાન્તિનાથચરિત’ અને ‘પાર્શ્વનાથચરિત’ ઉપર આપણે આવીએ છીએ. ધાર્મિક ચરિત્રોને ‘મહાકાવ્ય’ કહેવાની જૈનોની પરંપરા મુજબ (પૃષ્ઠા ૧૬૬) આ બંને રચનાઓને

૨૫. કાપડિયા ‘પદ્માનંદ મહાકાવ્ય’ની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૫ ટિપ્પણ, જેમાં સુભાષિતોનાં કેટલાંક ઉદાહરણ આપ્યાં છે.

૨૬. એ જ, પૃ. ૩૬

હસ્તપ્રતોની પુષ્પિકાઓમાં 'મહાકાવ્ય' કહેવામાં આવેલ છે. ૨૭ શાન્તિનાથ એ સોળમા અને પાર્શ્વનાથ ત્રેવીસમા તીર્થંકર છે; આ બંને જિનેશ્વરોનું તથા આદિનાથ, નેમિનાથ, મહાવીર આદિ ખીજ તીર્થંકરોનું જીવન એ જૈન કવિઓમાં કાવ્યરચના માટે બહુ લોકપ્રિય વસ્તુ હતી, અને આ બે તીર્થંકરો વિશે તેો સંસ્કૃતમાં તેમજ પ્રાકૃતમાં સંખ્યાબંધ કાવ્યો રચાયેલાં છે. ૨૮ આ બંને કૃતિઓ અપ્રસિદ્ધ હોઈ માત્ર હસ્તપ્રતરૂપે જ મળે છે. 'શાન્તિનાથ-ચરિત'માં આઠ સર્ગ છે અને એનું ગ્રન્થાગ્ર પૃષ્ઠ ૫૫૭૪ શ્લોકનું છે. ૨૯ 'પાર્શ્વનાથ-ચરિત'માં નવ સર્ગ છે અને એનું ગ્રન્થાગ્ર પૃષ્ઠ ૫૨૭૮ શ્લોકનું છે. ૩૦ બંને કાવ્યોનો મોટો ભાગ ('શાન્તિનાથચરિત'માં છ સર્ગ, 'પાર્શ્વનાથચરિત'માં ચાર સર્ગ) તીર્થંકરના પૂર્વજન્મોના વૃત્તાન્તથી રોકાયેલો છે. હેમચન્દ્રકૃત 'ત્રિષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત'નું પાંચમું અને નવમું પર્વ, જ્યાં અનુક્રમે આ બે તીર્થંકરોનું જીવન વર્ણવાયું છે એમાંની કથાને તથા જિનસેનકૃત 'આદિ પુરાણ' તથા ગુણભદ્રકૃત 'ઉત્તર પુરાણ'ના પ્રસ્તુત અંશોને આ બે કાવ્યોનાં કથાનક સામાન્ય રીતે અનુસરે છે. બંને કાવ્યો સાદાં, પુરાણશૈલીનાં સંસ્કૃતમાં રચાયેલ છે અને એમાં મુખ્ય છંદ અનુષ્ટુપ છે, તથા આ બંને તીર્થંકરોના જીવનવૃત્તાન્તની અંદર, ભારતીય કથાસાહિત્યને પ્રાચીન કાળથી સુપરિચિત એવી પદ્ધતિએ, વિવિધ પ્રકારની સંખ્યાબંધ આડ-વાર્તાઓ દાખલ કરેલી છે. કાવ્યનું અંતરંગ આલંકારિકોએ આપેલાં મહાકાવ્યનાં લક્ષણોને ડોઈ રીતે અનુસરતું નથી, તેાપણુ માણિક્યચન્દ્ર જેવા સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન અને આલંકારિકની કૃતિ હોઈ આ બે રચનાઓ જૈન આખ્યાનકવિતા (Narrative poetry) ના સારા નમૂનાઓ રજૂ કરે છે.

૨૭. ઉદ્દાહરણ તરીકે—ઈત્યાચાર્યશ્રીમાણિક્યચન્દ્રવિરચિતે શ્રીશાન્તિનાથ-
ચરિતે મહાકાવ્યે તપોભાવનાકથા-ચક્રાયુષગણમૂન્નિર્વાણ-વર્ણનો નામ અષ્ટમઃ
સર્ગઃ સપાત્તઃ । (પાભંસૂ, પૃ. ૨૦૫)

'પાર્શ્વનાથચરિત'ના પ્રત્યેક સર્ગને અંતે પણ, એનો મહાકાવ્ય તરીકે
ઉલ્લેખ કરતી, આવી પુષ્પિકાઓ મળે છે.

૨૮. જિરકો, પૃ. ૨૪૪-૪૬ અને ૩૭૮-૮૧

૨૯. એ જ, પૃ. ૩૮૦

૩૦. એ જ, પૃ. ૨૪૪-૪૫

પ્રકરણ ૭

નાટક

સંસ્કૃત નાટકનાં લક્ષણો

૧૮૩. નાટક એ સંસ્કૃત સાહિત્યનું ખીજું એક લોકપ્રિય સ્વરૂપ છે અને તેને સંસ્કૃત સાહિત્યકારોની કાવ્યસિદ્ધિની પરાકાષ્ઠા લેખવામાં આવે છે. બૌદ્ધ કવિ અશ્વઘોષના સમયથી માંડી લગભગ અર્વાચીન કાળ સુધી બે હજાર કરતાં વધુ વર્ષોનો એનો ઇતિહાસ છે. ભારતમાં સૌથી જૂનો નાટ્યાત્મક સાહિત્યપ્રકાર ઋગ્વેદના સંવાદો જેવા કે સરમા-પણી સંવાદ, યમ-યમી સંવાદ, વિશ્વામિત્ર-નદી સંવાદ, પુશ્રવા-ઉર્વશી સંવાદ આદિ છે, અને એ પૈકી છેલ્લા સંવાદમાંથી મહાકવિ કાલિદાસને ‘વિક્રમોર્વશીય’નું વસ્તુ પ્રાપ્ત થયું હતું. ભજવાતા નાટકના પ્રાચીનતમ ઉલ્લેખો ‘મહાભાષ્ય’ (ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૦)માં છે. ‘કંસવધ’ અને ‘અલિપ્તવધ’ના અભિનયપ્રયોગનો એમાં નિર્દેશ છે. આ તથા ખીજા કેટલાક ઉલ્લેખો ઉપરથી એમ માનવામાં આવે છે કે સંસ્કૃત નાટક વિષ્ણુ-કૃષ્ણના સંપ્રદાયમાંથી વિકસ્યું હતું અને એથી પ્રારંભિક અભિનયપ્રયોગો ખ્રિસ્તી મધ્યકાલનાં રહસ્યનાટકો (Mysteries) જેવા હતા.^૧ અહ્યંખ્ય નાટકો ઉપરાંત નાટ્યશાસ્ત્રના અનેક ગ્રન્થો ભારતમાં રચાયા છે—જેમાં ભરતનું ‘નાટ્યશાસ્ત્ર’ (ઈ. સ. ૩૦૦ કે આસપાસ) સૌથી પ્રાચીન છે—એ યતાવે છે કે ભારતમાં સંસ્કૃત નાટકનો વિકાસ ગુણુસમૃદ્ધ તેમજ વૈવિધ્યપૂર્ણ હતો. સંસ્કૃત નાટકના સામાન્ય રીતે રૂપક અને ઉપરૂપક એવા બે વિભાગ કરવામાં આવે છે. વિશ્વનાથકૃત ‘સાહિત્યદર્પણુ’ (ઈ. સ. ૧૪૫૦ આસપાસ) રૂપકના દશ અને ઉપરૂપકના અઠાર વિભાગ પાડે છે.

૧૮૪. નાટકમાં અંકની સંખ્યા એકથી દશ સુધી હોય છે. નાટિકા તરીકે ઓળખાતા પ્રકારમાં ચાર અંક હોય છે, બ્યારે પ્રહસન ભાણુ આદિ ગૌણુ પ્રકારો એક જ અંકમાં સમાપ્ત થાય છે. પ્રત્યેક નાટકના આરંભમાં પ્રસ્તાવના હોય છે. એનો પ્રારંભ નાન્દીથી થાય છે. પ્રેક્ષકો ઉપર દેવોની કૃપા ભીતરે એ માટે પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે. પછી સૂત્રધાર અને ખીજા એક અથવા બે નટો વચ્ચેનો સંવાદ શરૂ થાય છે; એમાં નાટક અને એના કર્તા વિશે કંઈકે માહિતી આપવામાં આવે છે અને પ્રસ્તાવનાને અંગે વિશિષ્ટ

૧. મેકડોનલ્ડ: સંસ્કૃત સિટરેચર, પૃ. ૩૪૭

નાટ્યાત્મક પરિસ્થિતિમાં એક પાત્રને રજૂ કરવામાં આવે છે. અંકના અંત સુધી રંગભૂમિ ખાલી રહેતી નથી. અને ત્યાં સુધી સ્થળમાં પણ પરિવર્તન થતું નથી. એ અંકની વચ્ચે કંટલીક વાર વિષ્કંભક અથવા પ્રવેશક તરીકે ઓળખાતો અંવાદવિશેષ આવે છે; તે અંક વચ્ચેના સમયમાં જે બનાવો બની ગયા હોય તેની માહિતીઓ દ્વારા પ્રેક્ષકોને આપવામાં આવે છે, એટલું જ નહિ, ભવિષ્યત્ ઘટનાઓ માટેની પણ માનસિક ભૂમિકા પણ તૈયાર કરવામાં આવે છે. નાટકની સમાપ્તિ ભરતવાક્યોથી થાય છે, એમાં સુખ અને કલ્યાણ માટેની પ્રાર્થના હોય છે અને નાટકના એકાદ મુખ્ય પાત્રના મુખમાં ભરતવાક્યનો શ્લોક મુકાય છે. સંસ્કૃત નાટક એ ગદ્યઅંવાદો અને ઊર્મિયુક્ત શ્લોકોની મિશ્ર રચના છે. સંસ્કૃત નાટકનાં વિવિધ પાત્રો પોતાના સામાજિક દરબજા અનુસાર વિવિધ બોલીઓ બોલે છે એ જાણીતું છે. નાટકના નાયકો-રાજાઓ, બ્રાહ્મણો અને ઉચ્ચ સામાજિક દરબજા ધરાવતી અન્ય વ્યક્તિઓ સંસ્કૃત બોલે છે, બ્યારે સ્ત્રીઓ અને નીચલા દરબજાનાં મનુષ્યો પ્રાકૃત બોલે છે. નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમાનુસાર, વિવિધ દરબજાનાં પાત્રો પ્રાકૃતના પણ વિવિધ પ્રકાર બોલે છે. નાટક સુખાન્ત હોય છે; સંસ્કૃત નાટકમાં કરુણાન્તિકા નથી એટલું જ નહિ, મૃત્યુ જેવી કોઈ કરુણ ઘટના પણ રંગભૂમિ ઉપર રજૂ થતી નથી.^૨ નાટ્યશાસ્ત્રના ગ્રન્થો અનુસાર કશું કહોર અથવા ગ્રામ્ય તત્ત્વ પણ રંગભૂમિ ઉપર રજૂ થઈ શકતું નથી. શાપોચ્ચાર, યુદ્ધ, સુખન, ભોજન અને નિદ્રાધીનત્વ જેવી વસ્તુઓ પ્રેક્ષકો રંગભૂમિ ઉપર કદી જોતા નથી.

૧૮૫. ઉપલબ્ધ સંસ્કૃત નાટકોની સંખ્યા જે કે લગભગ હસો જેટલી થાય છે, પણ એના સર્વોત્તમ નમૂના આશરે વીસ જેટલા છે અને ભાસ, કાલિદાસ, શદ્રક, વિશાખદત્ત તથા ભવભૂતિ જેવા પ્રાચીન પ્રશિષ્ટ નાટકકારોની એ કૃતિઓ છે. પછીના સમયના અનેક લેખકોએ આ પ્રાચીન નાટકકારો પૈકી એકાદની કૃતિને નમૂના તરીકે લીધી છે અને એ રીતે વધુ જીવંત નાટ્યપ્રણાલીનું ઓછેવત્ અંશે અનુકરણ કર્યું છે. મધ્યયુગમાં બ્યારે સંસ્કૃત સાહિત્યનો સાચો સર્જનાત્મક યુગ પૂરો થઈ ગયો હતો ત્યારે પણ વિદ્યા અને અધ્યયનની પરંપરા ધરાવતી ચાલુ રહી હતી, અને સિદ્ધાન્તવિચાર

૨. પછીનાં સંસ્કૃત નાટકોમાં તો આ સર્વસામાન્ય નિયમ છે, પણ ભાસ-કૃત 'ઊરુભંગ' જેવાં પ્રાચીનતર નાટકોમાં આ ક્રવિસમય જળવાયો નથી. આ નાટકમાં દુર્યોધન રંગભૂમિ ઉપર જ મરણ પામે છે.

તેમજ અભિનયપ્રયોગ એ બંને વિષયોમાં નાટકનું ખેડાણ રાજદરબારોમાં તેમજ સમાજના ધનિક વર્ગના આશ્રય નીચે ચાલુ રહ્યું હતું. આ પુસ્તકના પહેલા પ્રકરણમાં નિર્દેશ કર્યો છે તે પ્રમાણે ચૌલુક્યયુગીન ગુજરાતમાં સંખ્યાબંધ સંસ્કૃત નાટકો રચાયાં અને ભજવાયાં હતાં, એટલું જ નહિ, પણ આચાર્ય હંમચન્દ્રે પોતાના ‘કાન્યાનુશાસન’ના આઠમા અધ્યાયમાં નાટક વિશે લખ્યું છે તથા એમના વિદ્વાન શિષ્ય રામચન્દ્ર જે પોતે નાટકકાર પણ હતા તેમણે ‘નાટચદર્પણ’ નામે નાટ્યશાસ્ત્રનો વિસ્તૃત ગ્રન્થ રચ્યો છે. વસ્તુપાળના રાજ્યમાં અર્થાત ઉત્તર ચૌલુક્યયુગમાં પણ આ પરંપરા ચાલુ રહી હતી અને વસ્તુપાળના સાહિત્યમંડળના કવિઓએ રચેલાં પાંચ નાટકો વિશે જાણવા મળે છે. એમાંનું એક નરેન્દ્રભસૂરિકૃત ‘કાકુત્સ્થકેલિ’ ઉપલબ્ધ નથી; બાકીનાં ચાર નાટકોની સમાલોચના અહીં કરીશું.

સોમેશ્વરકૃત ‘ઉલ્લાઘરાઘવ’

૧૮૬. સૌ પહેલાં આપણે સોમેશ્વરકૃત ‘ઉલ્લાઘરાઘવ’ લઈએ. આઠ અંકના આ નાટકમાં રામાયણની કથાનું નાટકરૂપે નિરૂપણ છે. આ વિરલ નાટકની એક માત્ર ઉપલબ્ધ હસ્તપ્રત પૂનાના ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં રાખવામાં આવેલા મુંબઈ સરકારના હસ્તલિખિત પુસ્તકમંડળમાં (૧૮૮૪-૮૬ નો નં. ૩૪૩) જળવાયેલી છે, અને એમાંથી પણ અગિયાર પત્ર (૧-૫, ૧૮, ૩૬, ૪૦, ૭૧, ૭૩ અને ૮૭) ખોવાઈ ગયેલાં છે; આથી આ નાટકની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અગત્યની પ્રસ્તાવના એ હસ્તપ્રતમાં મળતી નથી; પણ સ્વ. તનસુખરામ ત્રિપાઠીએ તૈયાર કરેલી આ નાટકની નકલમાંથી તે મને મળી હતી. શ્રી. ત્રિપાઠીએ પ્રસ્તુત હસ્તપ્રતની નકલ તૈયાર કરી હતી, પણ પ્રારંભના ખૂટતા ભાગની પૂર્તિ તેમણે બીજી હસ્તપ્રતને આધારે કરી હતી, જે ક્ષાર્પસ ગુજરાતી સભાને સોંપાયેલા એમના હસ્તપ્રતમંડળમાં નથી.^૩ પૂનાની હસ્તપ્રતના છેલ્લા પત્ર ઉપર જુદા હસ્તાક્ષરોમાં નોંધ્યું છે તે પ્રમાણે, ‘ઉલ્લાઘરાઘવ’ નાટકનું ગ્રન્થાગ્ર ૨૧૦૦ શ્લોકપ્રમાણ છે.

૧૮૭. ‘ઉલ્લાઘરાઘવ’નો શબ્દાર્થ થાય છે ‘ઉલ્લાસયુક્ત રામ.’ એનો સાર આપણે જ્ઞેઈએ. રામ-સીતાનાં લગ્ન થઈ ગયાં છે અને સીતાને અયોધ્યા મોકલવાની તૈયારી થાય છે ત્યાંથી નાટકનો પ્રારંભ થાય છે. પહેલા અંકમાં નાન્દી પછી જનકરાજના પુરોહિત શતાનંદ કહે છે કે પુત્રીનો હવે વિયોગ

૩. ‘ઉલ્લાઘરાઘવ’ની પ્રસ્તાવનામાંથી શ્રી તનસુખરામ ત્રિપાઠીએ શ્રી ચિમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલને આપેલાં કેટલાંક અવતરણો માટે જુઓ ‘વસન્ત’, પૃ. ૧૪, પૃ. ૧૬૧.

થવાનો હોઈ જનક શોકાતુર થયા છે. રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા સાથે દશરથ રાજ જનકની વિદાય લે છે. થોડી વાર પછી કંચુકી હરિદત્ત પ્રવેશે છે, અને માર્ગમાં મળેલા પરશુરામને રામે કેવી રીતે શાન્ત કર્યા એની વાત કરે છે. રામના આ પરાક્રમના સમાચાર આપવા માટે રાજ જનક અંતઃપુરમાં જાય છે. ખીજા અંકની પહેલાં આવતા વિષ્કંભકમાં બે અનુચરોના અંવાદમાંથી જાણવા મળે છે કે દશરથ રાજ્યે રામનો રાજ્યાભિષેક કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે અને એ માટે પોતાના પુરોહિત વશિષ્ઠને તેડાવ્યા છે. રામ અને સીતા ઉદ્યાનમાં વિહરે છે તથા પ્રકૃતિનું સૌન્દર્ય માણે છે. એ સમયે દશરથ રામને બોલાવે છે અને રાજ્યનો ભાર વહન કરવાને તૈયાર રહેવા કહે છે. સાંજનો સમય થયો છે અને અંધ્યાકાળનું વર્ષુન કરતા વૈતાલિકાના શ્લોકો તેપથ્યમાંથી અંભળાય છે. કંચુકી આવીને દશરથને કહે છે કે રાણી કેકેયી એમને પોતાના મહેલે તેડાવે છે. ત્રીજા અંકમાં બે દાસીઓના અંવાદમાંથી સમજાય છે કે કેકેયીએ દશરથ પાસેથી બે વરદાન મેળવવા નિર્ણય કર્યો છે; એક છે રામનો વનવાસ અને ખીજું છે ભરતનો રાજ્યાભિષેક. આ પછી નગરમાં થઈ રહેલો આનંદોત્સવ નિહાળતા રામ સવારીમાં નીકળે છે, પરંતુ કેકેયીના મહેલે આવતાં તેઓ તથા સુમંત્ર રાણી કેકેયીની નિષ્ઠા સમજવટ કરવા મથતા વૃદ્ધ રાજનું કરુણ દ્રશ્ય જુએ છે. રામને જોતાં જ દશરથ મૂર્છા પામે છે. એ સમયે કૌશલ્યા, સુમિત્રા અને સીતા પ્રવેશે છે અને પનાવોએ અણુધાર્યો પલટો લીધેલો જાણીને સ્તબ્ધ થઈ જાય છે. કોધાયમાન લક્ષ્મણ ધનુષ યડાવીને પ્રવેશે છે અને રામને દેશવટો દેવા ઇચ્છનારને યુદ્ધ માટે આહ્વાન કરે છે. પરંતુ રામ એને શાન્ત કરે છે, સર્વની વિદાય લઈ વનમાં જાય છે, અને આખા રાજ્યમાં શોક પ્રવર્તી રહે છે.

૧૮૮. ચોથો અંક રામના દેશવટા પછી બનેલા પનાવો વર્ણવે છે. કુમુદાંગદ અને કનકચૂડ નામે બે ગંધર્વોનો આકાશમાર્ગે પ્રવાસ અને તેમના અંવાદથી આખોયે અંક રોકાયેલો છે. એમાંથી જાણવા મળે છે કે દશરથ રાજ મરણ પામ્યા છે; ભરત રામને પાછા લેવા માટે એમની પાછળ ચિત્રદ્રૂટ જાય છે, પરંતુ રામ એને સમજાવીને પ્રજના રક્ષાય માટે અયોધ્યા પાછો મોકલે છે; વિરાધ રાક્ષસનો રામે વધ કર્યો છે, અને અંતમાં તેઓ દક્ષિણ દિશામાં જવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરે છે. પાંચમા અંકની પહેલાં વિષ્કંભક છે. એમાં મારીચની ઉક્તિઓમાંથી જાણાય છે કે સૂર્યજીવનાં નાકકાન લક્ષ્મણે કાપી નાખ્યાં છે, જનસ્થાનમાં રહેતા રાક્ષસોનો વધ થયો છે, અને હવે સીતાનું હરણ કરવા માટે રાવણ મારીચની સહાય લેવા માગે છે. પછી

રાવણુ પ્રવેશે છે અને બળપૂર્વક સીતાનું હરણુ કરી જાય છે. ગીધનો રાજ જટાયુ સીતાને બચાવવા આવે છે, પણ એને સફળતા મળતી નથી, અને રાવણુના અનુચર ઘોરાક્ષ દ્વારા જાણવા મળે છે કે જટાયુ મરણુતોલ ધાયલ થયો છે. સીતાને પર્ણકુટીમાં નહિ જોતાં રામ અને લક્ષ્મણુ એની શોધ કરવા નીકળે છે, અને માર્ગમાં જટાયુ પાસેથી એમને સીતાનું હરણુ થયાના સમાચાર મળે છે. દક્ષિણમાં પંપાસર તરફ જવાની અને ત્યાં સુગ્રીવ આદિ વાનરરાજ્યો સાથે મૈત્રી કરવાની સલાહ જટાયુ રામને આપે છે. છઠ્ઠા અંકના આરંભમાં માલ્યવાન, સારણુ અને શક એ ત્રણ રાક્ષસોના મંવાદમાંથી જણાય છે કે રામે વાલિનો વધ કર્યો છે અને હનુમાને લંકાનું દહન કર્યું છે; સીતા રામને પાછી સોંપી દેવા વિભીષણુ રાવણુને સલાહ આપી હતી, પણ રાવણુ વિભીષણુનું અપમાન કર્યું અને પરિણામે એ રામના શિબિરમાં આવ્યો ગયો છે. વાલિપુત્ર અંગદ વિષ્ટિ માટે રાવણુના દરબારમાં આવે છે, પણ એની વિષ્ટિ નિષ્ફળ જાય છે અને બંને વચ્ચે સામસામા આક્ષેપો થાય છે. નેપથ્યમાંથી વાનરયોદ્ધાઓની યુદ્ધઘોષણા સંભળાય છે. પોતાના મહેલની અગાશીમાંથી રાવણુ રામના સૈન્યનું અવલોકન કરે છે, અને એમાંના મુખ્ય યોદ્ધાઓનો પરિચય એને શક આપે છે. એ જ રીતે સુવેલ પર્વતના શિખર ઉપરથી રામ અને વિભીષણુ રાવણુનું સૈન્ય નિહાળે છે.

૧૮૯. લગભગ આખોયે સાતમો અંક રાવણુના મિત્ર મથુરાના રાજ લવણુના ગુપ્તચર કાપટિક અને વૃકમુખ નામે એક રાક્ષસ વચ્ચેના મંવાદથી રોકાયેલો છે. એમાંથી પ્રેક્ષકો જાણે છે કે રાવણુનો વધ થયો છે, સીતા અગ્નિપરીક્ષામાંથી પસાર થયાં છે અને લંકાના રાજ્યાસન ઉપર વિભીષણુનો અભિષેક થયો છે. આમ છતાં રામના માર્ગમાં હજી પણ વિદ્વો નાખવાનો નિશ્ચય કાપટિક વ્યક્ત કરે છે. અંતમાં, અયોધ્યા જવા પુષ્પક વિમાનમાં ખેસવા વિનંતિ કરતો વિભીષણુનો અવાજ નેપથ્યમાંથી સંભળાય છે. આઠમા અંકનો પ્રારંભ પુષ્પક વિમાનમાં રામના લંકાથી અયોધ્યા તરફના પ્રવાસથી થાય છે. માર્ગમાં આવતાં સ્થળો જેમાંનાં કેટલાંક તે દંડકારણ્યમાંના નિવાસને કારણે પૂર્વપરિચિત હતાં એ વિશે સીતા પ્રશ્ન કરે છે અને રામ એનું કુતૂહલ શાંત કરે છે. કાપટિક એક યુવાન મુનિનો વેશ ધારણુ કરે છે અને જલદીથી અયોધ્યા પહોંચી જાય છે, જ્યાં રાવણુના મરણુના સમાચાર હજી પહોંચ્યા નથી. કાપટિક ત્યાં એવા ખોટા ખબર આપે છે કે રામ અને લક્ષ્મણુનો રાવણુ વધ કર્યો છે અને હવે અયોધ્યા ઉપર આક્રમણુ કરવા માટે તે પુષ્પક વિમાનમાં આવે છે. આ સાંભળીને ભરત સૈન્યને સજ્જ થવાની આજ્ઞા કરે

છે તથા શોકાતુર કૌશલ્યા અને સુમિત્રા અગ્નિપ્રવેશની તૈયારી કરે છે. યરા-
યર એ સમયે પુષ્પક વિમાનનો પ્રવેશ થાય છે. એમાં બેઠેલા વિલીખણુને
રાવણુનો મિત્ર ધારીને ભરત એની તરફ બાણ તાકે છે, પરન્તુ રાજ્યુરુ
વશિષ્ઠ જેઓ બધી હુકીકત જાણતા હોય છે તેઓ ભરતને અટકાવે છે અને
કાપટિકનું કપટ ખુલ્લું પડે છે. મને મળેલી હસ્તપ્રતમાં નાટકનો છેવટનો
ભાગ ત્રુટિત છે, પરન્તુ અંતમાં આખા કુટુંબનું પુનર્મિલન તથા રામનો
અભિષેક આલેખાયાં હશે અને છેલ્લે રામના મુખમાં ભરતવાક્ય મુકાયું
હશે એવી કલ્પના સહેજે થઈ શકે છે. એકમાત્ર પહેલા અંક સિવાય,
પ્રત્યેક અંકના પ્રારંભમાં નાટકકાર સોમેશ્વરે પોતાના મિત્ર વસ્તુપાળની પ્રશંસા-
નો એકએક કાવ્યમય શ્લોક મૂકેલો છે.

૧૮૦. આ સુદીર્ઘ નાટક ‘ઉદ્ધારાધવ’ની રચના કર્તાએ મુરારિ કવિના
સમાંકી નાટક ‘અનર્ધરાધવ’ (ઈ. સ. ની ૬મી સદી પૂર્વે)ના નમૂના ઉપર
કરી હોય એમ જણાય છે. જેમના નામને અંતે ‘રાધવ’ શબ્દ આવે છે
એવાં રામચરિતવિષયક નાટકોની એક શ્રેણી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં બેવામાં આવે
છે. માયુરાજનું ‘ઉદ્ધારાધવ’ નાટક નાશ પામી ગયું છે અને એ પરત્વે
સાહિત્યિક ઉલ્લેખોથી વધારે કંઈ આપણે જાણતા નથી.* મુરારિકૃત ‘અનર્ધ-
રાધવ’ સાથેના આ નાટકના સંબંધ વિશે પણુ નિશ્ચિતપણે કંઈ કહી શકાય
એમ નથી; એનો કર્તા મુરારિની પહેલાં અથવા પછી પણુ થયો હોય.
મુરારિનું અનુકરણ ‘પ્રસન્નરાધવ’ના કર્તા જ્યદેવે (ઈ. સ. ૧૨૦૦ આસપાસ)
કર્યું જણાય છે.† રામચરિતવિષયક એ પણુ સમાંકી નાટક છે. મુરારિનું
‘અનર્ધરાધવ’ એક કાળે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં બહુ લોકપ્રિય હતું; પ્રાચીન
સુભાષિતસંગ્રહોમાં મુરારિની ખૂબ પ્રશંસા કરેલી છે અને એના નાટક
ઉપર સંખ્યાબંધ ટીકાઓ રચાયેલી મળે છે.‡ મધ્યકાલીન ગુજરાતમાં
પણુ આ નાટક વિચારપૂર્વક વંચાતું હતું અને તેનો અભ્યાસ થતો હતો,
અને નરયન્દ્રસૂરિ તથા તેમના ગુરુ દેવપ્રભસૂરિએ§-જેઓ બંને વસ્તુ-
પાળના સમકાલીન હતા—તે ઉપર ટીકાઓ રચેલી છે. પંદરમા સૈકામાં

૪. કીથ, સંસ્કૃત ડ્રામા, પૃ. ૨૨૩ થી આગળ

૫. એ જ, પૃ. ૨૨૬. જેનો સમય નિશ્ચિત થઈ શક્યો નથી એ ભાસ્કર
કવિકૃત ‘ઉન્નમત્તરાધવ’ જે કે એકાંકી નાટક છે, પણુ નિહાન તેના નામમાં તે
‘અનર્ધરાધવ’ જેવા નાટકની અસર જણાય છે.

૬. કૃષ્ણમાચારિયર, કલાસિકલ સંસ્કૃત લિટરેચર, પૃ. ૬૩૮-૩૯

૭. પાભંસૂ, પૃ. ૩૦૧; જિરકો, પૃ. ૭

થયેલા જિનહોષે એ નાટક ઉપર ત્રીજી ટીકા લખી છે.^૮ આ બધું જોતાં સોમેશ્વરની કૃતિ ઉપર પણ એની અસર પડી હોય તે એમાં કશું આશ્ચર્ય નથી. જેવી રીતે ‘ઉલ્લાધરાધવ’નો આખો યે ચોથો અંક કનકચૂડ અને અને કુમુદાંગદ એ બે ગંધર્વોના સંવાદથી રોકાયેલો છે તેમ ‘અનર્ધરાધવ-’ ના છઠ્ઠા અંકનો ઉત્તરાર્ધ રત્નચૂડ અને હેમાંગદ નામે ગંધર્વોના સંવાદથી રોકાયો છે. બન્ને નાટકોમાં આ સંવાદોનો હેતુ એક જ છે, અને તે બની ગયેલી ઘટનાઓની પ્રેક્ષકોને માહિતી આપવાનો. માલ્યવાન, શક અને સારણુના સંવાદો બન્ને નાટકોમાં છઠ્ઠા અંકમાં લગલગ સમાન સ્થળોએ છે. ‘ઉલ્લાધરાધવ’ના આઠમા અંકના શ્લોક ૨૯-૩૦ એ ‘અનર્ધરાધવ’ના સાતમા અંકના શ્લોક ૯૭-૯૮ નું અનુકરણ છે; ‘ઉલ્લાધરાધવ’નો આખો-યે આઠમો અંક ‘અનર્ધરાધવ’ના સાતમા અંકથી પ્રેરિત થયો જણાય છે; જે કે અહીં એમ કહેવાનું મન થાય છે કે રામનું અયોધ્યાગમન વર્ણવતા ‘રઘુવંશ’ના તેરમા સર્ગના અંશો તથા રાજશેખરકૃત ‘બાલ-રામાયણુ’ (ઈ. સ. ૯૦૦ આસપાસ) નો દશમો અંક પણ કવિએ જોયો હોવો જોઈએ.

૧૯૧. ‘ઉલ્લાધરાધવ’ ઉપર ‘અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ’ની પણ કેટલીક અસર છે. મિથિલાથી સીતા અયોધ્યા જાય છે અને પોતાની પ્રિય પુત્રીના વિયોગથી જનક દુઃખી થાય છે એ નિરૂપતાં દસ્યો કાલિદાસના મહાન નાટકના ચોથા અંકમાંનાં શકુન્તલાની વિદાયતાં દસ્યોની યાદ આપે છે. સોમેશ્વરે જ્યારે લખ્યું કે—

નવપરિણીતા દુહિતા ગચ્છન્તી પતિગૃહાય બન્ધુનામ ।
પરમાર્થવેદિનામપિ વૈક્લવ્યં વિરચયન્ત્યેવ ॥

(૧-૧૦)

ત્યારે કણ્વના મુખમાં મુકાયેલો કાલિદાસનો નીચેનો શ્લોકાર્ધ તેના મનમાં હોવો જોઈએ—

વૈક્લવ્યં મમ તાવદીદશમહો સ્નેહાદરણ્યૌકસઃ

પીડચન્તે ગૃહિણઃ કથં ન તનયાવિશ્લેષદુઃસ્વૈનૈઃ ॥ (૪-૫)

અને સીતાને ઉપદેશ આપતાં શતાનંદના મુખમાં સોમેશ્વરે મૂકેલો—

શુશ્રૂષા શ્વશુરે નનાન્દષુ નતિઃ શ્વશ્રૂષુ યાંજલિ(વદ્ધાજ્જલિઃ ?)

પત્યૌ તત્પરતા સુનર્મ ચ વચસ્તન્મિત્રવર્ગે શુચૌ ।

૮. પાભંસૂ, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૫૨

સાક્ષત્યં કુલબાલિકાસુ વિનયઃ પૂજ્યે તનો સંવૃતિ-
મર્ગોડ્યં મુનિપુઙ્ગવૈર્મૂર્ગદશાં શ્રેયઃ શ્રિયે દર્શિતઃ ॥ (૧-૨૧)

એ શ્લોક 'શકુન્તલા'ના કણ્વપ્રોક્ત પ્રસિદ્ધ શ્લોક શુશ્રૂષસ્વ ગુરુનં (૪-૧૭) ઉપરથી પ્રેરણા લઈને રચાયેલા છે. 'ઉલ્લાધરાધવ'ના ખીજ અંકમાં સીતાના મુખના પરિમલથી આકર્ષિત થયેલા બ્રમરથી રામ સીતાનું રક્ષણ કરે છે અને બ્રમરને ઉદ્દેશીને બ્રાતશ્ચક્રે બ્રમર ભવતાં (૨-૩૫) એ શ્લોક બોલે છે; 'શકુન્તલા'ના ખીજ અંકમાં આવતા એ પ્રકારના દશ્યની તથા ચલાપાદ્ધાં દર્શિં (૧-૨૦) એ શ્લોકની અહીં સ્પષ્ટ અસર છે.

૧૯૨. સંસ્કૃત નાટક મોટે ભાગે રાજદરબારો સાથે જોડાયેલું હતું, અને પ્રેક્ષક વર્ગ જે કે મિશ્ર પ્રકારનો હતો તોપણ એનું મૂલ્યાંકન તે કાવ્યગુણો અથવા દોષો ખોળી કાઢવામાં નિપુણ એવા વિદ્વાનોને હાથે થતું હતું. પરિણામે અને તેટલા જીર્મિપ્રધાન શ્લોકો નાટકમાં દાખલ કરવાનો પ્રયત્ન કવિ કરતો અને ક્રિયાવેગ તથા સંવાદો ઉપર માઠી અસર થતી. મુરારિ, રાજશેખર અને ખીજ ઉત્તરકાલીન નાટકકારોમાં આ વસ્તુ ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે; એમાં વર્ણન આગળ ક્રિયા ગૌણ બની જાય છે અને વર્ણન પણ કવિના રચનાકૌશલના તથા શબ્દાલંકારોમાંના એના નૈપુણ્યના કેવળ પ્રદર્શન જેવું બની જાય છે. ૯ સોમેશ્વરમાં પણ આ લાક્ષણિકતાઓ હોય એ સ્વાભાવિક છે. કેટલેક સ્થળે એ ખૂબ દીર્ઘસૂત્રી બની ગયે છે; જેમકે આખાં ચોથા અંકમાં જે ગંધર્વોના લાંબા અને કંટાળાજનક સંવાદ સિવાય ખીજું કશું નથી; ખીજે અંક કેવળ ઉદ્યાનના પ્રકૃતિસૌન્દર્યનું વર્ણન કરે છે. છેલ્લા અંકનો અમુક ભાગ લંકાથી અયોધ્યા સુધીનાં કેટલાંક ભૌગોલિક સ્થાનો પરત્વે વીરકાવ્યોની શૈલીએ પુષ્કળ શ્લોકો આપે છે. આમ થવાનું એક કારણ એ પણ હતું કે નાટકો જે કે પ્રસંગોપાત્ત ભજવાતાં હતાં, -કવિને માટે નાટકોનો આ પ્રકારનો પ્રયોગ એ માનાસ્પદ વસ્તુ હતી-તોપણ નાટકોની પ્રતિષ્ઠા અને કીર્તિ તે વચ્ચે એના ઉપર મોટે ભાગે અવલંબતી હતી.

૧૯૩. પરંતુ સોમેશ્વરકૃત 'ઉલ્લાધરાધવ'ની વિશેષતા એ વસ્તુમાં રહેલી છે કે ઉત્તરકાલીન નાટકનાં આ બધાં લક્ષણો તેમાં હોવા છતાં એનાં ગદ્ય અને પદ્ય સુષુ તથા પ્રાસાદિક શૈલીએ લખાયેલ છે; આપણે અગાઉ જોયું છે તેમ, સોમેશ્વરની આ એક વિશેષતા છે. આખીયે રામકથાના ઘણા મોટા વિષયને એક નાટકમાં સમાવવાનું કાર્ય તેણે એકંદરે સફળતાપૂર્વક કર્યું છે,

અને રાજશેખરના ‘બાલરામાયણ’ નાટકમાં બને છે તેમ ‘ઉલ્લાધરાધવ’ના અંકો સ્વતંત્ર નાટકો બનેલા બની જતા નથી. એમાંથી સંખ્યાબધ શ્લોકો સોમેશ્વરની કાવ્યશૈલીનાં સુંદર ઉદાહરણો લેખે ટાંકી શકાય એમ છે. પરશુ-રામ સમક્ષ પોતે બતાવેલા પરાક્રમની પ્રશંસા સાંભળીને સંક્રોધ પામતા રામ નમ્રતાપૂર્વક કહે છે—

ભગ્નં જીર્ણં ત્રિનયનધનુર્યન્મયા દૈવયોગાદ્

યત્સંસોઢઃ શિશુરિતિ રણે રૈણુકેયેન ચાહમ્ ।

લોકઃ પ્રીત્યા તદપિ કિલ મે પૌરુષં ભાષમાણો

વાર્યઃ કાર્યા ન સ્વલુ મહતાં ગર્હણા નિર્નિમિત્તમ્ ॥ (૨-૯)

રામની સાથે ખેડેલા દશરથને વશિષ્ઠના શિષ્ય જતુકર્ણ મોટા વટવૃક્ષની ઉપમા આપે છે—

રાજા રાજત્યનેનાયં સુતેનાન્તિકર્વસિના ।

પ્રરોહણાત્મતુલ્યેન વટવૃક્ષ ઇવોન્નતઃ ॥ (૨-૪૪)

અને રામના દેશવટાના ખ્યાલથી અત્યંત ખેદ પામતા દશરથ પોતાનું દુઃખ વ્યક્ત કરતાં કહે છે—

માતઃ ક્ષિતે તપનતાત વિભો નભસ્વન્

સર્વં હિ વિત્થ તદિદં વદત પ્રસહ્ય ।

કા દુર્દશોયમધુના મમ વર્તતે યન્-

મૂર્છાં તુ ગચ્છતિ ન ગચ્છતિ જીવિતવ્યમ્ ॥ (૩-૧૮)

અયોધ્યા અને તેના નિવાસીઓને રામની હૃદયસ્પર્શી વિદાય—

ભાસ્વદ્ગોત્રચરિત્રચિત્રરુચિરપ્રાસાદ તુભ્યં નમ-

સ્ત્વાં વન્દે સુકૃતાનુરક્તજનતામેધ્યામયોધ્યાં પુરીમ્ ।

આપૃચ્છે પુરવાસિનઃ સવિનયં યુષ્માનિહાયુષ્મતિ

ક્ષમાભારં ભરતે સમુદ્ધરતિ ચ સ્વસ્ત્યસ્તુ ગચ્છામ્યહમ્ । (૩-૩૫)

અને ચન્દ્રોદયનું એક મનોહર વર્ણન—

બ્રહ્માશ્ચં મન્મથસ્ય ત્રિભુવનવનિતામાનમીનાવકૃષ્ટૈ

કૈવર્તઃ કૈરવાણાં પ્રિયસુહૃદમૃતસ્રોતસાં શૈલરાજઃ ।

પાન્થસ્ત્રીણામપથ્યં રથચરણચમૂચક્રવાલસ્ય કાલઃ

શૃંગ્ગારસ્યોપકારઃ કિરતિ રતિવસાવોષધીનામધીશઃ ॥ (૪-૫૩)

તથા સીતાનું હરણ થયેલું જાણ્યા પછી લક્ષ્મણ પ્રત્યે રામની શોકાકિત—

દષ્ટિઃ સ્પષ્ટં તટગતમપિ વીક્ષતે નાશ્રુમિશ્રા

વૂરાહવાને ન હિ પટુરયં બાષ્પકુણ્ઠશ્ચ કણ્ઠઃ ।

પાદ્મન્દ્રં પ્રચલિતુમિદં ન ક્ષમં મુહ્યતો મે
તત્ત્વેદેહીં ક્વચિદ્ચિરયન્ વત્સ પશ્ય ત્વમેવ ॥ (૫-૪૦)

સુભટકૃત 'દૂતાંગદ'—એક છાયાનાટક

૧૯૪. સુભટકૃત 'દૂતાંગદ' એ રાવણુના દરબારમાં અંગદની વિદ્વિના પ્રસંગનું નિરૂપણ કરતું એકાંકી નાટક છે. કર્તા મૌલિકતાનો દાવો કરતો નથી, પણ ભલરું સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે પોતે પૂર્વકાળના કવિઓમાંથી કેટલુંક લીધું છે.^{૧૦} આ નાટકમાંના સંખ્યાબંધ શ્લોકો અન્ય પ્રાચીનતર ગ્રંથોમાં ખોળી શકાયા છે. નાન્દીના પહેલા શ્લોકનો ઉત્તરાર્ધ નમિસાધુએ (ઈ. સ. ૧૦૬૯) રુદ્રટના 'કાવ્યાલંકાર' (૨-૮) ઉપરની પોતાની ટીકામાં ઉદ્ધૃત કર્યો છે. આ નાટકનો પાંચમો શ્લોક 'હિતોપદેશ' (ઈ. સ. ૯૦૦ આસપાસ)માં તથા 'પંચતંત્ર'ની કેટલીક પાઠ્યપરંપરાઓમાં છે, બ્યારે નવમો શ્લોક ક્ષેત્રેન્દ્રે (ઈ. સ. નો ૧૧ મો સૈકો) 'સુવૃત્તલિલક' (પૃ. ૧૩)માં ઉદ્ધૃત કર્યો છે અને ત્યાં એનું કર્તૃત્વ ભવભૂતિ ઉપર આરોપિત કરવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરાંત, સુભટે રાજશેખરના 'બાલરામાયણ'માંથી^{૧૧} તથા 'મહાનાટક'માંથી^{૧૨} સંખ્યાબંધ શ્લોકો લીધા છે. ખીજા કેટલાક શ્લોકો પણ અન્યાન્ય પૂર્વ કવિઓમાંથી લેવાયા હોય એ સંભવિત છે.

૧૯૫. નાટકના આરંભમાં આપણે જોઈએ છીએ કે રાવણુના દરબારમાં જઈને સીતાને પાછી માગવા માટે અંગદની નિયુક્તિ કરવામાં આવી છે. પછી રાવણુ એની પત્ની મંદોદરી અને ભાઈ વિભીષણ સાથે પ્રવેશ કરે છે; રામ સાથે સુલેહ કરવા માટે વિભીષણ વિનંતિ કરે છે, પણ રાવણુ એથી ક્રોધાયમાન થાય છે અને એને હાંકી કાઢે છે. એ સમયે અંગદના આગમનના સમાચાર દ્વારપાલ આપે છે, અને પછી અંગદ અને રાવણુ વચ્ચે કેટલોક ગરમાગરમ વાર્તાલાપ ચાલે છે. પછી રાવણુની માયાથી બનેલી છાયા સીતા પ્રવેશે છે, તે રાવણુના ખોળામાં ખેસે છે એ જોઈને અંગદ ગૂંચવાઈ જાય છે. પણ તુરંત જ એ રાક્ષસીઓ ખબર લાવે છે કે રામ

૧૦. સ્વનિર્મિતં ત્રિચ્ચન ગદ્યવચ્યબન્ધં કિયત્ પ્રાક્તનસર્કવીન્દ્રૈઃ ।

પ્રોક્તં ગૃહીત્વા પ્રવિરચ્યંતે સ્મ રસાદ્યમેતત્સુમટેન નાટ્યમ્ ॥

(છેલ્લો શ્લોક)

૧૧. 'દૂતાંગદ'ના શ્લોક ૪૬, ૪૭, ૫૧, ૫૨, ૫૩ અને ૫૪ એ રાજશેખરકૃત 'બાલરામાયણ'ના અનુક્રમે ૯-૫૩, ૯-૫૫, ૯-૫૬, ૯-૫૮, ૯-૫૯ અને ૧૦-૨૧ એ શ્લોક છે.

૧૨. કીથ, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૨૬૯ ટિપ્પણ

વિશેના કંઈક અનિષ્ટ સમાચાર સાંભળીને સીતા આત્મહત્યાનો પ્રયત્ન કરે છે; આથી અંગદને જાણ થાય છે કે રાવણુના ખોળામાં ખેડી હતી તે સાચી સીતા નથી. રાવણુ સીતા પાછી આપવાની અંગદને ના પાડે છે, અને રામના પ્રલાવનો રાવણુને ખ્યાલ આપીને અંગદ પાછો વળે છે. થોડા સમય પછી જાણવા મળે છે કે રાવણુનો યુદ્ધમાં વધ થયો છે.

‘છાયાનાટક’ શબ્દનો અર્થ; ‘છાયાનાટક’ની લક્ષણિકતાઓ

૧૮૬. આ નાટકમાં ગદ્ય ઝાંખું છે અને મોટો ભાગ શ્લોકોથી રોકાયેલો છે. કાવ્યગુણની દૃષ્ટિએ નાટક સામાન્ય છે, પણ ખીલ એક રીતે તેનું મહત્ત્વ છે, કેમકે પ્રસ્તાવનામાં એને ‘છાયાનાટક’ કહ્યું છે અને જેને ‘છાયાનાટક’ નામ અપાયું હોય એવાં ઉપલબ્ધ સંસ્કૃત નાટકોમાં તે સૌથી પ્રાચીન છે. ૧૩ સાહિત્યશાસ્ત્રના ગ્રન્થોમાં રૂપકો અને ઉપરૂપકોની સૂચિમાં આ પ્રકારનું નામ આપેલું નથી, અને તેથી પ્રશ્ન એ થાય છે કે ‘છાયાનાટક’નો અર્થ શો. આ નાટકપ્રકારનાં લક્ષણોનો કંઈક ખ્યાલ મેઘપ્રભાચાર્યના ‘ધર્માભ્યુદય’માંથી આવે છે; એ કૃતિને ‘છાયાનાટ્યપ્રબંધ’ કહેવામાં આવી છે. અને એમાં એવું સ્પષ્ટ નાટ્યસૂચન છે કે રાજા જ્યારે યતિ બનવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરે ત્યારે પડકારની અંદર યતિવેશધારી પૂતળું મૂકવું (યવનિકાન્તરાદ યતિવેશધારી પુત્રકસ્ત્ર સ્થાપનીયઃ પૃ. ૧૫). ‘ધર્માભ્યુદય’નો રચનાસમય તદ્દન નિશ્ચિત થઈ શક્યો નથી, પણ એની રચના ઇ. સ. ૧૨૧૭ (અં. ૧૨૭૩) પહેલાં થઈ હતી એ ચોક્કસ છે, કેમકે એ વર્ષમાં લખાયેલી એની તાડપત્રીય પ્રતિ પાટણમાં સંઘના ભંડારમાં સચવાયેલી છે. ૧૪ દશાબ્દભદ્ર રાજર્ષિનું જીવન એ આ નાટકનું વસ્તુ છે; પ્રસ્તાવનામાં ઉલ્લેખ છે તે પ્રમાણે પાર્શ્વનાથના મન્દિરમાં તે લખવાયું હતું. એનો કર્તા જૈન સાધુ છે; એની બધી હસ્તપ્રતો ગુજરાતમાંથી મળેલી છે. ૧૫ ગુજરાતના ખીલ એક અગ્રાત જૈન કવિએ રચેલું, તીર્થંકર નેમિનાથના

૧૩. કીથ, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૫૫. અહીં નોંધવું રસપ્રદ થશે કે સોમેશ્વરના ‘ઉલ્લાસરાધવ’ને પૂનાની હસ્તપ્રતમાં ચોથા અંકની પુષ્પિકામાં ‘છાયાનાટક’ કહેવામાં આવ્યું છે : इति श्रीकुमारसूतोः श्रीशोमेश्वरदेवस्य कृताबुल्लाषराषवे ह्यायानाटकं चतुर्थोङ्कः । ખીલ અંકોને અંતે પુષ્પિકાઓ નથી તથા પ્રસ્તાવના કે પ્રશસ્તિમાં કૃતિનો ઉલ્લેખ ‘છાયાનાટક’ તરીકે નથી, એટલે આ એક માત્ર ઉલ્લેખ કુલહલનો વિષય બની રહે છે.

૧૪. પાલંસૂ, પૃ. ૩૮૭

૧૫. જિરકો, પૃ. ૧૬૫

જીવનને લગતું ‘શમામૃતમ્’ નાટક મળે છે; એને પણ પ્રસ્તાવનામાં ‘છાયા-નાટક’ કહેલું છે (...મગધતઃ શ્રીનેમિનાથસ્ય યાત્રામહોત્સવે વિદ્વદ્ધિઃ સભાસદ્ભિરાદિષ્ટોઽસ્મિ યથા શ્રીનેમિનાથસ્ય શમામૃતં નામ છાયાનાટકમભિનયસ્વેતિ । પૃ. ૧). આ નાટકનો સમય નક્કી થઈ શક્યો નથી, પણ તે બહુ પ્રાચીન રચના જણાતી નથી.

૧૯૭. ગમે તેમ, આપણે એ નિર્ણય ઉપર આવી શકીએ કે છાયા-નાટક એવી સાહિત્યિક રચના હતી જેનો કકપૂતળીના ખેલ કરનારાઓ કરતા હશે. ‘છાયાનાટક’ શબ્દનો અર્થ એવો પણ કરી શકાય કે એમાં ખીજી રચનાઓની ઘણી શાળિદક છાયા હોય; અર્થાત્ અન્ય સાહિત્યમાંથી ઘણું એમાં ઉદ્દૃત કરવામાં આવ્યું હોય. હમણાં જ સૂચવ્યું તેમ (પૈરા ૧૯૪) ‘દૂતાંગદ’ને આ લાગુ પડે છે. પણ રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર આનો જુદો અર્થ કરે છે,^{૧૬} અને છાયાનાટકને નાટકના ગર્ભાંકથી અલિપ્ત સમજે છે. ‘છાયા-નાટક’નો શબ્દાર્થ ‘છાયારૂપ નાટક’ (Drama in the form of shadow) અર્થાત્ નાનામાં નાનું નાટક એમ તેઓ સમજાવે છે. પરંતુ ‘દૂતાંગદ’ ‘ધર્માભ્યુદય’ અને ‘શમામૃતમ્’માંથી એનું કોઈ સૂચન મળતું નથી, જેને આધારે આ અર્થઘટન શુદ્ધ છે કે કેમ એનો નિર્ણય થઈ શકે. પ્રો. લ્યુડસે ‘દૂતાંગદ’ને છાયાનાટકના એક પ્રતિનિધિરૂપ નમૂના તરીકે લીધું છે, અને તેમાંથી એની નીચે મુજબ લાક્ષણિકતાઓ તારવી છે : ગદ્યભાગની તુલનાએ શ્લોકોનું બાહુલ્ય, પ્રાકૃતોનો અભાવ, પાત્રોની મોટી સંખ્યા અને વિદૂષકનો અભાવ. અને આ ધોરણે તેમણે ‘મહાનાટક’ અને ‘હરિદૂત’ને પણ છાયાનાટક ગણ્યાં છે.^{૧૭} પણ ઉપરનાં તત્ત્વોને છાયાનાટકનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો તરીકે ગણી શકાય એમ નથી, કેમકે ‘દૂતાંગદ’ ‘શમામૃતમ્’ અને ‘ધર્માભ્યુદય’માં કેટલાક પ્રાકૃત સંવાદો છે અને ‘ધર્માભ્યુદય’માં, ‘દૂતાંગદ’થી જિલદું જ, પદ્યભાગ કરતાં ગદ્યભાગ વધારે છે. ગમે તેમ, પણ આપણે રચનાઓ—જેમને એમના કર્તાઓએ છાયાનાટક કહી છે—ઉપરથી એટલું નક્કી છે કે છાયાનાટક એ ટૂંકી અને સાદી એકાંકી રચના હતી, પણ એનાં ખીજાં લક્ષણો તથા એના પ્રયોગની એકસ પદ્ધતિ પરત્વે આપણે કશું જાણતા નથી. સંસ્કૃત નાટકના વિકાસમાં પૂતળીઓના છાયાનાટકે ગમે તે ફાળો આપ્યો હોય,^{૧૮} પણ છાયાનાટક નામનો સાહિત્યિક

૧૬. બિકાનેર કૅટલોગ, પૃ. ૨૫૧

૧૭. કીથ, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૫૬

૧૮. ‘મહાભારત’ ૧૨. ૨૯૪-૫ ઉપરની નીલકંઠની દીકામાંથી એક અવત-

પ્રકાર પ્રમાણમાં મોટો જાણાય છે, કેમકે નાટ્યશાસ્ત્રના ગ્રન્થોમાં એનો ઉલ્લેખ નથી. ‘છાયાનાટક’ શબ્દનો સાચો અર્થ ગમે તે હોય, પણ ત્રણ ઉપલબ્ધ છાયાનાટકો—‘દૂતાંગદ’ ‘શમામૃતમ’ અને ‘ધર્માભ્યુદય’ ગુજરાતનાં છે, અને એ વડે પૂતળીઓનું છાયાનાટક ઉદ્દિષ્ટ હોયતો એમ કહી શકાય કે મધ્યકાલીન ગુજરાતમાં એ પ્રકારના નાટ્ય સાથે શિષ્ટ સંસ્કૃત ગદ્ય અને પદ્યનો પાઠ પ્રચલિત હોવો જોઈએ.

બાલચન્દ્રકૃત ‘કરુણાવજ્રાયુધ’

૧૯૮. હવે, બાલચન્દ્રનું એકાંકી નાટક ‘કરુણાવજ્રાયુધ’ લઈએ. ‘મહાભારત’ના વનપર્વમાં અને જ્વલક (નં. ૪૯૯)માં મળતી શિષિરાજ અને કપોતની આખ્યાયિકા જે પ્રકારાન્તરે જૈન પુરાણકથામાં પણ મળે છે તે એનો વિષય છે. જૈન કથામાં નાયક વજ્રાયુધ ચક્રવર્તી છે (સોળમા તીર્થ-કર શ્રી શાન્તિનાથ એક પૂર્વજન્મમાં વજ્રાયુધ હતા) અને એના પ્રાચીનતમ સ્વરૂપે એ કથા સંઘદાસ ગણિકૃત ‘વસુદેવ-હિંડી’ (ઈ. સ. ૫૦૦ આસપાસ)ના ૨૧મા લંબકમાં છે; પાછળથી હૈમચન્દ્રના ‘ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષધરિત’માં તથા બીજા અનેક ગ્રન્થોમાં તે મળે છે. ‘કરુણાવજ્રાયુધ’ નાટકની પ્રતાવનામાં વસ્તુપાળ અને તેના પૂર્વજો વિશે તથા કવિ અને તેના ગુરુઓ વિશે ઘણી વિગતો સૂત્રધાર આપે છે. એ પછી વિષ્કંભકમાં કલહંસ અને કલકંઠ નામે નાટ્યાચાર્યો વચ્ચેનો સંવાદ છે, જેમાંથી જાણવા મળે છે કે રાજ વજ્રાયુધ દિગ્વિજય કરીને હમણાં જ પાછો ફર્યો છે; તે અત્યંત ધાર્મિક અને દયાળુ

રાજા અહીં ટાંકલું પ્રસ્તુત થશે. (રજાવતરણં ચૈવ તથા રૂપોપજીવનમ્ । મઘમાંસો-પજીવ્યં ચ વિક્રમ્યં લોહચર્મણોઃ । (ચિત્રશાળા પ્રેસની આદૃત્તિ) આમાંનો રૂપોપ-જીવનં શબ્દ નીલકંઠ નીચે પ્રમાણે સમજાવે છે. રૂપોપજીવનં જલમણ્ડપિકેતિ દાક્ષિણાત્યેષુ પ્રસિદ્ધમ્ । યત્ર સૂક્ષ્મવદ્ધં વ્યવધાય ચર્મમયૈરાકારૈ રાજામાત્યાદીનાં ચર્યા પ્રદર્શયતે । આમાંના જલમણ્ડપિકા સમાસમાંનો જલ શબ્દ અરબી ‘ઝિલ’ (‘છાયા’) ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થઈ શકે. આ સમજૂતી ભારતમાં ગ્રામપ્રદેશોમાં આજે પણ પ્રસિદ્ધ એવા પૂતળીઓના છાયાનાટક પ્રયોગને અનુલક્ષીને છે. પરંપરાથી નીલકંઠને પેશવાનો આશ્રિત વિદ્વાન માનવામાં આવે છે, અને એ રીતે ૧૮મા સૈકામાં તે થયો હશે. જોકે ખુર્નેલ એને ૧૬મા સૈકામાં મૂકે છે. મેંકટોનેલ સંસ્કૃત લિટરેચર, પૃ. ૨૯૦). ગમે તેમ, પણ નીલકંઠનો ઉલ્લેખ પ્રમાણમાં અર્વાચીન છે અને પૂતળીઓના છાયાનાટકના ઇતિહાસ માટે તે ઉપયોગી હોવા છતાં સાહિત્યિક પ્રકાર લેખે છાયાનાટકના પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપર તેનાથી કશો પ્રકાશ પડતો નથી.

છે. કલહસંની બંને આંખો ફરકે છે તે ઉપરથી તે અનુમાન કરે છે કે એવી કોઈ ઘટના બનશે, જે રાજા માટે શરૂઆતમાં અનિષ્ટ લાગશે, પણ પાછળથી ઇષ્ટ જણાશે. બંને જણુ રાજાના દર્શનાર્થે જાય છે; એ સમયે રાજા આગલા દિવસનો ચતુર્દશીનો પૌષ્ઠ પાળીને પૌષ્ઠશાળાના પટાંગણમાં બેઠેલો છે. પછી રાજા અને તેના પ્રધાન પુરુષોત્તમ વચ્ચે સંવાદ ચાલે છે, રાજા અહિંસાપ્રધાન ધર્મ વિશેનો પોતાનો પ્રેમ વ્યક્ત કરે છે અને પોતાના જીવનનો આદર્શ નીચેના શ્લોકમાં રજૂ કરે છે :

અસારસ્ય શરીરસ્ય સારમેતદ્ગુણદ્વયમ્ ।

તપઃ પ્રાણૈરપિ પ્રીતિવિધાનમપરે જને ॥ (શ્લોક ૫૮)

રાજાના આ જીવનઆદર્શની આસપાસ નાટકનું વસ્તુગૃહન થયું છે. નેપથ્યમાંથી મહાધ્વનિ સંભળાય છે અને એક ગભરાયેલું કપોત અને તેના પીછો કરતો બાજ પ્રવેશે છે. કપોત રાજાનું શરણુ લે છે, પણ બાજ ઘણો ભૂખ્યો હોઈ રાજા પાસે પોતાનું ભક્ષ્ય માંગે છે અને મૂર્ચ્છિત થઈ જાય છે. રાજા એને મોદક આપે છે, પણ પોતે માંસભક્ષક હોઈ એ મોદક સ્વીકારતો નથી. પછી કપોતના વજન જેટલું માંસ પોતાના શરીરમાંથી બાજને આપવા માટે રાજા તૈયાર થાય છે, પણ એ કપોત એટલું વજનદાર છે કે છેવટે રાજા પોતે જ ત્રાજવામાં બેસી જાય છે અને એ પક્ષીને માટે પોતાનું જીવન સમર્પે છે. પક્ષીઓના રૂપમાં રાજાની કસોટી કરવા આવેલા બે દેવો એ સમયે પ્રત્યક્ષ થાય છે, અને નાટકનો સુખી અંત આવે છે.

૧૯૯. ‘મોહરાજપરાજય’ (પૈરા ૩૨), ‘પ્રયુદ્ધરૌહિણ્ય’ (પૈરા ૩૮) અને ‘ધર્માબ્યુદય’ (પૈરા ૧૯૬) જેમ આ ‘કરુણાવજ્રાયુધ’ પણ જૈન ધર્મના ઉપદેશ માટે રચાયેલા અને ભજવાયેલા નાટકનું ઉદાહરણ છે, આથી એનો મોટો ભાગ રાજા અને મંત્રી તથા રાજા અને બાજ વચ્ચેની ધાર્મિક ચર્ચાથી રોકાયેલો છે. વિદૂષકનાં સંભાષણો આમાં કેટલુંક હળવું તત્ત્વ ઉમેરે છે, પણ એકંદરે આમાં ક્રિયાવેગ લગભગ નથી, અને શ્લોકો ગદ્યભાગ કરતાં ઘણા વધારે છે.

આ નાના નાટકમાં કુલ ૧૩૭ શ્લોકો છે. કેટલાક શ્લોકો ખરેખર નોંધપાત્ર છે. વિદૂષક બ્યારે પરલોકના અસ્તિત્વ વિશે શંકા ઉઠાવે છે ત્યારે રાજા નીચેનું ઉદાહરણ આપી એને ચૂપ કરે છે—

કરસ્થમપ્યેવમમી કૃષીબલાઃ ક્ષિપન્તિ વીજં પૃથુપદ્મસૂક્ટે ।

વ્યસ્ય કેનાપિ કથં વિલોકિતઃ સમસ્તિ નાસ્તીત્યથવાફલોદયઃ ॥
(શ્લોક ૫૦)

અને રાજના હાથમાં ચમકતી તલવારનું વર્ણન—

શત્રૂણાં કાલરાત્રિર્મુગમદતિલકઃ પ્રાજ્યસામ્રાજ્યલક્ષ્મ્યાઃ
શાખા રોષદ્રુમસ્ય પ્રવલતરમહઃ खड्गिनः शृङ्गयष्टिः ।
સ્ફૂર્જચ્છૌર્યપ્રદીપાજ્જનમનણુયશઃપુણ્ડરીકસ્ય નાલં
પાથોધિઃ પુષ્કરાણામસિરસિતરુચિર્ભાતિ દેવસ્ય હસ્તે ॥

(શ્લોક ૬૨)

નાટકને અંતે બ્યારે દેવો વજાયુધની મહતાની પ્રશંસા કરે છે ત્યારે રાજ સાદી પણ અર્થવાહક રીતે પોતાનો નમ્રભાવ વ્યક્ત કરે છે—

सज्जनाः परमस्तोकं स्तोकमप्यालपन्ति हि ।
कवयः कवयन्त्यब्धि क्षारमप्यमृताकरम् ॥ (શ્લોક ૧૨૫)

જયસિંહસૂરિકૃત ‘હરમીરમદમદન’

૨૦૦. જયસિંહસૂરિકૃત ‘હરમીરમદમદન’ સમકાલીન ઐતિહાસિક ઘટનાને અનુલક્ષીને આપેલું નાટક હોષ ખાસ નોંધપાત્ર છે. પૌરાણિક વસ્તુ લઈને રચાયેલાં નાટકોની તુલનાએ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઐતિહાસિક નાટકો ઘણાં ઓછાં છે. વિશાખદત્તાનાં બે નાટક—‘મુદ્રારાક્ષસ’ અને ‘દેવીચન્દ્રગુપ્ત’ જાણીતાં છે; એમાંનું ‘દેવીચન્દ્રગુપ્ત’ લુપ્ત થઈ ગયેલું છે અને રામચન્દ્રકૃત ‘નાટચદર્પણુ’ અને ભોજકૃત ‘શૃંગારપ્રકાશ’માં આપેલાં અવતરણો દ્વારા જ એ વિશે જાણવા મળ્યું છે. શાકંભરીના રાજ વીસલદેવ અથવા વિગ્રહરાજની પ્રશસ્તિ-રૂપે લખાયેલ સોમદેવકૃત ‘લલિતવિગ્રહરાજ’ નાટક (ઈ. સ. ૧૧૫૩ આસપાસ),^{૧૯} વિદ્યાનાથે સ્વરચિત અલંકારગ્રન્થ ‘પ્રતાપસુદ્રયશોભૂષણુ’માં પોતાના આશ્રયદાતાના યશોગાનરૂપે તથા નાટકના ઉદાહરણુ લેખે રજૂ કરેલ ‘પ્રતાપ-રુદ્રકલ્યાણુ’ (ઈ. સ. ૧૩૦૦ આસપાસ) તથા મદનકૃત^{૨૦} ‘પારિભત-મંજરી’ (ઈ. સ. ૧૨૩૧) આદિ ઐતિહાસિક નાટકો જાણ્યુવામાં છે. ગુજરાતમાં રચાયેલાં અને લખવાયેલાં ઐતિહાસિક નાટકો—બિલહણુકૃત ‘કર્ણુ-સુન્દરી,’ યશશ્ચન્દ્રકૃત ‘મુદ્રિતકુમદચન્દ્રપ્રકરણુ,’ યશઃપાલકૃત ‘મોહરાજ-પરાજય,’ દેવચન્દ્રકૃત ‘ચન્દ્રલેખાવિજયપ્રકરણુ,’ ગંગાધરકૃત ‘ગંગદાસ-પ્રતાપવિલાસ’ આદિનો ઉલ્લેખ પહેલા પ્રકરણુમાં કર્યો છે. આમાંનાં કેટલાંક

૧૯. કૃષ્ણમાચારિયર, કલાસિકલ સંસ્કૃત લિટરેચર, પૃ. ૬૪૩

૨૦. હુલ્ક, ઇએ, પુ. ૩૫, પૃ. ૨૩૬ થી આગળ. આ મદન ધારાનો રાજ-પુરોહિત હતો, એટલે વસ્તુપાળના આશ્રિત કવિ મદનથી (પૈરા ૧૩૨) એ દેખીતી રીતે જ ભિન્ન છે.

નાટકો પૌરાણિક પ્રયોજનો (Motifs) નો ઉપયોગ કરે છે, અને એથી તેમને મર્યાદિત અર્થમાં જ ઐતિહાસિક ગણી શકાય. વસ્તુપાળ અને વીર-ધવલે ગુજરાત ઉપરના મુસ્લિમ આક્રમણને ખાળ્યું એ શુદ્ધ ઐતિહાસિક પ્રસંગ ‘હમ્મીરમદમદન’ના વસ્તુ તરીકે લેવાયો છે, એટલું જ નહિ, પણ એનું નિરૂપણ જે રીતે થયું છે એ ખતાવે છે કે કર્તાને સમકાલીન ઘટનાઓનું ખરાબર જ્ઞાન હતું. ‘હમ્મીર’ એ અરબી શબ્દ ‘અમીર’નું બ્રહ્મરૂપ છે, અને દિલ્હીના સુલતાન માટે એ શબ્દ વપરાયો છે; નાટકમાં સુલતાનને કેટલીક વાર મિલચ્છીકાર કહેવામાં આવ્યો છે.

૨૦૧. ‘હમ્મીરમદમદન’ એ પાંચ અંકનું નાટક છે. જેનાથી લોકો કંટાળી ગયા છે એવાં ભયાનકરસમય પ્રકરણોથી જુદા જ પ્રકારનું આ નવરસમય નાટક છે એવો દાવો કર્તા શરૂઆતમાં જ (પૃ. ૧) કરે છે. પ્રસ્તાવના પછી પહેલા અંકમાં વીરધવલ અને તેજપાળ પ્રવેશ છે તથા એક રાજપુરુષ તરીકે વસ્તુપાળની પ્રશંસા કરે છે. એમના સંવાદમાંથી જાણવા મળે છે કે તુરુક હમ્મીર અને યાદવ સિંહણ ગુજરાત ઉપર આક્રમણ કરવાની તક શોધે છે, તથા એમાં લાટરાજ સિંહના ભત્રીજા સંગ્રામસિંહ તરફથી સહાયની તેઓ આશા રાખે છે. તેજપાળના પુત્ર લાવણ્યસિંહના ગુપ્તચરો અગત્યના સમાચાર લાવે છે, જેને પરિણામે રાજા વીરધવલ હમ્મીર ઉપર હુમલો કરવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરે છે. વસ્તુપાળ પણ બહુ લાંબે સુધી શત્રુનો પીછો પકડવાના સાહસથી દૂર રહેવાની તથા મારવાડના રાજાઓની સહાય લેવાની સલાહ એને આપે છે. ખીજા અંકમાં લાવણ્યસિંહની ઉક્તિઓમાંથી જણાય છે કે આ સલાહને ખરાબર અનુસરવામાં આવી છે. પછી નિપુણક નામે એક ગુપ્તચર આવીને પોતાનાં પરાક્રમની વાત કરે છે : ‘હું સિંહણની છાવણીમાં પ્રવેશ્યો અને વીરધવલના સૈન્યની હિલચાલની ખબર રાખનાર ગુપ્તચર હોવાનો મેં સફળ દેખાવ કર્યો, હમ્મીર ઉપર આક્રમણ કરવા માટે વીરધવલ તૈયાર હોવાના સમાચાર તેણે આપ્યા અને હમ્મીર સાથેના યુદ્ધથી વીરધવલનું સૈન્ય નબળું પડી જાય ત્યાર પછી એના ઉપર હુમલો કરવાનો લાગ સાધવા માટે તાપીનાં જંગલોમાં રાહ જેવા માટે મેં સિંહણને સમજાવ્યો.’ નિપુણકનો ભાઈ સુવેગ મારવાડના રાજા દેવપાલની સેવામાં ગુપ્તચર હતો; તેની યુક્તિપ્રયુક્તિઓ દ્વારા નિપુણક સિંહણના મન ઉપર એવી છાપ પાડવામાં સફળ થાય છે કે સંગ્રામસિંહ દુશ્મનોની સાથે છે; ખીજા તરફ તે સંગ્રામસિંહને ભય પમાડીને નસાડી મૂકે છે. પછી વસ્તુપાળ રંગભૂમિ ઉપર આવે છે. એનો ચર કુશલક એને સમા-

ચાર આપે છે કે સંગ્રામસિંહ સ્તંભતીર્થ ઉપર આક્રમણ માટે તૈયારી કરે છે. વસ્તુપાળ એના રક્ષણ માટે સાવચેત બને છે; સાથેસાથ સંગ્રામસિંહના મંત્રી ભુવનપાળને બોલાવે છે અને એની સાથે સમજૂતી કરે છે. ત્રીજા અંકમાં કમલક નામે ગુપ્તચર મેવાડના રાજા જયતલની વાત કરે છે. ત્યાં મ્હેરછોના આક્રમણથી ગભરાયેલા કેટલાક લોકો પોતાની જાતે ડૂવામાં પડ્યા, કેટલાક પોતપોતાના ઘરમાં જ જાતે બળી મૂઆ કે ફાંસી ખાધો. ત્યાં નિપુણકે વીરધવલ આવે છે એમ જાહેર કરીને લોકોને આશ્વાસન આપ્યું તથા એ બંધર સાંભળીને તુરુણે ત્રાસીને નાકા. બીજા શત્રુઓનો પરાજય કર્યા પછી મ્હેરછો સામે વિજય મેળવવા વસ્તુપાળ શુ' કરે છે એ ચોથા અંકના પ્રવેશકમાં કુવલયક અને શીઘક નામે બે ગુપ્તચરોના સંવાદમાંથી જણાય છે. વસ્તુપાળે મોકલેલી ખોટી ખબરોને કારણે બગદાદના ખલીફે મિલમ્છીકારને સાંકળે ખાંધીને લાવવા માટે અર્પરખાનને આજ્ઞા કરી છે; તથા તુરુણના પરાજય પછી એમનો પ્રદેશ આપવાનું વચન આપીને કેટલાક ગુર્જર રાજાઓને વસ્તુપાળે પોતાના કરી લીધા છે. પછી મિલમ્છીકાર અને તેનો મંત્રી ઘોરી ધસપ પરિસ્થિતિની ચર્ચા કરતા પ્રવેશે છે. એક તરફ અર્પરખાન અને બીજી તરફ વીરધવલનું ઘણું દયાણુ તેમના ઉપર છે. પીછે-હક કરવાની મિલમ્છીકારની ઇચ્છા તો નથી, પણ વીરધવલના આગળ વધતા સૈન્યનો અવાજ સાંભળીને તેઓ એકદમ નાસી જાય છે. શત્રુઓને કેદ નહિ પકડી શકાયા તેથી વીરધવલ નિરાશ થાય છે, પણ વગર વિચાર્યે પીછો નહિ કરવાની વસ્તુપાળની સલાહને અનુસરે છે. પાંચમો અંક બહુ રસપ્રદ છે, કેમકે વિજયી રાજા અને તેજપાળના રણભૂમિ ઉપરથી પાછા ઘોળકા સુધીના પ્રવાસનું એમાં વર્ણન છે. વીરધવલને નરવિમાનમાં બેઠેલો રાજા કહ્યો છે. 'નરવિમાન'નો અર્થ 'પુરુષાકૃતિ વિમાન' એવો ઘણું કરીને હોઈ શકે. આખુ તથા ત્યાંનાં તીર્થો અચલેશ્વર તથા વસિષ્ઠાશ્રમ ઉપર પસાર થઈ તેઓ પરમાર રાજાઓના પાટનગર ચંદ્રાવતી ઉપર આવે છે. ત્યાંથી તેઓ સિદ્ધપુર આવે છે, જ્યાં પૂર્વવાહિની સરસ્વતી છે (**ત્રીજા અંકમાં: સિદ્ધપુરપરિસરે પ્રાચીનમુલપ્રસ્થાનનું પયઃપ્રવાહમધિવસન**, પૃ. ૪૭) અને ભદ્રમહાકાળનું મંદિર જુએ છે. અહીં ભદ્રમહાકાળ વડે મૂળરાજે બંધાવેલો પ્રસિદ્ધ રુદ્ર-મહાલયક ઉદ્દિષ્ટ હશે. પછી તેઓ ગુજરાતના પાટનગર અણહિલવાડનાં દર્શન કરે છે અને ત્યાં સહસ્રલિંગ સરોવર જોઈને ખૂબ આનંદ પામે છે, વળી દક્ષિણ દિશામાં તેઓ સાબરમતીના તટ ઉપર કણ્ણવતી જુએ છે અને છેવટે ઘોળકા પહોંચે છે, જ્યાં રાણી જયતલદેવી આતુરતાપૂર્વક રાજાની

વાટ જોતી હતી. આ બધાં સ્થળોનું વર્ણન ખૂબ અલંકૃત શૈલીએ કરવામાં આવ્યું છે; આખુથી ઘોળકા સુધીના આકાશમાગી^૯ પ્રવાસનું વર્ણન કરવાનો ખ્યાલ સંખ્યાબંધ રામચરિતવિષયક નાટકોમાં તથા ‘રઘુવંશ’માં (પૈરા ૫૯૦) આવતા લંકાથી અયોધ્યા સુધીના રામના પ્રવાસવર્ણન ઉપરથી કર્તાને આવ્યો હશે. સર્વે ઘોળકા પહોંચી ગયા પછી જાણુવા મળે છે કે વસ્તુપાળે મિલચ્છીકારના ગુરુઓ રહી અને કદી જેઓ બગદાદથી પાછા ફરતા હતા તેમને સમુદ્રમાં અટકાવ્યા છે અને તેમની સલામતી ખાતર મિલચ્છીકારને મૈત્રીની સંધિ કરવાની ફરજ પડી છે. વસ્તુપાળ અને વીરધવલ પરસ્પરને અભિનંદન આપે છે. છેવટે રાજ શિવમન્દિરમાં જાય છે, જેમાં શિવ પોતે પ્રત્યક્ષ થઈને એને વરદાન આપે છે.^{૨૧}

૨૦૨. ‘હમ્મીરમદમર્દન’નો મુખ્ય ઉદ્દેશ જોકે વસ્તુપાળ તેજપાળ અને રાજ વીરધવલની મહત્તા ગાવાનો છે, છતાં સમકાલીન ઇતિહાસ ઉપર સ્વાભાવિક રીતે જ તે કેટલોક અગત્યનો પ્રકાશ પાડે છે. એ સમયે ગુપ્તચરો કેવી રીતે કામ કરતા એ વિશે પણ કેટલુંક આમાંથી જાણુવા મળે છે. અને મધ્યકાળમાં રચાયેલાં નાટકોની શૈલીની બધીયે મર્યાદાઓ આ નાટકમાં હોવા છતાં એના ગ્રંથાદો જુસ્સાદાર છે અને એની કવિતા સુંદર ઉપમાઓથી ભરેલી છે. વસ્તુપાળ તેજપાળ અને વીરધવલનાં પાત્રો સુરેખ અને જીવંત છે તથા આકાશી પ્રવાસનું વર્ણન બતાવે છે કે કંઈક નવીન રજૂ કરવાની પણ કર્તાની ઇચ્છા છે. નાટકમાં એક જ સ્ત્રીપાત્ર છે અને તે રાણી જયતલદેવીનું; પાંચમા અંકના આરંભમાં શૃંગારરસનું નિરૂપણ કરવા માટે જ કર્તાએ એ પાત્ર દાખલ કર્યું જણાય છે. જયતલદેવીને જે આપણે નાયિકા ગણીએ તે સ્વાભાવિક રીતે વીરધવલને નાયક ગણુવેા જોઈએ; ભરતવાક્ય પણ એના મુખમાં મુકાયું છે. ખીજી બાજુ, નાટકનું મુખ્ય પાત્ર વસ્તુપાળ છે. એનું પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વ નાટકની સર્વ ઘટનાઓને સ્પર્શ કરે છે. પ્રાયઃ કર્તાએ એને રાજકીય અર્થમાં વીરધવલના ગુરુ તરીકે અહીં રજૂ કર્યો છે. એની તુલના ‘મુદ્રારાક્ષસ’માંના ચાણુક્યના પાત્ર સાથે થઈ શકે; એમાં નાયક ચંદ્રગુપ્ત છે, પણ કાર્યનો મુખ્ય ભાર એના ગુરુ ચાણુક્ય ઉપર જ છે.

૨૦૩. આ નાટકમાં સંખ્યાબંધ સુંદર શ્લોકો છે; જોકે ગદ્યભાગ અને પદ્યભાગ વચ્ચે પ્રમાણુનો જે મોટો તફાવત ‘દૂતાંગદ’ કે ‘કરુણાવજ્રાયુધ’માં જણાય છે તેવો અહીં નથી. સંખ્યાકાળના આ વર્ણનમાં એક રુચિર કલ્પના છે—

૨૧. હમમ, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૬ થી આગળ

नीलानि षट्पदकुलानि हसन्मुखीनां
लीनानि भान्ति हृदयेषु कुमुद्वतीनाम् ।
वूराभ्युपेतनिजकान्तकरान्तसङ्ग-
पीयूषशान्तविरहानलसंनिभानि ॥ (२-२०)

अने नीयेना श्लोकभां क'युष्ठी पोतानी वृद्धावस्थानुं काव्यमय वरुणं
करे छे—

सर्वाङ्गं पलितच्छलेन जरया मुक्ताः कटाक्षच्छटाः
स्वात्मा कम्पयते शिरश्च विषयाभोगान्निषेधन्निव ।
आलोकाय मुहुर्जलं वितरतो बाष्पच्छलाच्चक्षुषी
देहोऽद्यापि तथापि सङ्कुचति मे मृत्योर्भियेवाधिकम् ॥ (५-२)

आणुगिरिनुं आ यित्रमय वरुणं छे—

धरित्रीधम्मिलो विलसति वसिष्ठक्रतुशत-
स्फुरद्रूमः श्यामीकृतवपुरसावर्बुदगिरिः ।
इमे ताराभारास्त्वदहितयशःषट्पदजुषो
यदङ्गं रङ्गन्तः कुसुमभरभङ्गीमविभरुः ॥ (५-३)

वसिष्ठाश्रमभां तपस्वीयो जेवां देभातां वृक्षो—

कार्यस्पष्टशिराभरोपमलतासंवेष्टिताङ्गा जटा-
जूटप्रायदलप्रतानमुकुटाः सौख्योपविष्टा ध्रुवम् ।
उत्फुलानि तपोधना इव वनोत्सङ्गे भृशं विभ्रते
शुभ्रध्याननिभा इमानि शिरसा पुष्पाण्यमी पादपाः ॥ (५-१०)

सिद्धपुरना लद्रमलाडाल, जेमना जटाजूटभांथी नीकणती गंगा वडे
अणु यामर देणाय छे अने त्रीज लोयन वडे ज अणु के स्वयं आरती
थाय छे—

चूलागलद्ववलसिन्धुपयप्रवाहो
व्यालोलचामरतुलां कुरुते त्रिसन्ध्यम् ।
नृत्यन्नसौ प्रसुमरानलचक्षुरस्या
नीराजनीभवति च स्वयमेव देवः ॥ (५-२१)

गुजरातना पाटनगर आणुडिलवाडनां गगनयुंभी मन्दिरो—

निशिनशि तुहिनांशुज्योत्स्नया जातजाड्या
कृतिरिव रविमूर्त्यामुल्लसन्त्यां हसन्त्याम् ।
इह सुरगृहपङ्क्तिर्वासरे वासरेऽसौ
वत तपति पताकाहस्तविस्तारणेन ॥ (५-२४)

નરચન્દ્રકૃત 'અનર્ધરાધવ' ટિપ્પણ

૨૦૪. મુરારિકૃત 'અનર્ધરાધવ' નાટક ઉપરના નરચન્દ્રસૂરિકૃત ટિપ્પણનો વિચાર અહીં કરવો યોગ્ય થશે, કેમકે એનો વિષય નાટકને લગતો છે. આપણે અગાઉ જોયું તે પ્રમાણે, નરચન્દ્રસૂરિના ગુરુ દેવપ્રલસૂરિએ પણ એ જ નાટક ઉપર ટીકા રચી હતી, પરન્તુ દેવપ્રલની કૃતિ-ઓની ચર્ચા અહીં આપણે નહિ કરીએ, કેમકે તેઓ વસ્તુપાળના વૃક્ક સમકાલીન હોવા છતાં^{૨૨} જે અર્થમાં નરચન્દ્ર વસ્તુપાળના સાહિત્યમંડળના એક પંકિત છે તે અર્થમાં દેવપ્રલને ગણી શકાય એમ નથી. દેવપ્રલસૂરિની સાહિત્યપ્રવૃત્તિને વસ્તુપાળનો અથવા તેના કુટુંબની કોઈ વ્યક્તિનો આશ્રય મળ્યો હતો એમ કહેવા માટેનો પુરાવો નથી. દેવપ્રલ તેમજ નરચન્દ્ર બંનેની કૃતિઓ અપ્રસિદ્ધ હોઈ કેવળ હસ્તપ્રતો-રૂપે જ મળે છે. 'અનર્ધરાધવ' ઉપરની દેવપ્રલની ટીકા એ એક વિસ્તીર્ણ રચના છે અને તેનું ગ્રન્થાગ્ર ૭૧૦૦ શ્લોકનું છે,^{૨૩} જ્યારે નરચન્દ્રનું તો માત્ર ટિપ્પણ હોઈ એનું ગ્રન્થાગ્ર ૨૪૫૦^{૨૪} શ્લોકનું, અર્થાત્ એમના ગુરુની રચના કરતાં લગભગ ત્રીજા ભાગનું છે. 'અનર્ધરાધવ' ઉપર સમગ્ર દષ્ટિએ વિવરણાત્મક ટીકા રચવાનો નરચન્દ્રનો આશય જણાતો નથી; એનું કારણ એ હોય કે એમના ગુરુએ જ એવી ટીકા રચેલી હતી. નરચન્દ્રનું ટિપ્પણ એ હાલની 'નોટ્સ' જેવું હોઈ એનો ઉદ્દેશ માત્ર અર્થના સ્પષ્ટીકરણનો છે, અને વિવેચનકૃતિ 'ન્યાયકન્દલી' જેવી શાસ્ત્રીય રચના નહિ હોવાને કારણે, 'ન્યાયકન્દલી' ઉપરના ટિપ્પણમાં છે તેમ (પ્રકરણ ૧૭), એ પરત્વે સ્વતંત્ર અભિપ્રાયો રજૂ કરવાનો પણ ખાસ અવકાશ ટિપ્પણકારને મળતો નથી. 'અનર્ધરાધવ' ઉપર ટિપ્પણ લખવા વડે વિદ્યાર્થીઓને એક સંક્ષિપ્ત માર્ગદર્શિકા આપવાની નરચન્દ્રની ઇચ્છા જણાય છે, કેમકે મધ્યકાલીન ગુજરાતમાં સાહિત્યના ઘણા વિદ્યાર્થીઓ આ નાટકનો અભ્યાસ કરતા હતા. આ ટિપ્પણમાં નરચન્દ્રસૂરિએ કદી એકે આધાર ટાંક્યો નથી કે કોઈ અલંકારની ચર્ચા કરી નથી અને બીજા ગ્રન્થોમાંથી લાગ્યેજ કોઈ અવતરણ ટાંક્યાં છે. સંસ્કૃત નાટકના કલાવિધાનની તેમણે ચર્ચા કરી નથી તેમજ એને લગતી પરિભાષાની સમજૂતી આપવાનો પણ પ્રયાસ કર્યો નથી. નરચન્દ્રસૂરિ જે કે વ્યુત્પન્ન વિદ્વાન હતા, પણ આ ટિપ્પણ તેમણે સાહિત્યના પ્રારંભિક વિદ્યા-

૨૨. પ્રકરણ ૫, ટિપ્પણ ૧૪૧

૨૩. પાલંસૂ, પૃ. ૩૦૧

૨૪. જિરકો, પૃ. ૭

ર્થોએને ઉપયોગી થાય એવી સરલ પદ્ધતિએ લખ્યું છે, કદાચ એ જ કારણથી નરયન્દ્રસૂરિકૃત આ ટિપ્પણુની ઉપલબ્ધ હસ્તપ્રતોની સંખ્યા દેવપ્રભ અને જિનહર્ષકૃત^{૨૫} ટીકાઓની હસ્તપ્રતો કરતાં ઘણી વધારે છે, જે બતાવે છે કે નરયન્દ્રનું ટિપ્પણુ વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી નીવડ્યું હતું તથા લોકપ્રિય થયું હતું.

પ્રકરણ ૮

પ્રશસ્તિ

પ્રશસ્તિનો સાહિત્યપ્રકાર તથા તેનો વિકાસ

૨૦૫. પ્રશસ્તિ એ સંસ્કૃત સાહિત્યના સૌથી રસપ્રદ પ્રકારોમાંનો એક છે, કેમકે અલંકૃત કાવ્યશૈલીએ રચાયા છતાં પ્રશસ્તિઓનો સંબંધ ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ સાથે છે અને ઇતિહાસના લેખનમાં ઉપયોગી થાય એવી ઘણી સામગ્રી તેમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રાહ્મણ ગ્રંથો અને ઉપનિષદોમાં ‘ગાથા નારાશંસી’ અથવા ‘મનુષ્યોની પ્રશસ્તિરૂપ ગાથાઓ’નો ઘણી વાર ઉલ્લેખ આવે છે. આ ગીતો ‘ઋગ્વેદ’ની દાનસ્તુતિઓ અને ‘અથર્વવેદ’નાં કુન્તાપ સૂકતો સાથે સંબંધ ધરાવે છે; એક રીતે એઓને વીરકાવ્યોમાંના પ્રસંગોની પુરોગામી રચના ગણી શકાય, કેમકે એઓનો વિષય યોદ્ધાઓ અને રાજકુમારોનાં કીર્તિગાનનો છે. વિદ્વાનો માને છે કે આ ગાથાઓ એક જ વીર પુરુષ અથવા કોઈ એક મહાન ઘટના આસપાસ ગૂંથાયેલ સુદીર્ઘ વીરકાવ્યરૂપે વિકસી.^૧

૨૦૬. આગળ જતાં, પ્રશસ્તિઓ શિલાલેખોના રૂપમાં જેવા મળે છે; આના નોંધપાત્ર દાખલાઓ ગુપ્તયુગમાં છે. અલ્લાહાબાદના સ્તંભ ઉપર કોતરાયેલી, સમુદ્રગુપ્તની હરિષેણુકૃત પ્રશસ્તિ (ઈ. સ. ૩૭૫-૩૯૦), સ્કન્દ-ગુપ્તનો ગિરનારનો લેખ (ઈ. સ. ૪૫૬) અને મંદસોરના સૂર્યમન્દિરની વત્સલદિકૃત પ્રશસ્તિ (માલવ સં. પરદ જે ડો. બ્યૂલરના મત પ્રમાણે ઇ. સ. ૪૭૩-૭૪ બરાબર છે) ખાસ ઉલ્લેખ માગી લે છે. રાગ્યોના અથવા વસ્તુપાળની બાબતમાં બન્યું છે તેમ, કેટલીક વાર મંત્રીઓના આશ્રય નીચે ઉત્સાહપૂર્વક ખેડાતી દરબારી કવિતાના આ તથા બીજા કેટલાક નમૂનાઓ છે. હિન્દુ રાજવટના દિવસો વીતી ગયા પછી ખાસ કરીને સ્થાપત્યના

૨૫. એજ, પૃ. ૭

૧. વિન્ડરનિત્સ, એ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયન લિટરેચર, પૃ. ૧, પૃ. ૩૧૪

સ્મારકરૂપે પ્રશસ્તિ રચવાની આ પરંપરા ઠેક અર્વાચીન કાળ સુધી ચાલુ રહી હતી. ગુજરાત, રાજસ્થાન અને માળવામાં—ખાસ કરીને જૈનોમાં— પ્રશસ્તિનો એક વિશિષ્ટ પ્રકાર છે, જે ‘અન્થપ્રશસ્તિ’ તરીકે ઓળખાય છે. જૈન અન્થકારો પોતાની રચનાઓને અંતે લાંબી પ્રશસ્તિઓ આપે છે, જેમાં પોતાને વિશે તથા પોતાના ગુરુ, ગચ્છ અને અન્ય ઐતિહાસિક બાબતો વિશે વિગતો તેઓ આપે છે. આ ઉપરાંત, જે શ્રાવકોના આશ્રય નીચે અન્થોની નકલો થઈ તથા જેમણે ધાર્મિક અન્થોની હસ્તપ્રતો ખરીદીને યોગ્ય સાધુસાધ્વીઓને દાન આપી એમની પ્રશસ્તિઓ પણ તે તે અન્થોને અંતે હોય છે. આવી સંખ્યાબંધ પ્રશસ્તિઓ પિટર્સન અને લાંડારકર જેવા વિદ્વાનોના હસ્તપ્રતોની શોધના અહંવાલોમાં, પાટણુ અને જેસલમેરના લંડારોની સૂચિઓમાં તથા ‘જૈન પુસ્તકપ્રશસ્તિસંગ્રહ’ જેવા અનેક સંગ્રહોમાં છપાયેલી છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતનાં કેટલાંયે શ્રીમંત જૈન કુટુંબો વિશે તથા એકંદરે સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ વિશે વિવિધ દષ્ટિએ ઘણી અગત્યની માહિતી આવી પ્રશસ્તિઓમાંથી મળે છે.

૨૦૭. પ્રશસ્તિરચના બહુ સરલ હોય છે. મંગલાચરણ પછી તે સ્થાપત્ય બંધાવનારનું કે દાતાનું વર્ણન કરે છે. એ વ્યક્તિ તટકાલીન રાજ્ય-કર્તાથી ભિન્ન હોય તો રાજ્યકર્તા વિશે પણ કંઈક ઉમેરવામાં આવે છે. બંનેયમાં વંશાવલીઓ કેંક આપવામાં આવે છે. પછી દાનની વિગતો અપાય છે અથવા કાવ્યશૈલીએ સ્થાપત્યનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. વળી એમાં સ્થપતિનું, પ્રતિષ્ઠા કરાવનાર પુરોહિત અથવા ધર્મગુરુનું, પ્રશસ્તિ રચનાર કવિનું, પથ્થર અથવા તામ્રપત્ર ઉપર એ લખનાર લહિયાનું તથા એ કોતરનાર કારીગરનું નામ પણ મોટે ભાગે આપવામાં આવે છે. પ્રશસ્તિ મન્દિરમાં હોય, જાહેર ઉપયોગના કોઈ મકાનમાં હોય, મૂર્તિ ઉપર કે તામ્રપત્રમાં હોય અથવા કોઈ હસ્તપ્રતને અંતે હોય તે અનુસાર એના સ્વરૂપમાં થોડોક તફાવત હોય છે. ઐતિહાસિક દષ્ટિએ અગત્યનો ભાગ તે એમાં આપેલી વંશાવલીનો તથા વર્ણવેલાં પરાક્રમે અથવા ધાર્મિક કાર્યોનો હોય છે. કેટલીક પ્રશસ્તિઓ બહુ ટૂંકા-માત્ર થોડીક પંક્તિઓની હોય છે, ત્યારે બીજી કેટલીક સો કરતાં પણ વધુ પંક્તિઓ કે શ્લોકોની હોય છે. કેટલીક પ્રશસ્તિઓ ગદ્યમાં તો કેટલીક પદ્યમાં હોય છે, બ્યારે કેટલીક ગદ્ય-પદ્યાત્મક હોય છે; અને ઇતિહાસ અને કવિતા તરીકેના મૂલ્યની દષ્ટિએ પણ જુદી જુદી પ્રશસ્તિઓ વચ્ચે મોટો તફાવત હોય છે.

વસ્તુપાળ અને તેજપાળનાં સત્કૃત્યો વર્ણવતી પ્રશસ્તિઓ

૨૦૮. વસ્તુપાળ અને તેજપાળના-સંક્ષિપ્ત તેમજ સુદીર્ઘ-પુષ્કળ શિલાલેખો મળે છે, પણ અહીં આપણે એવા જ લેખોનો વિચાર કરીશું, જે સ્વતંત્ર કાવ્યો તરીકેની ગણનાને પાત્ર છે. આપણે એવાં કાવ્યોની પણ સમીક્ષા કરીશું, જે કયાંય કોતરોચેલાં નથી, પરંતુ જેઓની રચના પ્રશસ્તિ તરીકે થઈ હતી. ડભોઈના વૈદ્યનાથ મહાદેવના મન્દિરનું તથા રાજ વીસલદેવે કરાવેલા એના જીર્ણોદ્ધારનું વર્ણન કરતી, વસ્તુપાળના મિત્ર સોમેશ્વરકૃત 'વૈદ્યનાથપ્રશસ્તિ' સિવાય આ બધાં જ કાવ્યોમાં મધ્યવર્તી વ્યક્તિઓ તરીકે વસ્તુપાળ અને તેજપાળ છે. મોટા ભાગની પ્રશસ્તિઓનો વિષય વસ્તુપાળનાં સત્કૃત્યોનો હોઈ એમાંની લગભગ બધી જ પરંપરાગત શૈલીએ અતિશયોક્તિપૂર્ણ વર્ણના કરે છે, એટલે તેઓનો કાવ્યગુણ સાધારણ છે. અલબત્ત, કેટલેક સ્થળે એમાં કવિતાના વિશિષ્ટ ચમકારા દેખાય છે.

સોમેશ્વરકૃત 'આયુપ્રશસ્તિ'

૨૦૯. સોમેશ્વરકૃત 'આયુપ્રશસ્તિ' એ આયુ ઉપરના મન્દિરમાં મુકાયેલો શિલાલેખ છે. એમાં વિવિધ વૃત્તોમાં ૭૪ શ્લોક છે. પહેલા બે શ્લોકોમાં અનુક્રમે સરસ્વતી તથા આયુના મન્દિરના મૂલનાયક નેમિનાથની સ્તુતિ કરી છે, અને ત્રીજા શ્લોકમાં અણહિલવાડનું ટૂંકું વર્ણન છે. પછી વસ્તુપાળ તેજપાળની વંશાવલિ તથા એમનાં માતાપિતા, ભાઈઓ અને બહેનો વિશેના પ્રશંસાપૂર્ણ ઉલ્લેખો (શ્લોક ૪-૨૪) આવે છે. 'ચૌલુક્યની એક શાખા (વાઘેલા) ના તિલકસમાન' અણોરાજનો તથા એના પુત્ર અને પૌત્ર-લવણપ્રસાદ અને વીરધવલનો ઉલ્લેખ કવિ ૨૫-૨૯ શ્લોકમાં કરે છે. પછી આયુનું વર્ણન અને ત્યાંના રાજ્યકર્તા પરમારોની વંશાવલિ આવે છે; વસિષ્ઠના હોમુકુંડમાંથી પરમારોની પુરાણોની ઉત્પત્તિથી માંડી ચંદ્રાવતીના તત્કાલીન રાજ્યકર્તા સોમસિંહ અને એના યુવરાજ કૃષ્ણરાજ સુધી એ વંશાવલિ આવે છે (શ્લોક ૩૦-૩૨). એ પછી વસ્તુપાળ અને એનાં કુટુંબીજનોની-એની પત્ની લલિતાદેવી અને પુત્ર જયન્તસિંહ, તેજપાળ અને એની પત્ની અનુપમા, તથા એમના મોટા ભાઈ મલ્લદેવ અને એનાં પત્ની અને પુત્રની-પ્રશંસા (શ્લોક ૪૩-૫૮) આવે છે. પછી તેજપાળે બંધાવેલાં મન્દિરોની તથા એનાં કુટુંબીજનોની હસ્ત્યાર્થ દશ મૂર્તિઓ-જે જિનને નમસ્કાર કરવા આવેલા દશ દિક્ષપાલ જેવી દેખાતી હતી તેની વાત કવિ કરે છે (શ્લોક ૫૯-૬૫). શ્લોક ૬૬-૬૮ વસ્તુપાળનાં

સત્કૃત્યોની ખૂબ પ્રશંસા કરે છે, અને શ્લોક ૬૯-૭૧ નાગેન્દ્રગચ્છના આચાર્યોનો ઉલ્લેખ કરે છે, જેમાંથી વિજયસેનસૂરિએ મન્દિરની પ્રતિષ્ઠાવિધિ કર્યો હતો. ૭૨ માં શ્લોક મન્દિર અને તે બંધાવનારાને આશિષ આપે છે અને ૭૩ માં શ્લોકમાં સોમેશ્વર પ્રશસ્તિકાર તરીકે પોતાનો ઉલ્લેખ કરે છે. છેલ્લો શ્લોક કહે છે કે-શ્રી નેમિનાથ તીર્થંકર અને તેમની શાસનદેવી અંબિકાની કૃપાથી, અર્ચુદાયલ ઉપરની આ પ્રશસ્તિ વસ્તુપાળના વંશને સ્વસ્તિ કરનારી થાઓ. છેલ્લે સાદા ગદ્યમાં બે વાક્યો જણાવે છે કે આ પ્રશસ્તિ શિલા ઉપર ટાંકણા વડે સૂત્રધાર કંદહણુના પુત્ર ધાંધલના પુત્ર ચંદ્રેશ્વરે ક્ષાતરી હતી, અને પ્રતિષ્ઠાવિધિ સં. ૧૨૮૭ ના ફાગણ વદ ત્રીજ ને સ્વિવારના દિવસે નાગેન્દ્રગચ્છના આચાર્ય વિજયસેનસૂરિના હસ્તે થયો હતો.

ગિરનારના શિલાલેખોમાંનો ગદ્યભાગ

૨૧૦. ગિરનાર ઉપરના વસ્તુપાળના શિલાલેખોમાં છ લાંબા લેખો છે, જે સ્વતંત્ર પ્રશસ્તિ ગણાવાને પાત્ર છે. હયે લેખોના આરંભમાં ગદ્યભાગ આવે છે અને હયેમાં લગભગ શાબ્દિક રીતે સમાનતા હોઈ એક જ લેખકની રચના જણાય છે; પણ એ લેખકનું નામ આપણે જાણ્યું નથી. આ ગદ્યભાગમાંથી વસ્તુપાળના કુટુંબના ઇતિહાસ વિશે કેટલીક ઉપયોગી માહિતી અને અગત્યનાં વર્ણો મળે છે, એટલે ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે પણ તે ભાગ અગત્યનો છે.

ગિરનારના શિલાલેખોમાં સોમેશ્વરના શ્લોકો

૨૧૧. ગિરનારના શિલાલેખોમાં ઉપર્યુક્ત ગદ્યભાગ પછી મન્દિર બંધાવનારની પ્રશસ્તિ લેખે થોડાક શ્લોકો આવે છે અને આ શ્લોકો જુદા જુદા લેખોમાં જુદા જુદા કવિઓની રચના છે એ તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે. કુલ છ લેખોમાંથી બેમાંનાં (ગુચ્છે, નં. ૨૦૭ અને પ્રાજ્ઞેસં, નં. ૩૮-૧; ગુચ્છે, નં. ૨૦૯ અને પ્રાજ્ઞેસં, નં. ૪૦-૩) પદો સોમેશ્વરની રચના છે. પહેલા લેખમાં ૯, અને બીજા લેખમાં ૧૬ શ્લોકો છે. તમામ શ્લોકોમાં પરંપરાગત પદ્ધતિની પ્રશંસા વિના બીજું કંઈ નથી. જે રીતે પ્રશસ્તિઓની રચના થાય છે એ જોતાં એનો કાવ્યગુણુ સાધારણ હોય એ સમજી શકાય એવું છે, તોપણ સોમેશ્વરના કેટલાક શ્લોકો સારી કવિતા રજૂ કરે છે. વસ્તુપાળનું કાવ્યરચનાપ્રાવીણ્ય તથા એની વહીવટી કુશળતા એ બંને સાધોસાથ વર્ણવનાં કવિ કહે છે—

વિરચયતિ વસ્તુપાલશ્ચલુક્યસચિવેષુ કવિષુ ચ પ્રવરઃ ।

ન કદાચિદર્થહરણં શ્રીકરણે કાવ્યકરણે વા ॥^૨

વસ્તુપાળ અને તેજપાળના સાહચર્ય વિશે એ કહે છે—

તેજઃપાલઃ સકલપ્રજોપજીવસ્ય વસ્તુપાલસ્ય ।

સચિવે વિભાતિ સફલઃ સરોવરસ્યેવ સહકારઃ ॥^૩

વસ્તુપાળની કીર્તિ ઘેરેઘેર, નગરેનગર અને દિશાએ દિશામાં કેવી રીતે ફરી વળી એ કવિ વર્ણવે છે—

ઉદારઃ શૂરો વા રુચિરવચનો વાઽસ્તિ ન હિ વા

ભવત્તુલ્યઃ કોપિ ક્વચિદિતિ ચુલુક્યેન્દ્રસચિવ ।

સમુદ્ભૂતભ્રાન્તિર્નિયતમવગન્તું તવ યજ્ઞ-

સ્તતિર્ગેહે ગેહે પુરિ પુરિ ચ યાતા દિશિ દિશિ ॥^૪

સોમેશ્વરૂત 'વૈદ્યનાથપ્રશસ્તિ'

૨૧૨. ઘોળકાના રાણા વીરધવલે અંધાવેલા વીરનારાયણપ્રસાદની સોમેશ્વરકૃત પ્રશસ્તિ જે નાશ પામી ગયેલી છે (પંચ ૭૩) તેના વિચાર ન કરીએ તોપણ ઐતિહાસિક મહત્વની એવી તેની ખીણ એક પ્રશસ્તિ મળે છે, અને તે ડભોઈની 'વૈદ્યનાથપ્રશસ્તિ.' રાજ વીસલદેવે ડભોઈમાં વૈદ્યનાથ મહાદેવનું મન્દિર સમરાવ્યું એના સ્મારકરૂપે એ રચાયેલી છે. આ પ્રશસ્તિ ૧૧૬ શ્લોકનું લાંબું કાવ્ય છે અને તેમાં સં. ૧૩૧૧ (ઇ. સ. ૧૨૫૫)ની સાલ છે, જે સમયે વસ્તુપાળ અને તેજપાળ બન્નેય કેટલાંક વર્ષ પહેલાં અવસાન પામ્યા હતા. જે એ શિલાઓ ઉપર આ પ્રશસ્તિ કોતરવામાં આવી છે તે ખૂબ જ ખરાઈ ગઈ છે. એક શિલા ઉપરનું લખાણ તો સાવ વિશીર્ણ થઈ ગયું છે, અને ખીણ શિલા ઉપરની એક પણ પંક્તિ અખંડ નથી, પરિણામે પ્રશસ્તિના બહુ થોડા શ્લોક અખંડિત સ્વરૂપમાં મળે છે. તોપણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે ૬ થી શ્લોક 'કીર્તિ-કૌમુદી' ૨-૨ થી અને ૧૪ મો શ્લોક 'કીર્તિકૌમુદી' ૨-૯૯ થી અભિન્ન છે. ૨૫ મા શ્લોકનો જે ભાગ વંચાય છે તે 'આયુપ્રશસ્તિ'ના ૨૭ મા શ્લોક સાથે સંપૂર્ણ શાબ્દિક સામ્ય ધરાવે છે. પ્રશસ્તિનો જે અવશેષ બચ્યો છે તે ઉપરથી કહી શકાય કે એનો મોટો ભાગ ગુજરાતના રાજાઓ વાઘેલા રાણાઓ—ખાસ-કરીને વીસલદેવનાં પરાક્રમોના વર્ણનથી રોકાયેલા

૨. 'આયુપ્રશસ્તિ' શ્લોક ૧૪

૩. એ જ, શ્લોક ૬૫

૪. સોમેશ્વરનો ખીણે ગિરનાર લેખ, શ્લોક ૪

છે. ૪૫ માં શ્લોકમાં વીસલદેવના હસ્તે થયેલા ધારાના તથા દુષ્પણના રાજ્યકર્તાઓના પરાજયને ઉલ્લેખ છે. વીસલદેવનાં આંધકામોના વર્ણનનો પ્રારંભ ૮૦ માં શ્લોકથી થાય છે. એક અથવા વધુ શિવમન્દિરોનું આંધકામ (શ્લોક ૮૧ અને ૮૧), મૂલસ્થાન નામે મન્દિરનો^૫ જીર્ણોદ્ધાર (શ્લોક ૮૨), 'હરાદ્રિશિખર'-કૈલાસ જેવા મન્દિરનું આંધકામ (શ્લોક ૮૩), એ બધાંનો ઉલ્લેખ મળે છે. 'રમર જેવા સ્વરૂપવાળા તેણે (વીસલદેવે) નવો પ્રાકાર કરાવ્યો' (શ્લોક ૮૭) એનો પણ ઉલ્લેખ છે. આ પ્રાકાર કદાચ કોઈ મન્દિરનો હોય. શ્લોક ૧૦૨ કહે છે કે આ રાજના પ્રદેશમાં અવિરત ચાલતા યજ્ઞોની દક્ષિણાથી પ્રમુદિત થયેલા બ્રાહ્મણોનો વેદધ્વનિ સર્વત્ર શ્રવણગોચર થતો હતો. પ્રશસ્તિના છેવટના ભાગમાં (શ્લોક ૧૦૮ થી આગળ) કર્તા વૈદનાથના મન્દિરના જીર્ણોદ્ધાર સાથે સંકળાયેલા અધિકારીનો અને સ્થપતિ દેવાદિત્યનો, પોતાનો, પ્રશસ્તિના લેખક દ્વિજ પ્રહ્લાદનો, તે કોતરનાર સૂત્રધાર પદ્મસિંહનો ઉલ્લેખ કરે છે. આ 'વૈદનાથપ્રશસ્તિ'ના બે શ્લોકો જહ્નુલણકૃત 'સૂક્તિમુક્તાવલી'માં ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યા છે (પૃષ્ઠ ૭૭) એ વસ્તુ એક કાવ્યરચના તરીકે એને જે પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થઈ હતી એનું સૂચન કરે છે. ઉદયપ્રભસૂરિકૃત 'સુકૃતકીર્તિકલ્પોલિની' અને જ્યસિંહસૂરિકૃત 'વસ્તુપાલ-તેજપાલપ્રશસ્તિ' વિશે બન્યું છે તેમ કોઈ જૂની હસ્તપ્રતમાંથી 'વૈદનાથપ્રશસ્તિ'ની પણ પૂરી નકલ મળી આવે તો તે એક નોંધપાત્ર સાહિત્યિક શોધ ગણાશે.

ગિરનાર-લેખમાંના ઉદયપ્રભના શ્લોકો તથા તેમની 'સુકૃતકીર્તિકલ્પોલિની'

૨૧૩. ઉદયપ્રભસૂરિકૃત પ્રશસ્તિઓ પર આવતાં ગિરનારના લેખો પૈકી એકમાંના (ગુચ્છે, નં. ૨૧૨ અને પ્રાજ્ઞેસં, નં. ૪૩-૬) એમણે રચેલા ૯ શ્લોકોનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. પણ સાહિત્યના આ પ્રકારમાં એમનો મુખ્ય ફાળો એ ૧૭૯ શ્લોકની લાંબી પ્રશસ્તિ 'સુકૃતકીર્તિકલ્પોલિની' છે. એનું નામ સૂચવે છે તે પ્રમાણે, વસ્તુપાળનાં સુકૃતોની કીર્તિ ગાતું એ કાવ્ય છે. મંગળાચરણ પછી તે આવડા વંશના રાજાઓનું વર્ણન ઠીક ઠીક લખાણથી (શ્લોક ૯-૧૮) કરે છે અને લગભગ પચાસ શ્લોકમાં (શ્લોક ૧૯-

૫. આ સૂર્યમન્દિર હતું એમ ૧૧૧ માં શ્લોક ઉપરથી જણાય છે—
મૂલસ્થાનાહયમાનોર્ભવનવિરચનાહપતિમ્[દ્વા]મદેવઃ । આ મૂલસ્થાન એ સૌરાષ્ટ્ર-
માંના સ્થાન-થાનનું સૂર્યમન્દિર હશે, જેના લબ્ધ અવશેષો અત્યારે પણ
જેઈ શકાય છે.

૬૯) ચૌલુક્ય વંશના રાજાઓની કારકિર્દી વર્ણવે છે. એ પછી રાણા વીરધવલ અને એના પૂર્વજોની પ્રશંસા આવે છે (શ્લોક ૭૦-૯૭); એ પછી વસ્તુપાળની વંશાવલિ તથા એની અને એનાં કુટુંબીજનોની કાવ્ય-શૈલીએ વર્ણુના આવે છે (શ્લોક ૯૮-૧૩૭). શ્લોક ૧૩૭-૧૪૦ વસ્તુપાળનાં પરાક્રમે અને શ્લોક ૧૪૧-૧૪૯ એની તીર્થયાત્રાઓ વર્ણવે છે. નાગેન્દ્ર ગચ્છના આચાર્યોની ગુરુપરંપરા (શ્લોક ૧૫૦-૧૫૭) આપીને વિજયસેન-સૂરિની પ્રશંસા (શ્લોક ૧૫૧-૧૬૧) કર્યા બાદ કર્તા વસ્તુપાળની ‘ધર્મસ્થાન પરંપરા’નો ઉલ્લેખ કરે છે, જે ધર્મસ્થાનો એણે આચાર્યના ઉપદેશને અનુસરીને બાંધ્યાં હતાં (શ્લોક ૧૬૨-૧૭૭). ૧૭૮ માં શ્લોક કર્તાનું નામ આપે છે તથા છેલ્લો શ્લોક આશીર્વાચન ઉચ્ચારે છે. બીજાં ઐતિહાસિક સાધનોમાંથી ન મળતી હોય એવી કાંઈ હકીકત આ પ્રશસ્તિમાં નથી, પણ એથી એનું મહત્ત્વ ઓછું થતું નથી, કેમકે અનુવાદાત્મક પ્રમાણો તરીકે ઉપયોગી થાય એવી ઘણી બાબતોનો ઉલ્લેખ કરે છે.

ખંભાતના ઉપાશ્રયની ઉદયપ્રભકૃત પ્રશસ્તિ તથા તેમની 'વસ્તુપાલસ્તુતિ'

૨૧૪. ખંભાતમાં વસ્તુપાળે અંધાવેલા એક ઉપાશ્રયની પ્રશસ્તિ એ પણ ઉદયપ્રભસૂરિની રચના છે. એમાં ૧૯ શ્લોક અને થોડીક ગદ્યપંક્તિઓ છે, તથા એમાં ઉપાશ્રય અંધાવનારની અને એના ગુરુઓની પરંપરાગત રીતિની પ્રશંસા તથા એમની વંશાવલિ સિવાય બીજું કંઈ નથી. ઉદય-પ્રભકૃત ‘વસ્તુપાલસ્તુતિ’ ૩૩ પ્રશંસાત્મક શ્લોકોનો સંગ્રહ છે. એની સળંગ રચના કોઈ વિશિષ્ટ ઘટનાને અનુલક્ષીને અમુક વિશિષ્ટ સંસ્કૃત્યોના સ્મારક-રૂપે થઈ હોય એમ જણાતું નથી, પણ વસ્તુપાળ વિશે કર્તાનાં પ્રશંસાત્મક સુભાષિતોનો વ્યવસ્થિત સંગ્રહ જણાય છે; પરંતુ એમાંનાં અમુક અમુક સુભાષિતો ચાક્રસ પ્રસંગોએ રચાયાં હોય એમ અને ખરું. ઉદયપ્રભસૂરિકૃત પ્રશસ્તિઓમાં કંઈલાક સુંદર શ્લોકો છે; એમાંના થોડાક અહીં ટાંકું છું. વસ્તુપાળની વાણીની ચારતા કવિ મનોહર રીતે વર્ણવે છે—

પીયૂષાદપિ પેશલા શશધરજ્યોત્સ્નાકલાપાદપિ
સ્વચ્છા નૂતનચૂતમઙ્ગરિભરાદપ્યુલ્લસત્સૌરમાઃ ।
વાગ્દેવીમુખસામસૂક્તવિશદોદ્ગારાદપિ પ્રાઙ્ગલાઃ
કેષાં ન પ્રથયન્તિ ચેતસિ મુદં શ્રીવસ્તુપાલોક્તયઃ ॥૧

૧. ‘વસ્તુપાલસ્તુતિ’, શ્લોક ૧

વસ્તુપાળના દયાપૂર્ણ ચિત્ત અને પરાક્રમ વચ્ચેનો કાવ્યમય વિરોધ વર્ણવતાં કવિ કહે છે—

चेतः केतकपत्रगर्भविशदं वाचः सुधाबन्धवः
कीर्त्तिः कार्तिकमासमांसलशशिज्योत्स्नावदातद्युतिः ।
आश्चर्यं क्षितिरक्षणक्षणविधौ श्रीवस्तुपालस्य यत्
कृष्णत्वं चरितैरपास्तदुरितैलंकेषु भेजे भुजः ॥^{१०}

શ્લેષનો સુંદર પ્રયોગ કરીને વસ્તુપાળના વિવિધ ગુણોની પ્રશંસા કવિ કરે છે—

सूरो रणेषु चरणप्रणतेषु सोमो
वक्रोऽतिवक्रचरितेषु बुधोऽर्थबोधे ।
नीतौ गुरुः कृतिजने कविरक्रियासु
मन्दोऽपि च ग्रहमयो न हि वस्तुपालः ॥^{११}

ગિરનારના લેખોમાંના નરચન્દ્રના શ્લોકો તથા એમની
'વસ્તુપાલપ્રશસ્તિ'

૨૧૫. બે ગિરનાર-લેખોમાંનો (ગુચ્છલે, નં. ૨૦૮ અને પ્રાજ્ઞલેસં. નં. ૩૯-૨, ગુચ્છલે, નં. ૨૧૧ અને પ્રાજ્ઞલેસં. નં. ૪૨-૫) પદલાગ નરચન્દ્રસૂરિની રચના છે. પહેલા લેખમાં ૭, અને બીજામાં ૧૧ શ્લોકો છે. નરચન્દ્રસૂરિકૃત 'વસ્તુપાલપ્રશસ્તિ' એ ૨૬ શ્લોકોમાં રચાયેલું પ્રશસ્તિકાવ્ય છે. એના પહેલા શ્લોકમાં પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભદેવની સ્તુતિ કવિ કરે છે તથા બીજા શ્લોકમાં વસ્તુપાળ, તેજપાળ અને તેમના પૂર્વજોનો ઉલ્લેખ કરે છે, બ્યારે કાવ્યનો બાકીનો ભાગ ૩૬ પ્રશંસાત્મક શ્લોકોનો છે. પોતાના આશ્રયદાતાના ગુણને વિશે કવિ કહે છે—

विभुता-विक्रम-विद्या-विदग्धता-वित्त-विवरण-विवेकैः ।
यः सप्तभिर्विकारैः कलितोऽपि बभार न विकारम् ॥^{१२}

વસ્તુપાળની રણુશરતા અને દાનશરતાની પ્રશંસા નીચેના શ્લોકમાં છે—

रणे वितरणे चात्र शस्त्रैर्वस्त्रैश्च वर्षति ।

अमित्रमित्रयोः सद्यो भिद्यते हृदयावनिः ॥^{૧૩}

૭. એ ૭, શ્લોક ૨

૮. એ ૭, શ્લોક ૪

૯. નરચન્દ્રસૂરિનો બીજો ગિરનાર-લેખ, શ્લોક ૨

૧૦. 'વસ્તુપાલપ્રશસ્તિ', શ્લોક ૧૪

**ગિરનાર-લેખમાં નરેન્દ્રપ્રભના શ્લોકો તથા એમની એ
'વસ્તુપાલપ્રશસ્તિ'**

૨૧૬. વસ્તુપાળના એક ગિરનાર-લેખમાંના (ગુચ્છે, નં. ૨૧૦ અને પ્રાજ્ઞેસં, નં. ૪૧-૪) ૧૩ પ્રશંસાત્મક શ્લોકો નરેન્દ્રપ્રભસૂરિની રચના છે. ૧૦૪ શ્લોકોની એમની લાંબી 'વસ્તુપાલપ્રશસ્તિ' ઐતિહાસિક અને સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર છે. એક શ્લેષાત્મક શ્લોકમાં પ્રથમ તીર્થંકર અને મહાદેવને વંદન કરીને કવિ ચૌલુકય વંશના (શ્લોક ૨-૧૨) અને વાઘેલા વંશના રાજાઓનું (શ્લોક ૧૩-૧૭) વર્ણન કરે છે. પછી વસ્તુપાળના પૂર્વજોની (શ્લોક ૧૮-૨૪) અને એના ગુણોની વાત (શ્લોક ૨૫-૨૮) કવિ કરે છે. શ્લોક ૨૯ મો કહે છે કે વસ્તુપાળે ધર્મ ઉપર ચિત્ત સ્થિર કર્યું હતું, અને શ્લોક ૩૦-૩૧ એની તીર્થયાત્રાઓનો ઉલ્લેખ કરે છે. એ પછી જુદે જુદે સ્થળે વસ્તુપાળે બાંધેલાં અને સમરાવેલાં મંદિરો, ધર્મ-શાળાઓ આદિની એક લાંબી યાદી આવે છે (શ્લોક ૩૨-૬૮). શ્લોક ૬૯-૧૦૪ માં કર્તા નાગેન્દ્રગચ્છના આચાર્યોનો તથા પોતાનો અને પોતાના ગુરુઓનો ઉલ્લેખ કરે છે. ૩૭ પદ્યની નરેન્દ્રપ્રભસૂરિની ખીણ 'વસ્તુપાલ-પ્રશસ્તિ' આખીયે વસ્તુપાળ-તેજપાળ અને રાણા વીરધવલના ૩૬ પદ્ધતિના પ્રશંસાત્મક શ્લોકોથી રોકાયેલી છે, અને એમાં કાંઈ ઐતિહાસિક ઘટનાનો ઉલ્લેખ નથી.

ન્યસિંહસૂરિકૃત 'વસ્તુપાલ-તેજપાલપ્રશસ્તિ'

૨૧૭. ભરચમાં મુનિ સુવ્રતસ્વામીનું મંદિર જે શકુનિકાવિહાર તરીકે પણ આલેખાતું હતું તેની દેવકુલિકાઓ ઉપર તેજપાળે સોનાના ધ્વજદંડો કરાવ્યા એ પ્રસંગના સ્મરણમાં 'વસ્તુપાલ-તેજપાલપ્રશસ્તિ' નામે ૭૭ શ્લોકનું પ્રશસ્તિકાવ્ય ન્યસિંહસૂરિએ રચેલું છે. આપણે જોયેલી ખીણ પ્રશસ્તિઓની જેમ, આમાં પણ ચૌલુકય (શ્લોક ૪-૩૨) અને વાઘેલા રાજાઓની વંશાવલિ (શ્લોક ૩૩-૩૮), વસ્તુપાળની વંશાવલિ (શ્લોક ૩૯-૫૧) અને તેનાં સાહિત્યોનું વર્ણન (શ્લોક ૫૨-૬૨) છે. શ્લોક ૬૩-૭૧ વર્ણવે છે કે મુનિ સુવ્રતસ્વામી ચૈત્યના અધિષ્ઠાયક અને કાવ્યના કર્તા ન્યસિંહસૂરિએ સુવર્ણના ધ્વજદંડો કરાવવા માટે તેજપાળને વિનંતિ કરી હતી અને તેજપાળે પોતાના વડીલ બંધુની સંમતિથી તે કરાવી આપ્યા હતા. બાકીનું કાવ્ય ધ્વજદંડ, મંદિર અને મંત્રી બંધુઓ પરત્વે અલંકારપ્રચુર ભાષામાં આશીર્વાચન ઉચ્ચારે છે, અને છેલ્લા શ્લોકમાં કવિ પોતાનો નામોલ્લેખ કરે છે.

‘ દર્ભાવતીપ્રશસ્તિ ’

૨૧૮. હવે આપણે એવી એક પ્રશસ્તિ જોઈશું, જેનો મૂળ પાઠ હુમ થઈ ગયો છે અને કર્તા અજ્ઞાત છે, પણ જેની પૂરી વિગતો જિનહર્ષ-કૃત ‘વસ્તુપાલચરિત’ માંથી^{૧૧} મળે છે. ગોધરા ઉપર વિજય કરીને તથા ત્યાંના ઠાકોર ધૂધુલનો પરજય કરીને તેજપાળ બ્યારે પાછો ફર્યો (પેરા પર) ત્યારે તેણે ડભોઈનો કિલ્લો બધાવ્યો તથા એ નગરમાં કેટલાંક મન્દિરો બંધાવ્યાં. ‘વસ્તુપાલચરિત’ સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે તેજપાળે ત્યાં બંધાવેલા જૈન મન્દિરની દીવાલમાં બે શિલાઓ ઉપર ક્રાતરેલી એક પ્રશસ્તિ મૂકવામાં આવી હતી અને એ નગરમાં તેજપાળે કરાવેલાં બાંધકામો અને સાહિત્યોના વર્ણનનું સમાપન એ ગ્રન્થ **इति दर्भावतीप्रशस्तौ** એવા શબ્દોથી કરે છે, અર્થાત્ આ બધી વિગતો એ પ્રશસ્તિમાંથી લેવામાં આવી છે. ‘વસ્તુપાલ-ચરિત’માં ઉલ્લિખિત આ ‘દર્ભાવતીપ્રશસ્તિ’ અગાઉ જેની વાત કરી છે તે સોમેશ્વરકૃત ‘વૈદનાથપ્રશસ્તિ’થી સ્પષ્ટ રીતે ભિન્ન છે, કેમકે બન્નેની વિગતો તદ્દન જુદી છે. પ્રશસ્તિનો મૂલપાઠ અત્યારે અપ્રાપ્ય છે, પણ એનો સાર બધાં આપેલો છે એ ‘વસ્તુપાલચરિત’ ના મંબંધ ધરાવતા શ્લોકોનું ભાષાન્તર^{૧૨} અહીં આપવું યોગ્ય થશે. “અશ્વરાજનો પુત્ર (તેજપાળ) માંડલિકો સાથે દર્ભાવતીમાં આવ્યો. એ નગરી વિદર્ભનગરી જેવી ઋદ્ધિમાન હતી (૬૨). ત્યાંના લોકોને પલ્લીપતિ રાજાઓના આતંકની શંકાથી વ્યથાકુલ જોઈને, અન્ય પ્રયોજનોનું વિસ્મરણ કરીને મૂલરાજ આદિ રાજાઓની મૂર્તિ-ઓથી સ્ફુરાયમાણ એવો આકાશચુંબી પ્રાકાર તેણે એ નગરીની આસપાસ કરાવ્યો. એમાં વિવિધ ભાગિઓ નિર્માણ કરવામાં આવી હતી, સત્પુરુષો માટે એ શરણરૂપ હતો અને આકાશમાર્ગે પ્રવાસ કરતા દેવોના વિશ્રામ માટે જાણે કે એનું નિર્માણ થયું હતું. સૂર્ય જેમ અધકાર દૂર કરે તેમ બધી ભીતિ તેણે દૂર કરી દીધી. આવા પુરુષોનો જન્મ ખરેખર મનુષ્યોના સુખ માટે હોય છે (૬૩-૬૬). ત્યાં ફરકતી ધ્વજશ્રેણિ વડે વિરાજમાન શોભાવાળું, કૈલાસપર્વતના જેવું અને સુવર્ણકુલો વડે અંકિત એવું પાર્શ્વ-જિનેશ્વરનું ચૈત્ય તેણે બંધાવ્યું. ત્રિભુવનના લોકો માટે સુધાના અંજનરૂપ એ મન્દિર તોરણયુક્ત હતું તથા એમાં મંત્રીના પૂર્વજોની મૂર્તિઓ હતી; એની આસપાસ જિનેશ્વરોની ૧૭૦ દેરીઓ હતી. એના બલ્લાનકમાં મંત્રીશ-

૧૧. વચ, પ્રસ્તાવ ૩, શ્લોક ૩૬૨-૭૬

૧૨. આ ભાગનો અંગ્રેજ અનુવાદ ડૉ. હીરાનંદ શાસ્ત્રીએ ‘ઈન્ડિસ ઓફ દર્ભાવતી ઓર ડભોઈ’ એ પુસ્તકમાં (પૃ. ૫ થી આગળ) આપ્યો છે.

ની માતા કુમારદેવીની ગજધિરૂઠ મૂર્તિ હાથમાં ચાંદીનાં પુષ્પોની માળા લકષ્મી, શ્રીકૃષ્ણદેવની માતાની જેમ, ઊભેલી છે. ચૌલુક્ય રાજના હૃદયને આનંદ પમાડવા માટે તેણે ત્યાં અન્ય પણ પ્રશસ્ત કીર્તિસ્થાનો નિર્માણ કર્યાં (૬૭-૭૦). તે આ પ્રમાણે—દર્ભાવતી નગરમાં વૈદનાથ મન્દિરના સભાગૃહમાં તેજપાળે એકવીસ સુવર્ણ કુંભ સ્થાપ્યા. વૈદનાથ મહાદેવના ગર્ભગૃહની સામે એ સુકૃતિએ જૈન ચૈત્ય બંધાવ્યું, અને એમાં પોતાના રાજની (વીરધવલની), એની પ્રિયતમાની, પોતાની તથા પોતાના જ્યેષ્ઠ અને કનિષ્ઠ સંબંધીઓની મૂર્તિઓ મુકાવી (૭૧-૭૨). એના નવ ખંડના ઉદ્દઘોતોમાં તેજપાળે નવ પ્રકાશમાન પવિત્ર સુવર્ણકલશો મૂક્યા (૭૩). એની પડસાળના પશ્ચિમ અને ઉત્તર દ્વાર ઉપર તેણે પોતાની કીર્તિની મંગલ પાઠક એવી બે પ્રશસ્તિ (શિલાઓ)^{૧૩} સ્થાપિત કરી (૭૪). સ્વાદુ જળથી ભરેલી સ્વયંવર નામે મોટી વાવ ખોદાવીને તેણે વસુધાને નવી સુધાના સ્વાદવાળી બનાવી (૭૫). વૈદનાથના ઉત્તર દ્વારની સામે તેણે સદૈદ આરસનું ઊંચું તોરણ બનાવ્યું (૭૬). અહીં રાજના ગૃહની સામે એના બાન્ધવે (વસ્તુપાળે) કાંચન કુંભથી શોભાયમાન, બે માળવાળી, સદૈદ આરસની વૃષમંડપિકા કરાવી (૭૭). વળી તેણે, રેવા અને ઉરુ (ઓર) ના મંગમ પાસે કાલક્ષેત્રમાં પોતાના નાથ (વીરધવલ) ના નામ ઉપરથી વીરેશ્વર દેવનું મન્દિર બંધાવ્યું (૭૮). કુંભેશ્વર તીર્થમાં સર્વ પ્રકારની ધર્મસામગ્રીથી યુક્ત એવા તપસ્વીઓના પાંચ મઠ તેણે કરાવ્યા (૭૯). આ પ્રમાણે દર્ભાવતી પ્રશસ્તિમાં છે.”

૨૧૯. ‘વસ્તુપાલચરિત’માં આપેલો ‘દર્ભાવતી પ્રશસ્તિ’નો સાર પ્રમાણભૂત છે તે એ ઉપરથી પુરવાર થાય છે કે વૈદનાથના મન્દિરમાં સુવર્ણકલશ મૂક્યાની વાત ‘સુકૃતસંકીર્તન’ (૧૧-૩૩), ‘સુકૃતકીર્તિકલ્પોલ્લિની’

૧૩. ‘વસ્તુપાલચરિત’માં પ્રશસ્તી ન્દસ્તવાનાત્મકીર્તિમજ્જલપાઠિકે । એમ છે. એમાં પ્રશસ્તી શબ્દ દ્વિવચનમાં હોવા છતાં એનું ભાષાન્તર મેં આ રીતે કર્યું છે, કારણ કે શ્લોક ૭૯ પછીના શબ્દો ઇતિ દર્માવતી પ્રશસ્તૌ એ પ્રમાણે છે, જે બતાવે છે કે પ્રશસ્તિ બે નહિ, પણ એક જ હતી. એક જ કાવ્યને બે તખ્તીઓ ઉપર કોતરીને તે બે જુદાં જુદાં દ્વાર ઉપર અથવા એક જ દ્વારની બે બાજુએ મૂકવાની પદ્ધતિ જૂના સમયમાં હતી. સોમેશ્વરકૃત ‘વૈદનાથપ્રશસ્તિ’ની બે તકતીઓ ડભોઈની વિખ્યાત હીરાભાગોળની બે બાજુએ મૂકેલી છે એ આજે પણ જોઈ શકાય છે. ‘વસ્તુપાલચરિત’માં જેનો સાર આપવામાં આવ્યો છે એ પ્રશસ્તિ વૈદનાથના મન્દિરની સામે જ તેજપાળે બંધાવેલા જૈન મન્દિરમાં મુકાઈ હતી એ ચાહ રાખવાનું છે. પ્રસ્તુત જૈન મન્દિરના અવશેષો પણ આજે તે સ્થળે જણાતા નથી.

(શ્લોક ૧૭૫-૭૬) અને નરેન્દ્રપ્રભસૂરિની પહેલી 'વસ્તુપાલપ્રશસ્તિ'માં (શ્લોક ૪૮-૫૦) પણ છે. વીરધવલ એની રાણી અને મંત્રીનાં કેટલાંક સંબંધીઓની મૂર્તિઓ મુકાયાનો ઉલ્લેખ 'સુકૃતકીર્તિકલ્પોલિની' અને ઉપર્યુક્ત 'વસ્તુપાલપ્રશસ્તિ'માં છે, તથા માળવાનો રાજા સુભટવર્મા ગુજરાત ઉપર આક્રમણ કરીને સુવર્ણ કલશો હરી ગયો હતો તેને સ્થાને તેજપાળે ઉપર્યુક્ત કલશ મુકાવ્યા હતા એ વસ્તુ ત્રણે કાવ્યોમાં સમાન રીતે કહેવામાં આવી છે. 'દર્ભાવતીપ્રશસ્તિ'નો મૂલ પાઠ ઉપલબ્ધ નથી, અને તેથી એનું સાહિત્યિક મૂલ્યાંકન શક્ય નથી.

વસ્તુપાળ અને તેના પુત્ર જૈત્રસિંહ વિશેની ગ્રન્થપ્રશસ્તિઓ

૨૨૦. અગાઉ (પૈરા ૬૧) કહેવામાં આવ્યું છે કે વસ્તુપાળે અણુ-હિલવાડ, ખંભાત અને ભરૂચમાં મોટા ખર્ચે ત્રણ ગ્રન્થભંડારો સ્થાપ્યા હતા. ખાસ કરીને જૈનોમાં એવી એક પરંપરા છે કે જેઓ આવા ગ્રન્થ-ભંડારો સ્થાપે અથવા ભંડારોમાં મૂકવા માટે મોટી સંખ્યામાં હસ્તપ્રતોની નકલ કરાવે તેઓ પ્રત્યેક હસ્તપ્રતને અંતે પોતાની પ્રશસ્તિ મુકાવતા (પૈરા ૨૦૬), અને વસ્તુપાળે સ્થાપેલા ગ્રન્થભંડારોમાંનાં પુસ્તકોને અંતે પણ આવી પ્રશસ્તિઓ હશે એમ આપણે કલ્પી શકીએ. પરંતુ દુર્ભાગ્યે અત્યારે આ ગ્રન્થભંડારોનો પત્તો નથી. માત્ર એનો એક જ વિરલ અવશેષ બચ્યો જણાય છે. પાટણના તપાગચ્છ ભંડારમાં શ્રીચન્દ્રસૂરિકૃત 'જીતકલ્પચણ્ડિ-વ્યાખ્યા'ની સં. ૧૨૮૪ (ઈ. સ. ૧૨૨૮)માં લખાયેલી એક તાડપત્રીય હસ્તપ્રત (નં. ૮) છે. ગ્રન્થનો પાઠ એના પત્ર ૧૦૭ ઉપર પૂરો થાય છે; એ પછીના પત્રનો મૂલ અંક ઘસાઈ જવાથી પાછળથી ખીજા હસ્તાક્ષરોમાં એ ઉપર કોઈએ ૧૦૮ અંક લખેલો છે; એના ઉપર વસ્તુપાળની પ્રશંસાના ચાર શ્લોક છે. આ ચાર શ્લોકના ક્રમાંક ૩૭ થી ૪૦ છે. અને કોઈ ઐતિહાસિક પ્રસંગનો ઉલ્લેખ નહિ કરતાં ખીજા કેટલીક પ્રશસ્તિઓમાં મળે છે તેવી કેવળ અલંકારપૂર્ણ સ્તુતિ એમાં છે.^{૧૪} ૪૦ શ્લોકની લાંબી પ્રશસ્તિના આ ચાર અંતિમ શ્લોકો છે એમ જણાય છે. દેખીતું છે કે ઉપર્યુક્ત તાડપત્રીય હસ્તપ્રતના પત્ર ૧૦૭ પછીનાં થોડાંક પાન ખોવાઈ ગયાં છે; એમાં પ્રશસ્તિના ૧ થી ૩૫ શ્લોક હશે. આ શ્લોક પડી ગયા છે એનો જેને ખ્યાલ નહિ રહ્યો હોય એવા પાછળના કોઈ અજ્ઞાન વાચકે છેલ્લા પત્ર ઉપર ૧૦૮ અંક લખી દીધો હશે. એમ ધારીને કે આ પ્રતનો ભાગ કોઈ ત્રુટિત નથી. ગમે

૧૪. આ ચાર શ્લોકોના પાઠ માટે જુઓ પાભંસુ, પૃ. ૪૦૦.

તેમ, આપણે માની શકીએ કે આ હસ્તપ્રત વસ્તુપાળે સ્થાપેલા ભંડારનો અવશેષ છે, અને એના છેલ્લા પત્ર ઉપરના ચાર શ્લોકો એની લાંબી ગ્રન્થ-પ્રશસ્તિનો છેવટનો ભાગ છે, જે પ્રશસ્તિ એ ભંડારનાં પુસ્તકોને અંતે લખવામાં આવી હશે. વસ્તુપાળ વિશેનાં કોઈ ઉપલબ્ધ કાવ્યોમાં આ ચાર શ્લોક નથી, તેથી એ અનુમાનનું સમર્થન થાય છે; અને વસ્તુપાળ વિશેના કોઈ સ્વતંત્ર પ્રશસ્તિકાવ્યમાંના એ શ્લોકો છે એ મત ન્યાય્ય ઠરે છે. વસ્તુપાળના પુત્ર જૈત્રસિંહ પણ ગ્રન્થોની નકલો કરાવી હતી એમ જણાય છે; પાટણમાં વાડી પાર્શ્વનાથના ભંડારની કાગળની એક હસ્તપ્રતને અંતે ૧૩ શ્લોકની પ્રશસ્તિ છે,^{૧૫} જેમાં ચંડપથી માંડી જૈત્રસિંહ સુધીની વંશ-વલ્લિ આપી છે તથા છેવટે ઉલ્લેખ છે કે જૈત્રસિંહના પુત્ર પ્રતાપસિંહના કલ્યાણાર્થે આ પુસ્તકની નકલ કરવામાં આવી હતી. મૂળ પુસ્તક તાડપત્ર ઉપર હોયું જોઈએ; વાડીપાર્શ્વનાથના ભંડારનાં ઘણાં પુસ્તકોની નકલ, પ્રાચીન અને જીર્ણ તાડપત્રીય પ્રતોમાંના ગ્રન્થો જળવી રાખવાની દૃષ્ટિએ, પંદરમી સદીમાં કાગળ ઉપર કરવામાં આવી તે સમયે આની નકલ પણ મૂળ તાડપત્ર ઉપરથી કાગળ ઉપર થઈ હશે.

પ્રકરણ ૯

સ્તોત્ર

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સ્તોત્ર

૨૨૧. સ્તોત્ર એ સંસ્કૃત સાહિત્યનો એક સુપ્રયોજિત પ્રકાર છે, અને કેટલાંક સ્તોત્રો ઊર્મિકવિતાના ઉત્તમ નમૂનાઓ છે. સંસ્કૃત સાહિત્યના બધા પ્રકારોમાં સ્તોત્ર સૌથી પ્રાચીન છે, ક્રમકે ભારતનો પ્રાચીનતમ ધર્મગ્રન્થ ‘ઋગ્વેદ’ સ્તોત્રોનો સમુચ્ચ છે. એ સ્તોત્રોને ત્યાં સૂક્ત કહ્યાં છે. આ સૂક્તો અગ્નિ, ઇન્દ્ર, વરુણ, ઉષા અને બીજા કેટલાક દેવો વિશેનાં છે. કાળાન્તરે ધાર્મિક વિચારોમાં પરિવર્તન થયું, અને વિષ્ણુ તથા એમના અવતારો તથા શિવ એ મુખ્ય દેવો ગણાવા લાગ્યા, અને તેમને વિશે સ્તોત્રો રચાવા લાગ્યાં. શક્તિનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપોની પૂજા થવા લાગી, અને એ વિશે પણ સ્તોત્ર રચાયાં. ‘મહાભારત’ અને ‘રામાયણ’માં વિવિધ પાત્રોના મુખમાં જુદાં જુદાં સંખ્યાબંધ સ્તોત્રો મુકાયાં છે; પુરાણો અને તંત્રોમાં પણ સ્તોત્રના ઘણા નમૂના મળે છે; અને દેવ-દેવીનાં સૌ કે હજાર નામોના સંગ્રહો જેમ

૧૫. જૈપુત્રસં, પૃ. ૯-૧૦

કે 'સૂર્યસહસ્રનામ,' 'વિષ્ણુસહસ્રનામ,' 'દેવી સહસ્રનામ' આદિ પણ સમય જતાં તૈયાર થયા છે. પરન્તુ ઊર્મિકવિતાના એક સ્વતંત્ર પ્રકાર તરીકે પણ સ્તોત્ર સુસ્થાપિત થયું છે, અને શિવમહિમ્નઃસ્તોત્ર,' 'શિવાપરાધક્ષમાપન સ્તોત્ર', મયૂરકૃત 'સૂર્યશતક' તથા શંકરાચાર્યનાં સંખ્યાબંધ નાનાં મોટાં સ્તોત્રોની અસાધારણ લોકપ્રિયતા એની આ પ્રકારની મૂલ્યવત્તા ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. ઠેક અર્વાચીન કાળ સુધી સંસ્કૃત સ્તોત્રસાહિત્યની રચના થતી રહી છે.

સોમૈશ્વરકૃત 'રામશતક'

૨૨૨. વસ્તુપાળના સાહિત્યમંડળના કવિઓને હસ્તે સંખ્યાબંધ સ્વાત્રોની રચના થઈ છે. એમાં સોમૈશ્વરકૃત 'રામશતક' સૌથી મહત્વનું છે. 'રામશતક' હજી અપ્રસિદ્ધ હોઈ હસ્તપ્રતોમાં જ ઉપલબ્ધ છે. એનું નામ સૂચવે છે તેમ, એ સો શ્લોકમાં રામનું સ્તોત્ર છે, અને એમાં સાઘન્ટ સ્વઘરા વૃત્તનો પ્રયોગ થયો છે. ૧૦૧ મો શ્લોક જે ખરું જોતાં સ્તોત્રનો ભાગ નથી તે માત્ર ઉપજતિ વૃત્તમાં છે. રામસ્તુતિનું આ કાવ્ય, દેખીતી રીતે મયૂરકૃત 'સૂર્યશતક' અને બાણકૃત 'ચંડીશતક'ના નમૂના ઉપર રચાયું છે. એ બન્નેય સ્વઘરામાં રચાયેલાં, શતશ્લોકી સ્તોત્રો છે તથા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે.^૧ 'રામશતક'માં સ્તુતિ રામના જીવનના પ્રસંગોને અનુલક્ષીને છે. શ્લોક ૧-૬ રામના જન્મ અને બાલક્રીડા વિશે છે અને શ્લોક ૬-૮ એમનું વિદ્યાધ્યયન વર્ણવે છે. એ પછી નીચેના પ્રસંગો સ્તુતિ-પૂર્વક વર્ણવાય છે : વિશ્વામિત્રના યજ્ઞનું રામે કરેલું રક્ષણ (શ્લોક ૯-૧૧), તાડકા અને બીજા રાક્ષસોનો વધ (શ્લોક ૧૨-૧૫), અહલ્યાનો ઉપકાર (શ્લોક ૧૬-૧૮), વિશ્વામિત્ર સાથે રામનું મિથિલા આવવું, શિવધનુષનો ભંગ અને રામ-સીતાનું લગ્ન (શ્લોક ૨૦-૩૧), મિથિલાથી અયોધ્યા જતાં માર્ગમાં ક્રુદ્ધ પરશુરામને મળવું તથા પરશુરામનો પરાજય (શ્લોક ૩૨-૩૯), રામનો રાજ્યાભિષેક કરવાની દશરથની ઇચ્છા, પણ છેવટે કૈકેયીના વચનથી રામનો વનવાસ (શ્લોક ૪૦-૪૬), વનમાં પરિભ્રમણ, સીતાનું હરણ અને સુગ્રીવાદિ વાનરો સાથે રામનું મિલન (શ્લોક ૫૭-૭૧), હનુમાને કરેલી સીતાની શોધ, સેતુબંધ, રામ અને રાવણનું યુદ્ધ અને રાવણનો વધ (શ્લોક ૮૨-૮૫), સીતાની અગ્નિપરીક્ષા, રામનું અયોધ્યાગમન અને અંતમાં રાજ્યાભિષેક (૯૬-૧૦૦).

૧. જંબુકૃત 'જિનશતક' (પ્રસિદ્ધ 'કાવ્યમાલા,' ગુચ્છ ૭) પણ સો સ્વઘરામાં રચાયું હોઈ આ પરંપરાને ચાલુ રાખે છે.

૨૨૩. સ્તોત્રમાં પણ સોમેશ્વરને એક જિંચી કોટિના કવિ તરીકે જોષ શકાય છે. હમણાં કહ્યું તેમ, ‘રામશતક’ એ ‘સૂર્યશતક’ અને ‘ચંદ્રશતક’ના નમૂના ઉપર રચાયું હોવા છતાં કોષ પણ સ્થળે તેમાં આ પ્રાચીનતર કાવ્યોનું શાબ્દિક અનુકરણ સોમેશ્વરે કર્યું નથી; આ કાવ્યોની લોકપ્રિયતામાં કવિને પ્રેરણા મળી હતી એટલું જ એ વિશે કહી શકાય. ઉત્તરકાળમાં રચાયેલાં કેટલાંક સ્તોત્રોની કૃત્રિમ શૈલીથી ‘રામશતક’ સદંતર મુક્ત છે—જિલ્દું, ‘કીર્તિ-કૌમુદી’ મહાકાવ્યની જેમ સોમેશ્વરની આ રચના પણ પ્રસાદગુણથી યુક્ત છે. આ પ્રકારની ઊર્મિકવિતામાં આવશ્યક ભક્તિભાવ અને સહૃદયતાથી ‘રામશતક’ સાદાંત એતપ્રોત છે. સ્વર્ગરાની આ કંઠારેલી કડીઓ લાંબાં વૃત્તો ઉપર પણ કવિનું પ્રભુત્વ સિદ્ધ કરે છે, અને આ એક જ કાવ્ય સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સોમેશ્વરને માનારપદ સ્થાનનો અધિકારી બનાવવાને બસ છે. ‘રામશતક’માંથી થોડાક નમૂના અહીં ઉઠ્ઠત કરું છું. રામની બાલક્રીડા-ઓની સ્તુતિ કરતાં કવિ કહે છે—

પર્વઢકે પઙ્કજન્માઙ્કિતતલવિચલત્પાણિપાદપ્રવાલઃ

खेलन् बालः प्रमोदं प्रथयतु मिथिलानाथपुत्रीपतिर्वः ।

पित्रोः पोतप्रतीतिः समभवदुचिता पुंसि यस्मिन् पुराणे

पारं संसारवाङ्मैर्न हि परमपरस्तं विना नेतुमीशः ॥ (શ્લોક ૨)

પોતપોતાની વૃત્તિ અનુસાર જુદી જુદી વ્યક્તિઓ રામનું કેવું દર્શન કરતી હતી એ કવિ એક સુંદર શ્લોકમાં વર્ણવે છે—

पुण्यानां प्राक्तनानां फलमिति जनकेनान्तरात्मेति मात्रा

साक्षादक्षीयमाणप्रणनिधिरिति भ्रातृभिश्च त्रिभिर्यः ।

नीतिमूर्त्ती(?)त्यमात्यैः परपुरुष इति ज्ञानिभिः ज्ञायमानः

प्राप प्रौढि क्रमेण द्रढयतु नितरां राघवः सः श्रियं वः ॥ (શ્લોક ૬)

રામ બ્યારે વનમાં પ્રવેશ્યા ત્યારે વનશ્રીએ એમનું કેવું સ્વાગત કર્યું એ વર્ણવતાં કવિ કહે છે—

सन्दोहे पादपानां विकिरति कुसुमस्तोममुच्चैः पिकानां

गीतं नृत्यं श्रितासु व्रततिषु मरुता कीचकेषु ध्वनत्सु ।

संगीतं काननेन प्रथितमिव मुदा यत्र नाथे त्रयाणां

लोकानामभ्युपेते स भवदवभयात् पातु पीताम्बरो वः ॥

(શ્લોક ૫૫)

રામની માયા તે જુઓ : રાવણુ જીવતાં તે બંધુક્ષયરૂપી નરકની વેદના પામ્યો, પણ મરતાં સ્વર્ગમાં ગયો—

તસ્માદ્ વઃ સર્વસિદ્ધિર્ભવતુ ભગવતો ભૂરિમાયાપ્રપશ્ચઃ
 પશ્ચત્વં પ્રાપ્ય યસ્માદગમદમરતાં રાક્ષસઃ સોઽપિ સમ્યક્ ।
 કિન્તુ શ્રીકાન્તકાન્તા હઠહરણમહાપાતકાત્તેન કામ-
 વ્યામોહાન્ધેન બન્ધુક્ષયનિરયરુજઃ સેહિરે જીવતેવ ॥ (શ્લોક ૯૨)

જૈન સાહિત્યમાં સ્તોત્ર

૨૨૪. સાહિત્યના વિવિધ પ્રકારોની જૈન ધાર્મિક ઊર્મિકવિતાના ક્ષેત્રમાં પણ જૈનોએ પ્રાચીન કાળથી જ ખીજ સંપ્રદાયોના કવિઓની સ્પર્ધામાં ઊભા રહેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. સંસ્કૃત તેમજ પ્રાકૃતમાં જુદા જુદા તીર્થંકરો અને ખીજ દેવાનાં સ્તોત્રો તથા તત્ત્વજ્ઞાન પ્રધાન અને આધ્યાત્મિક સ્તોત્રોની પણ મોટી સંખ્યા જૈન સાહિત્યમાં છે. કેટલાંક સ્તોત્ર ધાર્મિક વિધિવિધાનોની દૃષ્ટિએ રચાયેલાં છે, જ્યારે ખીજાં કેટલાંક સારાં ઊર્મિકાવ્યો ગણાય એવાં છે; એમાં સૌથી મૂનું પાર્શ્વનાથની સ્તુતિ કરતું પાંચ કડીનું પ્રાકૃત 'ઉવસગ્ગહરસ્તોત્ર' છે. એના કરતાં ભદ્રપાહુ ગણાય છે, જેઓ કેટલાક વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે, વીરનિર્વાણ પછી ખીજ શતાબ્દીમાં થઈ ગયા.^૨ મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજ્ઞના અભિપ્રાય મુજબ, કેટલાંક સૂત્રો ઉપર જૈમણે નિર્ધુક્તિઓ લખી છે તે જ આ ભદ્રપાહુ છે, છેલ્લેસૂત્રોના કરતાં ભદ્રપાહુથી તેઓ ભિન્ન છે, અને ઈસાની છઠ્ઠી સદીના પૂર્વાર્ધમાં તેઓ થઈ ગયા ('મહાવીર જૈન વિદ્યાલય રજત મહોત્સવ ગ્રન્થ,' પૃ. ૧૮૫-૨૦૧). જૈનોનાં ખીજાં પ્રાચીન અને મહત્વના સ્તોત્રોમાં માનનુંગકૃત 'ભક્તામરસ્તોત્ર,'^૩ સિદ્ધસેન દિવાકરકૃત 'કલ્યાણમન્દિરસ્તોત્ર'^૪ અને સમંતભદ્રકૃત 'રવ્યભુસ્તોત્ર'^૫

૨. વિન્ટરનિત્સ 'એ હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયન લિટરેચર,' પૃ. ૨, પૃ. ૪૩૧. 'સૂત્રકૃતાંગ સૂત્ર'માં 'વીરંત્યવ' (સં. 'વીરસ્તવ') નામે એક અધ્યયન છે, જે ખરું જોતાં મહાવીરનું એક સ્તોત્ર જ છે.

૩. કેટલીક પદ્ધતિઓ અનુસાર, માનનુંગાચાર્ય ઈ. સ. ની ત્રીજી શતાબ્દીના પ્રારંભમાં થઈ ગયા. ખીજ અનુસ્મૃતિઓ અનુસાર, એમનો સમય પાંચમી, સાતમી, આઠમી કે નવમી શતાબ્દીનો છે (વિન્ટરનિત્સ, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૫૪૬).

૪. સિદ્ધસેન દિવાકરના સમય વિશે જ ખરું મતભેદ છે. કેટલાક વિદ્વાનો એમને ખ્રિસ્તાબ્દની પ્રારંભની સદીઓમાં મૂકે છે, જ્યારે ખીજ કેટલાક એમને ઠેક સાતમી સદી જેટલા મોડા થયેલા માને છે (એ જ, પૃ. ૪૭૭). 'સન્મતિતક'ના સંપાદકો પં. સુખલાલજી અને પં. ખેચરહાસજીનું વલણ સિદ્ધસેનને પાંચમા સૈકામાં મૂકવાનું છે ('સન્મતિ પ્રકરણ,' પ્રસ્તાવના, પૃ. ૩૫-૪૩). મિસ શાર્લોટી કાઉએ (સુભદ્રાદેવી) સિદ્ધસેનને સમુદ્રગુપ્તના સમકાલીન ગણે છે ('વિક્રમ વૉલ્યૂમ,' પૃ. ૨૧૩-૨૮૦).

૫. સમંતભદ્ર ઈ. સ. ની સાતમી સદીથી અર્વાચીન નથી. એમના સમય-

ખાસ ઉલ્લેખને પાત્ર છે. એ પછી ઠેક ૧૯મી શતાબ્દી સુધી જૈન સાધુઓ (આમાં કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચન્દ્રની કેટલીક તત્ત્વજ્ઞાનપ્રધાન વિશિષ્ટ સ્તોત્ર-રચનાઓનો સમાવેશ થાય છે) તેમજ શ્રાવકોએ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને જૂની ગુજરાતીમાં તથા ખીજી કેટલીક પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં રચેલાં પુષ્કળ સ્તોત્રો મળે છે, અને એ સ્તોત્રોના ‘કાવ્યમાલા’ (ગુચ્છ ૭), જૈન સ્તોત્રસંદોહ’ અને ‘જૈનસ્તોત્રસમુચ્ચય’ જેવા કેટલાક સંગ્રહો પણ પ્રસિદ્ધ થયેલા છે.

વસ્તુપાલ-રચિત સ્તોત્રો

૨૨૫. શ્રાવક ગૃહસ્થોએ રચેલાં સ્તોત્રોમાં વસ્તુપાલકૃત સ્તોત્રો એક સુપ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક પુરુષની એ રચનાઓ છે એટલા જ કારણસર માત્ર નહિ, પરન્તુ એની અંતર્ગત સાહિત્યિક ગુણવત્તાને કારણે પણ નોંધપાત્ર છે. વસ્તુપાળે રચેલાં ચાર સ્તોત્રો મળે છે: (૧) ‘આદિનાથસ્તોત્ર’ એ પ્રથમ તીર્થંકર આદિનાથનું બાર શ્લોકનું સ્તોત્ર છે. એ સ્તોત્રને ‘મનોરથમય’ કહેવામાં આવ્યું છે, કારણ કે એમાં ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક વિષયોમાં કર્તા પોતાના મનોરથો વ્યક્ત કરે છે. એના છેલ્લા શ્લોકમાં કર્તા પોતાને ‘ગુર્જર-ચક્રવર્તિસચિવ’ તરીકે ઓળખાવે છે. (૨) ‘નેમિસ્તવ’ એ દશ શ્લોકોમાં બાવીસમા તીર્થંકર નેમિનાથનું સ્તોત્ર છે. એમાં ખરેખર સ્તોત્ર તો આઠ શ્લોકનું અષ્ટક છે, અને છેલ્લા બે શ્લોકોમાં કવિ પોતાની ઓળખાણ આપે છે. શ્લોક ૯માં કવિ પોતાને ‘શારદાધર્મસૂત્રુ’ કહે છે. (૩) ‘અંબિકાસ્તોત્ર’ એ દશ શ્લોકમાં અંબિકાનું સ્તવન છે. અંબિકા નેમિનાથની શાસન દેવતા છે અને વસ્તુપાળની પ્રાગ્વાટ જ્ઞાતિની કુલદેવતા છે. ‘અંબિકાસ્તોત્ર’ પણ અષ્ટક છે, કેમકે સ્તુતિ પૂરી થયા પછી ૯ મા શ્લોકમાં ભક્તને આશીર્વાદ આપવા માટે પ્રાર્થના છે અને ૧૦ મા શ્લોકમાં કર્તા પોતાનો ઉલ્લેખ કરે છે. આ સ્તોત્રમાં અંબિકાને ‘હિમાલયમાં જન્મેલી’ અને ‘હૈમવતી’ (શ્લોક ૧), ‘કુષ્માંડી’ (શ્લોક ૨, ૩, ૪), ‘પુરુષોત્તમ-માનનીયા, (શ્લોક ૬) અને ‘સરસ્વતી’ (શ્લોક ૯) તરીકે વર્ણવેલી છે, જે બતાવે છે કે ઉત્તર-કાલીન જૈન દેવસમૂહમાં જૈન અને બ્રાહ્મણ તત્ત્વોનું કેટલું સમિશ્રણ થયું હતું. (૪) ‘આરાધના’ એ સંસારની ક્ષણભંગુરતા અને ધર્મની કલ્યાણમયતા વર્ણવતું દશ શ્લોકનું સાદું કાવ્ય છે. એનો પહેલો શ્લોક (ન કૃતં સુકૃતં

ની ચર્ચા માટે જુઓ મહેન્દ્રકુમાર શાસ્ત્રી, ‘પ્રમેયકમલમાર્તંડ’, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૩૦-૩૨.

કિશ્ચિત્) ‘પ્રપન્ધચિન્તામણિ’ (શ્લોક ૨૩૪), ‘પ્રપન્ધકોશ’ (શ્લોક ૩૩૭) અને ‘પુરાતનપ્રપન્ધસંગ્રહ’ (શ્લોક ૨૦૨)માં મળે છે, અને ત્યાં મરણોન્મુખ વસ્તુપાળના મુખમાં મુકાયેલી ઉક્તિરૂપે એ છે (પૌરા ૬૩). પ્રપન્ધોમાંની આ નોંધ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ પ્રાયઃ સાચી હોવી જોઈએ, કારણ કે ‘આરાધના’ના છેલ્લા શ્લોકમાં આહારનો ત્યાગ કરીને અનશન-દ્વારા મરણને ભેટવાને, જૈન માન્યતાને અનુરૂપ, નિશ્ચય વસ્તુપાળ વ્યક્ત કરે છે.

૨૨૬. ‘નરનારાયણાનન્દ’માં મહાકાવ્યોનો પ્રકાર સફળ રીતે પ્રયોજનાર કવિ તરીકે વસ્તુપાળ દેખાય છે, તો આ સ્તોત્રોમાં એક સારા ઊર્મિપ્રાણિત કવિ તરીકે તે નજરે પડે છે. એક ભક્તહૃદયની આર્દ્રતાથી આ સ્તોત્રો ભરપૂર છે તે સાથે સાહિત્યિક શૈલી ઉપર પણ કવિનું પ્રભુત્વ વ્યક્ત કરે છે. આ વસ્તુ પુરવાર કરવાને થોડાંક ઉદાહરણો બસ થશે. ‘આદિનાથસ્તોત્ર’માં કેવા હૃદયરપશી શબ્દોમાં કર્તા પોતાનો મનોરથ વ્યક્ત કરે છે—

સંસારવ્યવહારતો રતિમતિવ્યાવસ્થ્યં કર્ત્તવ્યતા-

વાર્તામવ્યપહાય ચિન્મયતયા ત્રૈલોક્યમાલોકયન્ ।

શ્રીશત્રુઙ્ગયશૈલગહ્વરગુહામધ્યે નિવદ્ધસ્થિતિઃ

શ્રીનાભેય કદા લભેય ગલિતજ્ઞેયાભિમાનં મનઃ ॥ (શ્લોક ૫)

આસ્યં કસ્ય ન વીક્ષિતં ક્વ ન કૃતા સેવા ન કે વા સ્તુતા

તૃષ્ણાપૂરપરાહતેન વિહિતા કેષાં ચ નાભ્યર્થના ।

તત્ ત્રાતર વિમલાદ્રિનન્દનવનીકલપૈકકલ્પદ્રુમઃ

ત્વામાસાધ્ય કદા કદર્થનમિદં ભ્યોડપિ નાહં સહે ॥ (શ્લોક ૯)^૬

‘નેમિસ્તવ’માં ગંભીર શબ્દોમાં વસ્તુપાળે કરેલી નેમિનાથસ્તુતિ પણ નોંધપાત્ર છે—

જયત્યસમસંયમઃ શમિતમન્મથપ્રાભવો

ભવોદધિમહાતરિર્દુરિતદાવપાથોધરઃ ।

તપસ્તપનપૂર્વદિક્કલુષકર્મવહ્લીગજઃ

સમુદ્રવિજયાદ્ગજચ્ચિભુવનૈકચૂડામણિઃ ॥ (શ્લોક ૧)

નરચન્દ્રસૂરિકૃત ‘સર્વજિનસાધારણસ્તવન’

૨૨૭. ‘નરચન્દ્રસૂરિકૃત’ ‘સર્વજિનસાધારણસ્તવન’ એ માલિની

૬. પ્રકો (શ્લોક ૨૯૧) અને પુષ્પસં (શ્લોક ૧૭૨) અને ગ્રન્થોમાં આ શ્લોક મળે છે. અનેમાં આ શ્લોકનો કર્તા, સાચી રીતે જ, વસ્તુપાળને ગણવામાં આવ્યો છે એ નોંધપાત્ર છે.

વૃત્તિની અગિયાર કડીમાં રચાયેલું સ્તોત્ર છે. એનું નામ સૂચવે છે તેમ, એ કોઈ એક તીર્થકરને ઉદ્દેશીને રચાયેલી સ્તુતિ નથી, પણ સર્વ તીર્થકરોને સામાન્ય રીતે લાગુ પડે એવું સ્તોત્ર છે. આ રચનાનું કોઈ ખાસ નોંધપાત્ર લક્ષણ નથી, સિવાય કે પ્રત્યેક કડીનું પહેલું ચરણ સુન્દર અનુપ્રાસથી શરૂ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે—

हरसि हरसिताभिः सूत्रितज्ञानलक्ष्म्या

नयन नयनभाभिश्चातरज्ञानपङ्कम् ।

तमसि तमसितिम्ना लोकमाक्रान्तविन्दुः

करनिकरनिपातैः किं न शुभ्रीकरोति ॥ (શ્લોક ૭)

પ્રકરણ ૧૦

સૂક્તિસંગ્રહ

૨૨૮. સૂક્તિસંગ્રહ એટલે વિવિધ વિષયો પરનાં સુભાષિતોનો સંકલિત સમુચ્ચય. અમિતગતિકૃત 'સુભાષિતરત્નસંદોહ' (ઈ. સ. ૯૯૪)ની જેમ તે એક જ કવિની રચના હોય અથવા 'કવીન્દ્રવચનસમુચ્ચય' (ઈ. સ. ની ૧૦મી સદીનો અંત) તથા એ પછીના ખીજા કેટલાક જાણીતા સૂક્તિસંગ્રહોની જેમ પૂર્વકાલીન કવિઓનાં ચૂટેલાં સુભાષિતોના સંગ્રહો હોય. આ ખીજા પ્રકારના સૂક્તિસંગ્રહોમાં કેટલીક વાર જે તે સુભાષિતની સાથે તે રચનાર કવિનું નામ પણ આપેલું હોય છે; જે કે ઘણાખરા દાખલાઓમાં એ કવિનો સમય નિશ્ચિત કરવાનું કોઈ સાધન હોતું નથી. આ પ્રકરણમાં પહેલા પ્રકારના અર્થાત્ એક જ કર્તાની કલમે રચાયેલા સૂક્તિસંગ્રહોનો વિચાર આપણે કરવાનો છે. એ સંગ્રહો તે સોમેશ્વરકૃત 'કર્ણામૃતપ્રપા' અને નરેન્દ્ર-પ્રભસૂરિકૃત 'વિવેકપાદપ' તથા 'વિવેકકલિકા' છે.

સોમેશ્વરકૃત 'કર્ણામૃતપ્રપા'

૨૨૯. 'કર્ણામૃતપ્રપા' એ સોમેશ્વર કવિએ રચેલાં ધાર્મિક ભક્તિપ્રધાન અને બોધપ્રધાન મુક્તકોનો સંગ્રહ છે, અને તેમાં વિવિધ વૃત્તોમાં કુલ ૨૧૭ શ્લોકો છે. આ કૃતિ હજી અપ્રસિદ્ધ હોઈ હસ્તપ્રતરૂપે જ મળે છે. એમાંના કેટલાક શ્લોકો સોમેશ્વરની અન્ય રચનાઓમાં શોધી શકાયા છે (પેરા ૨૦૩), બ્યારે ખીજા શ્લોકો કર્તાનાં કોઈ અનુલબ્ધ કાવ્યોમાંથી હોય અથવા વધારે સંભવિત છે કે આ સુભાષિતસંગ્રહ માટેની જ એ નૂતન રચનાઓ હોય. પુષ્પિકામાં આ કૃતિને 'સુભાષિતાવલી' નામ^૧ અપાયું છે. પ્રથમ ત્રણ શ્લોકોના

૧. इति श्रीठक्कुरसोमेश्वरदेवविरचिता कर्णामृतप्रपासुभाषितावली संपूर्णा ॥

મંગલાચરણ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે કર્તાનો ઉદ્દેશ ધાર્મિક અને ઉપદેશાત્મક છે. પોતાનાં કર્મેના ક્ષય માટે કવિ કૃષ્ણુ અને શિવને, ગંગાને અને પોતાના મુખમાં વસતા ત્રણુ વેદોને પ્રણામ કરે છે (શ્લોક ૫), અને ૭ માં શ્લોકમાં તે કહે છે કે આ રચનાનો આશય ‘સાધુબોધ’ છે. ‘કર્ણામૃતપ્રપા’ જુદા જુદા ૧૪ વિભાગોમાં વહેંચાયેલી છે, અને પ્રત્યેક વિભાગ કોઈ એક મુદ્દાને અનુલક્ષીને છે—જેમ કે, લક્ષ્મી (શ્લોક ૧૦-૧૯), કામ (શ્લોક ૨૦-૨૫), લોભ (શ્લોક ૨૬), ક્રોધ (શ્લોક ૨૭), કલિસ્વરૂપ (શ્લોક ૨૮-૩૯), કુનરેન્દ્રનિન્દા (શ્લોક ૪૦-૫૬), દુર્જન (શ્લોક ૫૭-૬૫), મનસ્વી (૬૬-૭૦), વિધિ (શ્લોક ૭૧-૭૯), નિર્વેદ (શ્લોક ૮૦-૧૦૯); ‘પ્રકાણ્ઠ કાવ્યોક્તિઓ’નો એક વિભાગ છે (શ્લોક ૧૧૦-૪૫), જેમાં સંખ્યાબધ અન્યોક્તિઓ છે; આ ઉપરાંત શમ (શ્લોક ૧૪૬-૬૨), ‘ઉપદેશ’ એ શીર્ષક નીચેનાં બોધપ્રધાન પદ્યો (શ્લોક ૧૬૩-૯૬), અને છેલ્લે ‘શ્રીકૃષ્ણુ-પ્રાર્થના’ છે (શ્લોક ૧૯૬-૨૧૬), જેમાં શિવપ્રાર્થનાના પણુ કેટલાક શ્લોકો છે. છેલ્લા શ્લોકમાં કવિ પોતાનો ઉલ્લેખ કરે છે.

૨૩૦. ગુર્જર દેશની મુખ્ય નગરી આણહિલવાડની દુઃખી દશા વર્ણવતો ‘કર્ણામૃતપ્રપા’નો ૧૦૯ મો શ્લોક (મુખ્ઢેવ ખણ્ઢિતનિરન્તરવૃક્ષખણ્ઢા૦) ‘કાર્તિકૌમુદી’માં (૨-૧૦૪) છે. શ્લોક ૧૦૮ (સિદ્ધેશપ્રમુઢૈઃ પુરા પરિહૃતં૦) એ જ વિષયને લગતો છે, પણ કર્તાની ખીજ કોઈ ઉપલબ્ધ રચનામાં તે નથી. અન્યોક્તિઓમાંનો એક, ૧૨૪ મો શ્લોક (માંસાન્ માંસલપાટલા-પરિમલ૦) ‘પ્રબન્ધકાશ’ (શ્લોક ૩૨૯) અને ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’ (પૃ. ૮૦) માં મળે છે, અને ત્યાં એનું કર્તૃત્વ સાચી રીતે જ, સોમેશ્વર ઉપર આરોપેલું છે. શ્લોક ૧૦૬ અને ૧૦૭ (તિષ્ઠત્યેવ તવાન્તિકે૦ અને તાનેવ સ્તુમહે મહેશ૦) ગુજરાતના પ્રતાપી સિદ્ધરાજ જયસિંહના સ્મરણમાં રચાયાં છે. શ્લોક ૧૭૭-૯૬, એનો છંદ તેમજ શૈલી સૂચવે છે તેમ, શંકરાચાર્યના ગણાતા ‘ચર્પટપંજરિકા સ્તોત્ર’ની અસર નીચે રચાયા જણાય છે. ઉદાહરણુ તરીકે—

વિત્તં તદ્દખિલમપિ પરિગલ્હિતં પાદુર્મ્મતં શિરસિ ચ પલિતમ્ ।

તદપિ ન હૃદયં વિષયવિતૃપ્તં સંસેવિતુમભિલ્પ્યતિ કૃષ્ણમ્ ॥

इयमपि दशनश्रेणी पतिता सा च समाप्ता जगदधिपतिता ।

तज्जगदाश्रयमाश्रय देवं हृदय विरंस्यसि दुःखादेवम् ।

सत्पात्रेषु न दत्तं दानं मन्ये तत्त्व दौस्थ्यनिदानम् ।

प्रणतः क्वचिदपि न स गोविन्दस्तदयं प्रहरति कालपुल्लिन्दः ॥

(શ્લોક ૧૭૭-૭૯)

આની તુલના ‘અર્પટપંજરિકા’ના નીચેના શ્લોક સાથે કરી શકાય:-
અદ્ભંગં ગલિતં પલિતં મુણ્ડં દશનવિહીનં જાતં તુણ્ડમ્ ।

વૃદ્ધો યાતિ ગૃહીત્વા દણ્ડં તદપિ ન મુશ્વત્યાશાપિણ્ડમ્ ॥ (શ્લોક ૬)
ગેયં ગીતાનામસહસ્રં ધ્યેયં શ્રીપતિરૂપમજસ્રમ્ ।

નેયં સજ્જનસંગે ચિત્તં દેયં દીનજનાય ચ વિત્તમ્ ॥ (શ્લોક ૧૩)

ઉપર્યુક્ત વીસ શ્લોકો સોમેશ્વરે જે કે પોતાની સુભાષિતાવલીના એક ભાગ તરીકે આપ્યા છે, પણ ખરું જોતાં તે સ્વતંત્ર જ્ઞાનગર્ભ ઉપદેશાત્મક કાવ્ય છે.

૨૩૧. મહાકાવ્યના પ્રકારમાં સોમેશ્વરની સફળતા જે ‘કૃતિંકૌમુદી’ ખતાવે છે તે ‘કર્ણામૃતપ્રપા’ મુક્તકરચનામાં એની પ્રવીણતા પુરવાર કરે છે. આ આખાથે સૂક્તિકસંગ્રહમાં કવિતાનું એકસરખું ધોરણ કર્તા જાળવે છે. ‘કર્ણામૃતપ્રપા’ના ઘણાખરા શ્લોકો સુભાષિતાના સુંદર નમૂના ગણાય એવા છે. શૈલી તદ્દન સરળ પણ અસરકારક છે, અને કવિ જાણે કે કોઈ અંતઃપ્રેરણાથી લખતો હોય એવો ભાસ થાય છે. એમાંના થોડાક શ્લોકો અહીં ટાંકું છું. મંગલાચરણમાં કવિ પોતાના મુખમાં વસતા ત્રણ વેદોને પ્રણામ કરે છે, જે મોહના રોગથી ઘેરાયેલા પોતાના જેવા મનુષ્યો માટે ‘ત્રિકટુક-ગુટિકા’ સમાન છે—

વિષયરસનિરન્તરાનુપાનપ્રકુપિતમોહકફોપગુમ્ફિતાત્મા ।

ત્રિકટુકગુટિકામિવ ત્રિવેદીં વદનગતામહમન્વહં નમામિ ॥

(શ્લોક ૫)

ખીજે એક સ્થળે તે ધીર પુરુષની પ્રશંસા કરે છે—

કુરુતાં વિધિર્વિરુદ્ધં તત્કૃતમનુમોદતાં ચ પિશુનજનઃ ।

ન મનાગપિ ધીરમનાઃ કુપ્યતિ તસ્મૈ ચ તસ્મૈ ચ ॥ (શ્લોક ૭૮)

વિદ્યાવિમુખ ધનિકોની તે આકરી ટીકા કરે છે:—

ધત્તે વ્યાકરણં ન કોઽપિ કવિતાં કુત્રાપિ નાર્થત્યસૌ

તર્કે મર્કટવન્ન કોઽપિ નિકટીકર્તુ કદાપીચ્છતિ ।

વેદાદુઘ્નિજતે જનસ્તદપરં નૈવાલ્પમપ્યસ્તિ મે

ઞાતર્જલ્પ પणेન કેન તદ્દહં વિત્તં ધનિભ્યો લભે ॥ (શ્લોક ૯૮)

કોઈ એકાન્ત પવિત્ર સ્થાનમાં તપશ્ચર્યા કરવાની ભાવના કવિ વ્યક્ત કરે છે—

નગોપાન્તે કાન્તે ક્વચિદપિ નિકુઞ્જે શ્રુતિજપૈ-

રુપેન્દ્રધ્યાનૈર્વા સકલમપિ કાલં ગમયતઃ ।

હિમાકારં હારિ ત્રિદશતટિનીવારિ પિબતઃ
કદા કન્દૈર્વૃત્તિર્મમ શમરતેરીહ (? સ્ત્ર) ભવિતા ॥ (શ્લોક ૧૫૨)

ગમે તેવા દુન્યવી સંયોગોમાં પણ દામોદરની ચરણુસેવા કરવાનો એનો નિશ્ચય છે—

સ્વયં શ્રીરાયાતુ પ્રકૃતિચપલા યાતુ યદિ વા
શિવાઃ કશ્ચિદ્ વાચો વદતુ યદિ વા વક્તુ વિરસાઃ ।

તથાપ્યેતે ભ્રાતર્નં ખલુ વિલસામો ન ચ વયં
વિષીદામો દામોદરચરણચર્યાસુ રસિકાઃ ॥ (શ્લોક ૧૫૯)

નીચેના અસરકારક શબ્દોમાં એ જગતના સામાન્ય મનુષ્યોને ઉપદેશ આપે છે—

ચિત્તં દમય મા કૂર્ચ વૃત્તં સંસ્કુરુ મા વપુઃ ।
ગીતાં ચ શૃણુ મા ગીતં પુરુષં પશ્ય મા સ્ત્રિયમ્ ॥ (શ્લોક ૧૬૪)

અંતમાં, પોતાને સંસારબ્રમણ્યમાંથી ઉગારવા માટે પરમાત્માને કવિ પ્રાર્થના કરે છે—

ત્વમસિ ન તથા તાત ધ્યાતઃ પ્રમાદિતયા મયા
ફલમભિમતં નિશઙ્કસ્ત્વાં યથાહમિહાર્પયે ।

તદપિ કરુણાત્માનં મત્વા ભવન્તમુપાશ્રિત-
સ્તદવતુ જવાન્મામેતસ્માદ્ ભવાભિભવાદ્ ભવાન્ ॥ (શ્લોક ૨૧૬)

આ સૂક્તિસંગ્રહના ક્રેટલાક વિભાગો ઉપર ‘નીતિશતક’ અને ‘વૈરાગ્ય-શતક’ની અસર જોઈ શકાય છે; જો કે એ અસર શાબ્દિક નથી, પણ નિરૂપણ અને શૈલીની આગતમાં જ છે. ભર્તૃહરિ જેવા મહાન પુરોગામીની રચનામાંથી સોમેશ્વર જેવો પછીના સમયમાં થયેલો કવિ પ્રેરણા મેળવે એ સ્વાભાવિક છે.

નરેન્દ્રપ્રભસૂરિકૃત ‘વિવેકપાદપ’ અને ‘વિવેકકલિકા’

૨૩૨. ‘વિવેકપાદપ’ અને ‘વિવેકકલિકા’ એ જૈન ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનને લગતા જુદા જુદા વિષયો ઉપર નરેન્દ્રપ્રભસૂરિએ રચેલાં સુભાષિતોના બે સંગ્રહો છે. આ બંને સૂક્તિસંગ્રહોની એક જ ઉપલબ્ધ તાડપત્રીય હસ્તપ્રત (પાટણના ગંધવી પાડાના ભંડારના અપૂર્ણ વિભાગની હસ્તપ્રત નં. ૫૨) તદ્દન ત્રુટિત સ્થિતિમાં છે, એટલે આ બંને રચનાઓ પણ ત્રુટિત સ્થિતિમાં મળે છે. ‘વિવેકપાદપ’ના છેલ્લા પત્રમાંના અંક ઉપરથી જણાય છે કે એમાં

કુલ ૪૨૧ શ્લોકો હોવા જોઈએ, પણ ઉપલબ્ધ પત્રોમાં બધા થઈને માત્ર ૧૦૯ શ્લોક મળે છે. એ જ રીતે 'વિવેકકલિકા'માં કુલ ૧૧૦ શ્લોક છે, પણ એમાંથી ૬૯ શ્લોક હસ્તપ્રતમાં છે. 'વિવેકપાદ્ય' આખો અનુષ્ટુપમાં છે; માત્ર એના એ પ્રશસ્તિશ્લોકો અનુક્રમે શાદ્દ્વલવિક્ષીડિત અને વસંતતિલકામાં છે. 'વિવેકકલિકા'ની રચના વિવિધ વૃત્તોમાં થઈ છે. કર્તાનો આશય જૈન ધાર્મિક વિષયોને લગતી સૂક્તિઓ આપવાનો છે; પરિણામે ઘણા શ્લોકો સામાન્ય નીતિ, સદાચાર અને માનવસદ્ગુણો વિશે રચાયા છે. નરેન્દ્રપ્રભ-સૂરિની રચનાની કવિતાની દૃષ્ટિએ 'કર્ણામૃતપ્રપા' સાથે તુલના થઈ ન શકે, તોપણ એમાંના ઘણા શ્લોકો પ્રાસાદિક, સરળ અને હૃદયસ્પર્શી છે. ઉદાહરણ તરીકે, જીવનમાં દયાના મહત્ત્વ વિશે કવિ કહે છે—

દયાદયિતયા શૂન્યે મનોલીલાગૃહે નૃગામ ।

દાનાદિવૃતાહૃતોઽપિ ધર્મોઽયં નાવતિષ્ઠતે ॥ (વિપા, શ્લોક ૨૪)

ગુરુની પ્રશંસા કરતાં કવિ કહે છે—

દિનં ન તપનં વિના ન શશિનં વિના કૌમુદી

શ્રિયો ન સૃકૃતં વિના ન જગતી વિના વિક્રમમ ।

કુલં ન તનયાન્વિના ન સમતાં વિના નિર્ઘૃતિ-

ગુરુશ્ચ ન વિના નૃણાં ભવતિ ધર્મતત્ત્વશ્રુતિઃ ॥ (વિક, શ્લોક ૧૨)

સત્ય વચન વિશે કવિ કેટલાંક સારાં સુભાષિતો આપે છે. એમાંનું એક—

વિવેકસ્ય પ્રાણાઃ શ્રુતરસરહસ્યં શુભધિયઃ

પ્રકારઃ પ્રાકારઃ સુચરિતપુરસ્યોન્નતરઃ ।

ગુણાનાં જીવાતુઃ પ્રશમદમસન્તોષનિકષઃ

સુખશ્રીપલ્લયઙ્કો વચનમનલીકં સુકૃતિનામ ॥ (વિક, શ્લોક ૩૯)

સારાસારની સમજ જોથી સ્પષ્ટ થાય છે એ જ્ઞાને કવિ નમસ્કાર કરે છે—

કિં કૃત્યં કિમકૃત્યમેવ કિમુપાદેયં ચ હેયં ચ કિં

દેવઃ કશ્ચ ગુરુશ્ચ કઃ કિમથવા તત્ત્વં કુતત્ત્વં ચ કિમ્ ।

સંસારશ્ચ ક પવ મુક્તિરપિ કેત્યેવં યતઃ સર્વતો

નિશ્ચીયેત વિવેકિર્ભિર્ભગવતે જ્ઞાનાય તસ્મૈ નમઃ ॥ (વિક, શ્લોક ૮૦)

પ્રકરણ ૧૧

પ્રબન્ધ

પ્રબન્ધ—સાહિત્યના પ્રકાર તરીકે અને ઇતિહાસના સાધન તરીકે

૨૩૩. પ્રબન્ધ એ ગુજરાત અને માળવાનો એક વિશિષ્ટ સાહિત્ય-પ્રકાર છે અને ખાસ કરીને જૈન લેખકોએ એ ખેડેલો છે. સામાન્ય રીતે સાદા સંસ્કૃત ગદ્યમાં, અને કટલીક વાર પદ્યમાં, રચાયેલ ઐતિહાસિક કથાનેકોને પ્રબન્ધ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. મેરુતુંગાચાર્યકૃત ‘પ્રબન્ધ-ચિન્તામણિ’ (ઈ. સ. ૧૩૦૫), રાજશેખરસૂરિકૃત ‘પ્રબન્ધકોશ’ (ઈ. સ. ૧૩૪૯), જિનપ્રભસૂરિકૃત ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’ (ઈ. સ. ૧૯૩૩માં પૂરો થયો), અને બલ્લાલકૃત ‘ભોજપ્રબન્ધ’ (ઈ. સ. નો ૧૬ મો સૈકો) એ ગદ્યમાં રચાયેલા પ્રબન્ધોના પ્રસિદ્ધ નમૂના છે, જ્યારે પ્રભાચન્દ્રસૂરિકૃત ‘પ્રભાવકચરિત’ (ઈ. સ. ૧૨૭૭) એ પદ્યમાં રચાયેલો પ્રબન્ધસંગ્રહ છે. ‘પ્રબન્ધકોશ’ના કર્તા રાજશેખરે પોતાના ગ્રન્થના આરંભમાં, ‘ચરિત’ અને ‘પ્રબન્ધ’ વચ્ચેનો ભેદ બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એમના કથન પ્રમાણે, તીર્થકરો, ચક્રવર્તીઓ અને અન્ય પ્રાચીન રાજાઓ તથા આર્ય-રક્ષિતસૂરિ (જેઓ વીરનિર્વાણ સં. ૫૫૭ માં અથવા ઈ. સ. ૩૦ માં સ્વર્ગવાસી થયા હતા) સુધીના ઋષિઓના વૃત્તાન્તો એ ચરિત્ર છે; આર્ય-રક્ષિતસૂરિ પછી થયેલી વ્યક્તિઓ—સાધુ તેમજ ગૃહસ્થ—ના વૃત્તાન્તને રાજશેખરે પ્રબન્ધ નામ આપ્યું છે. આવા ભેદ પાડવા માટે રાજશેખર પાસે કોઈ પ્રાચીનતર આધાર છે કે તેમણે પોતે જ આમ કર્યું છે તે આપણે જાણુતા નથી. ગમે તેમ પણ, આ પ્રકારનો ભેદ દર વખતે સાહિત્યરચનામાં પળાયો નથી, કેમકે ઈ. સ. ની ૧૨ મી અને ૧૩ મી સદીમાં થયેલા કુમારપાળ, વસ્તુપાળ અને જગદુ જેવા ઐતિહાસિક પુરુષોના જીવન-વૃત્તાન્તોને ‘ચરિત્ર’ નામ અપાયું છે; જેમકે—જિનમંડનકૃત ‘કુમારપાલ-ચરિત’ (ઈ. સ. ૧૩૩૫-૩૬), જિનહર્ષકૃત ‘વસ્તુપાલચરિત’ (ઈ. સ. ૧૪૪૧), સર્વાનંદકૃત ‘જગદુચરિત’ (ઈ. સ. નો ૧૪ મો સૈકો), ઇત્યાદિ. પ્રબન્ધોમાં જે કે ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓની વાત આવે છે, પણ તેઓની રચનાનો ઉદ્દેશ શ્રોતાઓને ઉપદેશ આપવાનો, જૈન ધર્મની મહત્તા એમને બતાવવાનો, સાધુઓને વ્યાખ્યાન માટે સામગ્રી પૂરી પાડવાનો, અને જ્યાં પ્રબન્ધનું વસ્તુ કેવળ દુન્યવી હોય ત્યાં, લોકોને નિર્દોષ આનંદ પૂરો

પાડવાનો હોય છે.^૨ આથી પ્રબન્ધોને ઇતિહાસ કે જીવનચરિત્ર લેખે નહિ ગણતાં ઇતિહાસની સામગ્રી તરીકે સમીક્ષાપૂર્વક એઓનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

જિનભદ્રકૃત ‘પ્રબન્ધાવલી’

૨૩૪. અહીં આપણે જોવાની કૃતિ તે જિનભદ્રકૃત ‘પ્રબન્ધાવલી’ છે. વસ્તુપાળના જીવનકાળમાં જ એનો પુત્ર જ્યંતિસિંહના વાચન માટે એ રચાયેલી હોઈ (પેરા ૧૧૭) અત્યાર સુધીમાં મળેલા પ્રબન્ધોનો એ સૌથી જૂનો સંગ્રહ છે. આ ‘પ્રબન્ધાવલી’ની એક માત્ર ઉપલબ્ધ હસ્તપ્રતમાં કુલ ૪૦ પ્રબન્ધો ગદ્યમાં છે; મોટા ભાગના પ્રબન્ધો શુભરાત, રાજસ્થાન અને માળવા સાથે સંબંધ ધરાવતા ઐતિહાસિક પુરુષો અને પ્રસંગો પરત્વે છે, જ્યારે થોડાક પ્રબન્ધોમાં લોકસાહિત્યનાં કથાનકો છે. આ ‘પ્રબન્ધાવલી’ તદ્દન સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં મળી નથી, વળી એમાં કેટલોક ભાગ ક્ષેપક જણાય છે, કેમકે વસ્તુપાળના અવસાન પછીના કેટલાક બનાવોનો એમાં ઉલ્લેખ છે તથા એક પ્રબન્ધ (વલ્લીભંગ પ્રબન્ધ) તો ‘પ્રબન્ધચિન્તામણિ’માંથી શબ્દશઃ ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યો છે.^૩ ‘પ્રબન્ધાવલી’માંના બે પ્રબન્ધો (‘પાદલિમાચાર્ય પ્રબન્ધ’ અને ‘રત્નપ્રાવક પ્રબન્ધ’) કેટલાક ફેરફાર સાથે ‘પ્રબન્ધકોશ’માં લેવાયા છે.^૪ ત્યાં એમ કહી શકાય એવું નથી કે કોઈ પાછળના લેખક અથવા લલિયાએ એની નકલ કરીને ‘પ્રબન્ધકોશ’માં દાખલ કરી દીધા હોય; કારણ કે ‘પ્રબન્ધાવલી’ની ભાષા સંસ્કૃતના કોઈ પ્રારંભિક વિદ્યાર્થી માટે લખાઈ હોય એવી સાવ સાદી અને પ્રાથમિક સ્વરૂપની છે, જ્યારે ‘પ્રબન્ધકોશ’ની ભાષા પ્રમાણમાં ઉચ્ચ કક્ષાની અને સંસ્કારી છે, જે બતાવે છે કે ‘પ્રબન્ધકોશ’ના કર્તાએ ભાષા અને શૈલીની દૃષ્ટિએ અનેકવિધ સુધારા કરીને આ પ્રકરણ ‘પ્રબન્ધાવલી’માંથી લીધાં છે. પાછળના પ્રબન્ધો, ખાસ કરીને વસ્તુની બાબતમાં, ‘પ્રબન્ધાવલી’ના કેટલેક અંશે ત્રણી છે, અને તેથી આચાર્ય શ્રી જિનવિજયજીએ ‘પુરાતન-પ્રબન્ધસંગ્રહ’માં એનો સમાવેશ કર્યો છે. પ્રસ્તુત ‘પ્રબન્ધાવલી’ના ‘પૃથ્વીરાજ પ્રબન્ધ’માં ચાર અપભ્રંશ પદો ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યાં છે તે દિલ્હીના છેલ્લા હિન્દુ સમ્રાટ પૃથ્વીરાજના રાજકવિ અને મિત્ર ચંદ બરદાઈ-કૃત ગણાતા ‘પૃથ્વીરાજ રાસો’માં ભ્રષ્ટ સ્વરૂપમાં મળ્યાં છે. કેટલાક વિદ્વાનો

૨. ખ્યૂલર, લાઇફ ઓફ હેમાચાર્ય, પૃ. ૩

૩. પુપ્રસં, પૃ. ૮

૪. એ જ, પૃ. ૭

માને છે તેમ, ‘ પૃથ્વીરાજ રાસો ’ આખોયે પાછળની રચના નથી, પણ એનો મુખ્ય ભાગ ઘણો જૂનો—‘ પ્રબન્ધાવલી ’ના રચનાવર્ષ ઈ. સ. ૧૨૩૪ કરતાં જૂનો છે, એ પુસ્તક કરવામાં આ અવતરણો ઘણાં જ ઉપયોગી થયાં છે.^૫

૨૩૫. આ ‘ પ્રબન્ધાવલી ’નું એક વિશિષ્ટ સાહિત્યિક મહત્ત્વ છે : એક એવા સાહિત્યિક માધ્યમનું એ ઉદાહરણ છે, જેમાં સંસ્કૃતને કહો કે લોકભાષામય બનાવવામાં આવી હતી. એ દ્વારા સંસ્કૃતનું જ્ઞાન લોકગમ્ય બનતું અને—નિદાન ગુજ્જર દેશના વૈશ્ય વર્ગમાં—સંસ્કૃતના ઉચ્ચતર જ્ઞાનો પાયો નાખાતો. આમ ‘ પ્રબન્ધાવલી ’ પ્રાકૃતની અસરવાળા પ્રયોગથી તરબોળ છે, એટલું જ નહિ, પણ એ સમયની પ્રાદેશિક ભાષામાંથી એમાં એટલા બધા શબ્દો લેવાયા છે કે પ્રાકૃતોનું તથા પ્રાચીન—અર્વાચીન ગુજરાતીનું સામાન્ય જ્ઞાન જેને ન હોય એવા વાચકને કેટલાયે શબ્દો અને પ્રયોગોનો અર્થ સમજવો મુશ્કેલ થઈ પડે. આવા પ્રયોગો બીજા પ્રબન્ધોમાં તથા ગુજરાતના જૂનોએ રચેલા કેટલાક કથાગ્રન્થોમાં છે, અને સાધારણ રીતે ભારતના બીજા પ્રદેશોમાં તે અજ્ઞાત છે.

આ સંબંધમાં યાદ રાખવું જરૂરી છે કે પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ભારતમાં સંસ્કૃત એ માત્ર પુરોહિતની અને વિદ્વાનની ભાષા નહોતી, રાજદરબાર અને રાજનીતિની પણ એ ભાષા હતી, અને પ્રમાણમાં અર્વાચીન કાળ સુધી તે એક બોલાતી ભાષા પણ હતી. ગુજરાતમાં, મુસ્લિમ રાજ્યઅમલની સ્થાપના પછી પણ ખતપત્રો અને દસ્તાવેજો લોકભાષામય સંસ્કૃતમાં લખાતાં હતાં અને કચેરીઓમાં નોંધણી માટે એનો સ્વીકાર કરવામાં આવતો હતો.^૬ પ્રખતો જે વર્ગ સંસ્કૃતનો પ્રયોગ કરતો નહોતો તેમાંનો મોટો ભાગ પણ સંસ્કૃત સમજી શકતો હતો, “ અલબત્ત, જેઓ વિદ્વાનો નહોતા તેઓ જે સંસ્કૃત સમજતા અને બોલતા હતા તે કાવ્ય-શૈલીનું કૃત્રિમ ગદ્ય અને પદ્ય નહિ, પણ ઉપર્યુક્ત રૂઢ અને લોકભાષામય સંસ્કૃત હતું. આ રૂઢ સંસ્કૃત બોલનારાઓ પાણિનિ અથવા હેમચન્દ્રનાં વ્યાકરણનો નહિ, પણ ‘ મુઘાવબોધ ઐકિતક ’ જેવી રચનાઓનો અભ્યાસ કરતા હતા. ગુજરાતના શ્વેતાંબર જૈન લેખકો પોતાની કૃતિઓ વાચકોને

૫. એ જ, પૃ. ૮-૧૦

૬. ‘ પુરાતત્ત્વ ’, પૃ. ૪, પૃ. ૧ થી આગળ; ‘ ગુજરાત સંશોધન મંડળનું ત્રૈમાસિક ’, પૃ. ૧૧, પૃ. ૮૯ થી આગળ

સુબોધ અને તે અર્થે આ ૩૯ સંસ્કૃતનો પ્રયોગ કરતા હતા. ^{૧૭} સાહિત્યિક સંસ્કૃતનો પ્રયોગ કરવા માટે જૈન ગ્રન્થકારો અસમર્થ હતા એમ નહિ, પણ તેઓ આ લોકભાષામય સંસ્કૃત દ્વારા સામાન્ય પ્રજાવર્ગ સુધી પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા; આ પ્રકારની મિશ્ર સંસ્કૃતને ઉત્તરના બૌદ્ધોની ‘ગાથા સંસ્કૃત’ સાથે સરખાવી શકાય, જેનો પ્રયોગ ‘લલિત-વિસ્તર’ અને ‘મહાવસ્તુ’ જેવા બૌદ્ધ ગ્રન્થોમાં થયો છે. માત્ર કાશ્મીરી ગ્રન્થકારોમાં જ મળે છે એવા સંસ્કૃત શબ્દોની એક સૂચિ પ્રો. ઝખરિયાએ (Zachariae) પ્રગટ કરી છે, અને પ્રો. શ્મિટ્ટે (Schmidst) આ સૂચિની પૂર્તિ કરી છે. ^{૧૮} ગુજરાતના જૈન લેખકોની સંસ્કૃત રચનાઓમાંથી આવી સૂચિ-જે ઘણી વિસ્તૃત થવા સંભવ છે-તૈયાર કરવામાં આવે તો સાહિત્યિક, ભાષાકીય તેમજ સાંસ્કારિક દૃષ્ટિએ તે બહુ રસપ્રદ થશે. પૂર્ણભદ્રકૃત ‘પંચાખ્યાન’ની વાચનામાં (પૃ. ૨૯૧-૯૫) ડૉ. હર્ટેલે અને વઢવાણમાં રચાયેલા, હરિગેયકૃત ‘બૃહલકથા કોશ’ની પ્રસ્તાવનામાં (પૃ. ૧૦૧-૧૦) ડૉ. ઉપાધ્યેએ તે તે ગ્રન્થોમાં પ્રયોજાયેલા જૈન સંસ્કૃતના વિશિષ્ટ શબ્દોની સૂચિ આપી છે, અને એ શબ્દોની એક મોટી સંખ્યા ધ્વનિપ્રક્રિયા, વ્યુત્પત્તિ અને અર્થવિકાસની દૃષ્ટિએ પ્રાચીન તથા અર્વાચીન ગુજરાતીનાં રૂપો સાથે સંબંધ ધરાવતી હોવાનું બતાવી શકાય એમ છે. ખરું જોતાં ડૉ. એગર્ટને (ડિક્શનેરી ઓફ બુદ્ધિસ્ટ હાઇલિટ્ડ સંસ્કૃત તૈયાર કરી છે તેમ ગુજરાતનું લોકભાષામય સંસ્કૃત જેને કેટલીક વાર જૈન સંસ્કૃત તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે તેનો શબ્દકોશ તૈયાર કરવાની જરૂર છે. ‘પ્રબંધાવલી’માંથી આ પ્રકારના સંસ્કૃત શબ્દોની એક ટૂંકી, પણ પ્રતિનિધિરૂપ ગણાય એવી યાદી હું આપીશ-**ઘર** (પૃ. ૧૩, ૩૨; પ્રાકૃત **ઘર** < સં. **ગૃહ**. ગુજ. ‘ઘર’), **સલસલિતમ** (પૃ. ૧૩; ગુજ. ‘સસળ્યું’=હાલ્યું), **મહીઆરી** (પૃ. ૧૪; સં. *મથિતકારી > મહિઅઆરી, ગુજ. ‘મહિયારી’=હાલું વેચનારી), **કુતિગિયા** (પૃ. ૪૭; સં. **કૌતુકિકા**; સરંજૂની ગુજ. ‘કુતિગ’ < સં. **કૌતુક**, **કુતિગિયા**નો અર્થ ‘કૌતુક્યેષ્ટાઓ કરીને આનંદ પમાડનાર’ એવો થાય છે), **દોસિક** (પૃ. ૩૯, ગુજ. ‘દોસી’ < સં. **દૌષ્ટિક** ‘કષ્ટાનો વેપારી’), **ઓલગા** (પૃ. ૫૫; ‘સેવા’ પ્રાચીન તથા અર્વાચીન ગુજરાતીમાં ‘ઓલગ’ અને ‘ઓળગ’ રૂપે આ શબ્દ છૂટથી વપરાયેલો છે. સરંજૂની મરાઠી **ઓલગ**, **વોરુગ**; કાનડી **ઉરિગ**), **ઘુર્ધર-**

૧૭. હર્ટેલ, ‘આન ધલિટરેચર ઓફ ધી ગ્વેતાસ્ખર્સ ઓફ ગુજરાત’, પૃ. ૧૭-૧૮

૧૮. એ જ, પૃ. ૧૯

માલા (પૃ. ૫૯; ગુજ. 'ધૂધરમાળ'), **શલ્યહસ્ત** (પૃ. ૮૬; 'હાથમાં ભાલો લઈને ચાલનાર, એક રાજકીય અમલદાર', જૂની ગુજરાતીમાં આ શબ્દ 'સેલહત્થ', 'શેલહુત', 'શેલોત' એવાં સ્વરૂપે 'અમલદાર'ના અર્થમાં વપરાયો છે. જુઓ 'પૃથ્વીયંદ્રચરિત્ર' (ધ. સ. ૧૪૨૨; 'પ્રાચીન ગુજર્ કાવ્યસંગ્રહ.' પૃ. ૧૨૮), 'પેથડરાસ' ૧૪ મી સદી-કડી ૨૨, ગણપતિકૃત 'માધવાનલ-કામ-કન્દલા પ્રબન્ધ'-ધ. સ. ૧૫૧૬-અંગ ૭, કડી ૪૮૨ અને ૪૯૪ ઇત્યાદિ. એ શબ્દ ગુજરાતી ભાષામાં સર્વસામાન્ય વપરાશમાંથી લુપ્ત થયો હોવા છતાં ખેડાવાળા બ્રાહ્મણોની એક અટક 'શેલત' રૂપે ચાલુ છે. જુઓ 'પુદ્ધિપ્રકાશ' જનન્યુઆરી ૧૯૫૨ માં મારો લેખ 'ખેડાવાળા બ્રાહ્મણોની ત્રણ અટકો વાગવ્યાપારની દૃષ્ટિએ', **દ્વારમટ્ટ** (પૃ. ૮૬; સર૦ ગુજ. 'બારહટ્ટ', 'બારોટ'), **અંધારી** (પૃ. ૮૬; ગુજ. 'અંધારી' < સં. *અંધકારી, 'કેદખાનાનું અંધારું ભોંયરું'), **ભારિકા** (પૃ. ૮૯; ગુજ. 'ભારી'=લાકડાનો ભારો), **ટિપ્પા** પૃ. ૮૯; સં. તિપ્ 'છાંટવું' ઉપરથી; ગુજ. 'ટીપું'=ખુદ), **લલલલલ** (પૃ. ૮૯; ગુજ. 'ખટખટ'), **મેલાપક** (પૃ. ૯૯; જૂની ગુજ. 'મેલાવો'=લશ્કરી જમાવટ), **ધગડ** (પૃ. ૯૦; 'મુસ્લિમ યોદ્ધો', સર૦ ગુજ. 'ધગડો'=દાદાગીરી કરનાર), **ધાટી** (પૃ. ૧૦૨; ગુજ. 'ધાડ'), **ભેલિત** (પૃ. ૧૯૩; જૂની ગુજ. 'ભેલ્યો'=લૂંટાયો; જુઓ 'પડી ભેલ પ્રાસાદિ દેવનઘ, ભાગાં કુંચી તાલાં'-'કાન્હડદેપ્રબન્ધ', ૧-૯૩. અહીં 'ભેલ'નો અર્થ 'લૂંટ' છે. સર૦ ગુજ. 'ભેલાણુ') ફારસી અને અરબી મૂળના **દુર્વેસ** (પૃ. ૮૬; ફારસી 'દુર્વીશ'=ફકીર) અને **મસીતિ** (પૃ. ૮૬; અરબી 'મસ્જિદ') જેવા શબ્દો સંસ્કૃત રૂપ પામ્યા છે. ઉપર નોંધેલા શબ્દોમાંના કેટલાક ખીજી અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓમાં પણ જેવા મળે છે એ ખરું; પણ તેથી આપણી મુખ્ય દલીલને બાધ આવતો નથી, કેમકે 'પ્રબન્ધાવલી'નો કર્તા ગુજરાતમાં રહેતો હતો અને જે ખોલાતી ભાષાનો એને સૌથી વધુ પરિચય હોય એમાંથી જ એ શબ્દો અને પ્રયોગો અપનાવે એ સ્વાભાવિક છે.

૨૩૬. જે કે જિનલદની 'પ્રબન્ધાવલી' આ પ્રકારના સંસ્કૃત ગદ્યમાં રચાઈ છે, પણ તેમાં વચ્ચે વચ્ચે પ્રસંગોપાત સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષાનાં સુભાષિતો આવે છે. અપભ્રંશ સુભાષિતો મોટે ભાગે દૂહા છંદમાં છે અને કર્તાએ લોકસાહિત્યમાંથી એ લીધાં હોય એમ જણાય છે. જીર્ણુ-દુર્ગ (જૂનાગઢ)નો રાજા ખેંગાર જ્યારે સિદ્ધરાજ જયસિંહના સૈન્યથી મરાયો ત્યારે એની રાણી સોનલદેવીના મુખમાં મુકાયેલા અપભ્રંશ દૂહાઓનો ઉલ્લેખ અહીં કરવો રસપ્રદ થશે. 'પ્રબન્ધાવલી'એ આવા ૧૩ દૂહા ઉદ્કૃત કર્યા છે

(પૃ. ૩૪-૩૫). એમાંના છ દૂહા નજીવાં પાઠાન્તરો સાથે, ૭૧ વર્ષ બાદ રચાયેલા ‘પ્રબન્ધચિન્તામણિ’માં (પૃ. ૬૫) મળે છે; ‘પ્રબન્ધચિન્તામણિ’માં આ પ્રસંગના બે દૂહા પણ છે, જે ‘પ્રબન્ધાવલી’માં નથી. આ બધા દૂહા આજે પણ, અલબત્ત, અર્વાચીન ભાષાસ્વરૂપે ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રના લોક-સાહિત્યમાં પ્રચલિત છે.^૯ પરન્તુ સાત શતાબ્દી જેટલા લાંબા સમયનું એ દૂહાઓનું સાતત્ય આ પ્રકારના સાહિત્યની વ્યાપક લોકપ્રિયતા ઉપર પ્રકાશ પાડે છે, જેના પ્રાચીન નમૂના પ્રસ્તુત ‘પ્રબન્ધાવલી’માં સચવાયા છે.

પ્રકરણ ૧૨

ધર્મકથાસંગ્રહ

૨૩૭. જગતના બધા દેશોનું લોકકથાસાહિત્ય બતાવે છે કે વાર્તાઓ કહેવાની અને સાંભળવાની વૃત્તિ માનવસ્વભાવમાં દૃઢમૂળ છે. લોકકથાઓને શિષ્ટ સાહિત્યમાં કાંતો કેવળ આનંદલક્ષી વાર્તાઓ તરીકે સ્વીકારવામાં આવી છે અથવા સાંસારિક તેમજ ધાર્મિક વિવિધ પ્રયોજનો માટે એનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ભારતીય સાહિત્યની વાત કરીએ તો ગુણાદય કવિની પૈશાચી પ્રાકૃતમાં રચાયેલી લુપ્ત ‘ષ્ટલકથા’ કેવળ આનંદલક્ષી સાંસારિક વાર્તાઓનો મહાન સમુચ્ચય હતો. એનાં રૂપાન્તરો પ્રાકૃતમાં સંઘદાસગણિની ‘વસુ-દેવ-હિંડી’ (૫ મા સૈકા આસપાસ) તથા સંસ્કૃતમાં પુષ્પસ્વામીકૃત ‘ષ્ટલકથા શ્લોકસંગ્રહ’ (૫ મો અથવા ૬ઠ્ઠો સૈકા), સોમદેવલકૃત ‘કથાસરિત્સાગર’ અને ક્ષેમેન્દ્રકૃત ‘ષ્ટલકથામંજરી’ (આ બન્નેનો સમય ઇ. સ. નો ૧૧ મો સૈકા) એટલાં રચાયાં છે. સુપ્રસિદ્ધ ‘પંચતંત્ર’માં લોકકથાઓનો ઉપયોગ દુન્યવી કહાપણ્ય અને રાજનીતિના સિદ્ધાન્તો શીખવવા માટે કરેલો છે, બ્યારે ‘ખતક’ તથા જૈન સાહિત્યમાં મળતી અનેક વાર્તાઓ ધર્મકથા અર્થાત્ ધર્મોપદેશ માટેની કથાઓનાં ઉદાહરણ છે.

૨૩૮. બૌદ્ધ અને જૈન સાહિત્યમાં કથાઓનું એક વિશિષ્ટ સ્થાન છે, કેમકે જનસમાજને સહેલાઈથી અવગત થાય એવા સ્વરૂપમાં ધર્મસિદ્ધાન્તોનો ઉપદેશ કથાઓના સાધન દ્વારા સહેલાઈથી થઈ શકે એમ હતું. જૈન આગમ સાહિત્ય, પરંપરા અનુસાર, ચાર અનુયોગોમાં અથવા વિભાગોમાં વહેંચાયેલું

૯. ‘પ્રબન્ધચિન્તામણિ’માંના અપભ્રંશ દૂહા સાથે એનાં અર્વાચીન લોક-પ્રચલિત રૂપાન્તરોની સૂક્ષ્મ ભાષાકીય તુલના માટે જુઓ નરસિંહરાવ દિવેદિયા, ‘મનોમુકુર’ ભાગ ૨ માં ‘રાણકહેવાના દૂહા’ એ લેખ.

છે, જેમાંનો એક ધર્મકથાનુયોગ છે. 'જ્ઞાતાધર્મકથા'ને ધર્મકથાનુયોગનો એક પ્રતિનિધિરૂપ ગ્રન્થ ગણવામાં આવે છે. જૈન આગમગ્રન્થોની પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ટીકાઓમાં પુષ્કળ પ્રાચીન અનુશ્રુતિઓ અને કથાનકો આવે છે, એટલું જ નહિ, પણ બહુસંખ્ય વાર્તાઓ અને લોકકથાઓ તેમાં છે; અને સંસ્કૃત-પ્રાકૃતમાં રચાયેલાં તીર્થંકરો અને બીજા મહાપુરુષોનાં ચરિત્રોમાં મુખ્ય કથાભાગની અંદર પ્રસંગોપાત્ત તમામ પ્રકારની વાર્તાઓ મૂકવામાં આવતી. આ સિવાય પણ જૈન ગ્રન્થકારોએ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓમાં વિપુલ કથાસાહિત્ય સર્જ્યું છે. “ આ બધા ગ્રન્થો પછી તે સાદા ગદ્યમાં કે સરળ પદ્યમાં લખાયેલી વાર્તાઓ હોય કે અલંકૃત કાવ્યો, લાંબી કથાઓ કે મહાકાવ્યો હોય-છેવટે તે એ બધા ધર્મપ્રવચનોનું સ્વરૂપ લે છે. કેવળ રંજનનો એમનો ઉદ્દેશ છે જ નહિ, ધર્મોપદેશ અને બોધ એ જ એમનો આશય છે.”^૧

૨૩૯. જૈન સાહિત્યમાં બહુસંખ્ય કથાગ્રન્થો છે, પણ એમાંનો મોટો ભાગ દસમી સદી પછી રચાયેલો છે. પ્રાચીનતર શતાબ્દીઓમાં જોઈએ છીએ તેમ તેમ ઉપલબ્ધ ગ્રન્થોની સંખ્યા ઘટતી જાય છે, અને ઇ. સ. ની પહેલી સહસ્ત્રાબ્દીમાં રચાયેલા કથાગ્રન્થો પૂરા દસ પણ મળતા નથી. પાદ-લિખાચાર્યની મહાન ધર્મકથા ‘તરંગવતી’ (ઇ. સ. ની ૫ મી સદી પહેલાં) એની રચના આશરે એક હજાર વર્ષ બાદ નેમિચન્દ્રે કરેલા સંક્ષેપ દ્વારા જ સારરૂપે જાણવા મળે છે, અને ‘મલયવતી’, ‘મગધસેના,’ ‘બંધુમતી’ અને ‘સુલોચના’ જેવી અન્ય પ્રાચીન કથાઓ વિશે માત્ર સાહિત્યિક ઉલ્લેખો જ પ્રાપ્ત થાય છે.^૨ સંઘદાસગણિકૃત ‘વસુદેવ-હિટ્ટી’ એ, હમણાં ઉપર કહ્યું તેમ, હુમ ‘બૃહત્કથા’નું પ્રાકૃતમાં થયેલું જૈન રૂપાન્તર છે, અને આગમકાળ પછી જે ધર્મકથાસાહિત્ય વિકસ્યું હતું એનો એક મહાન અવશેષ તેમાં જોવા મળે છે. હરિભદ્રસૂરિકૃત ‘સમરાધ્ય કહા,’ ઉદ્દઘોતનસૂરિકૃત ‘કુવલયમાલા કથા’ અને સિદ્ધર્ષિકૃત ‘ઉપમિતિભવપ્રપંચ કથા’ એ બીજા ત્રણ પ્રાચીન ધર્મકથાઓ છે; એમનો નિર્દેશ પહેલા પ્રકરણમાં કરેલો છે. હરિષેણકૃત ‘બૃહત્કથાકોશ’ એ ઇ. સ. ના ૧૦ મા સૈકામાં રચાયેલો ધર્મકથાસંગ્રહ છે. પ્રાચીન ધર્મકથાઓ જેવી સંસ્કૃત યોજનાવાળી વિસ્તૃત કથાઓ રચાવા ઉપરાંત પાછળના સમયમાં જૈન લેખકોએ કથાકોશો અથવા કથાસમુચ્ચયો રચ્યા.

૧. વિન્ટરનિલ્સ, એ હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયન લિટરેચર, ભાગ ૨, પૃ. ૫૨૧

૨. જૈસાસં, પુ. ૩, પૃ. ૧૬૪

છે;^૩ એમાં ભારતીય કથાસાહિત્યમાં સુપરિચિત છે એ રીતિએ એક મુખ્ય કથામાં અનેક પેટાકથાઓ હોય છે અથવા જુદી જુદી કથાઓ પરસ્પરથી સ્વતંત્ર રીતે એક પછી એક આવે છે.

નરયન્દ્રસૂરિકૃત 'કથારત્નાકર'

૨૪૦. નરયન્દ્રસૂરિકૃત 'કથારત્નાકર' અથવા 'કથારત્નસાગર' એ આવો ખીળ પ્રકારનો ધર્મકથાસંગ્રહ છે. એ હજી અપ્રસિદ્ધ હોઈ હસ્તપ્રતરૂપે જ મળે છે. એનું ગ્રન્થાગ્ર ૨૦૯૧ શ્લોકનું છે;^૪ એના ૧૫ તરંગ અર્થાત્ ભાગ છે, અને જૈનધર્મોપદિષ્ટ કાઈ એક સિદ્ધાન્તના પાલનનું માહાત્મ્ય વર્ણવતી કથા પ્રત્યેક તરંગમાં છે. આ ગ્રન્થને 'કથારત્નાકર' અથવા 'કથારત્નસાગર' નામ આપવાની અને તેનાં પ્રકરણને 'તરંગ' કહેવાની પ્રેરણા કર્તાને સોમદેવ-ભટ્ટના 'કથાસરિત્સાગર'માંથી કદાચ મળી હોય; બંને કે બન્નેના વસ્તુમાં કશું સામ્ય નથી. આખોયે ગ્રન્થ અનુષ્ટુપ છંદમાં છે; માત્ર પ્રત્યેક તરંગનો અંતિમ શ્લોક જુદા છંદમાં છે. બ્રહ્મચર્ય, તપ, દાન, આર્જવ, અહિંસા, આસ્તેય, વડીલોની સેવા, અનસૂયત્વ, નવકાર મંત્રનો જપ આદિનું માહાત્મ્ય આ કથાઓ દ્વારા રજૂ કરવામાં આવ્યું છે; અને ધર્મનીતિના આ પાલનનું ફળ મનુષ્યને આ લોકમાં અથવા પરલોકમાં કેવી રીતે મળે છે એ દરેક વાર્તામાં બતાવ્યું છે. વાર્તાકથન તદ્દન સાધારણ છે, અને સાહિત્યદષ્ટિએ આ વાર્તાઓમાં કશું નોંધપાત્ર નથી. નરયન્દ્રસૂરિ જેવા વિદ્વાનને હસ્તે, વસ્તુ-પાળની વિનંતિથી, 'કથારત્નાકર' રચાયો છે (પૈરા ૧૧૯), પરંતુ પ્રાયઃ દૈનિક વ્યાખ્યાનના ઉદ્દેશ માટે ક્વળ ધાર્મિક શ્રોતાવર્ગને લક્ષ્યમાં રાખીને એ લખાયો જણાય છે, અને કર્તાનો આશય જૈન દષ્ટિએ સદાચારની અગત્ય વર્ણવવાનો છે. અહીં નોંધવું જોઈએ કે 'કથારત્નાકર' એ પ્રમાણમાં જૂના સમયમાં રચાયેલો જૈન ધર્મકથાઓનો સંગ્રહ છે, કેમકે મોટા ભાગના કથા-કોશની રચના એ કરતાં પણ પછીના કાળમાં થયેલી છે.^૫

૩. જિરકો, પૃ. ૬૫-૬૭; આ પ્રકારના ગ્રન્થોની સંક્ષિપ્ત સમાલોચના માટે જુઓ, વિન્ટરનિલ્સ, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૫૪૧ થી આગળ.

૪. જિરકો, પૃ. ૬૬

૫. એ જ, પૃ. ૬૪-૬૭; ઉપાધ્યે, 'બૃહત્કથાકોશ,' પ્રસ્તાવના, પૃ. ૩૬ થી આગળ

પ્રકરણ ૧૩

અપભ્રંશ રાસ

‘ રાસક ’ અથવા ‘ રાસ ’

૨૪૧. વસ્તુપાળના સાહિત્યમંડળે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આપેલા ક્ષાણાની ચર્ચા આ પુસ્તકમાં મુખ્યત્વે કરવામાં આવી છે, તેપણ એ મંડળના કવિઓએ રચેલા અપભ્રંશ રાસાઓનું અવલોકન અહીં કરવું સમુચિત ગણાશે, કેમકે વસ્તુપાળ દ્વારા ઉત્તેજન પામેલી સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો એ પણ ફાલ છે. આ બે રાસ તે વિજયસેનસૂરિકૃત ‘ રેવંતગિરિ રાસુ ’ અને પાલહણપુત્રકૃત ‘ આણુ રાસ. ’ પણ એ કાવ્યોનું અવલોકન કરતાં પહેલાં, અપભ્રંશ અને જૂની ગુજરાતીમાં સુપ્રચલિત એવા ‘ રાસ ’ અથવા ‘ રાસુ ’ (સં. રાસક) ના સાહિત્યપ્રકાર વિશે આપણે વિચાર કરીએ.

૨૪૨. રાસકની રચના માત્ર વાચન કે પઠન માટે નહિ, પણ નૃત્યાદિ-પૂર્વક ગાવા માટે થતી. આ પ્રકારની રચના એ મૂળે તે લોકનૃત્ય અને લોકસંગીત જ હતી. પાછળથી જ્યારે અભિનેય સાહિત્યરચનાઓની વિગતવાર પર્યાલોચના થઈ ત્યારે મુખ્યત્વે બે વિભાગોમાં તેનું વર્ગીકરણ થયું—(૧) જેમાં પઠન સાથે અભિનયને અવકાશ હતો એવી રચનાઓ, અને (૨) જેમાં સંગીત અને નૃત્યને અવકાશ હતો એવી રચનાઓ. ‘ રાસક ’ જેમાંથી ‘ રાસુ ’ અને ‘ રાસ ’ એ પ્રકારો ઊતરી આવ્યા છે એનો સમાવેશ આ ખીજ વિભાગમાં થાય છે. આ પ્રકારનું વર્ગીકરણ—જેમાં ડોમ્બિકા, ભાણુ, પ્રસ્થાન, ષિક્કગક, ભાણિકા, રામાક્રીડ, હલ્લીસક અને રાસકનો સમાવેશ થાય છે તેનો પ્રાચીનતમ ઉપલબ્ધ ઉલ્લેખ અભિનવગુપ્ત-કૃત ‘ અભિનવભારતી ’માં (ઈ. સ. ૧૦૦૦ આસપાસ) મળે છે; ત્યાં ‘ રાસક ’ની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવી છે—

અનેકનર્તકીયોજ્યં ચિત્રતાલલયાન્વિતમ્ ।

આચતુષ્ષ્ટિયુગલાદ્રાસકં મસૃણોદ્ધતમ્ ॥^૧

એમાંથી જણાય છે કે ‘ રાસક ’ એક પ્રકારનું ગેય રૂપક હતું, જે સુંદર તાલ અને લયથી અન્વિત હતું, જેમાં અનેક નૃત્ય કરતી સ્ત્રીઓ-વધુમાં વધુ ૬૪ જોડલાં-ભાગ લેતી, અને જે કોઈ વાર મૃદુ અને કોઈ વાર ઉદ્ધત હતું. ઉપર જેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે વર્ગીકરણ અને

૧. ભરતનું ‘ નાટ્યશાસ્ત્ર ’ (ગા. ઓ. સિ.), પુ. ૧, પૃ. ૧૮૩

વ્યાખ્યા આચાર્ય હેમચન્દ્રે પોતાના ‘કાવ્યાનુશાસન’ (૮-૪)માં તથા વાગ્ભટ ળીજએ પોતાના ‘કાવ્યાનુશાસન’ (પૃ. ૧૮)માં સ્વીકારેલી છે. હેમચન્દ્રના શિષ્ય રામચન્દ્રે ‘નાટ્યદર્પણ’ (પુ. ૧, પૃ. ૨૧૪-૧૫)માં તથા વિશ્વનાથે ‘સાહિત્યદર્પણ’ (કાણેની આવૃત્તિ, પૃ. ૧૦૪-૫)માં પણ ‘રાસક’ અને ‘નાટ્ય રાસક’નાં લક્ષણો આપ્યાં છે. ઝૂના સમયમાં ભારતના વિભિન્ન પ્રદેશોમાં જુદા જુદા પ્રકારનાં લોકનૃત્યો પ્રચલિત હતાં; જે કે કયા પ્રદેશમાં કયું લોકનૃત્ય વિશેષ પ્રચલિત હતું એ કહેવા માટેનો કોઈ ચોક્કસ પુરાવો નથી. આ ગ્રંથમાં એક રસપદ પરંપરાગત વૃત્તાન્ત શાર્દૂલદેવના ‘સંગીતરત્નાકર’માં (ઈ. સ. ૧૨૦૦ આસપાસ) છે, એમાં ઐતિહાસિક અનુશ્રુતિ પણ સચવાઈ હોવાનો સંભવ છે. એમાં કહ્યું છે કે તાંડવ નૃત્યનો ઉદ્ભવ શિવથી થયો અને લાર્યનો ઉદ્ભવ પાર્વતીથી થયો. પાર્વતીએ આ નૃત્ય બાણાસુરની પુત્રી તથા શ્રીકૃષ્ણના પુત્ર પ્રદ્યુમ્નની પુત્રવધૂ ઉષાને શીખવ્યું; ઉષાએ એ દારવતીની ગોપીઓને શીખવ્યું, તેમણે જ સૌરાષ્ટ્રની યુવતિઓને શીખવ્યું, અને ત્યાંથી એ જગતમાં પ્રસર્યું.^૨ ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં આને પણ રાસ, રાસડા, ગરબા અને ગરબી જેવા લોક-નૃત્યના પ્રકારો પ્રચલિત છે, તેથી આ અનુશ્રુતિને અનુમોદન મળે છે.

૨૪૩. આ બધા ઉપરથી એવો નિર્ણય થઈ શકે કે ‘રાસક’ અથવા ‘રાસ’ એ ભાગવતાદિ પુરાણોમાં વર્ણવેલી શ્રીકૃષ્ણની રાસક્રીડાઓ સાથે તથા ગુજરાતનું વિશિષ્ટ ગરબા-નૃત્ય જે ‘રાસ’ તરીકે પણ ઓળખાય છે તે સાથે સરખાવી શકાય એવો લોકનૃત્યનો એક પ્રકાર હતો; મોટે ભાગે પ્રાકૃતમાં, એક અભિનેય સાહિત્યપ્રકાર તરીકે પાછળથી એનું રૂપાંતર થયું હતું. ‘રાસ’નો જાહેરમાં પ્રયોગ થતો હતો એ કેટલાક સાહિત્યિક ઉલ્લેખો ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. ‘રેવંતગિરિ રાસુ’ની છેલ્લી કડી રાસના જાહેરમાં થતા પ્રયોગનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરે છે—

રંગિહિં ષ રમહ જો રાસુ સિરિવિજયસેનસૂરિનિમ્મવિડ ષ ।

નેમિજિણુ ત્વસહ તાસુ અંબિક વૃરહ મનિ રલ્હિ ષ ॥

“ શ્રીવિજયસેનસૂરિએ રચેલો આ રાસ જેઓ રંગપૂર્વક ગાશે તેમના ઉપર નેમિજિન પ્રસન્ન થશે અને અંબિકા તેમના મનના મનોરથ તો પૂરશે.”

‘સપ્તશ્લેત્રી રાસુ’ (ઈ. સ. ૧૨૭૧) ‘તાલારસ’ અને ‘લકુટારસ’

૨. ‘સંગીતરત્નાકર’, ૭, ૪-૮

એમ રાસના બે પ્રકારનો નિર્દેશ કરે છે.^૩ જે રાસ તાળી પાડીને ગાવામાં આવતો તે 'તાલારસ' અને જે ગાતાં હાથમાં ડાંડિયા (લકુટ) રાખવામાં આવતા તે 'લકુટારસ'. આ બીજા પ્રકાર આજે પણ ઘાંડિયારસ તરીકે ઓળખાય છે. પ્રાકૃત 'સુપાસનાહ ચરિત્ર' (ઈ. સ. ૧૧૪૩)ના કર્તા લક્ષ્મણગણિએ રાસ નૃત્યને કેવિ ઉત્તાલતાલાહ રાસચંદ્ર એ પ્રમાણે વર્ણવ્યું છે; તાળી પાડીને ગવાતા રાસનો એમણે આ જ રીતે ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૨૪૪. લોકનૃત્યના એક પ્રકાર તરીકે—તથા પાછળથી સાહિત્યમાં સ્વીકૃતિ પામેલ—રાસ જાહેરમાં પ્રયોગ કરવા માટે હતો એ આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે. અપભ્રંશ અથવા ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશમાં રચાયેલા સંખ્યાબંધ રાસ આપણને ગુજરાતમાંથી મળે છે; એમાં સૌથી જૂની ઉપલબ્ધ રચના તે શાલિભદ્રસૂરિકૃત 'ભરત-આહુબલિ રાસ' (ઈ. સ. ૧૧૮૫) છે. પછીના સમયમાં, જૂની ગુજરાતીમાં આ રાસનો પ્રકાર એકવિધ બની ગયો, અને ઉપાશ્રયોમાં ગવાતાં જૈન ધર્મકથામાંથી લેવાયેલાં પદ્યાત્મક આખ્યાનો એવો એનો અર્થ સામાન્ય રીતે થવા લાગ્યો. આ પ્રકારના સેંકડો રાસ અત્યાર સુધીમાં મળ્યા છે.^૫

વિજયસેનસૂરિકૃત 'રેવંતગિરિ રાસ'

૨૪૫. રાસ સાધારણ રીતે 'ભાસ' (સં. ભાષા) અથવા કડવકમાં જૂની ગુજરાતીના સાહિત્યમાં છે તેમ કેટલીક વાર 'ઢાળ'માં વહેંચાયેલો હોય છે. વિજયસેનસૂરિકૃત 'રેવંતગિરિ રાસ'માં કુલ ચાર કડવક અને ૬૨ કડીઓ છે. પ્રથમ કડવકમાં, મંગલાચરણ પછી, દેવભૂમિ જેવો મનોહર સોરઠ દેશ જ્યાં ગિરનાર પર્વત આવેલો છે એનું કવિ સંક્ષેપમાં વર્ણન કરે છે (કડી ૨-૫), વસ્તુપાળની વંશાવલિ આપે છે, વસ્તુપાળને વિજયસેન-સૂરિએ આપેલા સદુપદેશનું અને એને પરિણામે તેણે કરેલાં સત્કૃત્યોનું વર્ણન કરે છે (કડી ૬-૧૧), અને ગિરનારની તળેટીમાં ખીલેલી વનશ્રી જોઈને યાત્રીસંઘને થયેલો આનંદ વર્ણવે છે (કડી ૧૨-૨૦). ખીજા અને ત્રીજા કડવકમાં ગિરનાર તીર્થનો કેટલોક પ્રાચીન ઇતિહાસ અને ત્યાં વસ્તુપાળે બાંધેલાં મન્દિરો આદિનો વૃત્તાન્ત છે; ખીજા કડવકમાં કેટલુંક સુન્દર પ્રકૃતિ-

૩. પ્રાચુકાસં, પૃ. ૫૨

૪. મુનશી, ગુજરાત એન્ડ ઇટ્સ લિટરેચર, પૃ. ૮૮

૫. આ રાસાઓની વર્ણનાત્મક સૂચિ માટે જ્યાં મોહનલાલ દલવીચંદ દેસાઈ, 'જૈન ગુર્જર કવિઓ', પૃ. ૧-૩.

વર્ણન આવે છે. છેલ્લું કડવક અંગિકા દેવીનો તથા તીર્થંકર નેમિનાથનો મહિમા ગાય છે અને ગિરનારનું ધાર્મિક માહાત્મ્ય ક'ઈક વિસ્તારથી વર્ણવે છે. આ કાવ્યની શૈલી સાદી અને નિરાડ'ખરી છે. કવિતાની દૃષ્ટિએ રચના રસપ્રદ છે, અને બીજા કડવકમાં ગિરનારનું વર્ણન નોંધપાત્ર છે :

જિમ જિમ ચડઈ તડિ કડણિ ગિરનારહ, તિમિ તિમિ ઉડઈ
જળ ભવણ સંસારહ ।

જિમ જિમ સેઝલુ અંગિ પલોટ્ટપ, તિમિ તિમિ કલિમલુ
સયલુ ઓહટ્ટપ ॥

જિમ જિમ વાયઈ વાઝ તર્હિ નિજ્જરસીયલુ, તિમ તિમ ભવદુ-
હદાહો તક્ષણિ તુટ્ટઈ નિચ્ચલુ ।

કોઈલકલરવો મોરકેકારવો, સુમ્મપ મહુયર મહુરુ ગુંજારવો ।

પાય ચડંતહ સાવયાલોયણી, લાષારામુ દિસિ દીસપ દાહિણી ॥

જલદજાલવમલિ નીજ્જરણિ રમાઝલુ, રેહઈ ઝજિલસિહરહઅલિ-
કજ્જલસામલુ ।

વહલવહુ ધાઝરસમેઝણી જત્થ જ્જલહલઈ સોવન્નમઈ મેઝણી ।

જત્થ દિપ્પંતિ દિવ્વોસહી સુંદરા, ગુહિરવર ગરુય ગંભીર

ગિરિકંદરા ॥ (કડી ૨-૪)

“ જેમ જેમ લોકો ગિરનારના ઢોળાવ ઉપર ચડે છે તેમ તેમ સંસાર-લવનનાં દ્વાર બંધ કરે છે. જેમ જેમ અંગ ઉપર સ્વેદ થાય છે તેમ તેમ કલિનો સકલ મળ દૂર થાય છે. જેમ જેમ નિર્ઝર જેવો શીતળ વાયુ વાય છે તેમ તેમ ભવદુઃખનો દાહ નિશ્ચે દૂર થાય છે. ડોકિલાનો કલરવ, મોરનો કેકારવ અને મધુકરનો મધુર ગુંજારવ સંભળાય છે. (પર્વતની) પાજ ચડતાં જમણુ ડાથ તરફ શ્રાવકોનો લાખારામ (ઉદ્યાન) દેખાય છે. પુષ્કળ મેઘથી ઘેરાયેલું અને નિર્ઝરણોથી રમ્ય, તથા ભ્રમર અને કાજળ જેવું શ્યામ ઉજ્જ્વલતું શિખર શોભે છે. (આ તે ગિરનાર છે.) જ્યાં અનેક ધાતુરસથી ભરેલી સુવર્ણમય પૃથ્વી શોભે છે, જ્યાં દિવ્ય અને સુન્દર આપધિઆ દીપે છે, અને જ્યાં ઊડી, સુંદર, ગરવી અને ગંભીર ગિરિકંદરાઓ છે. ”

પાલ્લણુપુત્રકૃત ‘આણુ રાસ’

૨૪૬. પાલ્લણુપુત્રકૃત ‘આણુ રાસ’માં આણુ ઉપર વસ્તુપાળ અને તેજ-પાળે મન્દિરો યાંધ્યાં એ ઘટનાનું વર્ણન છે. એ રાસમાં ૫૦ કડીઓ છે, એકાંતરે આવતાં ભાસ અને ક્વાણીમાં તે વહેંચાયેલો છે. આ કાવ્યમાંની

બધી જ માહિતી અન્ય સાધનોમાંથી મળે છે. માત્ર એક વાત તેમાં નવીન છે, અને તે એ છે કે આણુના મન્દિરમાં પ્રતિષ્ઠિત થયેલી નેમિનાથની મૂર્તિ ખંભાતમાં બનેલી હતી. આ બતાવે છે કે મૂર્તિવિધાન અને તે સાથે સંબંધ ધરાવતી કલાઓનું ખંભાત એક કેન્દ્ર હોવું જોઈએ. સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ આ રચનામાં કંઈ ખાસ સાહિત્યિક વિશેષતા નથી, પણ ઐતિહાસિક અને ભાષાકીય દૃષ્ટિએ તે નોંધપાત્ર છે, કેમકે વસ્તુપાળના સમયની એક મહત્વની ઘટનાને એમાં તત્કાલીન લોકભાષામાં વર્ણવવામાં આવી છે.

પ્રકરણ ૧૪

અલંકારશાસ્ત્રો

૨૪૭. સંસ્કૃત કવિતાની પ્રાચીનતા ઈ. સ. પૂર્વે બીજી સહસ્ત્રાબ્દીમાં અથવા તેનીયે પહેલાં—‘ઋગ્વેદ’નાં સૂકતો રચાયાં હશે ત્યાંસુધી જાય છે, પણ અલંકારશાસ્ત્રની સાથે સંબંધ ધરાવતો પહેલો ઉલ્લેખ તો ઈ. સ. પૂર્વે છ અથવા સાતમી શતાબ્દી પહેલાં મળતો નથી. અલંકારશાસ્ત્રનો ઉલ્લેખ વેદાંગોમાં નથી તેમજ વૈદિક સંહિતાઓ, બ્રાહ્મણો અથવા પ્રાચીનતર ઉપનિષદોમાં એવા કોઈ અંશો નથી, જેઓને અલંકાર અથવા સાહિત્યશાસ્ત્રની સાચી ભૂમિકારૂપ ગણી શકીએ.^૧ ચારકના ‘નિરુકત’ (ઈ. સ. પૂર્વે ૭૦૦ આસપાસ)માં પૂર્ણ અને લુપ્તા ઉપમાનો ઉલ્લેખ મળે છે. ‘ઉપમા’ શબ્દની વાત કરતાં ‘નિર્વંદુ’માં **इव, यथा** આદિ અવ્યયોની વાત કરી છે, અને પોતાના પુરોગામીઓ પૈકી ગાગ્યે^૨ આપેલી ઉપમાની વ્યાખ્યા ચારકે ટાંકી છે.^૩ આ બતાવે છે કે વેદના સર્વપ્રથમ ઉપલબ્ધ ટીકાકાર ચારકનીયે પહેલાં સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્રનાં કંઈકે મૂલતત્ત્વોનું અસ્તિત્વ હતું. મહાન વैयाકરણ પાણિનિએ (ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ આસપાસ) ‘ઉપમા’, ‘ઉપમિત’, ‘સામાન્ય’, ‘ઉપમાન’ આદિ પારિભાષિક શબ્દો એવી સાહજિકતાથી પ્રયોજ્યા છે, જે એની પહેલાં પણ એ શબ્દો સર્વસામાન્ય પ્રચારમાં હોવાનું સૂચવે છે, અને જે વસ્તુઓ વચ્ચેની તુલનાના ખ્યાલનું વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ જે પૃથક્કરણ તેણે આપ્યું છે તે પણ સાદૃશ્યના આલંકારિકોના ખ્યાલની ખૂબ નજદીક આવી જાય છે.^૩ કૌટિલ્યનું ‘અર્થશાસ્ત્ર’ સાહિત્યરચનાઓના ગુણોની વાત કરે છે

૧. દે, સંસ્કૃત પોએટિક્સ, પૃ. ૧, પૃ. ૩-૪

૨. એ જ, પૃ. ૪-૬

૩. એ જ, પૃ. ૬-૮

અને ગુણોની વ્યાખ્યા આપે છે, જે અલંકારશાસ્ત્રના પાછળના લેખકોએ એ પરત્વે કરેલા વિવેચનથી લિન્ન નથી.

૨૪૮. ભરતના ‘નાટ્યશાસ્ત્ર’ની (ઈ. સ. ૩૦૦ આસપાસ) પૂર્વે ભારતમાં અલંકારશાસ્ત્રનો ઠીક ઠીક વિકાસ થયેલો હોવો જોઈએ. સંસ્કૃત સાહિત્યશાસ્ત્રમાં મહત્વનો ફાળો આપનાર રસ-સંપ્રદાયનું પહેલું ઉપલબ્ધ વિવરણ એમાં છે તથા અલંકારશાસ્ત્રને લગતા ઘણા મુદ્દાઓ વિશે એમાં ઠીક ઠીક માહિતી છે. ‘નાટ્યશાસ્ત્ર’ના સોળમા અધ્યાયમાં અલંકારશાસ્ત્રની રૂપરેખા પહેલી જ વાર મળે છે. સાહિત્યરચનાઓના ચાર અલંકારો, દશ ગુણો, દશ દોષો, અને છત્રીસ લક્ષણો ત્યાં ગણાવેલ છે, પણ રીતસરના અલંકારશાસ્ત્રના સૌથી જૂના પ્રમાણભૂત લેખકો દંડી અને ભામહી (ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ આસપાસ) છે; એ બેમાંથી સમયદષ્ટિએ પહેલું કોણુ એનો છેવટનો નિર્ણય હજી થઈ શક્યો નથી. “આ પછી એક સર્જનાત્મક ભૂમિકાનો આરંભ થયો, જેનો અંત અભિનવગુપ્તથી આવે છે. એ સમયમાં વિવિધ સંપ્રદાયો અથવા સરણિઓની સર્વસામાન્ય રૂપરેખાઓ નક્કી થઈ, જેને પરિણામે સાહિત્યવિવેચનના ક્ષેત્રમાં ચાર વિલિન્ન પરંપરાઓનો ઉદ્ભવ થયો, જેનું પ્રતિનિધિત્વ અનુક્રમે રસસંપ્રદાય, અલંકારસંપ્રદાય, રીતિસંપ્રદાય અને ધ્વનિ-સંપ્રદાય ધરાવે છે. એ યુગ ત્રણ શતાબ્દીઓ કરતાંયે લાંબા સમયપટ ઉપર વિસ્તરેલો છે અને સાહિત્યશાસ્ત્રના ઇતિહાસનાં કેટલાંક મહાન નામો એમાં આવી ગય છે—ભામહી, ઉદ્ભટ, અને રુદ્રટ; લોહલટ, શંકુક અને ભદ્ર નાયક; દંડી અને વામન; ધ્વનિકાર, આનંદવર્ધન અને અભિનવગુપ્ત; કુન્તક, મહિમભદ્ર અને ભોજ;—એ સર્વેએ વિવિધ વિચારસરણિઓને ધડવામાં મંડનાત્મક કે ખંડનાત્મક રીતે ફાળો આપ્યો, જે સરણિઓ મમ્મટના પાશ્વગ્રન્થ (‘કાવ્ય-પ્રકાશ’) માં છેવટે એક પ્રવાહનું રૂપ પામી.”

૨૪૯. ધ્વનિકાર, આનંદવર્ધન (ઈ. સ. ૮૫૦ આસપાસ) અને અભિનવગુપ્ત (ઈ. સ. ૧૦૦૦ આસપાસ) પછીના અલંકારશાસ્ત્રના લેખકોમાં મમ્મટ (ઈ. સ. ૧૧૦૦ આસપાસ) સૌથી વધુ નોંધપાત્ર છે. મમ્મટનો ‘કાવ્યપ્રકાશ’ ખૂબ પ્રચાર પામ્યો હતો અને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એનો ભારે પ્રભાવ પડ્યો હતો. ‘ધ્વન્યાલોક’કારે જેનું પ્રમાણભૂત વિવરણ કરેલું છે તે રસ-ધ્વનિસિદ્ધાન્તને સંસ્કૃત સાહિત્યવિવેચનમાં વિજયી બનાવવામાં મમ્મટનો સારો ફાળો છે. ‘ધ્વન્યાલોક’ માં રજૂ થયેલા સિદ્ધાન્તના પ્રકાશમાં સંસ્કૃત સાહિત્યશાસ્ત્રના વિવિધ સિદ્ધાન્તોનો સંક્ષિપ્ત પણ વિક્ષતાપૂર્ણ રીતે

સમન્વય કરવાનો પ્રયાસ 'કાવ્યપ્રકાશ' કરે છે. નિરૂપણમાં આમ સર્વગ્રાહિતા તેમજ સંક્ષેપને કારણે વિદ્યાર્થીઓ માટે એક ઉત્તમ પાઠ્યગ્રન્થના ગુણો 'કાવ્યપ્રકાશ' માં હોવાને લીધે, દૂર કાશ્મીરમાં એની રચના થઈ હોવા છતાં એ પછી થોડાક દશકામાં આખાએ ભારતવર્ષમાં એનો અભ્યાસ થવા લાગ્યો તથા એના ઉપર પુષ્કળ ટીકાઓ લખાઈ; પરિણામે, સંસ્કૃતમાં એવી એક ઉક્તિ પ્રચારવામાં આવી કે 'કાવ્યપ્રકાશ' ઉપર ઘેર ઘેર ટીકાઓ રચાઈ છે છતાં તે એવો ને એવો કઠિન રહ્યો છે.^૫ ધ્વનિસંપ્રદાયની સ્વીકૃત શ્રેષ્ઠતાનો ત્યાગ કર્યા સિવાય મમ્મટે કવિતા વિશેના વિવિધ સિદ્ધાન્તો વચ્ચે સમાધાન સાધવાનો પ્રયત્ન કર્યો, અને એના અભિપ્રાયોને સંસ્કૃતમાં કવિતા વિશેના સૌથી સમતોલ અભિપ્રાયો તરીકે સામાન્ય રીતે ગણવામાં આવે છે. વિવરણની પદ્ધતિ અને વિષયના વર્ગીકરણની બાબતમાં 'કાવ્યપ્રકાશ' એક પ્રમાણભૂત ગ્રન્થ લેખાય છે. અનેક પ્રસિદ્ધ અલંકારશાસ્ત્રીઓએ એ ગ્રન્થ ઉપર ટીકા લખવાનું પોતાને માટે માનારપદ ગણ્યું છે; જે કે તેમણે પણ સ્વતંત્ર ગ્રન્થોમાં મમ્મટથી ભિન્ન એવા પોતાના અભિપ્રાયો વ્યક્ત કર્યા છે. મમ્મટે નિરૂપેતું કાવ્યશાસ્ત્ર—વિશેષ ઉદાહરણો, નવીન વ્યાખ્યાઓ અને સૂક્ષ્મ વર્ગીકરણો બાદ કરીએ તો—તેના સમયથી માંડી આજ સુધી લગભગ એ જ સ્વરૂપે રહ્યું છે.^૬

૨૫૦. ઈ. સ. ની ૧૨મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં 'કાવ્યાનુશાસન' રચનાર મહાન વિદ્વાન હેમચન્દ્રે પોતાનાં સૂત્રોની રચનામાં 'કાવ્યપ્રકાશ'નો આધાર લીધો છે અને એમાંથી પુષ્કળ અવતરણો—કેટલેક સ્થળે તો શબ્દશઃ—આપ્યાં છે તથા મમ્મટનો નામ દઈને પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે.^૭ એ બતાવે છે કે 'કાવ્યપ્રકાશ'નો એની રચના પછીનાં થોડાંક વર્ષોમાં જ ગુજરાતમાં ઉત્સાહપૂર્વક અભ્યાસ થવા લાગ્યો હતો. હેમચન્દ્રના સમયની પહેલાં પણ ગુજરાતમાં મમ્મટના ગ્રન્થનો પાઠ્યપુસ્તક તરીકે ઉપયોગ થતો હતો એ સ્પષ્ટ છે. 'કાવ્યપ્રકાશ' (ઈ. સ. ૧૧૦૦ આસપાસ) તથા 'કાવ્યાનુશાસન' (ઈ. સ. ૧૧૪૩ આસપાસ)ની રચનાનો સમય ધ્યાનમાં લેતાં આ ઉકીકત ખાસ નોંધપાત્ર

૫. કાવ્યપ્રકાશસ્ય કૃતા ગૃહે ગૃહે ટીકા તથાપ્યેષ તથૈવ દુર્ગમઃ ।

આ ઉક્તિ મૂળે 'કાવ્યપ્રકાશ' ના એક ટીકાકાર મહેશ્વરની છે. (કૃષ્ણમાચારિયર, કલાસિકલ સંસ્કૃત લિટરેચર, પૃ. ૭૫૬). મહેશ્વર ઘણું કરીને ઈસવી સનના ૧૭ મા સૈકામાં થઈ ગયો (દે, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૧, પૃ. ૧૭૯).

૬. કૃષ્ણમાચારિયર, કલાસિકલ સંસ્કૃત લિટરેચર, પૃ. ૭૧૯

૭. ર. છા. પરીખ, 'કાવ્યાનુશાસન', પ્રસ્તાવના, પૃ. ૩૧૭ અને ૨૭૩

જાણાય છે અને જ્યારે વાહનવ્યવહારનાં અડધી સાધનો નહોતાં ત્યારે પણ પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન યુગમાં સાંસ્કારિક સંપર્કનું એક સૂચક ઉદાહરણ બની રહે છે. અહીં એ નોંધવું રસપ્રદ થશે કે વિદ્યાના વિષયમાં ગુજરાત અને કાશ્મીરની વચ્ચે ગણનાપાત્ર સંપર્ક હતો. ‘પ્રભાવકચરિત’માં સોમચન્દ્રને (હેમચન્દ્રનું આચાર્યપદ પ્રાપ્ત થયા પહેલાંનું નામ) ‘કાશ્મીરવાસિની દેવી’ની આરાધના માટે જવા સારુ પોતાના ગુરુની અનુજ્ઞા માગતા વર્ણવ્યા છે.^૮ કવિ બિહ્લણે ‘વિક્રમાંકદેવચરિત’ના અંતિમ સર્ગમાં આપેલા આત્મવૃતાન્ત ઉપરથી જાણાય છે કે શારદા દેશ અર્થાત્ કાશ્મીરના વિદ્વાનો ગુજરાતમાં

૮. એ જ, પૃ. ૨૭૧. જૂના ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ અનેક સ્થળે દેવી સરસ્વતીને ‘કાશ્મીરમુખમંડની’ કે ‘કાશ્મીરવાસિની’ તરીકે વર્ણવી છે. થોડાંક ઉદાહરણો નેઈએ—

(૧) ઉરિ કમલાં ભમરૌ ભમરૌ કાશ્મીરાં મુહમંડણુ માઇ.

નાહકૃત ‘વીસલદેવ રાસો’ (ઈ. સ. ૧૨૧૬), કડી ૧

(૨) સારહ તઠિ અલ્લકુમારી, કાશ્મીરાં મુખમંડણી.

એ જ, કડી ૯

(૩) કાશ્મીરમુખમંડણી (હંસગમણી) સરસ્વતિ-સામિણિ, તાસ પ્રસાદિ,
વેદ વ્યાસ વાલમીક રપિ ઇમ એહનુ ઉપદેશ;
તાસ પ્રસાદિ અસાઇત ભણિ: વીરકથા વરણુવ્યોસ.

—અસાઇતકૃત ‘હંસાઉલિ’ (ઈ. સ. ૧૩૬૧), કડી ૧

(૪) કાશ્મીરમુખમંડણુ માડી, વૃ સમી ન જગિ કોઈ બિરાડી,

—શાલિસૂરિકૃત ‘વિરાટ પર્વ’ (ઈ. સ. ૧૫ મો સૈકા), કડી ૧

(૫) કાશ્મીરપોરવાસની, વિદ્યા તણી નિધાન!

સેવક કર નેડી કહઇ, આપઉ વિદ્યાદાન.

—નરપતિકૃત ‘પંચદંડની વાર્તા’ (ઈ. સ. ૧૫૦૪), આદેશ ૧, કડી ૮

(૬) કાશ્મીરનિવાસિની, સરસતી સમરું માત.

—મતિસારકૃત ‘કર્પૂરમંજરી’, (ઈ. સ. ૧૫૪૮), પંક્તિ ૬

(૭) દેવ સરસતિ, દેવ સરસતિ સુમરિ દાતાર,

કાશ્મીરમુખમંડણી અલ્લપુત્રિ કરિ વીણુ સોહઇ.

—કુશલલાભકૃત ‘માધવાનલ યોપાઇ’ (ઈ. સ. ૧૫૬૦), કડી ૧

(૮) સરસતી સામિણુ પય નમી, માણુ ઉચિતં પસાય,

કાશ્મીરમુખમંડણી, વાણી દિઉ મઝ માય.

—દેવશીલકૃત ‘વેતાલપત્રીસી’ (ઈ. સ. ૧૫૬૩), કડી ૧

આ થોડાંક નમૂનાઓ છે. જૂના સાહિત્યમાંથી આ પ્રકારનાં બીજાં પણ અનેક અવતરણો ટાંકી શકાય એમ છે.

આવતા હતા. સિદ્ધરાજ જયસિંહના દરબારમાં ઉત્સાહ નામે એક વિદ્વાન હતો; એ મોટા વૈયાકરણુ હતો અને એની વિદ્વતા શારદા દેશમાં પ્રસિદ્ધ હતી.^૯ તે એ જ ઉત્સાહ હતો, જેને કાશ્મીરના પંડિતોએ આઠ વ્યાકરણુગ્રન્થો સાથે ગુજરાત મોકલ્યો હતો; એ વ્યાકરણુનો ઉપયોગ આચાર્ય હેમચન્દ્રે પોતાનું 'સિદ્ધહૈમ' વ્યાકરણુ રચવામાં કર્યો હતો.^{૧૦} મમ્મટના 'કાવ્યપ્રકાશ' ઉપરની સૌથી જૂની ટીકાઓમાંની એક વસ્તુપાળના મિત્ર જૈન આચાર્ય માણિક્યચન્દ્રે રચેલી છે (પેરા ૧૩૦); એ ગ્રન્થ ઉપરની સૌથી પહેલી ટીકા 'અલંકારસર્વસ્વ'ના (૧૨મા સૈકાનું ખીજું અને ત્રીજું ચરણુ) પ્રસિદ્ધ લેખક, કાશ્મીરી પંડિત રૂચક અથવા રૂચકે રચેલી છે. ગુજરાતમાં રચાયેલી, 'કાવ્યપ્રકાશ' ઉપરની ખીજી એક ઘણી જૂની ટીકા, સારંગદેવ વાઘેલાના સમકાલીન (પેરા ૧૨૮) જયંતભટ્ટની (ઈ. સ. ૧૨૯૪) છે; એને આધારે પાછળના એક ટીકાકાર રત્નકંઠે (ઈ. સ. ૧૬૪૮-૧૬૮૧ વચ્ચે) પોતાની ટીકા રચેલી છે.^{૧૧} ગુજરાતના વિદ્વાનોએ રચેલી 'કાવ્યપ્રકાશ' ઉપરની ખીજી બે ટીકાઓ છે, જે આ પહેલાં જાણવામાં આવી નહોતી. એક ટીકા જેનો સમય અજ્ઞાત છે એવા જયાનંદસૂરિની છે,^{૧૨} અને ખીજી મહાન જૈન તાર્કિક યશોવિજયજીએ (ઈ. સ. નો ૧૭મો સૈકા) રચેલી છે.^{૧૩}

માણિક્યચન્દ્રકૃત 'કાવ્યપ્રકાશ-સંકેત'

૨૫૧. અલંકારશાસ્ત્રના ઇતિહાસની આ આછી રૂપરેખા ઉપરથી જણાશે કે ગુજરાતમાં ખેડાતી વિવિધ વિદ્યાશાખાઓમાં અલંકારશાસ્ત્રનું મહત્ત્વનું સ્થાન હતું. આચાર્ય હેમચન્દ્ર તથા એમના શિષ્યો રામચન્દ્ર અને ગુણુચન્દ્રની (પેરા ૨૬) પછી સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્રના નોંધપાત્ર લેખકો તરીકે વસ્તુપાળના સાહિત્યમંડળના ત્રણ પંડિતોનો ઉલ્લેખ કરી શકાય. આ ત્રણ વિદ્વાનોની કૃતિઓમાં 'કાવ્યપ્રકાશ' ઉપર માણિક્યચન્દ્રની 'સંકેત' નામે ટીકા

૯. ર. છા. પરીખ, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૨૫૩

૧૦. એ જ, પૃ. ૨૭૩. વળી જુઓ 'સંસ્કૃતિ' ફેબ્રુઆરી-૧૯૫૧માં મારો લેખ 'ગુજરાત અને કાશ્મીર-પ્રાચીન સાંસ્કારિક સંપર્ક.'

૧૧. દે, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૧, પૃ. ૧૭૧

૧૨. જિરકો, પૃ. ૬૦.

૧૩. એક મહાન વિદ્વાન તરીકેનું યશોવિજયજીનું કાર્ય જેતાં 'કાવ્યપ્રકાશ' ઉપરની એમની ટીકા એ એક મહત્ત્વની રચના ગણાવી જોઈએ. થોડા સમય પહેલાં પૂ. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીને ખંભાતના ગ્રન્થભંડારમાંથી આ ટીકાની એક અપૂર્ણ હસ્તપ્રત મળી છે. અપૂર્ણ સ્વરૂપમાં પણ આ ટીકાનું શાસ્ત્રીય સંપાદન અને પ્રકાશન જરૂરી છે.

સમયદષ્ટિએ પહેલી છે, બ્યારે નરેન્દ્રપ્રભસૂરિકૃત ‘અલંકારમહોદધિ’ અને અમરચન્દ્રસૂરિકૃત ‘કાવ્યકલ્પલતા’ એ બે ‘સંકેત’ની પછી રચાયેલ છે.

૨૫૨. માણિક્યચન્દ્રકૃત ‘સંકેત’ એ ‘કાવ્યપ્રકાશ’ ઉપરની માત્ર સૌથી પ્રાચીન જ નહિ પણ સૌથી પ્રમાણુભૂત ટીકાઓ પૈકીની એક છે. પાટણના જૈન લંકારમાં સચવાયેલા એક પ્રાચીન તાડપત્રીય હસ્તપ્રતની પુષ્પિકામાંના ઉલ્લેખ પ્રમાણે, એનું ગ્રન્થાગ્ર ૩૨૪૪ શ્લોકનું છે. આ ટીકાની વિવરણ-પદ્ધતિ નોંધપાત્ર છે. કદિન અંશો ઉપર વિવરણનો અભાવ અને જરૂર ન હોય ત્યાં નિરર્થક વિસ્તાર—ટીકાઓમાં વારંવાર નજરે પડતા આ દોષોથી ‘સંકેત’ સદંતર મુક્ત છે. માણિક્યચન્દ્ર બેકે જૈન સાધુ છે, પણ બ્રાહ્મણ સાહિત્ય અને દર્શનશાસ્ત્રોમાં એમનું પાંડિત્ય મૂળ ગ્રન્થપાઠના એમણે કરેલાં વિવેચન ઉપરથી તથા ટાંકેલાં અવતરણો અને ઉલ્લેખો ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે. લેખક અલંકારશાસ્ત્રના વ્યુત્પન્ન વિદ્વાન છે, એટલું જ નહિ, પણ કવિતાના સૂક્ષ્મદષ્ટિવાળા ભાવક અને વિવેચક તથા પોતે પણ કવિ છે. કાવ્ય સમજવાની એમની મૌલિક શક્તિ **મુખં વિકસિતસ્મિતં** (૨-૯) તથા **પ્રસ્થાનં વલયૈઃ કૃતં** (૪-૪૬) એ બે શ્લોકો ઉપરની અને ૨૯ (**શૃङ्गारस्य द्वौ भेदौ ।**) અને ૩૦ (**रतिर्हासश्च शोकश्च**) એ બે કરિકાઓ ઉપરની ટીકામાં માલૂમ પડે છે. પોતાનાં વિધાનોના સ્પષ્ટીકરણ અર્થે માણિક્યચન્દ્રે પોતાનાં કાવ્યોમાંથી સંખ્યાબંધ અવતરણો આપ્યાં છે. ૧૫ આમ પાંડિત્ય, વિવેચનશક્તિ અને કવિતાની જાડી સમજ એ ત્રણ વિશિષ્ટ સાહિત્યિક ગુણો આ ટીકામાં એકસાથે બેવામાં આવે છે.

૨૫૩. માણિક્યચન્દ્રનું વિશિષ્ટ પાંડિત્ય અને વિશાળ વાચન તેમણે આપેલાં અવતરણો અને ઉલ્લેખોની મોટી સંખ્યા ઉપરથી પણ જણાય છે. એ સમય પહેલાં વિકસેલા અલંકારશાસ્ત્રના વિશાળ સાહિત્યમાં તથા એક-દરે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેઓ પ્રવીણ છે. ભટ્ટ નાયક અને તેનું ‘હૃદયદર્પણ’ (પૃ. ૪, ૮), ‘કાવ્યકૌતુક’ (પૃ. ૫), ૧૬ પાણિનિ (પૃ. ૧૪, ૨૯), ભટ્ટ કુમા-

૧૫. માણિક્યચન્દ્રે સ્વરચિત પદ્યોનાં કુલ ૧૭ અવતરણ આપ્યાં છે. જુઓ પૃ. ૧૮૮, ૧૯૦, ૧૯૧, ૧૯૨, ૧૯૩, ૧૯૫, ૨૦૩, ૨૦૫, ૨૧૬, ૨૩૦, ૨૩૭, ૨૫૨, ૨૭૦. આ પદ્યોમાંનાં કેટલાંક (પૃ. ૨૦૩, ૨૦૪, ૨૦૫, ૨૧૬) જિનેશ્વરનાં સ્તોત્રોમાંથી લેવાયાં જણાય છે, જે ખતાવે છે કે માણિક્યચન્દ્રે ‘સંકેત’ અને એ મહાકાવ્યો (જુઓ પૈરા ૧૮૨) ઉપરાંત કેટલાંક સ્તોત્રો પણ રચેલાં છે.

૧૬. આ હુમ્મ ગ્રન્થનો કર્તા ભટ્ટ તૌત હતો. ભરતના ‘નાટ્યશાસ્ત્ર’ (અધ્યાય ૧) ઉપરની અભિનવગુપ્તની ટીકામાં એનો નિર્દેશ છે.

રિલ (પૃ. ૧૬) અને જૈમિનિ (પૃ. ૧૧૧), ભર્તૃમિત્ર (પૃ. ૧૭), 'વક્રોક્તિ-
જીવિત'કાર (પૃ. ૨૫), નૈયાયિક ધર્મકીર્તિ (પૃ. ૪૩), માઘ (પૃ. ૫૨), 'ઉદ્દ-
ભટકુમારસંભવ' (પૃ. ૨૫૨),^{૧૭} 'કાદંબરી' (પૃ. ૧૭૭), 'કુમારસંભવ' (પૃ.
૧૭૮) અને 'શકુન્તલા' (પૃ. ૧૯૫), 'ધ્વનિ'કાર (પૃ. ૨૦૦), 'કંઠાભરણુ'
(પૃ. ૨૧૬)^{૧૮} અને 'વિદ્ધશાલભંજિકા' (પૃ. ૩૦૩)માંથી માણિક્યચન્દ્રે
અવતરણો આપ્યાં છે અથવા તેઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. મમ્મટે ઉદ્ધરેલાં કેટ-
લાંક પદોનાં મૂળ સ્થાન માણિક્યચન્દ્રે યોગી કાઢ્યાં છે. આ રીતે ૧ પ્રાકૃત
ગાથા આનંદવર્ધનની 'પંચબાણુલીલા કથા'માંથી (પૃ. ૧૪૪) અને ખીજી
ગાથા 'વિષમબાણુલીલા કથા'માંથી (પૃ. ૧૭૩) હોવાનું તેમણે યતાવચ્યું છે.
ખીજાં કેટલાંક ઉદાહરણો 'પ્રતિમાનિરુદ્ધ નાટક',^{૧૯} 'વેણીસંહાર' અને 'માલતી-
માધવ'માંથી (પૃ. ૨૬૪) તથા 'રાઘવાનન્દ' (પૃ. ૯૧) અને 'મહાભારત'માંથી
(પૃ. ૮૬) હોવાનું તેમણે કહ્યું છે. એક શ્લોક (૪-૩૯)નો મૂળ સન્દર્ભ આ
પ્રમાણે તેમણે વિગતવાર આપ્યો છે— **કાશ્મીરરાજમાતૃમરણે મટ્ટના-
રાયણકવિકાવ્યમિદમ્** (પૃ. ૫૭); જોકે આ ભટ્ટ નારાયણ વિશે તથા
કાશ્મીરના કયા રાજની માતાના મરણ પ્રસંગે આ શ્લોક રચાયો એ વિશે
કશું નિશ્ચિતપણે કહી શકાય એમ નથી. માણિક્યચન્દ્રે એક શ્લોક **પૂજ્યા-
નામિદમ્** (પૃ. ૨૦૩) એવી નોંધ સાથે ટાંક્યો છે, અને એમના ગુરુની
કલમે એ રચાયો હોય એ તદ્દન શક્ય છે.

૨૫૪. આ ઉપરાંત માણિક્યચન્દ્રે નીચેના ગ્રન્થકારો અથવા ગ્રન્થોના
ઉલ્લેખ ટાંક્યા છે તથા એઓના અભિપ્રાયોની સમીક્ષા કરી છે—કણ્વાદ
(પૃ. ૧૪), પ્રભાચન્દ્રકૃત 'ન્યાયકુમુદ્યન્દ્ર' (પૃ. ૧૪), મુકુલ (પૃ. ૧૮, ૨૨,
૨૪), અભિનવગુપ્ત (પૃ. ૨૫, ૪૮), વામન (પૃ. ૨૫, ૫૩, ૧૫૨, ૧૮૬,
૧૮૮, ૧૯૦), ભરત (પૃ. ૧૮૯, ૧૯૧, ૧૯૨), દંડી (પૃ. ૧૮૯, ૧૯૧,
૧૯૨, ૨૪૫), ભોજ (પૃ. ૧૯૨, ૧૯૫, ૨૧૯, ૩૦૪), શંકુક. (પૃ. ૪૫,
૫૦), ભટ્ટ તોત (પૃ. ૪૩), લોલ્લટ (પૃ. ૫૨), ભામહી (પૃ. ૧૨૦, ૧૮૯,
૨૧૩, ૨૮૭), ઉદ્દભટ (પૃ. ૧૨૧, ૧૭૪, ૧૮૭, ૨૧૨, ૨૫૯, ૨૭૨, ૨૯૪),

૧૭. આ કાવ્ય પણ નાશ પામી ગયું છે. ઉદ્દભટના 'કાવ્યાલંકાર' ઉપરની
પ્રતિહારેન્દુરાજની ટીકામાં એમાંથી અવતરણ લેવાયું છે ('પુરાતત્ત્વ', પુ. ૧, પૃ. ૧૮૭).

૧૮. આ ગ્રન્થમાંથી માણિક્યચન્દ્રે અવતરણ આપ્યું નથી, પણ માત્ર નામથી
એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. કદાચ એ ભોજનું 'સરસ્વતીકંઠાભરણુ' હોય.

૧૯. આ હુસ નાટકનો ઉલ્લેખ પણ ભરતના 'નાટચશાસ્ત્ર' (અ. ૧૯) ઉપરની
અભિનવગુપ્તની ટીકામાં છે. ત્યાં એનું કર્તૃત્વ ભીમ નામે લેખક ઉપર આરોપેલું છે.

રૂદ્ર (પૃ. ૨૪૫, ૨૪૯, ૨૫૭, ૨૬૬, ૨૭૨, ૨૭૪), મંગલ (પૃ. ૧૯૦),^{૨૦} ‘અલંકારસર્વસ્વ’ (પૃ. ૨૦૯, ૨૪૯),^{૨૧} કોહલ^{૨૨} અને ‘લોચન’ (પૃ. ૬૫). આ સૂચિમાંની કેટલીક કૃતિઓ સૈકાઓ પહેલાં નાશ પામી ગયેલી છે અને તેથી એ ઉલ્લેખો ઐતિહાસિક તેમજ સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ ઘણા અગત્યના છે.

૨૫૫. વળી કેટલેક સ્થળે માણિક્યચન્દ્રે મમ્મટનાં વિવિધ પાઠાન્તરોના ગુણુદોષોની ચર્ચા કરી છે (પૃ. ૩૭, ૨૫૦), જે બતાવે છે કે ‘કાવ્યપ્રકાશ’ ની રચના પછી એકાદ શતાબ્દીમાં જ એની વાચનામાં વિવિધ પાઠાન્તરો ઉદ્ભવ્યાં હતાં. એક પ્રાકૃત ગાથા (**છળપાહુડિઆ દેઅર૦, ૪-૨૧૨**) ઉપર ટીકા લખતાં માણિક્યચન્દ્રે પ્રાકૃત શબ્દ **પહોહર** અથવા **પુહોહર**ના અર્થ પરત્વે ટૂંકી પણ રસપ્રદ ચર્ચા કરી છે અને એ વિશે કેટલાક અભિપ્રાયો ટાંક્યા છે, જેમાં સાતવાહનના મતનો સમાવેશ થાય છે. મૂળ ગ્રન્થના નીચેના શબ્દોના વિવરણમાં માણિક્યચન્દ્રનું પાંડિત્ય જણાય છે—**અઞ્ચ શોણિત-શબ્દસ્ય રુધિરલક્ષણેનાર્થેનોઝ્જ્વલીકૃતરૂપાર્થઃ વ્યવધીયતે** (૪-૧૪૬); આ ઉપર માણિક્યચન્દ્ર લખે છે—**યદ્વા કાશ્મીરભાષયા ડ્ઝ્ઝ્વલ-શબ્દોઽરુણાર્થઃ** (પૃ. ૧૨૪). મમ્મટ કાશ્મીરનો વતની હતો એ વાતનો આ એક વિશેષ પુરાવો છે. દશમા ઉલ્લાસમાં પરિકર અલંકાર સુધી મમ્મટે ‘કાવ્યપ્રકાશ’ રચ્યો હતો અને બાકીનો ભાગ અલક અથવા અલટ નામે વિકાસે પૂરો કર્યો હતો એમ જણાવતી પરંપરાને માણિક્યચન્દ્રનું અનુમોદન મળે છે. ‘કાવ્યપ્રકાશ’ ના છેલ્લા શ્લોક (**इत्येष मार्गो विदुषां विभिन्नो**) ઉપરની ટીકામાં માણિક્યચન્દ્ર લખે છે—**अथ चायं ग्रन्थोऽन्येनाऽऽरब्धो-ऽपरेण समापित इति द्विखण्डोऽपि संघटनावशादखण्डायते** (પૃ.

૨૦. વામન અને મંગલનો ઉલ્લેખ એક સાથે કરેલો છે (**गौडीयानां निर्देशो न युक्तिमान्** इति वामनमंगलौ (પૃ. ૧૯૦). મંગલ આલંકારિક હતો એ ૨૫૫ છે. મંગલનો મત રાજશેખરે ‘કાવ્યમીમાંસા’માં (ત્રીજી આગ્રજ્ઞિ, પૃ. ૧૧, ૧૪, ૧૬, ૨૦) તથા હેમચન્દ્રે ‘કાવ્યાનુશાસન’ (૪-૧) ઉપરના ‘વિવેક’માં ટાંક્યો છે.

૨૧. ‘અલંકારસર્વસ્વ’નો આ નિર્દેશ બતાવે છે કે સ્વયંક નિશ્ચિતપણે માણિક્યચન્દ્રની પહેલાં થઈ ગયો હતો.

૨૨. કોહલનો નિર્દેશ ‘લોચન’ની સાથે કરેલો છે (**विस्तरविचर तु कोहल-लोचनग्रन्थादिषु ज्ञेयः** પૃ. ૬૫). કોહલ ભરતનો અનુયાયી હતો; અભિનવગુપ્તે એનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. એ ઉલ્લેખોના અભ્યાસ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે કોહલ મુખ્યત્વે ભરતને અનુસરતો હતો, પણ ‘નાટ્યશાસ્ત્ર’ની વર્ગીકરણની વિગતોમાં તેણે કેટલાક ઉમેરા કર્યા હતા (કૃષ્ણભાગ્યાચરિત્ર, ઉપરબુક્ત, પૃ. ૮૨૨).

૩૦૪). આ બતાવે છે કે ‘કાવ્યપ્રકાશ’ ના એ લેખકો હોવા વિશેની અનુ-
શ્રુતિ ઘણી જૂની છે, એ ગ્રન્થના સૌથી જૂના ટીકાકારોમાંથી એકને એ
અનુશ્રુતિની બાબત છે, અને તેથી એ ગંભીરતાપૂર્વક વિચારવા જેવી છે.
માણિક્યચન્દ્રે કેટલેક સ્થળે સંસ્કૃત શબ્દોના જૂના ગુજરાતી પર્યાયો આપ્યા
છે. ઉદાહરણ તરીકે **પતન્મન્દવિપવ્વતિન્દુકફલં** (૭-૧૪૩) એ શ્લોક
ઉપરની ટીકામાં તેઓ લખે છે—**તિન્દુકફલં તદ્વસ્ય ટિમ્બરૂકમિતિ**
હ્યાતિ; (પૃ. ૧૨૩). **ટિમ્બરૂક** શબ્દ અર્વાચીન ગુજરાતીમાં ‘ટિંબરુ’
એવા સ્વરૂપે પ્રયોગ્ય છે.

નરેન્દ્રપ્રભસૂરિકૃત ‘અલંકારમહોદધિ’

૨૫૬. હવે, નરેન્દ્રપ્રભસૂરિકૃત ‘અલંકારમહોદધિ’ જોઈએ. એ કૃતિનું
ગ્રન્થાગ્ર ૪૫૦૦ શ્લોકનું છે. મમ્મટના ‘કાવ્યપ્રકાશ’ને અનુસરીને આ ગ્રન્થની
રચના પણ કારિકા અને વૃત્તિમાં થઈ છે. પણ ‘કાવ્યપ્રકાશ’માં દશ ઉલ્લાસ
છે, જ્યારે નરેન્દ્રપ્રભસૂરિની રચના ગુજરાતમાં એમના મહાન પુરોગામી હેમ-
ચન્દ્રના ‘કાવ્યાનુશાસન’ની જેમ આઠ અધ્યાયોમાં વહેંચાયેલી છે. કારિકાઓ
અનુષ્ટુપમાં છે, પણ દરેક અધ્યાયની અંતિમ કારિકા જુદા હંદમાં છે.
કારિકાઓની કુલ સંખ્યા ૨૯૬ છે. ગ્રન્થનું નામ ‘અલંકારમહોદધિ’ છે,
એટલે એને અનુરૂપ રીતે અધ્યાયોને ‘તરંગ’ નામ આપેલું છે. આમ કરવામાં
ગ્રન્થકાર પોતાના ‘ગુરુ નરચન્દ્રસૂરિને અનુસર્યા જણાય છે, કેમકે નર-
ચન્દ્રસૂરિએ સ્વરચિત ‘કથારતનાકર’નાં પ્રકરણોને ‘તરંગ’ નામ આપ્યું છે.
(પૈરા ૨૪૦).

૨૫૭. નરેન્દ્રપ્રભસૂરિ મૌલિકતાનો દાવો કરતા નથી. પ્રારંભમાં જ
કહે છે કે “ પૂર્વાચાર્યોએ જેનો આ વિષ્કાર કર્યો ન હોય એવું કંઈ નથી.
તેથી આ કૃતિ તેમનાં વચનોનો સારસંગ્રહ છે. ” (પૃ. ૩). વળી પ્રશસ્તિમાં
(શ્લોક ૧૦) તેઓ લખે છે કે “ ગુરુનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળીને આ કૃતિ મેં
કંઈક બુદ્ધિશાળી પુરુષોની ચમત્કૃતિ અર્થે તથા કંઈકે મારી વ્યુત્પતિ અર્થે
રચી છે. ” પણ ટૂંકામાં કહીએ તો, ‘કાવ્યપ્રકાશ’ના વિષયનિરૂપણને એની
શાસ્ત્રીય આયોજનાને વાંધો આવે નહિ એવી રીતે નરેન્દ્રપ્રભસૂરિએ સરલ
બનાવ્યું છે તથા વિસ્તાર્યું છે, અને આ રચનાનો એ મુખ્ય ગુણ ગણી
શકાય એમ છે. કતાએ કેટલીક આનુષંગિક વસ્તુઓ ઉમેરી છે, જે ‘કાવ્ય-
પ્રકાશ’માં નથી; એને કારણે પણ ગ્રન્થનો વિસ્તાર વધ્યો છે. તેમણે પૂર્વ-
કાલીન અલંકારગ્રન્થોમાંથી અથવા સર્વસામાન્ય સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી પુષ્કળ
નવાં પદ્ય-ઉદાહરણો લીધાં છે, અને એથી પણ ‘અલંકારમહોદધિ’ સુવાચ્ય

બન્યો છે. મમ્મટે ટાંકેલાં ઉદાહરણની સંખ્યા ૬૦૨ છે, જ્યારે ‘અલંકાર-મહોદધિ’નાં ઉદાહરણની સંખ્યા ૯૮૨ છે. ‘કાવ્યપ્રકાશ’ના દશ ઉલ્લાસના વિષયોને નરેન્દ્રપ્રભે, ઉપર કહ્યું તેમ, આઠ તરંગોમાં ન્યાય આપ્યો છે. ‘કાવ્યપ્રકાશ’ના બીજા અને ત્રીજા ઉલ્લાસમાંના મુદ્દા ‘અલંકારમહોદધિ’ના બીજા તરંગમાં આવી જાય છે, અને છઠ્ઠા ઉલ્લાસનું વસ્તુ ‘અલંકારમહોદધિ’માંથી લગભગ બાકાત રાખવામાં આવ્યું છે; આ રીતે ‘કાવ્યપ્રકાશ’ની તુલનાએ આ ગ્રન્થમાં બે પ્રકરણ ઓછાં થઈ શક્યાં છે. ‘અલંકારમહોદધિ’ના કર્તા ઉપર મમ્મટની એટલી બધી અસર છે કે અનેક સ્થળે એની કારિકાઓ તથા વૃત્તિ ‘કાવ્યપ્રકાશ’ના શાબ્દિક ઋણથી ભરપૂર છે (ઉદાહરણ તરીકે ‘અલંકારમહોદધિ’નાં પૃ. ૬, ૭, ૧૪-૧૫, ૪૩, ૪૮, ૫૫-૫૬, ૫૭, ૫૮, ૧૨૩, ૧૮૦-૮૨, ૧૮૩, ૧૮૪-૮૬, ૧૯૭, ૧૯૯), પણ એ સાથે ‘અલંકારમહોદધિ’ ઉપર હેમચન્દ્રના ‘કાવ્યાનુશાસન’નો પણ કેટલોક પ્રભાવ પડેલો છે. ૧-૧૦માં કવિના સંબંધમાં ‘શિક્ષા’ શબ્દની સમજૂતી આપતાં નરેન્દ્રપ્રભે ‘કાવ્યાનુશાસન’ ઉપરના ‘અલંકારચૂડામણિ’માંથી ‘શિક્ષા’ એટલે કે ‘કવિશિક્ષા’ને લગતો આખોયે ખંડક લગભગ શબ્દશઃ ટાંક્યો છે. ૧૧મી કવિતાની નરેન્દ્રપ્રભે આપેલી વ્યાખ્યા ‘કાવ્યપ્રકાશ’ કરતાં ‘કાવ્યાનુશાસન’ને વધારે મળતી છે, તથા ‘કાવ્યાનુશાસન’ ઉપરની બે ટીકાઓ ‘અલંકારચૂડામણિ’ અને ‘વિવેક’માંથી તેમણે કેટલાંક ઉદાહરણો લીધાં જણાય છે (જેમકે- નં. ૫, ‘અલંકારચૂડામણિ’ ૨-૭૦માંથી; નં. ૨૫૬, ‘અલંકાર ચૂડામણિ’ ૧-૭૧ અને ‘વિવેક’ નં. ૪૨૫-૨૮૧માંથી). ‘કાવ્યપ્રકાશ’ ઉપરનો માણિક્યચન્દ્રનો ‘સંકેત’ નરેન્દ્રપ્રભે જોયો હોવો જોઈ એ, કેમકે કાવ્યના હેતુઓ જણાવતી કારિકા ઉપરની વૃત્તિમાં (પૃ. ૬) તેમણે માણિક્યચન્દ્રની જેમ (૧-૨) ભદ્ર નાયકના ‘હૃદયદર્પણ’માંથી અવતરણ આપ્યું છે. ૧-૩ ઉપરની ટીકામાં માણિક્યચન્દ્રે ‘કાવ્યકૌતુક’માંથી અવતરણ (પ્રજ્ઞા નવનવોન્મેષઃ) ટાંક્યું છે. એ જ અવતરણ નરેન્દ્રપ્રભે ૧-૭ ઉપરની વૃત્તિમાં પ્રતિભાની ચર્ચા કરતાં આપ્યું છે. આ બધું છતાં એટલું નક્કી છે કે ‘અલંકારમહોદધિ’ મમ્મટના ‘કાવ્યપ્રકાશ’ને ખૂબ કાળજીથી અનુસરે છે અને તે સાથે એના વિષયનિરૂપણનાં પૂર્તિ અને વિસ્તાર કરીને એને સરલ બનાવે છે.

૨૫૮. વૃત્તિના આરંભમાં પરમ જ્યોતિની સ્તુતિ કર્યા પછી કર્તા પોતાની ગુરુપરંપરા તથા વસ્તુપાળની વંશાવલિ આપે છે (શ્લોક ૧-૧૧), અને પોતાના ગુરુ નરચન્દ્રસૂરિને વસ્તુપાળે કરેલી વિનંતિને પરિણામે આ ગ્રન્થ કેવી રીતે રચાયો એ વર્ણવે છે (શ્લોક ૧૫-૨૧). ગ્રન્થના ૧ લા તરંગનું

શીર્ષક પ્રયોજન-કારણ-સ્વરૂપ-ભેદનિર્ણય છે. ૨૩ એમાં કર્તાએ કાવ્યનો હેતુ તથા કાવ્યની સર્વસામાન્ય વ્યાખ્યા આપ્યાં છે, તથા એના ત્રણ પ્રભેદો ધ્વનિ, ગુણીભૂત વ્યંગ્ય અને અવરની પણ વ્યાખ્યા આપી છે. ખીજા તરંગનું નામ શબ્દવૈચ્છિદ્યવર્ણન^{૨૪} છે, અને એમાં શબ્દની પણ શક્તિઓ અભિધા, લક્ષણા અને વ્યંજનાની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. તરંગ ૨, ૧૬-૨૦માં કર્તાએ કાવ્યમાં બંધની અર્ઘ્વનારીશ્વરસ્પર્શી યત્ર સંઘ-દ્વનક્રમઃ એવી વ્યાખ્યા આપી છે તથા બંધમાંથી પેદા થતી શોભાને કાવ્યમાં એક મહત્ત્વની વસ્તુ તરીકે વર્ણવી છે. ત્રીજા તરંગનું નામ ધ્વનિ-નિર્ણય^{૨૫} છે. અભિધા અને લક્ષણાની ચર્ચા કર્યા પછી લેખક વ્યંજના અથવા ધ્વનિ તરફ વળે છે. ધ્વનિ કેવી રીતે પેદા થાય છે એના નિરૂપણમાં તેઓ 'કાવ્યપ્રકાશ'ને અનુસરે છે, પણ એની ઉત્પત્તિમાં જુદા જુદા સંયોગો કેવી રીતે કારણભૂત થાય છે એ બતાવવા માટે તેમણે સંખ્યાબંધ નવાં ઉદાહરણો આપ્યાં છે (પૃ. ૪૯-૫૩). રસના સિદ્ધાન્તને લગતો ભાગ 'કાવ્યપ્રકાશ'ના ચાથા ઉલ્લાસમાંથી લેવામાં આવ્યો છે; જો કે નવ રસની ચર્ચામાં (૩. ૧૩-૨૫) નરેન્દ્રપ્રભનું નિરૂપણ ઉદાહરણો અને ખીજા આનુષંગિક બાબતોમાં પ્રમાણમાં વિસ્તૃત છે. નરેન્દ્રપ્રભે ધ્વનિના ૩૯ વિભાગ પાડ્યા છે (૩-૬૩), અને પછી સંકર અને સંસૃષ્ટિથી એ સંખ્યા ૬૧૨૩ સુધી વધારી છે (૩-૬૪), જ્યારે 'કાવ્યપ્રકાશ' (૪-૪૪) એ પ્રભેદોની સંખ્યા ૧૦૪૪૫ આપે છે. આ તરંગને અન્તે કર્તા કહે છે કે ધ્વનિ કાવ્યનો આત્મા છે, અને તે અલંકાર્ય હોઈને અલંકાર બની શકે નહિ; અને તેથી કેટલાક આલંકારિકો કહે છે તેમ 'રસવત્'ને અલંકાર ગણી શકાય નહિ.

૨૫૯. ગુણીભૂતવ્યંગ્યપ્રદર્શન^{૨૬} નામે ચોથો તરંગ ધ્વનિના ગૌણ પ્રકારોની ચર્ચા કરે છે. દોષવ્યાવર્ણન^{૨૭} નામે પાંચમો તરંગ કાવ્યના દોષો લખાણથી ગણાવે છે. આ તરંગમાં સંખ્યાબંધ કારિકાઓ અને તેની વૃત્તિ ઉપર મમ્મટની શાબ્દિક અસર પણ પુષ્કળ જણાય છે, અને કેટલેક સ્થળે તો આખી કારિકાઓ 'કાવ્યપ્રકાશ'માંથી લેવામાં આવી છે. છઠ્ઠા તરંગ-

૨૩. સરખાવો કામ્ર, ઉલ્લાસ ૧. પ્રયોજન-કારણ-સ્વરૂપવિશેષનિર્ણય.
૨૪. સ૨૦ એ જ, ઉલ્લાસ ૨. શબ્દનિર્ણય.
૨૫. સ૨૦ એ જ, ઉલ્લાસ ૩-૪. અર્થવ્યજ્જકતાનિર્ણય અને ધ્વનિનિર્ણય.
૨૬. સ૨૦ એ જ, ઉલ્લાસ ૫. ધ્વનિ-ગુણીભૂતવ્યંગ્ય-સંકીર્ણ-ભેદનિર્ણય.
૨૭. સ૨૦ એ જ, ઉલ્લાસ ૭. દોષવર્ણન.

નું નામ **ગુણનિર્ણય**^{૨૮} છે, અને તેમાં માધુર્ય, ઓજસ અને પ્રસાદ એ ત્રણ કાન્યગુણોની ચર્ચા કરેલી છે. કર્તા એકંદરે મમ્મટને અનુસરે છે, પણ એનું નિરૂપણ વધુ વિગતવાર, પ્રવાહી અને સરલ છે. **શબ્દાલંકારવર્ણન** નામે નવમો તરંગ^{૨૯} શબ્દાલંકારોની વાત કરે છે. સામાન્ય રીતે મમ્મટને અનુસરવા છતાં કર્તાએ વધુ પેટાવિભાગો અને સંખ્યાબંધ નવાં ઉદાહરણ આપ્યાં છે. આઠમા તરંગનું નામ **અર્થાલંકારવર્ણન**^{૩૦} છે, અને એમાં અર્થાલંકારોની ચર્ચા કરેલી છે. આમાં નરેન્દ્રપ્રભે કુલ ૭૦ અલંકારોની ચર્ચા કરી છે, બ્યારે મમ્મટે ૬૧ અલંકારોની અને હેમચન્દ્રે ૩૧ સૂત્રોમાં ૨૯ અલંકારોની વાત કરી છે. સાધારણ રીતે મમ્મટને અનુસરવા પણ આપણા લેખકે અર્થાલંકારોનો અનુક્રમ જુદી રીતે ગોઠવ્યો છે, અને ઉપમાને બદલે અતિશયોક્તિથી આરંભ કર્યો છે. મમ્મટમાં નથી એવા નીચે પ્રમાણેના નવ અર્થાલંકારોની તેમણે ચર્ચા કરી છે તથા ઉદાહરણ આપ્યાં છે : ઉલ્લેખ, પરિણામ, વિકલ્પ, અર્થોપત્તિ, વિચિત્ર, રસવત્, પ્રેય, ઊર્જસ્વી, અને સમાહિત (સમાધિથી ભિન્ન). રસવત્ આદિ અલંકારો સૈદ્ધાન્તિક દૃષ્ટિએ લેખકને સ્વીકાર્ય નથી, તેપણ બીજા કટલાક અલંકારિકાએ તેનો સ્વીકાર કરેલો હોઈ આ સર્વ-ગ્રાહી નિરૂપણમાં એઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.^{૩૧} સરલ અને શાસ્ત્રીય રીતે અલંકારોની વ્યાખ્યા આપીને, વ્યવસ્થિત રીતે એના પેટા-વિભાગો પાડીને તથા પુષ્કળ ઉદાહરણો દ્વારા એ સમજાવીને કર્તાએ પોતાના ગ્રન્થને શાસ્ત્રીય ઉપરાંત રસપ્રદ પણ બનાવ્યો છે અને વિના અતિશયોક્તિએ એમ કહી શકાય કે હેમચન્દ્ર અને બે વાગ્લટ પક્ષી જૈન લેખકાએ રચેલા સૌથી નોંધપાત્ર અલંકાર ગ્રન્થોમાં 'અલંકારમહોદધિ'નું સ્થાન છે.

૨૬૦. નરેન્દ્રપ્રભસૂરિએ કરેલું વિષયનું નિરૂપણ, મમ્મટની સિદ્ધાન્ત-ચર્ચામાં તેમણે કરેલા આનુષંગિક ઉમેરા તથા તેમણે ટાંકેલાં પ્રમાણો,

૨૮. સ૨૦ એ જ, ઉલ્લાસ ૮. ગુણાલંકારમેદનિયતગુણનિર્ણય.

૨૯. સ૨૦ એ જ, ઉલ્લાસ ૯. શબ્દાલંકારનિર્ણય.

૩૦. સ૨૦ એ જ. ઉલ્લાસ ૧૦. અર્થાલંકારનિર્ણય.

૩૧ રસાદયઃ પૂર્વપ્રતિપાદિતરૂપા. સર્વેડપ્તેતે યત્ર ક્વચિદારમાનં ગુણીકૃ-
ત્યાપરસ્ય રસાદેરેવાજ્ઞતામવયવતાં ધારયન્તિ તસ્મિન્ વિષયે ઇમે રસવત્-પ્રેય-ઊર્જ-
સ્વિ-સમાહિતાદિનામાનોડલઙ્કારાઃ વૈશ્વદલઙ્કારકારૈરૈકૃતા અજ્ઞીકૃતાઃ । પૃ. ૩૨૮
અહીં નોંધવું જોઈએ કે ગુણીભૂત વ્યંગ્યની ચર્ચા કરતાં મમ્મટે રસવત્ આદિ
અલંકારોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે (કા. પ્ર. ૫-૨ ઉપરની વૃત્તિ).

આધારો અને ઉદાહરણો એમની વિદ્વતા અને બહુશ્રુતતાની પ્રતીતિ કરાવે છે. નીચેના ગ્રન્થો કે ગ્રન્થકારોના આધારો તેમણે ટાંક્યા છે—‘હૃદયદર્પણ’ (પૃ. ૧૫) અને તેનો કર્તા ભદ્ર નાયક (પૃ. ૫૭), ‘વાક્યપદ્ધતિ’ (પૃ. ૧૫) અને ‘મહાભાષ્ય’ (પૃ. ૧૫-૧૬), સુકુલ (પૃ. ૩૬), કચ્ચટ (પૃ. ૪૪), ભરત અને એના ટીકાકાર (પૃ. ૫૫), લોલ્લટ (પૃ. ૫૬), શંકુક (પૃ. ૫૬), અભિનવગુપ્ત (પૃ. ૫૮), હેમચન્દ્રનું વ્યાકરણ—જે કે એનો નિદેશ નામ દ્વંદ્વને નહિ પણ મોઘમ કર્યો છે (પૃ. ૧૬૬, ૨૩૮, ૩૧૫, ૩૩૨), ‘ધ્વનિ’-કાર (પૃ. ૧૮૨, ૧૮૩), વામન (પૃ. ૧૯૦), અને કુન્તક (પૃ. ૨૦૧) જેનું નામ મુદ્રિત ગ્રન્થમાં ‘કુતુ(ત)ક’ એવું હપાયું છે. નીચેના ગ્રન્થો કે ગ્રન્થકારોના માત્ર ઉલ્લેખો કરેલા છે—કાલિદાસ (પૃ. ૬), ભરત, ચાણક્ય, વાત્રયાયન, ‘શકુન્તલા’ અને ‘કાદંબરી’ (પૃ. ૮), આનંદવર્ધન (પૃ. ૧૧), કણ્ઠાદ (પૃ. ૧૫), ‘કુમારસંભવ’ (પૃ. ૧૮૦), ‘વેણીસંહાર’ (પૃ. ૧૮૦), ‘વીરચરિત’ (પૃ. ૧૮૧), ‘હયગ્રીવવધ’ (પૃ. ૧૮૧), ‘શિશુપાલવધ’ (પૃ. ૧૮૧), ‘રતનાવલિ’ (પૃ. ૧૮૧), ‘અર્જુનચરિત’ (પૃ. ૧૮૩), ‘નાગાનન્દ’ (પૃ. ૧૮૩) અને ‘હર્ષચરિત’ (પૃ. ૨૫૦, ૩૦૪).

કવિશિક્ષાના સાહિત્યનો વિકાસ

૨૬૧. અમરચન્દ્રસૂરિકૃત ‘કાવ્યકલ્પલતા’ તથા એ ઉપરની બે સ્વોપજ વૃત્તિઓ—‘કવિશિક્ષા’ અને ‘પરિમલ’—કવિશિક્ષા અર્થાત્ ‘કવિઓની તાલીમ’ને લગતી નોંધપાત્ર કૃતિ છે અને ઊગતા કવિઓ કે કવિપદ્મસ્થુઓ માટેના પાઠ્યગ્રન્થ તરીકે એની રચના થઈ હતી. ‘કવિશિક્ષા’ ટીકા વધારે પદ્ધતિસર અને વ્યવસ્થિત હોઈ ‘કાવ્યકલ્પલતા’ સાથે તે એક કરતાં વધુ વાર હપાઈ ગઈ છે, તેથી આપણે તેનું અવલોકન પહેલાં કરીશું અને ‘પરિમલ’ પછી જોઈશું. પણ ત્યારપહેલાં કવિશિક્ષાના સાહિત્યના વિકાસનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિહંગાવલોકન કરવું જોઈ એ. એ વિષયને લગતા “આ ગ્રન્થોનો ઉદ્દેશ સૈદ્ધાન્તિક ચર્ચાઓ અને વ્યાખ્યાઓ સહિત અલંકાર-શાસ્ત્રના પરંપરાગત મુદ્દાઓ ચર્ચાનો નથી, પણ કવિને મુખ્યત્વે એના લેખનકાર્યમાં માર્ગદર્શન આપવા માટે એઓની રચના થયેલી છે; એ ગ્રન્થોનો આશય જ ‘કવિશિક્ષા’નો અર્થાત્ ઊગતા કવિઓને એમની કલાના વિકાસ અર્થે સૂચનો આપવાનો છે.....સર્વમાન્ય સાહિત્યશાસ્ત્રના પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન લેખકોએ પ્રશ્નોપાત્ કવિઓની તાલીમના વિષયનો, ખેશક, સ્પર્શ કર્યો છે; અને આ જ વસ્તુ સમય જતાં સ્વતંત્ર અધ્યયનને પાત્ર બની હોય અને આ પ્રકારની સગવડભરી પુસ્તિકાઓની સંખ્યા એ

રીતે વધી હોય એ અશક્ય નથી. જો કે એવી રચનાઓના પ્રમાણમાં અર્વાચીન નમૂનાઓ આપણને મળે છે. ”૩૨ ડૉ. યાંકોબીના મત પ્રમાણે, કવિતાની કલા પરત્વે સલાહ સૂચનો આપવાં તથા કવિના માર્ગદર્શન માટે વ્યવહારુ સૂચનો આપવાં—એથી આગળ ભારતમાં કાવ્યશાસ્ત્ર, એના પ્રારંભકાળે, જતું નહોતું, પાછળના સાહિત્યમાં જ્યારે એ સાથે સંબંધ ધરાવતા સૈદ્ધાન્તિક પ્રશ્નો મહત્વનું સ્થાન પામવા લાગ્યા ત્યારે એ મૂળ વસ્તુ એક અલગ અધ્યયનને પાત્ર વિષય બની.૩૩ કવિની બહુશ્રુત સંસ્કારિતા તથા એની વ્યવહારુ તાલીમ એ બંનેય પ્રાચીન ભારતમાં બહુ મહત્વનાં ગણાતાં હતાં, અને સહૃદયને કવિ પ્રસન્ન કરી શકે ત્યારપહેલાં એને વિદ્યાનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં લાંબા સમય સુધી શ્રમ કરવો પડતો હતો. કવિની વ્યવહારુ તાલીમના મહત્વનો ખ્યાલ ભામહીને હોય : એમ જણાય છે, પણ આ વિષયનું એનું વિવેચન વામનની તુલનાએ સંક્ષિપ્ત છે. આ વિષયની પહેલી વાર વિગતવાર ચર્ચા કરનાર લેખક વામન છે. કુદરતી બક્ષિસ (‘સત્કવિત્વ’, ભામહી ૧-૪) અથવા ‘પ્રતિભા’નો અસ્વીકાર નહિ કરવા છતાં જૂના અને નવા તમામ લેખકોએ અભ્યાસ અને અનુભવ ઉપર ભાર મૂક્યો છે, અનેક શાસ્ત્રો અને કલાઓમાં કવિ પ્રવીણ હોય એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે, એ શાસ્ત્રો અને કલાઓની લાંબી સૂચિ અપાય છે. આવી સૌથી પહેલી સૂચિ ભામહી (૧-૯) આપી છે, જેમાં વ્યાકરણ, છંદઃશાસ્ત્ર, કોશ, ઇતિહાસ પુરાણ સંબંધી કથાઓ, લોકવૃત્ત, તર્ક અને લલિત કલાઓને કાવ્યરચનામાં ઉપયોગી ગણાવ્યાં છે. રુદ્રે (૧-૧૮) આપેલી સૂચિ સાથે આ મળતું આવે છે. વામન (૧. ૩. ૧-૨૦) આ મુદ્દાની વધારે વિગતવાર ચર્ચા કરે છે તથા વ્યાકરણ, કોશ, છંદઃશાસ્ત્ર, કલાઓ, કામશાસ્ત્ર, રાજનીતિ, અને સૌથી વધારે તો લોકવૃત્તનો કવિ બાણકાર હોવો જોઈએ એમ કહે છે.૩૪ રાજશેખરકૃત ‘કાવ્યમીમાંસા’માં (ઈ. સ. ૯૦૦ આસપાસ) કવિશિક્ષા અને સર્વસામાન્ય સાહિત્યશાસ્ત્રના વિષયોનું મિશ્રણ કરી દીધેલું છે, અને એ સાથે ખાસ સંબંધ નહિ ધરાવતી એવી વિવિધ બાબતોની પણ લંબાણુથી વાત કરી છે; એમાં ભૂગોળ, કવિસમય, ઋતુવર્ણન, કવિગોષ્ઠિ આદિ વિષયોનો પણ ઊગતા કવિઓ માટે ઉપયોગી ગણીને સમાવેશ કરેલો છે.

૩૨. દે. ઉપર્યુક્ત, પુ. ૨, પૃ. ૩૫૬-૫૭

૩૩. એ જ, પૃ. ૪૩

૩૪. એ જ, પૃ. ૫૪

૨૬૨. આ દષ્ટિએ કાશ્મીરી લેખક ક્ષેમેન્દ્રની (ઈ. સ. નો ૧૧ મો સૈકા) બે કૃતિઓ—‘ઔચિત્યવિચારચર્યા’ અને ‘કવિકદાભરણુ’ નોંધપાત્ર છે, કેમકે તે બન્નેય નવા કવિઓને માર્ગદર્શન આપવાની દષ્ટિએ રચાયેલી જણાય છે; આમ છતાં એ બે કવિશિક્ષાને લગતા સંપૂર્ણ ગ્રન્થો નથી, પણ એ સાથે સંબંધ ધરાવતા કેટલાક વ્યવહારુ પ્રશ્નો જ ચર્ચતા હોઈ અગત્યના છે. ત્રણ પ્રસિદ્ધ જૈન આલંકારિકા—હેમચન્દ્ર અને બે વાગ્ભટનો આશય યોગ્ય પાઠ્યગ્રન્થો આપવાનો હતો, અને તેથી સામાન્ય સિદ્ધાન્તોની ચર્ચા કરવા સાથે કાવ્યરચનાના પ્રત્યક્ષ કાર્યમાં સહાયજન્ય થાય એવી બાબતો વિશે પણ તેમણે કેટલુંક લખ્યું છે. અહીં નોંધવું રસપ્રદ થશે કે હેમચન્દ્રે તેમજ બીજા વાગ્ભટે ક્ષેમેન્દ્ર અને રાજશેખરમાંથી ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં વસ્તુ લીધી છે. ૩૫ રીતસરનો કવિશિક્ષાને લગતો ઉપલબ્ધ પહેલો ગ્રન્થ પણ ગુજરાતના એક જૈન લેખકની કલમમાંથી મળે છે. એ ગ્રન્થનું નામ જ ‘કવિશિક્ષા’ છે, અને એના કર્તાનું નામ જયમંગલ આચાર્ય છે. એની ઘણી જૂની તાડપત્રીય હસ્તપ્રત ખંભાતના જૈન ભંડારમાં સચવાયેલી છે. ૩૬ એમાં અણુહિલવાડ પાટણના રાજ સિદ્ધરાજ જ્યસિંહની પ્રશંસાનો એક શ્લોક છે તેથી કર્તા એ રાજના સમકાલીન હોવાનું અનુમાન થાય છે; ઇસવી સનની બારમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં તેઓ વિદ્યમાન હોવા જોઈએ. અમરચન્દ્રકૃત ‘કાવ્યકલ્પલતા’ એ પછી લગભગ એક શતાબ્દી બાદ આવે છે. વિનયચન્દ્રકૃત ‘કવિશિક્ષા’ એ જ વિષય ઉપરનો વિસ્તૃત ગ્રન્થ છે; ઇતિહાસ, ભૂગોળ તથા મધ્યકાલીન ભારતમાં સાહિત્યિક પરિસ્થિતિ વિશે ઘણી રસિક માહિતી એમાંથી મળતી હોઈ એ અગત્યનો છે. વિનયચન્દ્રની કૃતિની એક તાડપત્રીય હસ્તપ્રત પાટણના જૈન ભંડારમાં મોજૂદ છે. ૩૭ આ લેખકને અનુમાને ઇસવી સનની તેરમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં મૃકવામાં આવ્યા છે. ૩૮ એ તેમ પણ તેઓ ઈ. સ.ની બારમી સદીના પ્રારંભકાળ પહેલાં થયેલા નથી, કેમકે તેમણે કાશ્મીરી ગિહ્લણ કવિનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ૩૯

અમરચન્દ્રકૃત ‘કાવ્યકલ્પલતા’ તથા તે ઉપરની ટીકા ‘કવિશિક્ષા’

૨૬૩. આમ અમરચન્દ્રકૃત ‘કાવ્યકલ્પલતા’ એ કવિશિક્ષાના વિષયની

૩૫. એ જ, પૃ. ૩૬૬

૩૬. પિટર્સન, રિપોર્ટ ૧, પૃ. ૭૮-૮૦

૩૭. પાભંસૂ, પૃ. ૪૬-૫૦

૩૮. અમ, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૮

૩૯. પાભંસૂ, પૃ. ૪૯

સૌથી ઝૂની ઉપલબ્ધ કૃતિઓમાંની એક છે તથા એની પ્રતિષ્ઠા અને લોક-પ્રિયતા જોતાં કાવ્યકલાના વ્યવહારુ અંગ વિશેના સૌથી પ્રમાણભૂત અને માહિતીપૂર્ણ સંસ્કૃત ગ્રન્થ તરીકે એને સહેલાઈથી ગણી શકાય એમ છે. ‘કાવ્ય-કલ્પલતા’ કારિકાઓમાં છે, અને કાશી સંસ્કૃત સિરીઝની મુદ્રિત આવૃત્તિમાં એ કારિકાઓની સંખ્યા ૮૯૯ છે. ‘કવિશિક્ષા’ વૃત્તિ આ કારિકાઓ ઉપરની મૂળને ધરાવે વકાદાર રહીને ચાલતી ટીકા છે. આથી ઊલટું, ‘પરિમલ’ મૂળ કારિકાઓના વિષયોની સ્વતંત્ર, રસળતી સમજૂતી છે. ‘કવિશિક્ષા’ વૃત્તિનું ગ્રન્થાંશ ૩૩૫૭ શ્લોક છે.^{૪૦} ‘કાવ્યકલ્પલતા’ તથા તેની આ વૃત્તિમાં નિર-પેલા વિષયોના સાર ઉપરથી કવિશિક્ષાને લગતા ગ્રન્થોની ક્ષેત્રમર્યાદા તથા એઓનો પ્રકાર ધ્યાનમાં આવશે.

૨૬૪. ‘કાવ્યકલ્પલતા’ ચાર પ્રતાનોમાં વહેંચાયેલો છે : છંદઃસિદ્ધિ, શબ્દસિદ્ધિ, શ્લેષસિદ્ધિ, અને અર્થસિદ્ધિ.^{૪૧} આ પ્રતાન પાછા સ્તંભકામાં વહેંચાયેલા છે. ‘છંદઃસિદ્ધિપ્રતાન’ના (૧) પહેલો સ્તંભક અનુષ્ટુપ-શાસન છે. સંસ્કૃત કવિતામાં અનુષ્ટુપ એ સૌથી લોકપ્રિય છંદ હોઈને કર્તાએ એ છંદમાં રચના માટેનાં વ્યવહારુ સૂચનો આપ્યાં છે. અનુષ્ટુપ છંદમાં બંધ ખેસે એવા સુયોગ્ય શબ્દો તેમણે આપ્યા છે તથા અક્ષરો અને માત્રાઓની ગણનાની પદ્ધતિ સમજાવી છે. (૨) બીજા સ્તંભકનું નામ છંદોબ્યાસ છે. એક ચરણમાં ૯ થી માંડી ૨૧ અક્ષર આવતા હોય એવા મુખ્ય છંદોની તથા આર્યાની લાક્ષણિકતાઓ એમાં બતાવી છે. છંદોરચનામાં પ્રવીણતા મેળવવા માટે કર્તાએ વાર્તાકથન, અને નગરવર્ણન, દૈનિક કાર્યો, લોકવૃત્ત આદિના વર્ણનથી હથોટી પ્રાપ્ત કરવા સૂચવ્યું છે, જેને પરિણામે કવિની દષ્ટિમાં ઊંડાણ આવે તથા એનો વિસ્તાર વધે. પોતાના અથવા બીજા કવિના વિચારો એક અથવા વધુ છંદોમાં ગોઠવવાનું તથા એક છંદનું બીજા

૪૦, જિરકો, પૃ. ૮૯

૪૧. ગ્રન્થવિભાગોને અંતે નિપુણતાસૂચક ‘સિદ્ધિ’ શબ્દ છે એ નોંધપાત્ર છે, કેમકે મહાન વિદ્વાન અક્લંક (ઈ. સ. ૬૪૩ આસપાસ)ના ‘સિદ્ધિવિનિશ્ચય’ ગ્રન્થનાં તમામ પ્રકરણોનાં નામને અંતે ‘સિદ્ધિ’ શબ્દ આવે છે. તથા ‘બ્રહ્મસિદ્ધિ’ ‘ઇષ્ટસિદ્ધિ,’ અદ્વૈતસિદ્ધિ,’ આદિ વેદાન્તના પ્રસિદ્ધ ગ્રન્થો છે. ઉદયપ્રભસૂરિકૃત એક જ્યોતિષગ્રન્થનું નામ ‘આરંભસિદ્ધિ’ છે (પૈરા ૧૧૬ અને ૩૦૧). આમ ‘કાવ્યકલ્પલતા’નાં પ્રકરણોનાં નામ સૂચક છે, કેમકે વિદ્વત્તા તેમજ આધ્યાત્મિક વિકાસની બાબતોમાં ઉત્કૃષ્ટ સિદ્ધિની અગત્ય ઉપર ભાર મૂકતી વિદ્યાવિષયક તેમજ દાર્શનિક પરંપરાનું એ પરિણામ છે.

છંદમાં પરિવર્તન કરવાનું પણ તેમણે સૂચ્યું છે. કર્તાએ આનાં ઉદાહરણ પણ આપ્યાં છે અને એ રીતે વિદ્યાર્થી આગળ આ વિષય સ્ક્રુટ કર્યો છે. અમુક છંદોમાં રચના કરવાનું વિદ્યાર્થીને આવડી જાય પછી છંદોના ‘મર્મ’ જાણી લેવાની એને સૂચના આપેલી છે (કારિકા ૩૧), અને એ રીતે ખીજા છંદોમાં પણ પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરવાનું તેને કહેવામાં આવ્યું છે. આમ, ઉદાહરણ તરીકે, ભદ્રિકા છંદને અંતે એક લઘુ અને એક ગુરુ અક્ષર ઉમેરવાથી રથોદ્ધતા અને એક ગુરુ અક્ષર ઉમેરવાથી લલિતા છંદ થાય છે; વંશસ્થના સાતમા અક્ષર પછી એક લઘુ ઉમેરવાથી મંજુભાષિણી થાય છે; ધત્યાદિ (પૃ. ૧૧). આ પ્રમાણે થોડાક છંદો જાણીને ઊગતો કવિ બધાયે મુખ્ય છંદોમાં પ્રવીણતા મેળવી શકે છે. આ સ્તબ્ધને અંતે છંદમાં યતિના સ્થાન પરત્વે કર્તાએ ક્રેટલુંક વિવેચન કર્યું છે. (૩) ‘છંદ:પૂરણુ’ માટેના ‘સામાન્ય શબ્દો’ વિશે ત્રીજા સ્તબ્ધમાં માહિતી છે; આવા શબ્દો મુખ્યત્વે શીઘ્ર-કવિત્વમાં ઉપયોગી થતા. અનુષ્ટુપ અને ખીજા છંદોના આરંભે તેમજ અંતે મૂકી શકાય એવા એકથી ચાર અક્ષરના શબ્દોની સૂચિ કર્તાએ અહીં આપી છે. અનુષ્ટુપનાં બંને ચરણોમાં આ છંદ:પૂરણુ શી રીતે થાય એનાં ઉદાહરણુ તેમણે આપ્યાં છે તથા એ રીતે ખીજા મુખ્ય છંદોના પણ દાખલા આપ્યા છે. (૪) ચોથા સ્તબ્ધનું નામ વાદશિક્ષા^{૪૨} છે. કર્તા વાદની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે આપે છે—

વાદોઽનુપ્રાસયુક્તોક્તિઃ સ્વોત્કર્ષઃ પરગર્હણા ।

કુલશાસ્ત્રાદિસંપન્નઃ સ્વશાસ્ત્રાધ્યયનપ્રથા ॥ (કારિકા ૪૪)

અર્થાત્ અનુપ્રાસયુક્ત, ઉક્તિ જેમાં પોતાની પ્રશંસા અને વિરોધીની નિન્દા હોય, વળી (વિરોધીનાં) કુલ અને શાસ્ત્રાધ્યયન પરત્વે પ્રશ્ન હોય અને પોતાના શાસ્ત્રાધ્યયનની વડાઈ હોય તે વાદ. આ વ્યાખ્યામાં સૂચવેલા તમામ મુદ્દાઓનાં યોગ્ય ઉદાહરણુ ટીકામાં (પૃ. ૨૧-૨૪) આપેલાં છે અને અનુપ્રાસમાં ઉપયોગી થાય એવા શબ્દોની પણ એક સૂચિ આપી છે (પૃ. ૨૦-૨૧). પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ભારતમાં રાજાઓ અને મંત્રીઓની

૪૨. પ્રાચીન ભારતમાં વાદ એ તમામ શાસ્ત્રો માટે સર્વસામાન્ય અગત્યને વિષય હતો અને તેથી વાદ વિશે સ્વતંત્ર રચનાઓ થઈ છે. ખૌદ્ધ વિદ્વાન વસુ-બંધુએ ‘વાદવિધિ’ નામે ગ્રંથ રચ્યો હતો, જે અત્યારે માત્ર તિબેટન અનુવાદમાં ઉપલબ્ધ છે (વિન્ટરનિલ્સ, ગ્રંથ ૨, પૃ. ૬૩૨; ‘સન્મતિતર્ક’, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૭૬). વળી સિદ્ધસેન દિવાકરે એક ‘વાદોપનિષદ્વાત્રિંશિકા’ રચી છે, જે ઉપલબ્ધ ‘એક-વિંશતિ-દ્વાત્રિંશિકા:’માં સાતમી છે.

સભામાં કવિઓ અને પંડિતો પરસ્પરની કેવી રીતે સ્પર્ધા કરતા તેનો ખ્યાલ આ ઉદાહરણો ઉપરથી આવે છે. આ સ્તંભકનું નામ ‘વાદશિક્ષા’ સૂચવે છે કે પ્રાચીન સાહિત્યમાં જેના અનેક કથારૂપ તથા ઐતિહાસિક વૃતાન્ત મળે છે એ વાદ વિશે તમામ પ્રકારની માહિતી આપવાનો એનો ઉદ્દેશ છે. (૫) પાંચમા સ્તંભકનું નામ વર્ણવસ્થિતિ છે; કવિઓએ વર્ણવ કરવા યોગ્ય વિષયોની એમાં યાદી આપેલી છે; જેમકે-રાજ, મંત્રી, પુરોહિત, રાણીઓ, રાજકુમાર, સેનાપતિ, દેશ, ગ્રામ, નગર, સરોવર, સમુદ્ર, નદીઓ, ઉદ્યાનો, વન, આશ્રમ, રાજકીય મંત્રણા, દૂત, યુદ્ધ, કૂચ, મૃગયા, અશ્વ, હસ્તી, સૂર્યોદય અને ચન્દ્રોદય, લગ્ન, વિરહ, પુષ્પાવયય, જલક્રીડા, સુરતક્રીડા, ધ્યાદિ (કારિકા ૪૫). માત્ર આ યાદી આપીને સંતોષ નહિ પામતાં આ બધા વિષયો કેવી રીતે વર્ણવાય એનાં સૂચનો પણ કર્તાએ આપ્યાં છે, કેમકે આ ગ્રન્થને સિદ્ધાન્ત કરતાં વ્યવહારમાં એના વિનિયોગ સાથે વધુ સંબંધ છે. મંત્રી વિશે કર્તાએ કહ્યું છે—

આન્વીક્ષિકીત્રયીવાર્તાદ્વંડનીતિકૃતશ્રમઃ ।

ક્રમાગતો વણિક્કપુત્રો ભવેદ્રાજ્યવિવૃદ્ધયે ॥ (કારિકા ૫૫)

મધ્યકાલીન ગુજરાતમાં વણિકો મહત્વના રાજકીય હોદ્દા ઉપર કામ કરતા તથા કર્તાનો પોતાનો આશ્રયદાતા વસ્તુપાળ વણિક હોતો એ જોતાં અહીં મંત્રીને ‘વણિકપુત્ર’ તરીકે વર્ણવ્યો છે એ સ્પષ્ટ છે.

આ પછી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પળાતા કવિસમયોની એક સૂચિ વિદ્યાર્થીઓના માર્ગદર્શન માટે કર્તાએ આપી છે.

૨૬૫. ‘કાવ્યકલ્પલતા’નો શબ્દસિદ્ધિ પ્રતાન ચાર સ્તંભોમાં વહેંચાયેલો છે : (૧) પહેલો સ્તંભક ૩૬, યૌગિક અને મિશ્ર શબ્દોની સમજૂતી આપે છે, તથા સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ હોય એવા શબ્દો જ કવિતામાં પ્રયોજ શકાય એમ બતાવવા માટે પુષ્કળ ઉદાહરણો આપે છે. (૨) બીજો સ્તંભક સામાન્ય રીતે કવિતામાં વર્ણવાતા પદાર્થો કે વ્યક્તિઓના-પછી તે સાચાં હોય કે કાલ્પનિક—યૌગિક પર્યાયો આપે છે, અને વાચકને સૂચવે છે કે કાવ્યરચનામાં સંક્ષેપ કે વિસ્તાર કરવો હોય તે અનુસાર એમાંથી શબ્દો પસંદ કરવા (કારિકા ૭૦). (૩) અનુપ્રાસની યોજનામાં ઉપયોગી થાય એવા શબ્દોની એક લાંબી યાદી ત્રીજા સ્તંભકમાં આપેલી છે. વળી અનુપ્રાસ અને યમકથી પૂર્ણ કવિતાની રચનામાં કામ આવે એ માટે બીજી એક સૂચિ પણ કર્તાએ આપી છે, અને તેમાં જેને અંતે ‘ક’થી ‘મ’ સુધીના વ્યંજનો આવતા હોય એવા શબ્દોનો

મંત્રણ કર્યો છે. (૪) ચોથા સ્તબકમાં અભિધા, લક્ષણા અને વ્યંજનાની લંબાણુ સમજૂતી છે. પછી કાવ્યરચનામાં ઉપયોગી થાય એવા લાક્ષણિક શબ્દોની સૂચિ કરતાંએ આપી છે (કારિકા ૧૮૩-૨૦૬), અને એવા શબ્દો ઉપમાન તથા ઉપમેય તરીકે કેવી રીતે પ્રયોજ શકાય એ બતાવ્યું છે. અમર-ચન્દ્રથી ઘણા સમય પૂર્વે જેની પ્રતિષ્ઠા સ્થપાઈ ચૂકી હતી એ ધ્વનિ-સંપ્ર-દાયની સ્પષ્ટ અસરો આ સ્તબકમાં દેખાય છે.

૨૬૬. ત્રીજો પ્રતાન શ્લેષસિદ્ધિ શ્લેષની ચર્ચા કરે છે, કેમકે સંસ્કૃત કવિતામાં એનું સ્થાન નોંધપાત્ર હતું. એ પ્રતાન પણ ચાર સ્તબકોમાં વહેંચાયેલો છે : (૧) કવિતામાં પ્રયોજાયેલા શબ્દોને વાચન કે પઠનમાં જુદી જુદી રીતે વહેંચીને એનો જુદો જુદો અર્થ કરી શકાય એ પ્રકારની રચના કેવી રીતે થાય એની ચર્ચા 'શ્લેષવ્યુત્પાદન' નામે પહેલા સ્તબકમાં છે. શ્લેષના પ્રયોગમાં ઉપયોગી થાય એવા શબ્દોની યાદી પણ અહીં આપેલી છે. (૨) 'સર્વવર્ણન' નામે બીજા સ્તબકમાં એક વસ્તુનું વર્ણન કરતાં, શ્લેષની સહાય-થી, બીજી વસ્તુનાં ગુણ કે સ્થિતિ સૂચિત થાય એ બતાવ્યું છે; જેમકે પુરુષાદિકનું વર્ણન કરતાં તેનાં અંગ ઉપાંગના નામનો શ્લેષ થાય છે. જેમકે-**ઉચ્ચૈરહ્રગમનોહરઃ**, નાટ્યની જેમ; **સાક્ષાદધિકવિગ્રહઃ**, દૈત્યની જેમ; **કુબેરસ્થિતિસંયુતઃ**, કૈલાસ પર્વતની જેમ; **બહુકુન્તલસચુતિઃ**, યોદ્ધાની જેમ; ઇત્યાદિ. (૩) 'ઉદ્દિષ્ટવર્ણન' નામે ત્રીજા સ્તબકમાં, જેના તદ્દન વિલિનન અર્થો થાય એવા અનેકાર્થ શબ્દોના પ્રયોગથી થતા શ્લેષની રચના સમજાવી છે. (૪) 'અદ્ભુતવિધિ' નામે ચોથા સ્તબકમાં વર્ણ, ભાષા, લિંગ, પદ, પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય તથા વચન અને વિભક્તિ વડે થતા આઠ પ્રકારના શ્લેષનાં ઉદાહરણ આપ્યાં છે, યમકરચનાના ઉપાય બતાવ્યા છે, તથા વિરોધાભાસ, પ્રશ્નોત્તર અને પુનરક્તવદાભાસ અલંકારોનાં ઉદાહરણ આપ્યાં છે. (૫) પાંચમો 'ચિત્રસ્તબક' છે અને એમાં અનેક પ્રકારનાં ચિત્રકાવ્યોની ચર્ચા છે. ચિત્ર-કાવ્યોની રચનામાં ઉપયોગી થાય એવા શબ્દોની સૂચિઓ કરતાંએ આપી છે; જેમકે, એકાક્ષરી અને દ્વચક્ષરી શબ્દો (પૃ. ૮૬-૮૭ અને ૯૪-૯૬), એકાક્ષરી ધાતુઓ (પૃ. ૯૨-૯૪), તથા બન્ને તરફથી એકસરખા જ વંચાય એવા શબ્દો (પૃ. ૧૦૦). જુદા જુદા પ્રકારનાં ચિત્રકાવ્યો, જેવાં કે-સ્વરચિત્ર, વ્યંજન-ચિત્ર, ગતિચિત્ર, આકારચ્યુત, માત્રાચ્યુત, વર્ણચ્યુત આદિનાં તથા વિવિધ પ્રકારનાં 'ગૂઢ'નાં ઉદાહરણ અહીં અપાયાં છે.

૨૬૭. ચોથો અર્થસિદ્ધિ પ્રતાન સાત સ્તબકોમાં વહેંચાયેલો છે :

(૧) એમાં પહેલો સ્તંભક 'અલંકારાભ્યાસ' છે, એમાં સૌ પહેલાં કર્તાએ ઉપમાની ચર્ચા કરી છે, વિશિષ્ટ ઉપમાનો સાથે અધ્યેસતી વિશિષ્ટ ઉપમાઓનું તુલનાપત્ર કર્તાએ આપ્યું છે (પૃ. ૧૦૫-૧૦૭), તથા ઉત્તમ ઉપમાયુક્ત કવિતાની રચના માટે કેટલાંક વ્યવહારુ સૂચનો કર્યા છે (પૃ. ૧૦૭-૧૦૮), કેમકે એમના મત પ્રમાણે—**ઉપમાયાં હિ સિદ્ધાયાં બ્રહ્મલંકારસિદ્ધયઃ** (કારિકા ૩૬); તેમણે એ પણ બતાવ્યું છે કે ઉપમામાં સહેજ પરિવર્તન કરતાં ખીજા કેટલાક મુખ્ય અલંકારો—જેવા કે રૂપક, અનન્વય, સ્મરણ, મંદેહ, અપહ્નુતિ, વ્યતિરેક, ઉત્પ્રેક્ષા આદિ કેવી રીતે પેદા થાય (પૃ. ૧૦૯). રૂપકની ચર્ચા વધારે વિગતવાર કરવામાં આવી છે. રૂપકની રચના કેવી રીતે કરવી તથા એકનો એક ભાવ જુદી જુદી રીતે કેમ વ્યક્ત કરવો એનાં પણ સૂચનો આપેલાં છે (પૃ. ૧૧૧-૧૧૬). (૨-૪) 'વર્ણુસ્તંભક,' 'આકારસ્તંભક' અને 'ક્રિયાસ્તંભક' એ અનુક્રમે ત્રણ સ્તંભકોમાં જુદા જુદા રંગ, આકાર અને ક્રિયાવાળા પદાર્થોને કેવી રીતે વર્ણવી શકાય એ બતાવ્યું છે. (૫) 'પ્રકીર્ણુ સ્તંભક' નામે પાંચમા સ્તંભકમાં વિવિધ પદાર્થોના આધાર, પરિવાર, ગુણુ આદિ વિશે કલ્પનાઓ કરીને કવિ એ પદાર્થોને કેવી રીતે ચારુતાપૂર્વક વર્ણવી શકે એનું લંબાણુ નિરૂપણુ કર્યું છે. સામ્ય એ સુલભ અર્થોત્પત્તિનું મુખ્ય કારણુ છે (કારિકા ૧૬૩), અને એથી કર્તાએ સદશ વસ્તુઓની એક લાંબી યાદી આપી છે; જેમકે—તીક્ષ્ણુ, મહત્તમ, સૂક્ષ્મ, મંગલકારક, મહામંગલકારક, અમંગલ, પવિત્ર, અપવિત્ર, સુખદાયક, દુઃખકારક, સ્થિર, અસ્થિર, વેગવાન, મંદ, બલિષ્ઠ, નિર્બલ, ક્રૂર, અક્રૂર, મધુર ધ્વનિકારક, કડોર ધ્વનિકારક, મહાશબ્દકારક, સુરૂપ, દાનશર, ધતુર્ધર, આધાર, વિદ્વાન રાજ, મંત્રી, ઇત્યાદિ (કારિકા ૧૬૪-૨૪૮). (૬) જોકો 'સંખ્યાસ્તંભક' સંસ્કૃત કવિતાના અભ્યાસીઓને માટે ખાસ રસપ્રદ છે, કેમકે શબ્દાંકો અર્થાત કાવ્યરચનામાં ઉપયોગી સંખ્યાવાચક શબ્દોની સૂચિ એમાં આપેલી છે. એકથી વીસ સુધીના અંકોના વાચક તથા સો અને હજારના વાચક શબ્દો પણ એમાં આપ્યા છે (પૃ. ૧૪૩-૧૪૮). અંકનો રીતસરનો ઉલ્લેખ કર્યા વિના આવા શબ્દાંકોની સહાયથી પોતાની કૃતિઓનું રચનાવર્ષ નોંધવાની પ્રથા મધ્યકાલીન સંસ્કૃત લેખકોમાં હતી (જુઓ પેરા ૧૨૯). (૭) 'સમસ્યાસ્તંભક' નામે સાતમા સ્તંભકમાં વિવિધ પ્રકારની સમસ્યાઓના પૂરણુ વિશે સૂચનો છે. સંસ્કૃત કવિઓ માટે રાજસભામાં કે વાદસભામાં સમસ્યાપૂરણુ એ બહુ અગત્યની વસ્તુ હતી, અને તેથી આ ગ્રન્થમાં એ વિશેની ઉપયોગી માહિતી આપવાનું અમરચન્દ્ર ચૂક્યા નથી.

‘કાવ્યકલ્પલતા’ ઉપરની ખીજ સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ—‘પરિમલ’

૨૬૮. ‘કાવ્યકલ્પલતા’ ઉપરની ખીજ સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ ‘પરિમલ’ને ૩૯ અર્થમાં ટીકા ગણી શકાય નહિ; મૂળ ગ્રન્થના જુદા જુદા મુદ્દાઓનું એ સ્વતંત્ર, રસળતું, અને બહુ વ્યવસ્થિત કહી શકાય નહિ એવું વિવરણ છે. ‘પરિમલ’ હજી અપ્રકટ છે. પાટણના જૈન ગ્રન્થલંકારમાંથી ‘પરિમલ’ની બે હસ્તપ્રતો મને મળી હતી; તે બન્નેય ખીજ પ્રતાન (શ્લેષસિદ્ધિ)ના આરંભે લગભગ સમાન સ્થાનેથી અધૂરી રહે છે, તેથી આ બહુ રસપ્રદ કૃતિનો પૂરો અભ્યાસ હું કરી શક્યો નથી. અમરચન્દ્રકૃત ‘પદ્માનન્દ મહાકાવ્ય’ની પ્રસ્તાવનામાં (પૃ. ૪૨) શ્રી. હીરાલાલ કાપડિયાએ ‘પરિમલ’ની ત્રીજી એક હસ્તપ્રતની નોંધ કરી છે, પરન્તુ તે પણ અપૂર્ણ હોવાથી આ દૃષ્ટિએ બહુ ઉપયોગી નથી. ‘જૈન ગ્રન્થાવલિ’માં ‘પરિમલ’નું ગ્રન્થાગ્ર ૧૧૨૨ શ્લોક આપેલું છે,^{૪૩} પણ એ ભૂલ જાણાય છે. ઉપર કહ્યું તેમ, ખીજ પ્રતાનના આરંભ આગળથી અપૂર્ણ એવી પાટણની બે હસ્તપ્રતોનું ગ્રન્થાગ્ર શ્રી. મુરારિલાલ નાગરે આશરે ૪૫૦૦ શ્લોક ગણ્યું છે, અને આખોયે ગ્રન્થ તે આરંભ પ્રતાનો ઉપરની વૃત્તિ હશે, એ બેતાં એનું ગ્રન્થાગ્ર દશ કે અગિયાર હજાર શ્લોકથી ઓછું હોવા સંભવ નથી. પહેલા પ્રતાનના ખીજ સ્તબ્ધકનું વિવરણ કરતાં અમરચન્દ્રે ‘હંદઃશાસ્ત્રની લ’બાણપૂર્વક ચર્ચા કરી છે તથા હેમચન્દ્રે ‘હન્દોનુશાસન’માં કર્યું છે તેમ, અપભ્રંશ ‘હંદો’ વિશે પણ માહિતી આપી છે. સાધારણ રીતે હેમચન્દ્રને અનુસરીને અહીં કર્તાએ છ પ્રકારની પ્રાકૃતોનાં લક્ષણ આપ્યાં છે. પાંચમા સ્તબ્ધ ઉપરના વિવરણમાં અમરચન્દ્રે વિવિધ વિદ્યાઓ, કલાઓ, શસ્ત્રાસ્ત્રો, દેવો અને દેવીઓનાં સ્વરૂપો, જુદાં જુદાં દર્શનોના સિદ્ધાન્તો, તથા કાવ્યરચના કરનારાઓને ઉપયોગી થાય એવા સામાન્ય જ્ઞાનના વિષયો પરત્વે માહિતી આપી છે. શૃંગાર એ સંસ્કૃત કવિઓનો પ્રિય રસ છે, અને તેથી કર્તાએ કામશાસ્ત્રનું નિરૂપણ કર્યું છે અને સ્ત્રીપુરુષના કામશાસ્ત્રોક્ત પ્રભેદોથી માંડી સુરતક્રીડા સુધીના વિષયો ચર્ચ્યાં છે. એ પછી નાયક, પ્રતિનાયક અને નાયિકાનાં લક્ષણો આપવામાં આવ્યાં છે. સર્વ જીવોનાં લક્ષણો આપતાં કર્તાએ સરિસૃષ્ટો (સર્પાદિ), દ્વિપદો, ચતુષ્પદો અને ષટ્પદોનાં લક્ષણ આપ્યાં છે, જે કવિતાની રચનામાં ઉપયોગી થાય. વળી કર્તાએ પૌરાણિક ભૂગોળની અને ભારતની એ સમયે જાણવામાં આવેલી ભૂગોળની પણ કંઈક માહિતી આપી છે. કાલગણના

૪૩. ‘જૈન ગ્રન્થાવલિ’, પૃ. ૨૧૬; તેને અનુસરીને જિરકો, પૃ. ૮૯

વિશે વાત કરતાં સમયના નાનામાં નાના વિલાગથી શરૂ કરી તે વર્ષ સુધી આવે છે, અને એ વિશે કહે છે—

દૈવજ્ઞાનાં ચ ચૈત્રાદિલોકાનાં શ્રાવણાદિકઃ । (પત્ર ૬૯)^{૪૪}

એ બતાવે છે કે અમરચન્દ્રના સમયમાં ગુજરાતના નિદાન અમુક પ્રદેશમાં તે વર્ષનો પ્રારંભ શ્રાવણથી ગણવામાં આવતો હતો. અહીં નોંધવું રસપ્રદ થશે કે જૈન આગમના બે ગ્રન્થો ‘લગવતી સૂત્ર’ (૧૮-૧૦) અને ‘જ્ઞાતાધર્મકથા સૂત્ર’ (પૃ. ૧૦૭) શ્રાવણાદિ વર્ષનો ઉલ્લેખ કરે છે તથા કૌટિલ્યનું ‘અર્થશાસ્ત્ર’ (અધિકરણ ૨, અભ્યાસ ૭) પણ શ્રાવણાદિ વર્ષની નોંધ કરે છે. આ પછી કર્તા ઋતુઓની—ખાસ કરીને વસંતની, એમાં ખીલતાં વૃક્ષોની તથા એ વૃક્ષોનાં દોહદોની વાત કરે છે. આમ કવિતારચનામાં ઉપયોગી અનેકવિધ પ્રકારણું માહિતી સંકલિત સ્વરૂપમાં આપીને પહેલા પ્રતાનના છેલ્લા સ્તંભક ઉપરની ‘પરિમલ’ વૃત્તિ અમરચન્દ્ર પૂરી કરે છે. એ પછી ખીજ પ્રતાન ઉપરની વૃત્તિ શરૂ થાય છે, પણ ખીજ પ્રતાનના ખીજ સ્તંભક ઉપરની વૃત્તિ શરૂ થાય ત્યાર પહેલાં જ મને મળેલી બંને હસ્તપ્રતો અધૂરી રહે છે. મૂલની યૌગિક શબ્દોની સૂચિ (પ્રતાન ૨, સ્તંભક ૨) ઉપર ‘કવિશિક્ષા’ વૃત્તિએ વિવરણ કર્યું નથી તે ‘પરિમલ’ વિસ્તારથી સમજાવે છે, બ્યારે એ જ પ્રતાનનો પહેલો સ્તંભક જે ઉપર ‘કવિશિક્ષા’ એ ટીકા કરી છે તે ઉપર ‘પરિમલ’માં કંઈ વિવેચન નથી.

૨૬૯. ‘કાવ્યકલ્પલતા’ તથા તે ઉપરની આ બે વૃત્તિઓ કવિતાના સૈદ્ધાન્તિક કે વિદ્વત્તાવિષયક અંગનો નહિ, તેના વ્યવહારુ અંગનો આજે આપણને કંઈક યાત્રિક પણ લાગે એ રીતે વિચાર કરે છે, અને એથી એમાં ઝાઝાં અવતરણો કે પ્રમાણો ટાંકવામાં આવ્યાં નથી. ‘કવિશિક્ષા’ વૃત્તિમાં અમરચન્દ્ર પોતાની ખીજ વૃત્તિઓ—‘છંદોરત્નાવલિ’, ‘મંજરી’, ‘પરિમલ’ અને ‘અલંકારપ્રબોધ’નો^{૪૫} ઉલ્લેખ કરે છે, તથા એક સ્થળે (પૃ. ૨૮) તેમણે વૈયાકરણ શાકટાયનનો આધાર ટાંક્યો છે. ‘પરિમલ’ વૃત્તિમાં ‘નાટ્યશાસ્ત્ર’કાર ભરત (પત્ર ૬૪ અને હેમચન્દ્રકૃત ‘છંદોનુશાસન’ (પત્ર ૨, ૯) તથા ‘સિદ્ધહૈમ વ્યાકરણ’ના (પત્ર ૧૧) આધાર ટાંકવામાં આવ્યા છે. વળી એમાં ‘માલતીમાધવ’નો ઉલ્લેખ છે (પત્ર ૬૧); ‘રઘુવંશ’માંથી (પત્ર ૧)

^{૪૪.} અહીં નોંધેલ ‘પરિમલ’નાં પત્ર શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્ય જ્ઞાનમંદિર, પાટણની હસ્તપ્રત નં. ૯૫૧૧ નાં છે.

^{૪૫} બુઓ, પૈરા ૧૬૪ અને ૧૦૬.

અવતરણુ આખું છે તથા કવિ ધનપાલ (પત્ર ૯)^{૪૬} અને માણિક્યસૂરિનાં (પત્ર ૧)^{૪૭} પદ્ય ટાંકવામાં આવ્યાં છે. ધનપાલ કવિ ધારાનગરીના ભોજનો સમકાલીન હતો અને ઇસવી સનની દસમી સદીમાં થઇ ગયો એ બાણીનું છે. માણિક્યસૂરિ એ ‘કાવ્યપ્રકાશ’ ઉપર ‘સંકેત’ રચનાર માણિક્યચન્દ્ર હોવા સંભવ છે.

૨૭૦. ‘કાવ્યકલ્પલતા’માં ચચાયેલ વિષયોના આ વિહંગાવલોકન ઉપર-થી જોઈ શકાશે કે સંસ્કૃત કવિને એના લેખનકાર્યમાં જરૂરી સહાય સૂચના આપવાનો એનો આશય છે. અમરચન્દ્રે જે રીતે નિરૂપણ કર્યું છે તે જોતાં અનુમાન થાય છે કે આ ગ્રન્થમાં જે પ્રકારની તાલીમ તેમણે વર્ણવી છે એમાંથી તેઓ પોતે પણ પસાર થયા હોવા જોઈએ. અમરચન્દ્રની કવિત્વ-શક્તિ અને સમસ્યાપૂરણની પ્રવીણતાની રાજ વીસળદેવની સભાના કવિઓએ પરીક્ષા લીધી હોવાનું જે વર્ણન ‘પ્રખન્ધકોશ’માં છે (જુઓ પૈરા ૧૦૩) તે આ દૃષ્ટિએ વિચારતાં ખરેખર રસપ્રદ છે. પ્રાચીન ભારતમાં કવિતા એ કવિ તરફ કેવળ આત્મલક્ષી અભિવ્યક્તિનો પ્રશ્ન નહોતો; કવિએ વિશિષ્ટ સભા-જનોને પણ પ્રસન્ન કરવાના હતા. જ્યારે એક નવી કૃતિ પ્રગટ થાય અર્થાત્ તૈયાર થાય ત્યારે, રાજશેખર અને ખીજાઓએ વર્ણવ્યું છે તેમ, નિષ્ણુતોની સમિતિઓ સમક્ષ સંમતિ માટે તે રજૂ કરવામાં આવતી, અને શાસ્ત્રોક્ત તમામ સિદ્ધાન્તોનું કવિ પાલન કરે એવી અપેક્ષા તેની પાસે રખાતી. સાહિત્યશાસ્ત્રની આ અપેક્ષાઓ કેવી રીતે પૂરી કરવી તે ઊગતા કવિને શીખવવાનો અમરચન્દ્રકૃત ‘કાવ્યકલ્પલતા’ જેવી રચનાઓનો આશય છે. વિદ્યાર્થીમાં કંઈકે સ્વયંભૂ શક્તિ હોય તો કાવ્યરચના કરવાનું એને કંઈ પદ્ધતિએ શીખવાનું હશે એની આંખી આવા ગ્રન્થોમાંથી થાય છે. આ ગ્રન્થ છંદોના મર્મ શીખવે છે, કવિત્વમય ઉપમાઓ કેવી રીતે ગૂંથી શકાય એ બતાવે છે, શ્લેષરચનાની તથા અનુપ્રાસ અને યમકની રચનાની કઠિન યોજનાઓ સમજાવે છે, અને શીઘ્રકવિત્વનાં રહસ્ય તથા ત્રુટિત પંક્તિઓ

૪૬. યથા ધનપાલસ્ય—

નતસુરકિરીટસંઘૃષ્ટચરણ, જય ભગવતિ મીતજનેકશરણ૦

૪૭. ચદુક્તં શ્રીમાણિક્યસૂરિભિઃ—

સ્તુત્યં તન્નાસ્તિ નૂનં ન જગતિ જનતા યત્ર બાધા વિદધ્યા—

દન્યોન્યસ્પર્ધિનોડપિ ત્વયિ તુ શુભવિધૌ વાદિનો નિર્વિવાદાઃ ।

યત્તચ્ચિત્રં ન કિચ્ચિત્ સ્ફુરતિ મત્તિમતાં માનસે વિશ્વમાત—

બ્રાહ્મિ ત્વં યેન ધરસે સ્કલનયમયં રૂપમર્હત્સુસથા ॥

અને વાક્યોમાંથી છંદનાં અખંડ ચરણ કેમ રચવાં એની રીત રજૂ કરે છે. જે કે એકંદરે આ રીત યાંત્રિક છે, તેપણુ ઊછરતા કવિઓને એ ઘણાં ઉપયોગી સૂચનો આપે છે તથા કર્તા પોતાની કલામાં કેટલા સુપ્રવીણ હતા અને સાહિત્યશાસ્ત્રના કેવા ઊંડા અભ્યાસી હતા એ આમાંથી જાણવા મળે છે.

૨૭૧. જેસલમેરના યડા ભંડારમાં સં. ૧૨૦૫ માં લખાયેલી ‘કવિ-કલ્પલતાવિવેક’ની એક તાડપત્રીય પ્રતિ છે. એના કર્તાનું નામ અજ્ઞાત છે. એમાં મૂળ કારિકાઓ નથી, પણ તે ઉપરની ‘વિવેક’ નામે વૃત્તિ માત્ર છે. વળી કર્તાએ એમ જણાવ્યું છે કે ‘પલ્લવ’ નામે વૃત્તિમાં જે વસ્તુઓનું વિવરણ નથી કર્યું તે આ ‘વિવેક’માં કરીએ છીએ. આ ગ્રન્થ અમર-ચન્દ્રથી આશરે બે સદી પહેલાં રચાયે છે અને એનાં શબ્દશઃ અવતરણો પણ અમરચન્દ્રે લીધાં છે. પછીના સમયના અનેક લેખકો ઉપર અમરચન્દ્રની કૃતિની અસર છે. દેવેશ્વરકૃત ‘કાવ્યકલ્પલતા’ (ઈ. સ. ના ચૌદમા સૈકા આસપાસ) ગ્રન્થની સામાન્ય આયોજના તથા વિષયનિરૂપણની ધ્યાતમમાં એકંદરે અમરચન્દ્રને અનુસરે છે, એટલું જ નહિ, પણ અનેક સ્થળે દેવેશ્વરે અમરચન્દ્રમાંથી આખા ને આખા ખંડો ઉતાર્યા છે. નિયમો અને વ્યાખ્યાઓ દેવેશ્વરે શબ્દશઃ ઉતાર્યાં છે તથા ઉદાહરણો પણ એનાં એ જ પુનરાવૃત્ત કર્યાં છે. આ અનુસરણ માત્ર કોક કોક સ્થળે નથી, પણ વ્યવસ્થિત છે અને આખાયે ગ્રન્થમાં છે; તે ઉપરથી નિશ્ચિત અનુમાન થાય છે કે દેવેશ્વરે અમર-ચન્દ્રના ગ્રન્થને નજર સમક્ષ રાખીને જ આ રચના કરી હોવી જોઈએ. અમરચન્દ્રના નિરૂપણનો કેટલોક અંશ ‘અલંકારશેખર’ના કર્તા કેશવમિત્રે (ઈ. સ. ૧૬મો સૈકા) ઉતાર્યો છે. જે કે ‘અલંકારશેખર’માં કવિશિક્ષા ઉપરાંત સાહિત્યશાસ્ત્રના સર્વસામાન્ય વિષયોની પણ ચર્ચા છે, પરંતુ આખાયે ભારતવર્ષના સંસ્કૃતના વિદ્વાનોમાં કવિશિક્ષાના મુખ્ય પાઠગ્રન્થ તરીકે તો અમર-ચન્દ્રસુરિકૃત ‘કાવ્યકલ્પલતા’ની જ પ્રતિષ્ઠા આજ સુધી અજોડ રહી છે.

૪૭. દે, ઉપર્યુક્ત, પુ. ૧, પૃ. ૨૧૨

૪૮. એ જ, પૃ. ૨૬૧ થી આગળ

પ્રકરણ ૧૫

વ્યાકરણ ગ્રન્થો

સંસ્કૃતના વ્યાકરણ-સંપ્રદાયો

૨૭૨. વ્યાકરણ એ વેદના અધ્યયનમાં ઉપયોગી છ વેદાંગોમાંનું એક અંગ છે. શાકલ્યે તૈયાર કરેલો 'ઋગ્વેદ'નો પદપાઠ, પ્રાતિશાખ્યો અને શિક્ષા ખતાવે છે કે વેદના સંશોધન માટે તથા શુદ્ધ સ્વરૂપે એનો ઉચ્ચાર કરવા માટે કેટલી કાળજી લેવામાં આવતી હતી. યારકના 'નિરુક્ત' (ઈ. સ. પૂર્વે ૭૦૦ અસપાસ) ઉપરથી જણાય છે કે વેદને આધારે વ્યુત્પત્તિ અને ભાષાવિષયક ચર્ચા કેવી રીતે ચાલતી હતી તથા યારકના સમય સુધીમાં વેદના અર્થ-નિર્ણયને લગતી જુદી જુદી પરંપરાઓ સ્થાપિત થઈ ચૂકી હતી. પરંતુ પ્રાચીન ગ્રન્થો સાથે સંબંધ ધરાવતા વ્યાકરણવિષયક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતા વૈયાકરણોને લોકોની ચાલુ ભાષાનો પણ વિચાર કર્યા વિના ચાલે એમ નહોતું; અને ઘણું કરીને એ વલણમાંથી લૌકિક વ્યાકરણોનો ઉદ્ભવ થયો. વેદોની આર્ષ ભાષાથી ભિન્ન એવી લૌકિક સંસ્કૃતના ચાલુ પ્રયોગનું નિરૂપણ કરતું પહેલું ઉપલબ્ધ વ્યાકરણ એ પાણિનિની 'અષ્ટાધ્યાયી' (ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ આસપાસ) છે. એમાં શાકટાયન (૩-૪-૩), આપિશલિ (૬-૧-૯૧), સ્કેટાયન (૬-૧-૧૨૩), શાકલ્ય (૧-૧-૧૬), ચાક્રવર્મા (૬-૧-૧૨૮), સેનક (૫-૪-૧૧૨), ગાઝ્ડ (૮-૩-૨૦), ગાલવ (૬-૩-૬૧) આદિ પુરોગામીઓનો પાણિનિએ નામ દઈને ઉલ્લેખ કર્યો છે, જે ખતાવે છે કે પાણિનિની પૂર્વે પણ કેટલાંક અગત્યનાં વ્યાકરણો હતાં. પ્રાચ્યો વિશેના પાણિનિના ઉલ્લેખો ઉપરથી કેટલાંકોએ ઐન્દ્ર વ્યાકરણના અસ્તિત્વનું અનુમાન કર્યું છે, જેનું સ્થાન પાણિનિના વ્યાકરણે લઈ લીધું.^૧ પતંજલિના શકવર્તી 'મહાભાષ્ય' (ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૦ આસપાસ) ઉપરાંત પાણિનિનાં સૂત્રો ઉપર કેટલીક આનુષંગિક રચનાઓ થઈ છે, જેમાં કાત્યાયનકૃત 'વાર્ત્તિક' (ઈ. સ. પૂર્વે ૩૫૦ આસપાસ), જ્યાદિત્ય અને વામનની 'કાશિકાવૃત્તિ' (ઈ. સ. નો ૭ મો સૈકો), 'ધાતુપાઠ', શાકટાયન અથવા વરરુચિએ રચેલાં ગણુતાં ઉણાદિસૂત્ર, અને શાન્તનવકૃત 'દ્વિત્સૂત્ર'નો ઉલ્લેખ કરી શકાય; એ પછી સંખ્યાબંધ મહત્વના ગ્રન્થો એ વિશે રચાયા છે, જેઓને વિશે અહીં નોંધ કરવી જરૂરી નથી.

૧. ખેલ્વેલકર, સિસ્ટમ્સ ઓફ સંસ્કૃત ગ્રામર, પૃ. ૧૦ થી આગળ

૨. 'પુરાતત્ત્વ' ત્રૈમાસિક, પુ. ૨, પૃ. ૪૧૬

૨૭૩. પાણિનિના સમય પછી ભારતમાં સાહિત્યિક કે શાસ્ત્રીય અભ્યાસમાં વ્યાકરણને બહુ મહત્ત્વનું સ્થાન મળ્યું અને દરેક વિદ્યાર્થી માટે શબ્દ-શાસ્ત્રનું નિદાન સામાન્ય જ્ઞાન મેળવવાનું જરૂરી બન્યું; અને સમય જતાં ભારતના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં વિવિધ વ્યાકરણ-સંપ્રદાયોનો ઉદ્ભવ થયો. આ સંપ્રદાયોમાં સૌથી જૂનો ‘કાતન્ત્ર’ વ્યાકરણનો સંપ્રદાય છે, જે કૌમાર અથવા કાલાપ તરીકે પણ ઓળખાય છે. આ સંપ્રદાયનો કાશ્મીર અને બંગાળમાં ભારે પ્રભાવ હતો, અને હેમચન્દ્રનું વ્યાકરણ રચાયું ત્યાર પહેલાં ગુજરાતમાં પણ બધા વર્ગોમાં ‘કાતન્ત્ર’ વ્યાકરણનો અભ્યાસ થતો હતો. ચન્દ્રગોમીનું ‘ચાન્દ્રવ્યાકરણ’ (ઈ. સ. ૪૭૦ આસપાસ) કાશ્મીર, તિબેટ અને નેપાલમાં લોકપ્રિય હતું તથા સિલોન સુધી પહોંચ્યું હતું.^૩ ‘સારસ્વત વ્યાકરણ’ના સંપ્રદાયને ઈ. સ. ૧૨૫૦ થી બહુ જૂના સમયમાં મુકી શકાય એમ નથી.^૪ આ સંપ્રદાયનો પ્રભાવ ગુજરાત, રાજસ્થાન, બંગાળ અને દિલ્હી આસપાસના પ્રદેશોમાં મોટે ભાગે હતો, અને ભદ્રોજ દીક્ષિત (ઈ. સ. ૧૬૩૦ આસપાસ) તથા તેમના શિષ્યોએ પાણિનિનું નવનિર્માણ કર્યું અને અન્ય વ્યાકરણ-સંપ્રદાયોની અસર ઘટવા માંડી ત્યાંસુધી એ પ્રભાવ બરાબર ચાલુ રહ્યો હતો.^૫ બીજા વ્યાકરણ-સંપ્રદાયોમાં કમહીશ્વરનો જૈમાર સંપ્રદાય (ઈ. સ. ૧૧૫૭ પછી),^૬ જે એ સંપ્રદાયના સૌથી પ્રસિદ્ધ લેખક જૈમારનંદીના નામથી ઓળખાય છે, તથા ‘મુગ્ધબોધ’ના કર્તા બોપદેવનો (ઈ. સ. ૧૩મી સદી) સંપ્રદાય નોંધપાત્ર છે.

૨૭૪. જૈનોના પોતાના વ્યાકરણ-સંપ્રદાયો છે તથા જૈનેન્દ્ર, શાકટાયન અને હેમચન્દ્રની પોતાની અલગ પરંપરા છે. ‘જૈનેન્દ્ર’ વ્યાકરણનું કર્તૃત્વ પરંપરાથી છેલ્લા તીર્થંકર મહાવીરસ્વામી ઉપર આરોપવામાં આવ્યું છે, પણ એ પૂબ્યપાદ દેવનંદીની કૃતિ છે અને ઐતિહાસિક પ્રમાણોને આધારે વિદ્વાનોએ એને ઈ. સ. ની પાંચમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં મુકી છે.^૭ પાણિનિનાં સૂત્રો તથા તે ઉપરના ‘વાર્તિક’ને આધારે તે રચાયેલી છે. જૈન શાકટાયન એ યાપનીય સંઘના હોદ્દા એ નામના પ્રાચીનતર વૈયાકરણથી લિખ છે, અને

૩. બેલ્લેલકર, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૫૭ થી આગળ

૪. એ જ, પૃ. ૯૧

૫. એ જ, પૃ. ૯૨

૬. કીથ, સંસ્કૃત લિટરેચર, પૃ. ૪૩૨

૭. બેલ્લેલકર, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૬૪. વળી જુઓ નાથુરામ પ્રેમી, “જૈન સાહિત્ય ઔર ઇતિહાસ,” પૃ. ૯૩ થી આગળ.

તેમણે પોતાનું ‘શબ્દાનુશાસન’ ઇ. સ.ની ૯મી સદીમાં રચ્યું છે.^૮ એની રચના એ કે જૈનો માટે થઈ હતી, પણ એનો અભ્યાસ વ્યાપક રીતે થતો હતો એ પછીના વ્યાકરણ-સાહિત્યમાં મળતા ઉદ્દેશો ઉપરથી જણાય છે.^૯ સંસ્કૃત ઉપરાંત અપભ્રંશ સમેત પ્રાકૃત ભાષાઓના વ્યાકરણનું નિરૂપણ કરતું હૈમચન્દ્રનું ‘સિદ્ધહૈમ શબ્દાનુશાસન’ રાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહની વિનંતિથી કેવી રીતે રચાયું હતું એ આપણે પહેલા પ્રકરણમાં જોયું છે. ગુજરાતમાં જૈનોમાં ખીજ તમામ વ્યાકરણ-સંપ્રદાયોનું સ્થાન હૈમચન્દ્રના વ્યાકરણે લીધું, અને પ્રાકૃત વ્યાકરણની બાબતમાં તો હૈમચન્દ્રનું સ્થાન હંમેશાં અજોડ રહ્યું છે. ‘સિદ્ધહૈમ શબ્દાનુશાસન’ ઉપર હૈમચન્દ્રે પોતે લખેલી વૃત્તિઓ અને આનુષંગિક સાહિત્ય ઉપરાંત જૈન વિદ્વાનોએ ૧૮મા સૈકા સુધી અને કેટલાક દાખલાઓમાં તો ઠેક આધુનિક કાળ સુધી, સંખ્યાબંધ રચનાઓ કરીને હૈમચન્દ્રના મહાગ્રન્થ ઉપર ટીકાટિપ્પણ લખ્યાં છે, એનો સંક્ષેપ કે સરલી-કરણ કર્યું છે, અથવા વિદ્યાર્થીઓની અનુકૂળતા ખાતર એની પુનર્વ્યવસ્થા કરી છે.^{૧૦}

અમરચન્દ્રસૂરિકૃત ‘સ્વાદિશબ્દસમુચ્ચય’

૨૭૫. અહીં જેઓનું અવલોકન કરવાનું છે તે બે ગ્રન્થો અમરચન્દ્ર-સૂરિકૃત ‘સ્વાદિશબ્દસમુચ્ચય’ અને નરચન્દ્રસૂરિકૃત ‘પ્રાકૃતપ્રબોધ’ અથવા ‘પ્રાકૃતદીપિકા’ હૈમચન્દ્રના વ્યાકરણના આનુષંગિક ગ્રન્થો છે. ‘સ્વાદિશબ્દ-સમુચ્ચય’નો સંબંધ એ વ્યાકરણના સંસ્કૃત વિભાગ સાથે છે, બ્યારે ‘પ્રાકૃત-પ્રબોધ’ પ્રાકૃતોનું નિરૂપણ કરતા એના આઠમા અધ્યાયને લગતો છે. પહેલાં આપણે ‘સ્વાદિશબ્દસમુચ્ચય’ લઈએ. **સ્વાદિ** એ હૈમચન્દ્રના વ્યાકરણની પરિભાષાનો શબ્દ છે (**સ્વૌજસિત્યાદિ...૧-૧-૧૭**); પ્રથમા એકવચનનો પ્રત્યય ત્યાં **સિ** છે (સર૦ પાણિનિ ૪-૧-૨, **સ્વૌજસમૌદ્વષ્ટાભ્યાંભિસ્...** છત્યાદિ; હૈમચન્દ્ર **સુ** નું **સિ** કરે છે), અને એથી **સ્વાદિ**નો અર્થ **સિ**થી શરૂ થતા વિલકિતપ્રત્યયો એવો છે. નામો, સર્વનામો અને અંગકાનાં રૂપાખ્યાનો ચાર અધ્યાયમાં એમાં ચર્ચ્યાં છે. એની રચના કારિકાઓમાં થઈ છે, અને ચાર અધ્યાયોમાં અનુક્રમે ૨૬, ૨૩, ૨ અને ૩ કારિકાઓ છે.

૮. એ જ, પૃ. ૬૯. ૧૧મી જુઓ પ્રેમી, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૧૫૦ થી આગળ.

૯. એ જ, પૃ. ૬૮

૧૦. અરાઠમી સદી સુધી રચાયેલા આ પ્રકારના ગ્રન્થોની સૂચિ માટે જુઓ ‘પુરાતત્ત્વ’ ત્રૈમાસિક, પુ. ૪, પૃ. ૮૦ થી આગળ.

૨૭૬. પહેલી કારિકામાં મંગલ છે; કારિકા ૨-૪ માં જ્ઞતિને અનુ-સરીને શબ્દોના નવ વિભાગ પાડ્યા છે, અને એ વર્ગીકરણમાં લેખક હેમ-ચન્દ્રના 'લિંગાનુશાસન'ને અનુસર્યા છે. શબ્દોના આ વિભાગ નીચે પ્રમાણે છે : (૧) પુંલિંગ, (૨) સ્ત્રીલિંગ, (૩) નપુંસકલિંગ, (૪) પુંલિંગ તેમજ સ્ત્રીલિંગ, (૫) સ્ત્રીલિંગ અને નપુંસકલિંગ, (૬) પુંલિંગ અને નપુંસકલિંગ, (૭) અનિશ્ચિત જ્ઞતિવાળા શબ્દો, અલિઙ્ગાઃ, દા. ત. યુષ્મદ્, અસ્મદ્, ઇત્યાદિ, (૮) ત્રણે જ્ઞતિઓમાં પ્રયોજતા શબ્દો, ત્રિલિઙ્ગાઃ, દા. ત. કન્દલ-લી-લં, મૃગાલ-લી-લં, શકટ-ટી-ટં, ઇત્યાદિ, (૯) સમાન વિભક્તિમાં પ્રયોજાયેલા શબ્દોની જ્ઞતિ ધારણ કરતા શબ્દો, વાચ્યલિઙ્ગાઃ, દા. ત. શુક્લ, અરુણ, ઋષ્ણ, ઇત્યાદિ. નામોની ચર્ચા કરતાં અમરચન્દ્રે ઠીક ઠીક વિગતો આપી છે, પણ સર્વનામો અને અંકોની વાત બહુ સંક્ષેપમાં-શીર્ષક શબ્દોનો ઉલ્લેખ કરીને, માત્ર પાંચ કારિકાઓમાં કરી છે.

૨૭૭. (૧) પહેલો અધ્યાય સ્વરાન્ત અને વ્યંજનાન્ત એ પ્રમાણે શબ્દોના વિભાગ પાડે છે, અને માત્ર સ્વરાન્ત શબ્દોનું વર્ગીકરણ આપે છે. અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, ઋ, ઋઋ, ૠ, ૠ, ૡ, ઐ, ઓ, ઔ અંતવાળા શબ્દોને અનુક્રમે પુંલિંગ, સ્ત્રીલિંગ, નપુંસકલિંગ અને વાચ્યલિંગ એ વિભાગોમાં ગોઠવવામાં આવ્યા છે. (૨) બીજો અધ્યાય વ્યંજનાન્ત શબ્દોની ચર્ચા કરે છે. વર્ગીકરણની એ જ પદ્ધતિ અહીં પણ અનુસરવામાં આવી છે. (૩) ત્રીજો અધ્યાય માત્ર ત્રણ કારિકાઓમાં સર્વનામોની વાત કરે છે; પાણિનિના ગણપાઠમાં આપેલા અને હેમચન્દ્રે સ્વીકારેલા સર્વાદિગણના નામોલ્લેખથી વિશેષ કંઈ લેખક અહીં આપ્યું નથી. (૪) ચોથા અધ્યાયની પહેલી કારિકા માત્ર એક જ પંક્તિમાં અંકોનો ઉલ્લેખ કરે છે—

एकाद्याः सङ्ख्याशब्दाः स्युः स्वस्वोक्तप्रक्रियास्पृशः ।

અને પછી દ્વિલિંગી, ત્રિલિંગી અને અનિશ્ચિત જ્ઞતિવાળા શબ્દોનો અછડતો ઉલ્લેખ કરી જાય છે.

૨૭૮. વિભક્તિનાં રૂપો આપતી આ કૃતિનો મુખ્ય ગુણ એ છે કે કારિકાઓમાં એની રચના થયેલી હોય એને મુખપાઠે કરવાનું સરલ છે. કદાચ એ જ કારણથી વિદ્યાર્થીઓમાં એ ઘણી લોકપ્રિય થઈ હતી અને જેનો સમય નિશ્ચિત થઈ શક્યો નથી એ જ્યાંનંદની ટીકા સહિત તેની સંખ્યાબંધ હસ્તપ્રતો પ્રાચીન ભંડારોમાં મળે છે.

नरचन्द्रसूरिकृत 'प्राकृतप्रबोध'

૨૭૯. નરચન્દ્રસૂરિકૃત 'પ્રાકૃત પ્રબોધ' અથવા 'પ્રાકૃતદીપિકા'નું

અન્થાગ્ર ૧૪૨૦ શ્લોક છે.^{૧૧} આ અન્થ હજી અપ્રકટ હોઈ માત્ર હસ્તપ્રતો-રૂપે જ મળે છે. હેમચન્દ્રે પોતાના વ્યાકરણના આઠમા અધ્યાયની ('પ્રાકૃત વ્યાકરણ'ની) સ્વોપપ્ત વૃત્તિમાં આપેલાં ઉદાહરણોની રૂપઘટનાને^{૧૨} એમાંનાં સૂત્રોની સહાયથી સમજાવવાનો આ અન્થનો ઉદ્દેશ છે. વળી નિરૂપણ પ્રાકૃત ભાષાને લગતું જ હોઈ હેમચન્દ્રના પહેલા સાત અધ્યાયનાં સંસ્કૃતને લગતાં સૂત્રો વિરલ સ્થળોએ—માત્ર છએક વાર ટાંકવામાં આવ્યાં છે. આમ છતાં એકંદરે રૂપઘટનાના સિદ્ધાન્તોની બાબતમાં એ હેમચન્દ્રના સંસ્કૃત વ્યાકરણને અનુસરે એ દેખીતું છે.^{૧૩} આમ છતાં પ્રાકૃતો માટેના સ્વતંત્ર નિયમોના વિનિયોગને એથી બાધ આવતો નથી.^{૧૪} હેમચન્દ્રના 'પ્રાકૃત વ્યાકરણ'નાં સૂત્રોનો આખો પાઠ નરચંદ્ર કદી ટાંકતા નથી, માત્ર એનો સંક્ષેપ જ આપે છે. (દા. ત. **દીર્ઘદ્વસ્વૌ મિથો વૃત્તૌ** ૮-૧-૪ ને બદલે **દીર્ઘદ્વસ્વૌ**). વૃત્તિમાં ઉદાહરણ તરીકે આપેલા પ્રાકૃત શબ્દોના ફેરફારો સમજાવવામાં સૂત્રોનો વિનિયોગ બતાવવાનો નરચન્દ્રનો ઉદ્દેશ છે, સૂત્રોનો અર્થ સમજાવવાનો નથી, એથી વાચક સૂત્રોના અર્થ સમજે છે એમ માનીને એ આગળ ચાલે છે. અન્થના પ્રારંભમાં લેખકે પ્રત્યેક શબ્દ આ રીતે સમજાવ્યો છે, પણ આગળ ચાલતાં કેમ જાણે એ ત્વરામાં હોય એમ જણાય છે અને અન્થના ઉત્તરાર્ધમાં પ્રમાણમાં સહેલા પુષ્કળ શબ્દોનો એમણે ઉલ્લેખ પણ કર્યો નથી. પરિભાષાનો ઉપયોગ એ ભાગ્યેજ કરે છે,^{૧૫} અને મૂળ સંસ્કૃત-માંથી કશા ફેરફાર વિના પ્રાકૃતમાં લેવાયેલા શબ્દો, જેવા કે **ઉપરિ, વન્દે** આદિને સમજાવતા નથી.

૧૧. જિરકા, પૃ. ૨૭૮

૧૨. જુઓ મંગલ શ્લોક—

પ્રણમ્ય પરમં જ્યોતિર્થોતિતાશેષવાહ્મયમ્ ।

સિદ્ધહેમાષ્ટમાધ્યાયરૂપસિદ્ધિર્વિધીયતે ॥

૧૩. સંસ્કૃતલક્ષણે ધાતુપ્રત્યયાદિસિદ્ધાયાં પ્રકૃતૌ પશ્વાદ્ દિભ સ્ત્યારિવિધિ-સ્તથા પ્રાકૃતલક્ષણેઽભિપ્રાયઃ । પ્રસ્તાવના

૧૪. પ્રાકૃતલક્ષણસિદ્ધાં પ્રકૃતિમાધાય તદનન્તરં વિમક્ત્યાદિપ્રક્રિયા કર્તવ્યા, નાન્યથા, કમમજ્જપસજ્ઞાત્ । પ્રસ્તાવના

૧૫. માત્ર એ વિરલ ઉદાહરણો છે—(૧) નિમિત્તાભાવે નૈમિત્તિકસ્ય ગમ્યાભાવઃ । પ્રા.પ્ર, ૧-૬; (૨) અન્થ સ્યાનિત્વપરિભાષયા અનિત્યાધ્યયનાત્ સ્ત્યાદેશે સ્યાદ્યુત્પત્તિઃ । પ્રા.પ્ર, ૩-૧૮૦

૨૮૦. હેમચન્દ્રના આઠમા અધ્યાયના ચાર પાદમાંનાં કેટલાયે સૂત્રોને નરચન્દ્રે આ વિવરણમાં ટાક્યાં છે. કેટલાંક સૂત્રોને તેઓ બિનઅગત્યનાં ગણતા જણાય છે. અપવાદરૂપ ફેરફારો તથા કેવલપ્રયોગીની ચર્ચા કરતાં સૂત્રો (૨-૧૯૩ થી ૨૦૩), કેટલાંક પ્રારંભિક સૂત્રો (૧-૨ અને ૧-૩) તથા સર્વનામોનાં રૂપાખ્યાનો આપતાં સૂત્રો (૩-૧૦૭ થી ૧૭, ૪-૩૭૨ થી ૩૭૬) ઉપર તેમણે વિવરણ કર્યું નથી.

૨૮૧. ‘પ્રાકૃત પ્રબોધ’ને અંતે નરચન્દ્રે નોંધ્યું છે તે પ્રમાણે, આ ગ્રન્થ એમના શિષ્યોની વિનંતિથી રચાયો હતો.^{૧૬} નરચન્દ્રનું ‘અનર્ધરાધવ’ટિપ્પણ એ નાટકના અભ્યાસ માટેની વિદ્યાર્થીઓની માર્ગદર્શિની છે તેમ ‘પ્રાકૃત-પ્રબોધ’ પણ પ્રાકૃત શબ્દોનું બંધારણ સમજવા માટેનું વિદ્યાર્થીઓને સરળ થઈ પડે એવું પુસ્તક છે. આ દૃષ્ટિએ નરચન્દ્રે પ્રારંભમાં જ પોતાના વિષય-નિરૂપણની મર્યાદા નિશ્ચિત કરેલી છે, અને આ પ્રકારની રચનાઓ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ એમ છીએ કે પોતાના શિષ્યોના અધ્યયનની અપેક્ષાઓ વિશે તેઓ કેટલી કાળજી રાખતા હતા.

પ્રકરણ ૧૬

છન્દ:શાસ્ત્રનો ગ્રન્થ

સંસ્કૃતમાં છન્દ:શાસ્ત્ર

૨૮૨. છન્દસ અથવા છંદોનું શાસ્ત્ર એ પણ, વ્યાકરણની જેમ, છ વેદાંગોમાંનું એક છે. વૈદિક છંદોનું મૂળ સંભવતઃ ભારત-ધરણીની યુગ જેટલું પ્રાચીન હોય, પણ છંદોના બંધારણ પરત્વે ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર થવા માંડ્યો ત્યારથી છન્દ:શાસ્ત્રનો પ્રારંભ થયો એમ ગણી શકાય. ભારતીય સાહિત્યમાં આ પ્રકારના પ્રયત્નો સૌથી પહેલાં ‘સામવેદ’ના ‘નિદાનસૂત્ર’માં, ‘શાંખ્યાયન શ્રૌતસૂત્ર’ (૭-૨) માં, ‘ઋક્પ્રાતિશાખ્ય’માં તથા કાત્યાયનની ‘અનુક્રમણિ’માં જોવા મળે છે. “વૈદિક અને પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યના યુગોની વચ્ચે થયેલા છંદોના વિકાસ પરત્વે છંદ:શાસ્ત્રના ગ્રન્થોમાંથી કશી માહિતી

૧૬. ‘પ્રાકૃત પ્રબોધ’નો છેલ્લો શ્લોક જુઓ—

નાનાવિઘૈવિરચિતાં વિબુઘૈઃ સ્વબુદ્ધ્યા
તાં રૂપસિદ્ધિમખિલામવલોક્ય શિષ્યૈઃ ।
અભ્યર્થિતો મુનિરનુજ્ઞિતસંપ્રદાય—
મારબ્ધમેતલ્લકરોન્નરચન્દ્રનામા ॥

મળતી નથી. પ્રત્યેક ચરણના નિશ્ચિત માપવાળા છંદો, જેમાં પ્રત્યેક ચરણ એક જ નમૂના ઉપર રચાયેલું હોય, છતાં જેઓની વચ્ચે સંપૂર્ણ વિરામ કે યતિ અનિવાર્યપણે આવે એવી બીજી અને ત્રીજી પંક્તિની તુલનાએ પહેલી બે અને છેલ્લી બે પંક્તિ જેમાં પરસ્પર સાથે વધુ નિકટતાથી જોડાયેલી હોય એ પ્રકારના છંદોનો વિકાસ કેવી રીતે થયો એની ચર્ચા કરવાનો ભાગ્યેજ ઝાઝો અર્થ છે.”^૧ પિંગલનાં સૂત્રોમાં વૈદિક છંદોનો એક વિભાગ છે, પણ એકંદરે આખોયે ગ્રન્થ પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતની છંદોરચનાને લગતો છે. પિંગલે જેમનો ઉલ્લેખ કરેલો છે એવા છંદ:શાસ્ત્રના પ્રાચીનતર લેખકોમાં કૌષ્ટકિ, ટંડી, યારક, કાશ્યપ, શૈતવ, રાત અને માંડવ્ય છે.^૨ છંદ:શાસ્ત્રકાર પિંગલનું નામ કાળાન્તરે એટલું લોકપ્રચલિત થયું કે ‘પિંગલ’ શબ્દ છંદ:શાસ્ત્રનો જ વાચક બન્યો. ઇ. સ.ના ૧૩ મા અથવા ૧૪ મા સૈકામાં રચાયેલા પ્રાકૃત છંદો વિશેના એક ગ્રન્થનું નામ ‘પ્રાકૃત પિંગલ’ છે અને ગુજરાતી જેવી અર્વાચીન ભાષાઓમાં પણ ‘પિંગળ’ શબ્દનો ‘છંદ:શાસ્ત્ર’ એવો અર્થ થાય છે. વિદ્વાનો માને છે કે ભરતના ‘નાટ્યશાસ્ત્ર’ના અધ્યાય ૧૪ અને ૧૫ જેમાં છંદોની ચર્ચા છે તે કરતાં તથા ‘અગ્નિપુરાણ’ના એને લગતા અંશો કરતાં પિંગલ વધારે જૂના સમયમાં થયેલો છે.^૩ આ પ્રાચીન ગ્રન્થકારોની પછી છંદ:શાસ્ત્રને લગતી અનેક રચનાઓ મળે છે. ‘દ્રુતખોધ’ નામે એક નાની રચનાનું કર્તૃત્વ કાલિદાસ ઉપર આરોપવામાં આવે છે, પરન્તુ એનો કર્તા ‘શકુન્તલા’ અને ‘રઘુવંશ’ના કર્તાથી અલિપ્ત છે એમ માનવા માટે કોઈ પુરાવો નથી. વરાહમિહિરકૃત ‘પૃહ્લસંહિતા’ના (ઇ. સ. ૫૫૦ આસપાસ) અધ્યાય ૧૦૪ માં ગ્રહોના સંચલનની સાથોસાથ વિવિધ વૃત્તોનાં બંધારણ પણ વર્ણવ્યાં છે. ઇ. સ. ના ૧૧ મા સૈકાની આસપાસ આપણને ક્ષેમેન્દ્રકૃત ‘સુવૃત્તતિલક’ મળે છે, એ નોંધપાત્ર એટલા જ માટે છે કે કર્તા પોતાના વિષય પ્રત્યે માત્ર વ્યવહારુ નહિ, પણ સૌન્દર્યલક્ષી દષ્ટિએ જુએ છે. ઇ. સ. ના ૧૨ મા સૈકામાં હેમચન્દ્રે છંદ:શાસ્ત્ર વિશેનો પોતાનો મહાગ્રન્થ ‘છન્દોનુશાસન’ લખ્યો, જે ખાસ કરીને પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ છંદોને લગતા વિસ્તૃત નિષ્પણને કારણે ઘણા મહત્વનો છે.

૧. ક્રીથ, સંસ્કૃત લિટરેચર, પૃ. ૪૧૭

૨. કૃષ્ણમાચારિયર, ક્લાસિકલ સંસ્કૃત લિટરેચર, પૃ. ૯૦૨

૩. ક્રીથ, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૪૧૬

અમરચન્દ્રકૃત ‘છન્દોરત્નાવલિ’

૨૮૩. વસ્તુપાળના સાહિત્યમંડળના એક અગ્રગણ્ય સભ્ય અમરચન્દ્ર-સૂરિએ ‘છન્દોરત્નાવલિ’ નામે છંદઃશાસ્ત્રનો એક ગ્રન્થ પણ રચ્યો છે. અમરચન્દ્રસૂરિ હૈમચન્દ્રની પછી લગભગ એક સૈકે થયા છે. એમના ગ્રન્થ ઉપર હૈમચન્દ્રના ‘છન્દોનુશાસન’ની ઘણી અસર છે અને કેટલીક વાર તો તેઓ પોતાના એ મહાન પુરોગામીને શબ્દશઃ અનુસરે છે. ‘છન્દોરત્નાવલિ’ ઉજ અપ્રકટ છે. મેં જોયેલી એની કેટલીક હસ્તપ્રતોમાંથી એકેયમાં ગ્રન્થાગ્ર નોંધેલું નથી, પણ મેં કરેલી સ્થૂલ ગણતરી અનુસાર ‘છન્દોરત્નાવલિ’નું ગ્રન્થાગ્ર આશરે ૮૨૦ શ્લોકનું છે. હૈમચન્દ્રનું ‘છન્દોનુશાસન’ આ કરતાં ઘણું વિસ્તૃત છે અને સ્વોપજ વૃત્તિ સહિત એનું ગ્રન્થાગ્ર આશરે ૩૧૨૪ શ્લોકનું છે.^૪ આમ ‘છન્દોરત્નાવલિ’નો વિસ્તાર ‘છન્દોનુશાસન’ કરતાં ચોથા ભાગનો હોય સ્વાભાવિક રીતે જ એનું નિરૂપણ તુલનાએ સંક્ષિપ્ત છે; જોકે ગ્રન્થની સામાન્ય આયોજનામાં તો હૈમચન્દ્ર સાથે એનું આશ્રયજનક સામ્ય છે. આપણે અગાઉ જોયું છે તેમ (પૈરા ૧૦૬ અને ૨૬૯), અમરચન્દ્રે ‘કાવ્યકલ્પલતા’માં ‘છન્દોરત્નાવલિ’નો ઉલ્લેખ કર્યો છે, અને આ સંક્ષિપ્ત કૃતિ તેમણે કવિ-શિક્ષાવિષયક પોતાની રચનાના જોડ-ગ્રન્થ તરીકે લખી હોય એ સંભવિત છે, કેમકે બન્નેય ગ્રન્થો કાવ્યરચનામાં પ્રત્યક્ષ મહત્ત્વના વિષયોની ચર્ચા કરે છે.

૨૮૪. ‘છન્દોરત્નાવલિ’ નવ અધ્યાયોમાં વહેંચાયેલ છે. પહેલો **સંજ્ઞાધ્યાય** છે;^૫ એમાં આ ગ્રન્થમાં પ્રયોજેલી વર્ણુગણ, માત્રાગણ, વૃત્ત, સમવૃત્ત, વિષમવૃત્ત, અર્ધસમવૃત્ત, પાદ, યતિ આદિ સંજ્ઞાઓ સમજાવેલી છે. બીજો **સમવૃત્તાધ્યાય** છે;^૬ એમાં વિવિધ સમવૃત્તોની ચર્ચા છે; એમાં છેવટે વિવિધ દંડકોની ચર્ચા છે અને એમાં ગણની વ્યવસ્થા સમજાવેલી છે.^૭ ત્રીજો **અર્ધસમવૃત્તાધ્યાય**^૮ અને ચોથો **વિષમવૃત્તાધ્યાય**^૯ છે; અને બન્ને અનુક્રમે સમ અને વિષમ વૃત્તોની ચર્ચા કરે છે. પાંચમો **માત્રાવૃત્તાધ્યાય** છે; ચાર્યા અને ગીતિ જેવાં માત્રાવૃત્તો અને એના વિવિધ પ્રભેદોનાં લક્ષણ એમાં

૪. ‘જૈન ગ્રન્થાવલિ,’ પૃ. ૩૧૭

૫. સર ૨૦ છંદઃ અ, અધ્યાય ૧, સંજ્ઞાધ્યાયઃ.

૬. સર ૨૦ એ જ, અધ્યાય ૨, સમવૃત્તવ્યાવર્ણનઃ.

૭. હૈમચન્દ્ર પણ બીજા અધ્યાયને અંતે વિવિધ દંડકોનાં લક્ષણ ચર્ચે છે.

૮-૯. સર ૨૦ છંદઃ અ, અધ્યાય ૩, અર્ધસમવિષમવૈતાલીયમાત્રાસમક્રાદિવ્યા-

વર્ણનઃ.

આપેલાં છે. સાતમો પ્રસ્તારાધ્યાય^{૧૦} છે, જેમાં વિવિધ પ્રકારનાં છંદો-મિશ્રણને પરિણામે થતી સૃષ્ટિઓનો વિચાર કરેલો છે. સાતમો પ્રાકૃત-છન્દોઽધ્યાય^{૧૧} છે; ગાથા, આર્યા, ગલિત, ખંજક, દ્વિપદી, ખંડગીતિ આદિ પ્રાકૃત ભાષાનાં માત્રાવૃત્તોના વિવિધ પ્રકારોની એમાં ચર્ચા છે. આઠમો નવમો અધ્યાય અનુક્રમે ઉત્સાહાદિપ્રતિપાદન^{૧૨} અને ષટ્પદીદ્વિપદી-ચતુષ્પદીવ્યાવર્ણન^{૧૩} છે; એમાં ઉત્સાહ, રાસક, દ્વિપદી, ચતુષ્પદી, રાસા-વલય, અડિલા, વસ્તુ, કર્પૂર, કુંકુમ, વદનક, ધવલમંગલના વિવિધ પ્રકારો, કુલ્લકક, ઝંબકક, ઉલ્લાસ, ચતુષ્કલ, પટ્કલ, ષટ્પદી અને ખીજ અનેક અપભ્રંશ છંદોનાં બંધારણુ આપ્યાં છે. વળી કર્તાએ આ છંદોના પેટાપ્રકારો આપ્યા છે, એનાં વિવિધ મિશ્રણો કરી બતાવ્યાં છે, અને અપભ્રંશ પદ્યરચનામાં અગત્યનાં સંધિ, કડવક અને ધ્રુવનાં લક્ષણો દર્શાવ્યાં છે.

૨૮૫. અમરચન્દ્રે પોતાના ગ્રન્થમાં સંખ્યાબંધ આધારો ટાંક્યા છે. ખીજ અને ત્રીજા અધ્યાયમાં જુદા જુદા છંદોનાં વૈકલ્પિક નામોની ચર્ચા કરતાં તેમણે ભરત, જ્યહેવ,^{૧૪} પિંગલ અને સ્વયંભૂના^{૧૫} અભિપ્રાયોનો નિર્દેશ કર્યો છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં તેમણે ધનપાલ (ઈ. સ.નો ૧૦ મો સૈકો) અને હેમચન્દ્રે રચેલાં પદ્યોનાં અવતરણુ આપ્યાં છે. સાતમા અધ્યાયમાં તેઓ રાજા કુમારપાળની પ્રશંસાનું એક પ્રાકૃત પદ્ય (સિરિમૂલરાયભૂવફુલગ-

૧૦. સર૦ એ જ, અધ્યાય ૮, પ્રસ્તારાદિવ્યાવર્ણન.

૧૧. સર૦ છન્દ: અ, અધ્યાય ૪, આર્યાગલિતકચ્છકક્ષીર્ષિકવ્યાવર્ણન.

૧૨. સર૦ એ જ, અધ્યાય ૫, ઉત્સાહાદિપ્રતિપાદન.

૧૩. સર૦ એ જ, અધ્યાય ૬, ષટ્પદીચતુષ્પદીશાસ્ત્રન:; અધ્યાય ૭, દ્વિપદીવ્યાવર્ણન.

૧૪. જ્યહેવ છન્દ:શાસ્ત્ર વિશે સૂત્રપદ્ધતિએ એક ગ્રન્થ રચ્યો હતો. અભિનવગુપ્તે (ઈ. સ. ૧૦૦૦ આસપાસ) 'નાટ્યશાસ્ત્ર' ઉપરની 'અભિનવભારતી-' માં છન્દ:શાસ્ત્ર અને સંગીતના નિષ્ણાત તરીકે જ્યહેવનો ઉલ્લેખ કર્યો છે (કૃષ્ણમાચાર્યચર, ક્લાસિકલ સંસ્કૃત લિટરેચર, પૃ. ૯૦૨); અને તેથી જ્યહેવ અભિનવગુપ્તની પૂર્વે થઈ ગયો હતો એ સ્પષ્ટ છે.

૧૫. બે સુપ્રસિદ્ધ અપભ્રંશ કવિઓ ચતુર્ભુજ સ્વયંભૂ અને એના પુત્ર ત્રિભુવન સ્વયંભૂ વિશે આપણે જાણીએ છીએ. તેઓ ઈ. સ. ના આઠમા અને દશમા સૈકાની વચ્ચે થઈ ગયા (શ્રી. મધુસૂદન મોદી ભાવિ, પુ. ૧, પૃ. ૫૭ થી આગળ). અમરચન્દ્રે જેનો મત ટાંક્યો છે તે સ્વયંભૂ આ બે અપભ્રંશ કવિઓમાંનો જ એક છે કે કેમ એ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય એમ નથી.

યગમથંક૦) ઉતારે છે તથા ‘રત્નાવલિ’માંથી પણ એક પ્રાકૃત પદ ટાંકે છે (કુસુમાઉહપિઅઢ્ઞઓ૦ ૧-૧૩). આ અધ્યાયથી પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ છંદોનું નિરૂપણ શરૂ થાય છે, અને હેમચન્દ્રકૃત ‘છન્દોનુશાસન’ ને ‘છન્દ-શ્રૂડામણિ’ તરીકે પણ ઓળખાય છે એનું આ વિષયમાં ઋણુ નિખાલસપણે કર્તા સ્વીકારે છે.^{૧૬} અપભ્રંશ છંદોની ચર્ચા કરતા અધ્યાય આઠ અને નવ પણ સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ ઘણા રસપ્રદ છે, કેમકે અપભ્રંશ સાહિત્યમાંથી સંખ્યાત્મક પદો એમાં ઉદ્ભૂત કરવામાં આવ્યાં છે. કર્તા ‘છન્દોનુશાસન’ના ઋણુ હોઈ કેટલાંક અવતરણો એમાંથી પણ લેવાયાં છે. સાહિત્યના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ અગત્યનાં એવાં કેટલાંક અવતરણો આપણે અહીં જોઈશું. પાંચમા અધ્યાયમાં એક સ્થળે મુંજ કવિના પાંચે દૂહાની તુલના કામદેવનાં પાંચ બાણ સાથે કરવામાં આવી છે—

ચૂડુલ્લુઝ બાહોહજલુ નયણા કંચુવિ સમઘણ ।

ઇય મુંજિ રઢ્યા વૂહડા પંચવિ કામહુ પંચસર ॥^{૧૭}

“ચૂડુલ્લુઝ, બાહોહજલુ, નયણા, કંચુવિ, સમઘણ (એ શબ્દોથી શરૂ થતા) મુંજે રચેલા પાંચેય દૂહા (બણે કે) કામદેવનાં પાંચ બાણ છે.”

આ પાંચમાંથી બે દૂહા કર્તાએ ટાંક્યા છે—

ચૂડુલ્લુઝ ચુણ્ણીહોઢસઢ મુદ્ધિ કવોલિ નિહિત્ત ।

નિદ્ધઢ્ઢુઝ સાસાનલિણ વાહસલિલસંસિત્ત ॥^{૧૮}

“મુઢ્ઢે ! કપોલ નીચે મૂકેલો (તારો) ચૂડલો શ્વાસાનલથી દાઝયા પછી (તારા) અશ્રુના સલિલથી સિંચાતાં ભાંગીને ભૂંડા થઈ જશે.”

તં તેત્તિઝ વાહોહજલુ સિહિણં નિરુ વિ ન પત્ત ।

છિમછિમિવિ ગંડત્થલિહિં સિમસિમિવિ સમત્ત ॥^{૧૯}

૧૬. પ્રાકૃતાદ્યુપયોગીનિ છન્દાંસિ કતિચિદ્ બ્રુવે ।

ઘ્ણાં ચ લક્ષણં લક્ષ્યં લિખિઘ્યાસિ પૃથક્ પૃથક્ ॥

બ્રીહેમવૂરિપ્રણીતછન્દશ્રૂડામણેરિહ ।

કિંચિત્ કિંચિત્ ચાન્યસ્માલ્લક્ષ્યં છન્દોઢમિવાન્વિતમ્ ॥ (૭, ૧-૨)

૧૭. જુઓ છન્દઃ અ, ૬-૨૦ ઉપરની ટીકા.

૧૮. જુઓ એ જ. આ દૂહો નજીવા પાઠાન્તર સાથે હેમચન્દ્રના ‘પ્રાકૃત વ્યાકરણ’ (૪-૩૯૫)માં પણ છે.

૧૯. એ જુઓ જ.

“ એટલું બધું અશ્રુપ્રવાહનું જળ ખરેખર સ્તનો સુધી પણ પહોંચી ન શક્યું. હમહમ—સમસમ એવા અવાજ સાથે એ (ઉષ્ણ) ગંડસ્થલ ઉપર જ સમાપ્ત થયું (સુકાઈ ગયું).”

આ દૂહાઓનો કર્તા મુંજ કવિ કોણુ હતો એ આપણે ચોક્કસપણે જાણ્યતા નથી. ‘પ્રબન્ધચિન્તામણિ’માં મુંજના નામવાળા નવ અપભ્રંશ દૂહા છે ૨૦ ત્યાં મુંજ એ માળવાનો મહાન વિદ્યાવિલાસી રાજા છે, જે ઈ. સ. ના ૧૦મા સૈકામાં થઈ ગયો. મુંજને નામે ચડેલા અને હેમચન્દ્ર તથા અમરચન્દ્રે ઉદ્ધૃત કરેલા ઉપર્યુકત અપભ્રંશ દૂહા આ કવિ-રાજની રચના હોય એ શક્ય છે.

પ્રકરણ ૧૭

ન્યાયગ્રન્થ

વૈશેષિક દર્શન અને ‘ન્યાયકન્દલી’

૨૮૬. હવે શ્રીધરકૃત ‘ન્યાયકન્દલી’ (ઈ. સ. ૯૯૧) ઉપરનું નરચન્દ્ર-સૂરિનું ટિપ્પણ આપણે લઈએ. કણ્વાદનાં વૈશેષિક ‘સૂત્રો’ના પ્રશસ્તપાદકૃત ભાષ્ય (ઈ. સ.નો ૫ મો સૈકા) ઉપરની ‘ન્યાયકન્દલી’ એ ટીકા છે. ‘વૈશેષિક અને ન્યાય એ પરંપરાગત પરદર્શનોમાનાં બે છે. પ્રારંભિક કાળમાં આ બન્નેય સ્વતંત્ર વિચારપ્રવાહો તરીકે વિકસ્યાં હતાં. ન્યાયનો ઉદ્ભવ વાસ્તવિક રીતે જોતાં બ્રાહ્મણગ્રન્થોમાંની એ વિશેની પ્રાચીનતર ચર્ચાઓમાંથી થયો છે, જેની વ્યવસ્થા પાછળથી મીમાંસાના એક વિભાગ તરીકે થઈ હતી. ખરી રીતે ન્યાય અથવા તર્ક, યોગ્ય રૂપાન્તર સાથે, પ્રત્યેક ભારતીય ચિન્તન-પરંપરા-વૈદિક કે ઔદ્ધનો અગત્યનો અંશ બન્યો હતો. પરન્તુ ઈસવી સનની પ્રારંભિક શતાબ્દીઓમાં ગૌતમે ‘ન્યાયસૂત્ર’માં સુવ્યવસ્થિત કરેલી પરિપાટી અનુસાર ન્યાયનું અલગ દર્શન બન્યું અને એને દર્શન તરીકે પૂર્ણ બનાવવા ખાતર વૈશેષિક તત્ત્વમીમાંસા (Metaphysics)નો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો. ‘વૈશેષિકસૂત્રો’ એ ‘ન્યાયસૂત્રો’ કરતાં પ્રાચીનતર હોવાનું મનાય છે.^૧ મુખ્યત્વે પરમાણુવાદના પાયા ઉપર રચાયેલ વૈશેષિક એ મૂળ તત્ત્વમીમાંસાનો એક સંપ્રદાય હતો. આરંભકાળે એની પોતાની એક પ્રમાણપદ્ધતિ હતી; પણ પાછળથી ન્યાય અને વૈશેષિક એ પરસ્પરઅંબદ્ધ દર્શનો બન્યાં, જેમાં

૨૦. પ્રચિ, પૃ. ૨૩-૨૪

૧. કીથ : ઇન્ડિયન લૉજિક એન્ડ ઓટોમિઝમ, પૃ. ૨૩-૨૪

વૈશેષિકે તત્ત્વમીમાંસાના અંગને પ્રાધાન્ય આપ્યું, જ્યારે ન્યાયે તાર્કિક અંગ ઉપર ભાર મૂક્યો.

૨૮૭. વૈશેષિક દર્શનના સાત પદાર્થોનો પ્રારંભિક ઇતિહાસ આલેખવા મુશ્કેલ છે, પરંતુ એટલું કહી શકાય કે પરમાણુવાદ તથા વિશેષનો સિદ્ધાન્ત ઘણો પ્રાચીન છે, અને એના પુરાવા પાલિ ત્રિપિટક તથા જૈન આગમ સાહિત્યમાંથી મળે છે. ‘મિલિન્દપણ્ડ’ (ઈ. સ.ના ૧ લા સૈકા આસપાસ)² ‘નીતિ’ (અર્થાત્ ‘ન્યાય’) અને ‘વૈશેષિક’ શબ્દો³ આપે છે. ‘સ્થાનાંગસૂત્ર’ (અધ્યયન ૭), ‘સમવાયાંગસૂત્ર’ (પૃ. ૪૦) આદિ જૈન આગમ સાહિત્યના ગ્રન્થોમાં તથા ‘વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય’ (ગાથા ૨૪૫૧-૨૫૦૮)માં ‘તેરાસિય’ અથવા ત્રૈરાશિક નામે દર્શનનો ઉલ્લેખ છે. આ દર્શનના સિદ્ધાન્તોનો જૈન ગ્રન્થોમાં આપેલો સાર ૨૫૪ રીતે કણ્ણદમ્મત વૈશેષિક છે.⁴ પ્રકૃતિનું બંધારણ સમજાવવા માટે જૈનો એક પ્રકારના પરમાણુવાદનો-પુદ્ગલોને લગતા વાદનો સ્વીકાર કરે છે. જૈનોના આ પુદ્ગલવાદ અને વૈશેષિકાના પરમાણુવાદ વચ્ચે કંઈક સંબંધ હોય એમ જણાય છે. મધ્યકાળના કેટલાક જૈન લેખકોએ વૈશેષિક ગ્રન્થો ઉપર ટીકાઓ લખી છે એનો ખુલાસો પણ આમાંથી મળી રહે છે. નરયન્દ્રસૂરિએ પ્રશસ્તપાદભાષ્યની ટીકા ‘ન્યાયકન્દલી’ ઉપર ટિપ્પણ રચ્યું તથા રાજશેખરસૂરિએ (ઈ. સ. ૧૩૪૯ આસપાસ) એ જ ગ્રન્થ ઉપર પંજિકા રચી તેમાં તેઓ પોતાની પૂર્વેની આ પરંપરાને અનુસરતા હતા.

૨૮૮. પ્રશસ્તપાદભાષ્ય ઉપરની જૂની ટીકાઓ જેવી કે વ્યોમશિવાચાર્યકૃત ‘વ્યોમવતી’ (ઈ. સ. નો ૭ મો સૈકા),⁵ ઉદયનાચાર્યકૃત ‘કિરણાવલિ’ (ઈ. સ. ૯૮૪) અને ‘શ્રીધરાચાર્યકૃત ‘ન્યાયકન્દલી’નો વૈશેષિક દર્શનના અભ્યાસીઓ ઉપર ભારે પ્રભાવ રહ્યો છે, અને એ ટીકાઓને પ્રસ્તુત દર્શનના ઇતિહાસમાં સીમાચિહ્નરૂપ ગણવામાં આવે છે. ‘ન્યાયકન્દલી’ સમેત ઉપર્યુક્ત ટીકાઓ વિદ્યાર્થીઓમાં ઘણો પ્રચાર પામી હતી અને તર્કશાસ્ત્રના ઉચ્ચતર અધ્યયનમાં પાઠ્યગ્રન્થ તરીકે તેઓનો ઉપયોગ થતો હતો. ગુજરાતમાં વિશેષતઃ એ પરિસ્થિતિ હતી, કેમકે ‘ન્યાયકન્દલી’ ઉપરની ગણુતર ટીકાઓમાંની એ-નરયન્દ્રસૂરિનું ટિપ્પણ અને રાજશેખરસૂરિની પંજિકા-

૨. વિન્ડરનિલ્સ : એ હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયન લિટરેચર, પૃ. ૨, પૃ. ૧૭૫

૩. કીથ, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૧૪

૪. એજ, પૃ. ૧૪

૫. મહેન્દ્રકુમાર શાસ્ત્રી, ‘પ્રમેયકમલમાર્તંડ’, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૮થી આગળ

અગાઉ સૂચવ્યું છે તેમ, ગુજરાતમાં રચાયેલ છે; મહાન તાર્કિક વાદી દેવસૂરિએ (ઈ. સ. નો ૧૨મો સૈકા) પોતાના 'સ્વાદ્વાદરતનાકર'માં શ્રીધરનો નામ દધને અથવા 'કન્દલી'કાર તરીકે વારંવાર ઉલ્લેખ કર્યો છે અને એમાંથી અવતરણુ પણ આપ્યાં છે (ઉદાહરણુ તરીકે જુઓ પૃ. ૩૨૮, ૪૧૨, ૪૧૬, ૮૫૨, ૯૨૩, ઇત્યાદિ); અને ગુજરાતના ખીજ એક જૈન લેખક જ્યસિહસૂરિએ ભાસર્વજ્ઞકૃત 'ન્યાયસાર' ઉપર પોતે રચેલ ટીકા 'ન્યાયતાત્પર્યદીપિકા'માં (ઈ. સ. ૧૩૬૬ આસપાસ) 'ન્યાયકન્દલી'ના કર્તાના અભિપ્રાયની માનપૂર્વક નોંધ કરી છે (તથા ચ પ્રતિપાદયાશ્ચકાર શ્રીકન્દલીકારઃ, પૃ. ૪૭). 'ન્યાયકન્દલી' ઉપરના નરચન્દ્રસૂરિના ટિપ્પણનું અહીં આપણે અવલોકન કરીશું. અગાઉ બતાવ્યું છે તેમ (પૈરા ૧૫૯), તેઓ કેવળ ન્યાયશાસ્ત્રમાં નિપુણ હતા, એટલું જ નહિ, અલંકારશાસ્ત્ર, વ્યાકરણ અને જ્યોતિષ જેવાં શાસ્ત્રોમાં પણ પ્રવીણ હતા.

'ન્યાયકન્દલી' ઉપરનું નરચન્દ્રસૂરિનું ટિપ્પણ

૨૮૯. વૈશેષિક સૂત્રો ઉપરના પ્રશસ્તપાઠના ભાષ્ય જેવા શકવર્તી ગ્રન્થનું 'ન્યાયકન્દલી' વિવરણુ કરે છે અને એથી 'ન્યાયકન્દલી' ઉપર ટિપ્પણ લખનાર નરચન્દ્રસૂરિ ઉત્તમ નૈયાયિક ઉપરાંત અન્ય દર્શનોના પણ જીંડા વિદ્વાન હોય એ સ્વાભાવિક છે. નરચન્દ્રસૂરિનું ટિપ્પણુ હજી અપ્રસિદ્ધ છે; અંગ્રેજીમાં મારું આ પુસ્તક ૧૯૪૯ માં લખાયું ત્યારે હસ્તપ્રતો ઉપરથી જ એ ટિપ્પણુનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો હતો. ત્યારપછી શ્રી. જિતેન્દ્ર જેટલીએ એ ટિપ્પણુનું સંપાદન કરવા સાથે ન્યાય-વૈશેષિકમાં જૈન વિદ્વાનોએ આપેલા જ્ઞાણની મંશોધનાત્મક સમીક્ષા કરીને પીએચ. ડી.ની ઉપાધિ મેળવી છે, પણ તેમનો એ મહાનિબંધ પણ હજી અપ્રકટ છે. પ્રસ્તુત ટિપ્પણુનું ગ્રન્થાગ્ર ૫૨૦૦ શ્લોકનું છે,^૧ અને એ રીતે 'ન્યાયકન્દલી'ની તુલનાએ તે બહુ મંક્ષિત છે, આમ છતાં નિરૂપિત વિષય ઉપરનું લેખકનું સંપૂર્ણ પ્રભુત્વ તથા એમની સરલ વિવરણુપદ્ધતિ એમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે. નરચન્દ્રસૂરિ જે કે સુરત જૈન હતા, છતાં પણ આ ટિપ્પણુ તેમણે વૈશેષિક દર્શનના અનુયાયી તરીકે લખ્યું છે. આમ કરવામાં કર્તા વાયરપતિમિશ્ર (ઇ. સ. ૮૪૧) જેવા મહાન ભારતીય પંડિતોની પ્રણાલીને અનુસર્યાં છે, જેમણે વેદાન્ત, સાંખ્ય, યોગ, મીમાંસા અને ન્યાય દર્શનના ગ્રન્થો ઉપર પ્રમાણભૂત વિવરણુ લખ્યાં છે. જે ગ્રન્થ ઉપર પોતે ટીકા લખતા હોય તેને જ બરાબર વક્ષાદાર રહેવાની

૧. જિરકો, પૃ. ૨૧૯

એ પ્રણાલી હતી. ઉદાહરણરૂપ થોડાંક અવતરણો આ વસ્તુ યોગ્ય રીતે જ બતાવી શકશે,

૨૯૦. ‘ન્યાયકન્દલી’ના મંગલ શ્લોકમાંના અદ્વિતીયમ્ અને જ્ઞાનાત્મને એ શબ્દો ઉપર નરયન્દ્ર ટીકા કરે છે—અદ્વિતીયત્વં વેદાન્તાભિપ્રાયેણ, વિષટિતાનિ આશ્રિતાનાં બન્ધનાનિ येन स्वयं नित्यमुक्तत्वात् । अथवा महेश्वरोऽपि पुरुषेषु उत्तम इति तस्यैव नमस्कारो, अत्राद्वિतीयमिति न विद्यते द्वितीयो यस्य, ज्ञानात्मने इति ज्ञानधर्मवते इत्यर्थः । आत्मशब्दो धर्मेऽपि वर्तते यथा घटत्वं घटस्य स्वरूपं घटस्य धर्म इत्यर्थः ।^૬ આમ વેદાન્તની દૃષ્ટિએ અર્થ ઘટાવવાની શરૂઆત કરવા છતાં નરયન્દ્રે છેવટે તે એ નૈયાયિકની દૃષ્ટિએ સમજાવ્યો છે.

એ જ રીતે ‘ન્યાયકન્દલી’એ (પૃ. ૫૭) ઉદ્કૃત કરેલ પરાશ્ચિ જ્ઞાનિ વ્યતૃણત સ્વયમ્ભૂઃ તસ્માત્ પરાન્ પશ્યતિ નાન્તરાત્મા એ શ્લોકાર્થ ઉપર ટીકા કરતાં નરયન્દ્ર લખે છે—પરાશ્ચિ જ્ઞાનિ इति । ब्रह्मा पराश्चि बाह्यार्थग्राहकाणीन्द्रियाणि सृष्ट्वांस्तत्कारणादस्मदादिशरीरान्तर्वर्तमान आत्मा परान् शरीराद्युपादानयोग्यान् परमाणुन्न पश्यति । परो ह्यर्थ इन्द्रियैरेव ग्राह्यो नात्मना, इन्द्रियाणि च न परमाणुग्रहणे समर्थानीति भावः । व्यतृणदिति तृहे रौधादिकस्य ह्यस्तन्यां रूपम् ।^૭

ખીજે એક સ્થળે, ઈશ્વરેન્દ્રા પ્રલયકાળે કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ શકે એ ન્યાય-વૈશેષિકની દૃષ્ટિએ નરયન્દ્રસૂરિ સમજાવે છે—સંજ્ઞિહીર્ષેતિ (ન્યાય, પૃ. ૫૧) । तावत्कालावच्छेदकोपाध्यवच्छिन्नकालसहकृतत्वमेवेश्वरेच्छाया उत्पादस्तस्या नित्यत्वात् । एवं प्रयत्नस्यापीति ।^૮ આવાં ઉદાહરણો નરયન્દ્રની વિષયનિરૂપણ પદ્ધતિ બતાવી શકશે. એવાં વધુ ઉદાહરણ પણ આપી શકાય, પરન્તુ એટલું કહેવું બસ થશે કે તેઓ

૬. ન્યાયકટિ, પત્ર ૧. અહીં દર્શાવેલી પત્રસંખ્યા વડોદરાના શ્રી આત્મારામજી જૈન જ્ઞાનમંદિરમાંના મુનિશ્રી હંસવિજયજીના હસ્તલિખિત પુસ્તક ભંડારમાંની ‘ન્યાયકન્દલી’ ટિપ્પણની હસ્તપ્રત નં. ૨૭૦૯ ની છે.

૭. એ જ, પત્ર ૨૭; જો કે કંઈ ઉપનિષદ્ (૨-૧-૧)માં આ ઋચામાં પરાહ્ અને નાન્તરાત્મન્ પ્રચલિત પાઠ છે, જેમાં પરાહ્=સામેની બાબુ’ અને અન્તરાત્મન્=અન્તરાત્મનિ=આત્માને વિશે-અન્તરાત્મામાં એવો અર્થ છે.

૮. એ જ, પત્ર ૨૫

એક નૈયાયિક તરીકે લખે છે, અને જેના ગ્રન્થ ઉપર પોતે ટીકા કરી છે એ ‘ન્યાયકન્દલી’ના કર્તા શ્રીધરના અભિપ્રાયમાં પણ એ દૃષ્ટિએ ભૂલ ચીંધવામાં સંકોચ અનુભવતા નથી. ઉદાહરણ તરીકે, દ્વિત્વે દેખાતી આકાશની નીલિમા સંબંધમાં ‘ન્યાયકન્દલી’ (પૃ. ૯) લખે છે—મધ્યન્દિનેऽપિ દૂરગ-ગનાન્તભોગવ્યાપિનો નીલિમ્નશ્ચ પ્રતીતેઃ । આમ કહેવામાં શ્રીધર નૈયાયિક સિદ્ધાન્તથી દૂર ગય છે એવી ટીકા કરતાં નરયન્દ્ર લખે છે— આલોકસન્દ્યાવેऽપિ મધ્યન્દિને ગગનવ્યાપિ નીલિમરૂપં તમઃ પ્રતીયત इत्यर्थः । एतच्च स्वसिद्धान्तनिरपेक्षयैवोक्तं, गगननीलिम्नो नयन-गोलकगतनीलिमत्वेन स्वयमभ्युपगमात् ।^૯

૨૮૧. ટિપ્પણ ઉપરથી એ તદ્દન સ્પષ્ટ છે કે નરયન્દ્રે પોતાની પૂર્વે રચાયેલાં ન્યાય-વૈશેષિક દર્શનના સાહિત્યનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો હતો તથા ન્યાય અને વૈશેષિક વચ્ચેના સૈદ્ધાન્તિક ભેદો પણ તેમને પૂરેપૂરા અવગત હતા. ઉપમાન પ્રમાણને લગતા નૈયાયિક મતનું વૈશેષિકની દૃષ્ટિએ ‘ન્યાય-કન્દલી’ એઽપિ શ્રુતાતિદેશવાક્યસ્ય, ઇત્યાદિ (ન્યાય, પૃ. ૨૨૧) શબ્દોથી મોઢમ ખંડન કરે છે, એ સમજવતાં નરયન્દ્રસૂરિ લખે છે—અથ નૈયાયિક-મતમુપદર્શ્ય ધૂષણનાહ—એઽપિ શ્રુતાતિદેશેત્યાદિ ।^{૧૦} ખીજે એક સ્થળે નરયન્દ્રે ભાસર્વરૂઢત ‘ન્યાયસાર’ના એક ટીકાકાર ભૂષણુના^{૧૧} મતને ઉલ્લેખ કર્યો છે, અને લૌગિક જ્ઞાન ઉભયાલંબી છે કે એકાલંબી એ પરત્વે ‘ન્યાયકન્દલી’ના અભિપ્રાય સાથે ભૂષણુના મતની તુલના કરી છે તે નીચે પ્રમાણે છે—પ્રત્યક્ષત્વે સતિ (ન્યાય, પૃ. ૧૧૭) । પ્રત્યક્ષત્વે સતીતિ, યદ્યપિ પુરુષો દણ્ડી, પર્વતો વહ્નિમાનિત્યુભયત્રાપ્યેકાલ-મ્બનત્વમુભયાલમ્બનત્વં વા તુલ્યં તથાપિ સુરભિ ચન્દનમિત્યત્ર બાધવશાદેકાલમ્બનસિદ્ધાવન્યદપિ વિશિષ્ટં પ્રત્યક્ષજ્ઞાનમેકાલમ્બન-મિત્યસ્યાભિમતં, લઙ્કિકજ્ઞાનં ત્વમયાલમ્બનમેવાભિમતમિતિ તદ્વ્ય-વચ્છેદઃ કૃતઃ । મૂષણસ્તુ લૈઙ્કિકજ્ઞાનમપ્યેકાલમ્બનમેવાભ્યુ-પગચ્છતીતિ ।^{૧૨}

૨૮૨. પ્રશસ્તપાઠના એક પ્રાચીનતર ટીકાકાર ઓમશિવાચાર્યના

૯. એ જ, પત્ર ૫-૬

૧૦. એ જ, પત્ર ૬૮

૧૧. રેન્ડલ, ઇન્ડિયન લૌજિક ઇન ધી અર્લી રફ્ફ્સ. પૃ. ૩૦૫ ટિ., ૩૧૫, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૩૦-૩૧

૧૨. ન્યાયકટિ, પત્ર ૪૬

મતનું અનેક સ્થળે ‘ન્યાયકન્દલી’એ ખંડન કર્યું છે; અને નરયન્દ્રે પણ, આ ટિપ્પણ લખતાં ‘વ્યોમવતી’નો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો હોય એમ જણાય છે. આ વસ્તુ ખાસ નોંધપાત્ર એટલા માટે છે કે શ્રીધરે નામ લીધા વિના સૂચવેલા મત ‘વ્યોમવતી’માંથી હોવાનું નરયન્દ્રે ખતાવ્યું છે. આવા થોડાક ઉલ્લેખ અહીં હું ટાંકીશ—

(૧) ક્ત્વાપ્રત્યયેનાનૃચ્ચતે इति-व्योमशिवेन व्याख्यातं तन्निधि-
निषेधाभावान्निष्प्रयोजनमिति दूषयिष्यन्नन्यथा व्याचष्टे अत्रैव च
(ન્યાક, પૃ. ૨) ।^{૧૩}

(૨) किमस्यास्तित्वे प्रमाणम् ? प्रत्यक्षमेव, त्वगिन्द्रियव्या-
पारेण वायुर्वातीत्यपरोक्षज्ञानोत्पत्तेरिति कश्चित् (ન્યાક, પૃ. ૪૬) ।
कश्चिदिति व्योमशिवः ।^{૧૪}

(૩) स्पर्शनप्रत्यक्षो वायुरूपलभ्यमानस्पर्शाधिष्ठानत्वात् (ન્યાક,
પૃ. ૪૬) । व्योमशिवमते तु शीतो वायुरित्यादौ जलादिस्पर्शांप-
लम्भेपि अन्धस्योष्णो घट इतिवत् वायुप्रत्यक्षत्वम् ।^{૧૫}

(૪) अत्राह कश्चिद् (ન્યાક, પૃ. ૨૧૪) । अत्राह कश्चिदिति
शब्दप्रमाणान्तरवादी व्योमशिवादिः ।^{૧૬}

૨૯૩. નરયન્દ્રસૂરિએ પોતાના ટિપ્પણમાં આત્યન્તિકત્વના બે વિકલ્પો આપ્યા છે તે ઉપરથી તાર્કિકોની વાદપ્રધાન શૈલી વિશે તેમની અસાધારણ પ્રવીણતા જણાય છે. એ ખંડક નરયન્દ્રની તાર્કિક તરીકેની શક્તિ ઉપર અમ્હો પ્રકાશ પાડે છે, અને તેથી એ આખોયે અહીં ઉતાર્યો છે—તસ્માદહિતનિવૃત્તિરાત્યન્તિકીતિ (ન્યાક, પૃ. ૪૧) । નનુ કિમિદમાત્યન્તિકત્વં ? ન તાવન્નિવૃત્તસ્ય પુનરુત્પાદસ્તસ્ય સંસારિ-
સાધારણ્યાત્, સંસારિણામપિ યદુઃખં નિવૃત્તં ન તત્પુનરુત્પદ્યતે;
નાપ્યુચ્છિત્તિઃ પ્રલયેઽપિ નિર્વાણપ્રસન્ન્યાત્, નાપિ નિવૃત્તજાતીયસ્ય
પુનરનુત્પાદઃ, કોઽયમનુત્પાદો નામ ? કિં પ્રાગભાવ ઉત પ્રધ્વં-
સાભાવોઽથેતરેતરાભાવ, આહોસ્વિદત્યન્તાભાવઃ ? તત્ર ન તાવત્
પૂર્વત્રિતયં સંસારિસાધારણ્યાત્, નાપિ તુર્યઃ, સ કિં દુઃખમાત્રસ્ય

૧૩. એ જ, પૃ ૨૬-૨૭

૧૪. એ જ, પૃ ૨૪

૧૫. એ જ, પૃ ૨૪

૧૬. એ જ, પૃ ૬૪

દુઃખવિશેષસ્ય વા ? નાદ્યસ્તસ્ય ભોગાવસ્થાયાં સંભવેન ત્રૈકાલ્યાસ-
ત્વાસિદ્ધેસ્ત્રૈકાલિકાભાવસ્યૈવાત્યન્તાભાવત્વાત્, ન દ્વિતીયસ્તસ્ય
સંસારાવસ્થાયામપિ સંભવાત્, કિશ્ચિદ્ધિ તદ્દુઃખમસ્તિ યત્સંસારિણાપિ
નાનુભવ્યતે; નાપિ સમૂલં દુઃખનિવૃત્તિરાત્યન્તિકત્વં; સા કિં વિદ્ય-
માનયોર્દુઃખતન્મૂલયોરવિદ્યમાનયોર્વા ? નાદ્યો વિદ્યમાનયોઃ કતિ-
ચિત્કાલપરિપાકવશાદવશ્યભાવિનિવૃત્તિત્વેન તન્નિવૃત્ત્યર્થ જ્ઞાના-
ભ્યાસાદિપ્રયાસવૈયર્થ્ય; નાપરોઽવિદ્યમાનસ્યેશ્વરેણાપિ નિવર્ત્તયિતુ-
મશક્યત્વાત્, નાપિ દુઃખપ્રાગભાવાસહવર્ત્તિત્વં, પ્રાગભાવાભાવે સતિ
દુઃખસ્વીકારપ્રસન્નાત્; સહવર્ત્તિત્વાભાવસ્યાભાવચતુષ્ટયત્વેન વિક-
લ્પ્યમાનસ્ય પૂર્વદોષપ્રસન્નાત્ । ઉચ્યતે-દુઃખપ્રધ્વંસરૂપાયા દુઃખ-
નિવૃત્તેરાગમિદુઃખમાત્રાત્યંતાભાવસહકૃતત્વમાત્યન્તિકત્વમિતિ ।^{૧૭}

૨૮૪. ઐદ્ધ દર્શનના મતોને પૂર્વપક્ષ તરીકે લઈને ‘ન્યાયકન્દલી’એ
લખાણુપૂર્વક એનું ખંડન કર્યું છે. આથી ‘ન્યાયકન્દલી’ ઉપર ટીકા કે ટિપ્પણ
લખનારને, નરયન્દ્રસૂરિને છે તેમ, ઐદ્ધદર્શનનું પૂરું જ્ઞાન હોવું જોઈએ.
મધ્યકાલીન ગુજરાતમાં વિદ્યાર્થીઓને શીખવાતા મુખ્ય વિષયોમાં ઐદ્ધ તર્ક-
શાસ્ત્ર પણ હતું (પૃષ્ઠા ૩૭), એ ધ્યાનમાં રાખીએ ત્યારે આ હકીકત
વિશેષ સૂચક બને છે. ટિપ્પણમાંનાં કેટલાંક નમૂનારૂપ ઉદાહરણો ઐદ્ધ
દર્શનમાં નરયન્દ્રસૂરિની નિપુણતા બતાવવાને પૂરતાં થઈ પડશે:—

(૧) અથ માધ્યમિકમાશક્કતે-સવાસનેતિ (ન્યાક, પૃ. ૩),^{૧૮}

(૨) યથાઽપ્રતીયમાનેઽપિ.....(ન્યાક પૃ. ૭૫) જે ઉપર નરયન્દ્ર
લખે છે—બૌદ્ધોત્તરમાશંક્ય યથાઽપ્રતીયમાનેઽપીતિ—અત્ર ચાક્ષણિકસ્ય
વ્યાવૃત્તિવિષયસ્યાપ્રતીતૌ કથં સત્ત્વવ્યાવૃત્તિપ્રતીતિરિતિ શંકાયાં
વ્યાવૃત્તિવિષયાપ્રત્યક્ષત્વેઽપિ વ્યાવૃત્તિર્દૃશ્યતે ।^{૧૯}

(૩) અપિ ભોઃ સર્વમિતિ (ન્યાક, પૃ. ૧૨૨) । ગ્રન્થકારો હિ
પ્રથમં વૈભાષિકમતં તતઃ સૌત્રાન્તિકમતં યોગાચારેણ દૂષયિત્વા તતઃ
સ્વયં યોગાચારમપિ નિરાકરિષ્યમાણઃ પ્રથમં બાહ્યાર્થપ્રત્યક્ષતા-
વાદિનં વૈભાષિકં નિરાકરિષ્યન્ યોગાચારમુત્થાપયતિ—અપિ
ભોઃ સર્વમિતિ ।^{૨૦}

૧૭. એ જ, પૃ ૩

૧૮. એ જ, પૃ ૨

૧૯. એ જ, પૃ ૩૧

૨૦. એ જ, પૃ ૪૭

(४) न च तदुत्पत्तेरिति (न्या३, पृ. १२३) । न च तदुत्पत्तेर-
न्यदिति-ज्ञानस्यार्थादुत्पन्नत्वमेव नियतार्थग्राहितास्वभावहेतुर्नान्य
इत्यर्थः । एवं वैभाषिकमतं योगाचारेण दूषयित्वा विषयाप्रत्यक्ष-
वादिनं ग्राह्याकारज्ञानप्रत्यक्षतावादिनं सौत्रान्तिकं योगाचारादूषयि-
ष्यन्नाशंकयति—अथोच्यत इत्यादि ।^{२१}

(५) अत्रोच्यते (न्या३, पृ. १२३) । योगाचारेणं सौत्रान्तिकं
दूषयति—अत्रोच्यत इत्यादि ।^{२२}

(६) अथ मतं यदेतदित्यादि (न्या३, पृ. १२४) । सौत्रान्तिक-
परिहारमाशंकयति ।^{२३}

(७) अथ साकारेणेति (न्या३, पृ. १२४) । एतावता ग्रन्थेन
किमर्थो गृह्यते, किमुतोभयमिति विकल्पद्वयं निराकृत्य, किं वा
आकार इति तृतीयं विकल्पं योगाचारो निराचष्टे—अथ साका-
रेणेति ।^{२४}

आ अवतरणो अतावे छे 'के, माध्यमिक, सौत्रान्तिक, वैभाषिक अने
योगाचार जेवा औद्धीना जुदा जुदा संप्रदायेना मतानुसार औद्ध दर्शननी
जुदी जुदी शाखाओधी नरयन्द्र सुपरियत छता. आ संप्रदायेना दार्शनिक
मतानुं अमते सूक्ष्म ज्ञान न छेत्त तो टिप्पणुमां पूर्णपक्षनी समजूती
आपतां यथाप्रसंग जे ते संप्रदायना मतनो नाम छ्छिने तेओ उल्लेख
करी शक्या नछेता.

२८५. टिप्पणु उपरधी जणाय छे 'के नरयन्द्रे सांख्य-योग, भीमांसा
अने वेदान्त जेवां दर्शनोने पणु छे'ओ अभ्यास कर्यो छतो. अमनां प्रत्येकनुं
नरयन्द्रनुं ज्ञान सूयवतां थोडांके अवतरणो अर्धी रज्जु करुं छुं.

(५) सांख्य

(१) सर्वसम्भवादिति (न्या३, पृ. १४३) । सांख्यमते त्वयमपि
हेतुः, विवादाध्यासितं कार्यमुत्पत्तेः प्रागपि स्वकारणेष्वप्यस्ति
तस्मादेव जायमानत्वात् तैलवत् ।^{२५}

२१. अे ज, पत्र ४७

२२. अे ज, पत्र ४८

२३. अे ज, पत्र ४८

२४. अे ज, पत्र ४८

२५. अे ज, पत्र ५३

(२) प्रधानात्मकत्वे सति (न्या३, पृ. १४४)। सांख्यैर्हि कार्यं प्रकृतितत्त्वकार्यमेवाभ्युपगम्यते, ततः कार्यकारणयोस्तादात्म्येऽतीन्द्रियकारणात्मकत्वात्कार्यंजातस्याप्यतीन्द्रियत्वप्रसङ्गः, वैशेषिकमते तु भेदाभ्युपगमाद् द्यणुकस्याप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्कार्यस्योद्भूतरूपवत्त्वादिसामग्रीवशात् प्रत्यक्षतोपपद्यत एव ।^{२९}

(३) प्रधानस्य विकारो महदिति (न्या३, पृ. १७१) । सांख्यमते हि प्रकृतिर्नाम प्रधानापरपर्यायं सर्वोत्पत्तिमत्कारणं प्रथमं तत्त्वमभ्युपगच्छन्ति । तद्विकारमहत्त्वं तस्य चान्तःकरणं चित्तं चेति पर्यायो तद्विकारतत्त्वं, ततः पंचतन्मात्राणि स्पर्शनादीनि पंचबुद्धीन्द्रियाणि वाक्पाण्यादीनि पंचकर्मेन्द्रियाणि मनश्चेति । अत एव महदहङ्कारमनःसहितैर्बुद्धिकर्मेन्द्रियैस्त्रयोदशेन्द्रियाण्युपपद्यन्ते ।^{२७}

(२) योग

(१) क्लेशकर्मेति (न्या३, पृ. ५८) । अविद्या-अस्मिता-राग-द्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः, कर्माणि योगादीनि, विपाका जात्यायुर्बुभुङ्गाः, आशया धर्माधर्मसंस्काराः । संस्काराणां तु केवलानामाशयत्वे कर्मशब्देन धर्माधर्मयोरभिधानम् ।^{२८}

(३) भीमांसा अने तेनी शाण्णाय्या

(१) शब्दस्य हि निजम् (न्या३, पृ. २१६) । शब्दस्य हि निजमिति वैशेषिकभट्टमते सामान्यं प्रभाकरमते तु स्वरूपमेवेति ।^{२९}

(२) अत्रैके वदन्ति (न्या३, पृ. २१७) अत्रैके इति स्वतःप्रामाण्यवादिनो जैनभट्टबौद्धादयः, भाट्टादयो हि ज्ञानमेव प्रमाणमाहुः, वैशेषिकास्तु ज्ञानं धूमचक्षुरादिकमज्ञानं च प्रमाणमाहुरित्यज्ञानरूपप्रमाणाभिप्रायेणाह—प्रामाण्यमेव तावदिति ।^{३०}

(३) तर्किक स्वतो ज्ञायते (न्या३, पृ. २१८) । भट्टाभिप्रायेण यस्मादेव ज्ञाततादेर्ज्ञानं ज्ञायते तस्मादेव स्वकीयात्प्रामाण्यमपि ज्ञायत इत्यत्र स्वशब्दः आत्मीयवचनः बौद्धप्रभाकरमते तु ज्ञानस्य

२९. अे ७, पत्र ५३

२७. अे ७, पत्र ५६

२८. अे ७, पत्र ३७

२९. अे ७, पत्र ६५

३०. अे ७, पत्र ६६

સ્વસંવેદનત્વાભ્યુપગમાત્ સ્વસ્માદાત્મન एव ज्ञायत इत्यत्र स्वशब्दः
आत्मवचनः ।^{૩૧}

(૪) ये तावत्पूर्वेति (ન્યાક, પૃ. ૨૨૦) । जरन्मीमांसकमतोप-
मानमुपदर्शान्तर्भावयति—ये तावत्पूर्वेति ।^{૩૨}

(૪) વેદાન્ત

(૧) यदाहुरेके (ન્યાક, પૃ. ૯૭) । यदाहुरेके इति वेदान्त-
वादिन इत्यर्थः ।^{૩૩}

(૨) केचित्सामान्यवतः शुक्लादिगुणानपि व्यापकान् नित्याना-
हुस्तन्निराचष्टे—एतेनैकमिति (ન્યાક, પૃ. ૯૮) ।^{૩૪}

(૩) ये तु शुक्तिकायामिति (ન્યાક, પૃ. ૧૮૧) । ये इति
जरद्वेदान्तिनः ।^{૩૫}

૨૯૬. નરયન્દ્રસૂરિ એક ઉત્તમ તાર્કિક હોવા ઉપરાંત, ‘પ્રાકૃત-
પ્રબોધ’નું અવલોકન કરતાં આપણે જ્ઞેયું છે તેમ (પૈરા ૨૮૧), એક
ઉત્તમ વૈયાકરણુ પણ છે. આ ટિપ્પણમાં પણ તેમણે સંખ્યાબંધ શબ્દોની
વ્યુત્પત્તિ વ્યાકરણને આધારે આપી છે તથા કેટલેક સ્થળે વ્યાકરણવિષયક
સંક્ષિપ્ત ચર્ચા કરી છે,^{૩૬} જે વ્યાકરણ શાસ્ત્ર ઉપરનો એમનો કાબૂ
દર્શાવે છે.

૨૯૭. નરયન્દ્રસૂરિના ટિપ્પણમાંથી ‘ન્યાયકન્દલી’ના કર્તા શ્રીધર વિશે
પણ કેટલીક અગત્યની ઐતિહાસિક માહિતી મળે છે. ‘ન્યાયકન્દલી’ના
અંતભાગ ઉપરથી જણાય છે કે શ્રીધર ગૌડ દેશમાં રાઠ પ્રદેશનો વતની હતો
અને ત્યાંના રાજા પાંડુદાસની વિનંતિથી આ ગ્રન્થ તેણે રચ્યો હતો. ટૂંકમાં,
પાંડુદાસ શ્રીધરનો આશ્રયદાતા હતો. હવે, નરયન્દ્ર પોતાના ટિપ્પણમાં એક
સ્થળે લખે છે—**पाण्डुदासोऽयं ग्रन्थकृच्छिष्यः** ।^{૩૭} ‘ન્યાયકન્દલી’ની
બનારસની આઘૃત્તિ (પૃ. ૯૩)માં અહીં **घटोऽयं** એવો પાઠ છે. આના
ઉપરથી અનુમાન થઈ શકે કે નરયન્દ્ર પાસેની ‘ન્યાયકન્દલી’ની હસ્તપ્રતમાં

૩૧. એ જ, પત્ર ૬૬

૩૨. એ જ, પત્ર ૬૮

૩૩. એ જ, પત્ર ૪૨

૩૪. એ જ, પત્ર ૪૨

૩૫. એ જ, પત્ર ૫૮

૩૬. એ જ, પત્ર ૧૮, ૨૧-૨૨, ૫૧ ઇત્યાદિ

૩૭. એ જ, પત્ર ૪૦

કેટલાંક મહત્વનાં પાઠાન્તરો હતાં અને પાંડુદાસ એ શ્રીધરનો શિષ્ય હતો એવી પરંપરા નિદાન ગુજરાતમાં તો હતી. નરચન્દ્રના ટિપ્પણમાં શ્રીધરના ગુરુ તરીકે ભટ્ટાર્યાયનું નામ આપેલું છે—**ગુરુભિરિન્દ્રયજા બ્રાન્તિરુચ્યતે** (ન્યાક, પૃ. ૧૭૮)। **ગુરુભિરિતિ મટ્ટાચાર્યૈરિત્યર્થઃ**।૨૮ ‘ન્યાયકન્દલી’ના સુપ્રસિદ્ધ કર્તાના અંગત જીવનને લગતી આ હકીકત નોંધપાત્ર છે, કેમકે ખીજ કોઈ પણ સાધનમાંથી એ મળતી નથી.

૨૯૮. આમ નરચન્દ્રસૂરિ એક વ્યુત્પન્ન તાર્કિક અને વિવિધ શાસ્ત્રોના જ્ઞાતા વિદ્વાન હોવા છતાં અંસ્કૃત શાસ્ત્રોના ટીકાકારોમાં નજરે પડતી એક સામાન્ય ક્ષતિથી તેઓ મુક્ત નથી. ટીકાના પ્રારંભમાં તેઓ પૂરતો વિસ્તાર કરે છે, પણ ખાસ કરીને ઉત્તરાર્ધમાં તો, જાણે કે પોતાના સાહિત્યિક પ્રયત્નથી તેઓ થાકી ગયા હોય તેમ, એમનું નિરૂપણ પ્રમાણમાં અંક્ષિત બની જાય છે. ‘ન્યાયકન્દલી’ ઉપરના ટિપ્પણમાં, મૂળ ગ્રન્થના પ્રારંભમાં આવતો દ્રવ્યગ્રન્થ નરચન્દ્રે પૂરતી વિગતથી સમજાવ્યો છે. પણ રચના આગળ ચાલે છે તેમ તેમ એમનું વિવરણ ટૂંક ને ટૂંક થતું જાય છે. દ્રવ્યગ્રન્થની તુલનાએ ગુણગ્રન્થનું વિવરણ અંક્ષિતર બને છે; કર્મ અને સામાન્યને બહુ જલદથી પતાવી દીધા છે; વિશેષ ઉપર કશું લખવામાં આવ્યું નથી, અને સામાન્ય વિશે માત્ર ત્રણ કે ચાર પંક્તિઓ છે. ‘ન્યાયકન્દલી’નું આ ટિપ્પણ ‘અનર્ધરાધવ’ ઉપરના ટિપ્પણ અને ‘પ્રાકૃતપ્રબોધ’ની જેમ જ વિદ્યાર્થીઓને સરલ માર્ગદર્શિની આપવાના ઉદ્દેશથી નરચન્દ્રે લખ્યું હોય; અથવા આ ટિપ્પણ શિષ્યો સમક્ષ તેમણે આપેલાં વ્યાખ્યાનોની નોંધરૂપે હોય. જે એમ હોય તો એમાંની એમની નિરૂપણ રીતિ માટે કંઈક તર્કગ્રાહ્ય કારણ આપી શકાય.

પ્રકરણ ૧૮

જ્યોતિષ ગ્રન્થો

જ્યોતિષવિષયક સાહિત્ય

૨૯૯. ભારતમાં વિકસેલી સૌથી પ્રાચીન વિદ્યાઓમાંની એક જ્યોતિષ પણ હતી. જ્યોતિષ એ જ વેદાંગો પૈકી એક છે. “બ્રાહ્મણોમાં અને ધર્મસૂત્રોમાં શુભ ગ્રહનો ખ્યાલ સ્વીકારાયેલો જેવામાં આવે છે અને ધર્મસૂત્રો કહે છે કે રાજદરબારમાં જેમ પુરોહિત હોય તેમ જ્યોતિષી પણ હોવો જોઈએ; અને બંદીજનો તથા પુરોહિત અને જ્યોતિષીના સેવકાને ‘અર્થ-

શાસ્ત્ર ' નીચલી કોટિના રાજકર્મચારીઓ તરીકે ગણાવે છે. ”^૧ વરાહ-મિહિરના મહાન ગ્રન્થ ‘બૃહત્સંહિતા’માંથી (ઇ. સ. ૫૫૦ આસપાસ) અત્યારે જેઓની રચનાઓ ઉપલબ્ધ નથી એવા જ્યોતિષશાસ્ત્રના લેખકો, જેવા કે અસિત, દેવલ, ગર્ગ, વૃહ્દ ગર્ગ, નારદ અને પરાશરનાં નામ જાણવા મળે છે; અને તે ઉપરથી એ પણ જણાય છે કે વરાહમિહિરની પહેલાં પણ આ વિષયના પ્રમાણભૂત ગ્રન્થો હતા. વરાહમિહિરમાં એક સ્થળે^૨ યવનો અર્થાત્ ગ્રીકોની જ્યોતિષશાસ્ત્રજ્ઞતાની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે તથા સંસ્કૃતમાં જ્યોતિષ શાસ્ત્રના કેટલાક પારિભાષિક શબ્દો સીધેસીધા ગ્રીક જ્યોતિષમાંથી લેવાયા છે,^૩ એથી ભારતમાં આ વિદ્યાશાખા ઉપર ગ્રીક વિદ્યાની સ્પષ્ટ અસર હોવાનું સૂચિત થાય છે.

૩૦૦. પાછળના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કેવળ જ્યોતિષશાસ્ત્રની જ નહિ, પણ તે સાથે સંબંધ ધરાવતી વિદ્યાઓ—શકુનશાસ્ત્ર, સ્વપ્નશાસ્ત્ર, સ્વરોદય, કાકરુત, શ્વાનરુત આદિ વિશે સંખ્યાબંધ રચનાઓ થયેલી જેવામાં આવે છે. ઠેક આગમકાળમાં બ્યારે ‘ગણિવિજ્ઞ’ અને ‘અંગવિજ્ઞ’ જેવાં આગમો રચાયાં ત્યારથી માંડી અર્વાચીન કાળ સુધી આ તમામ વિદ્યાશાખાઓમાં જેનોએ નોંધપાત્ર કાળો આપ્યો છે,^૪ કેમકે જ્યોતિષ અને વૈદ્યક એ જૈન યતિઓના શોખ અને રસના વિષયો હતા તથા કેટલીક વાર એ તેમનો વ્યવસાય પણ બન્યા હતા. ગુજરાતમાં રચાયેલા જ્યોતિષના પ્રમાણમાં જૂના ગ્રન્થોમાં ઇ. સ. ૧૧૬૦ માં કુમારપાળના રાજ્યમાં દુર્લભરાજે શરૂ કરેલા અને તેના પુત્ર જગદેવે પૂરા કરેલા ‘સામુદ્રિકતિલક’નો ઉલ્લેખ કરી શકાય. આ જગદેવે ‘સ્વપ્નચિન્તામણિ’ નામે સ્વપ્નશાસ્ત્રનો ગ્રન્થ પણ રચ્યો હતો. આ પછી થોડા જ સમયમાં અજયપાળના રાજ્યકાળમાં અણુહિલવાડમાં આન્નદેવના પુત્ર નરહરિએ ‘નરપતિજ્યયર્ચાસ્વરોદય’ લખ્યો હતો.^૫

૧. ક્રીથ, સંસ્કૃત લિટરેચર, પૃ. ૫૨૮

૨. ‘બૃહત્સંહિતા,’ ૨-૧૪

૩. ક્રીથ, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૫૩૦. વળી જુઓ સાંડેસરા. ‘શબ્દ અને અર્થ’, પૃ. ૧૩૪-૩૬.

૪. જિરકો, પૃ. ૧૨૮, ૧૩૪, ૧૫૦-૫૧, ૧૫૯, ૩૬૮-૬૯, ૪૬૦; જૈસમ, પૃ. ૧૯, પૃ. ૪

૫. ક્રીથ, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૫૩૪-૩૫. વળી જુઓ લીંસૂ, પૃ. ૧૬૦ અને જૈસાઇ, પૃ. ૨૭૭-૭૮.

ઉદયપ્રભસૂરિકૃત 'આરંભસિદ્ધિ' અને નરચન્દ્રસૂરિકૃત 'જ્યોતિઃસાર'

૩૦૧. કુમારપાળ અને અજ્યપાળના સમય પછી ઘોડાક દશકા બાદ આપણે વસ્તુપાળના સમયમાં આવીએ છીએ. વસ્તુપાળના વિદ્વન્મંડળના સાહિત્યકાલમાં જ્યોતિષશાસ્ત્રના બે ગ્રન્થો ઉદયપ્રભસૂરિકૃત 'આરંભસિદ્ધિ' અને નરચન્દ્રસૂરિકૃત 'જ્યોતિઃસાર'—છે 'આરંભસિદ્ધિ'માં કુલ ૪૧૨ શ્લોકો છે; બ્યારે 'જ્યોતિઃસાર'ના ઉપલબ્ધ અંશોમાં કુલ ૨૫૭ શ્લોક છે. આ બન્ને ગ્રન્થો મુહૂર્તશુદ્ધિને લગતા છે. જ્યોતિષશાસ્ત્રની એ શાખામાં જૈન વિદ્વાનોએ ખાસ પ્રવીણતા મેળવી હતી. જૈન સાહિત્યમાં જ્યોતિષશાસ્ત્ર અને તત્સંબંધ વિદ્યાઓની પુષ્કળ રચનાઓ છે, પણ ઉપર્યુક્ત બે ગ્રન્થો હંમેશાં પ્રમાણભૂત ગણાયા છે, અને ગુજરાત અને રાજસ્થાનના જુદા જુદા પ્રાચીન ગ્રન્થલંકારોમાંથી એ બન્નેયની કડીબંધ હસ્તપ્રતો મળી શકે છે તે ઉપરથી એમની લોકપ્રિયતા અને પ્રચારનો ખ્યાલ આવે છે.

પ્રકરણ ૧૯

જૈન પ્રકરણગ્રન્થો ઉપરની ટીકાઓ

જૈનોનું ટીકાસાહિત્ય

૩૦૨. જૈનોના ટીકાસાહિત્યનો આરંભ નિર્ચુકિતઓથી ગણી શકાય. નિર્ચુકિતઓ એ આગમોના કેટલાક અંશ ઉપરનાં પદાત્મક પ્રાકૃત વિવરણો છે, અને પરંપરાથી એના કર્તા ભદ્રબાહુ ગણાય છે (પંચા ૨૨૪). એ પછી પ્રાકૃત પદ્યમાં રચાયેલાં ભાષ્યો આવે છે. આ ભાષ્યોની કેટલીક વાર નિર્ચુકિતઓ સાથે એટલી ભેળસેળ થઈ ગયેલી હોય છે કે ભાષ્યગાથા અને નિર્ચુકિતગાથાનો ભેદ કરવો મુશ્કેલ પડે છે. કેટલાંક આગમો ઉપરની ચૂર્ણિઓ અથવા પ્રાકૃત ગદ્ય ટીકાઓના કર્તા જિનદાસગણિને ગણવામાં આવે છે. 'નન્દિસૂત્ર' ઉપરની એમની ચૂર્ણિ ઈ. સ. ૬૭૭માં પૂર્ણ થઈ હતી, એ જોતાં તેઓ સાતમા શતકમાં વિદ્યમાન હતા. આ પછી એવો યુગ શરૂ થાય છે, જેમાં જૈનોએ પોતાના પ્રાકૃત ધર્મગ્રન્થો ઉપર સંસ્કૃત ટીકાઓ લખવા માંડી, કેમકે એ સમય સુધીમાં વિદ્વતા અને ઉચ્ચ વિદ્યાની ભાષા તરીકે તેમણે સંસ્કૃતનો પૂરેપૂરો સ્વીકાર કર્યો હતો; પરિણામે, હરિભદ્રસૂરિ, શીલાકદેવ, અભયદેવસૂરિ, મલયગિરિ (જે સર્વનો પહેલા પ્રકરણમાં નિર્દેશ કર્યો છે) અને ખીજ અનેક વિદ્વાનોની કલમે લખાયેલી પ્રૌઢ સંસ્કૃત ટીકાઓ મળે છે. ટીકાલેખનની આ પરંપરા નિદાન સત્તરમા સૈકા સુધી વેગપૂર્વક

ચાલુ રહી હતી, જ્યારે ‘કલ્પસૂત્ર’ ઉપર વિનયવિજયકૃત ‘સુખોધિકા,’ ધર્મસાગરકૃત ‘કિરણુવલિ’ જેવી અગત્યની ટીકાઓ રચાઈ હતી.

૩૦૩. વસ્તુપાળના સાહિત્યમંડળની રચનાઓમાં આગમો ઉપરની કોઈ ટીકાઓ નથી, પણ પ્રકરણગ્રન્થો ઉપરની ત્રણ વિસ્તૃત સંસ્કૃત ટીકાઓ છે. ધર્મ કે તત્ત્વજ્ઞાનને લગતા કોઈ એક વિષય ઉપર પ્રાકૃત પદ્યમાં રચાયેલી સંક્ષિપ્ત કૃતિઓને જૈન સાહિત્યમાં ‘પ્રકરણ’ કહે છે. પ્રસ્તુત ત્રણ ટીકાઓ તે ધર્મદાસગણિકૃત ‘ઉપદેશમાલા’ પ્રકરણ ઉપર ઉદયપ્રભસૂરિની ‘કર્ણિકા,’ તથા આસકકૃત ‘વિવેકમંજરી’ અને ‘ઉપદેશકન્દલી’ પ્રકરણો ઉપર બાલચન્દ્રની બે ટીકાઓ.

‘ઉદયપ્રભસૂરિકૃત ‘ઉપદેશમાલાકર્ણિકા’

૩૦૪. પહેલાં ‘ઉપદેશમાલાકર્ણિકા’ લઈએ. ‘ઉપદેશમાલા’ એ ૫૪૦ પ્રાકૃત ગાથાઓમાં ધાર્મિક અને નૈતિક ઉપદેશ આપતી કૃતિ છે. એના કર્તા ધર્મદાસગણિ^૧ પરંપરાથી મહાવીરના સમકાલીન મનાય છે.^૨ પરંતુ આ શક્ય નથી, કેમકે ‘ઉપદેશમાલા’ની ભાષા પશ્ચાતકાલીન જૈન મહારાષ્ટ્રી છે. ગમે તેમ, પણ ધર્મદાસગણિ ઈ. સ.ના નવમા સૈકા પહેલાં થયેલા છે, કેમકે એ શતકના આરંભમાં સિદ્ધર્ષિએ એ પ્રકરણ ઉપર ટીકા રચેલી છે (પેરા ૧૫). ‘ઉપદેશમાલા’નો બહોળો પ્રચાર અને અભ્યાસ થયો હતો, અને એ ગ્રન્થ ઉપરની અરાઠ સંસ્કૃત ટીકાઓ, એક પ્રાકૃત ટીકા, અને સંખ્યાબંધ જૂના ગુજરાતી બાલાવબોધો બાણુવામાં આવ્યા છે.^૩ કાલાનુક્રમની દૃષ્ટિએ ઉદયપ્રભની ‘કર્ણિકા’ એ ‘ઉપદેશમાલા’ ઉપરની ચોથી ટીકા છે; એ પહેલાંની ત્રણ તે સિદ્ધર્ષિની ટીકા, કૃષ્ણના શિષ્ય જ્યસિંહસૂરિની (ઈ. સ. ૮૫૭)^૪ પ્રાકૃત વૃત્તિ તથા રત્નપ્રભસૂરિકૃત ‘દોઘટ્ટીવૃત્તિ’ (ઈ. સ. ૧૧૮૨) છે.^૫ ઉદયપ્રભની કર્ણિકા અપ્રકટ હોઈ ઉસ્તપ્રતરૂપે જ મળે છે. એ બહુ વિસ્તૃત ટીકા છે; એનું ગ્રન્થાગ્ર ૧૨૨૭૪ શ્લોકનું છે.^૬ આ વિસ્તાર મૂળની પ્રાકૃત ગાથાઓના વિવરણથી થયો નથી; એ વિવરણ તો ઘણું ટુંકું છે; ગાથાઓમાં

૧. જૈસાઈ, પૃ. ૧૬૧; જિરકો, પૃ. ૨૦૧

૨. જૈસાઈ, પૃ. ૩૧

૩. જિરકો, પૃ. ૪૯-૫૧

૪. આ જ કર્તાએ પ્રાયઃ ધર્મદાસગણિમાંથી ત્રેરણા મેળવીને ઈ. સ. ૮૫૬માં ‘ધર્મોપદેશમાલા’ નામે પ્રાકૃત પ્રકરણ રચ્યું છે.

૫. જિરકો, પૃ. ૪૯-૫૦

૬. એ જ, પૃ. ૫૦

છેડેલા મુદ્દાઓના ઉદાહરણરૂપે આપેલાં મંખ્યાબંધ દષ્ટાન્તો અને કથાનકોથી આ વિસ્તાર વધ્યો છે. નમૂનારૂપે કહીએ તો, પહેલી ત્રણ જ ગાથાઓ ઉપરની ટીકાનું ગ્રન્થાગ્ર ૧૯૪૪ શ્લોકનું છે. ટીકાનાં તમામ દષ્ટાન્તો જૈન ધર્મકથાના લાક્ષણિક નમૂનાઓ છે. એ દષ્ટાન્તો, નિયમ તરીકે, જૈન પુરાણ-કથા અથવા જૈન ઐતિહાસિક અનુશ્રુતિમાંથી લેવાયાં છે અને અનુષ્ટુપ છંદમાં જ છે, જ્યારે મૂળ ગાથાઓ ઉપરનું અર્થઘોતક વિવરણ ગદ્યમાં છે. આડમા મંગલશ્લોકમાં ઉદયપ્રભસૂરિએ પોતાની પૂર્વે થઈ ગયેલા ટીકાકારોમાં સિદ્ધાપનો ઉલ્લેખ કર્યો છે—

ગાથાસ્તુ खलु धर्मदासगणिनः सज्जातरूपश्रियः

किञ्चैष स्फुरदर्थरत्ननिकरः सिद्धर्षिणैर्वापितः ।

तेनैतामतिवृत्तसंस्कृतमयीमातन्वतः कर्णिकां

वृत्तिं मेऽत्र सुवर्णकारपदवीसीमाश्रमश्चिन्त्यताम ॥ (પત્ર ૧)

‘વિવેકમંજરી’ અને ‘ઉપદેશકન્દલી’ ઉપર બાલચન્દ્રની ટીકાઓ

૩૦૫. આસડકૃત બે પ્રાકૃત પ્રકરણો ‘વિવેકમંજરી’ અને ‘ઉપદેશકન્દલી’ ઉપરની બાલચન્દ્રની ટીકાઓનું વિહંગાવલોકન કરીએ. ‘વિવેકમંજરી’ મૂળમાં ૩૨૭ ગાથાઓ છે, જ્યારે ‘ઉપદેશકન્દલી’માં ૧૨૫ ગાથાઓ છે, અને બન્ને કૃતિઓ વિવિધ પ્રકારે ધર્મબોધ આપવા રચાઈ છે. ‘વિવેકમંજરી’ મૂળ અને ટીકા મુદ્રિત થયેલ છે, જ્યારે ‘ઉપદેશકન્દલી’ મૂળ અને ટીકા અપ્રકટ હોઈ માત્ર હસ્તપ્રતરૂપે મળે છે. બન્ને ટીકાઓ ઉપર્યુક્ત ‘કર્ણિકા’ની પદ્ધતિએ રચાયેલી છે અને એમાં વચ્ચે વચ્ચે અનેક લાંબાં પદ્ય-આખ્યાનકો આવે છે. આથી ‘વિવેકમંજરી’ ટીકાનું ગ્રન્થાગ્ર ૮૦૦૦ શ્લોકનું છે,^૭ જ્યારે ‘ઉપદેશકન્દલી’ ટીકાનું ગ્રન્થાગ્ર ૭૬૦૦ શ્લોકનું છે.^૮ ‘વિવેકમંજરી’ ટીકા ચાર ખંડમાં વહેંચાયેલી છે, અને એમાંના પહેલા ત્રણેય ભાગને અંતે ટીકાકાર બાલચન્દ્રે જેની વિનંતિથી આ ટીકા રચી હતી તે આસડના પુત્ર જૈત્રસિંહની (પૌરા ૧૨૫) પ્રશસ્તિ છે, જ્યારે ચોથા ભાગને અંતે એક લાંબી પ્રશસ્તિ આપેલી છે, જે ‘ઉપદેશકન્દલી’ ટીકાને અંતે પણ શબ્દશઃ મળે છે. ‘ઉપદેશકન્દલી’ ટીકાના બાર ખંડ છે; દરેક ખંડને અંતે પ્રશસ્તિના બે શ્લોક છે; એમાંના પહેલો શ્લોક બાલચન્દ્રના ગુરુ હરિભદ્રસૂરિની અને બીજો શ્લોક મૂલ પ્રકરણોના કર્તા આસડની પ્રશંસા કરે છે. બન્નેય ટીકામાંનાં

૭. અષ્ટાવનુષ્ટુભામત્ર સહસ્રાણિ ભવન્તિ હિ ।

પ્રત્યક્ષરં ગણનયા ગ્રન્થમાને વિનિશ્ચિતે ॥

(વિમટી, પૃ. ૨૧૭)

૮. બિરકો, પૃ. ૪૭

કેટલાંક કથાનકો સેંકડો શ્લોકોમાં વિસ્તરેલાં છે. ‘વિવેકમંજરી’ ટીકામાં કર્તાએ ભરતનું ચરિત્ર વર્ણવતું કુલ ચાર સર્ગ અને પૃષ્ઠ શ્લોકોમાં રચાયેલું ‘ભરતભૂષણ મહાકાવ્ય’,^૯ ત્રણ સર્ગ અને પપદ શ્લોકોનું ‘સીતાચરિત’ મહાકાવ્ય,^{૧૦} તથા નળ-દમયંતીની કથા વર્ણવતું ત્રણ સર્ગ અને ૩૧૪ શ્લોકનું ‘દમયંતી-લલિત મહાકાવ્ય’,^{૧૧} આપેલ છે. ‘મહાકાવ્ય’ શબ્દનો ધાર્મિક દષ્ટિએ મહાન સ્ત્રીપુરુષોનું ચરિત્ર એવો મર્યાદિત અર્થ અહીં કરવાનો છે (જુઓ પૈરા ૧૬૬). આમાંનું ‘સીતાચરિત મહાકાવ્ય’ ‘ઉપદેશ-કન્દલી ટીકા’માં પણ છે.^{૧૨} વળી ચાર સર્ગ અને ૩૩૬ શ્લોકમાં શ્રેણિક રાજનું જીવન વર્ણવતું ‘શ્રેણિકોપાખ્યાન મહાકાવ્ય’ નામનું સુદીર્ઘ કથાનક પણ ‘ઉપદેશકન્દલી ટીકા’માં આવે છે.^{૧૩} બંને ટીકાઓના કર્તા એક હોવાને કારણે બંનેયમાં કેટલીક કથાઓ શબ્દશઃ સમાન છે. ‘વિવેકમંજરી’ ટીકામાં એક સ્થળે કર્તાએ સ્વરચ્ચિતિ સુભાષિત ટાંક્યું છે^{૧૪} તે ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે તેમણે બીજાં પણ સુભાષિતો રચ્યાં હશે.

૩૦૬. આ ત્રણે ટીકાઓની વિવરણપદ્ધતિ લગભગ એકસરખી છે એનું કારણ આગમો ઉપરના ટીકાસાહિત્યના ઇતિહાસમાં રહેલું છે. પદ્ધત્તમક નિર્ચુકિતઓ અને ભાષ્યો ઘણી વાર કથાનકો આપે છે, પણ તે કેટલાક સૂચક શબ્દો દ્વારા માત્ર એનો સાર બતાવીને એ ઉપરથી વાચક આખી વાર્તા યાદ કરી શકે અને પોતાના શબ્દોમાં કહી શકે. પ્રાકૃત યૂર્ણિઓમાં પરંપરાથી ચાલતી આવેલી ઉદાહરણરૂપ કથાઓ વારંવાર મળે છે; આ કથાઓ હંમેશાં પ્રાકૃતમાં હોય છે અને કશાં સાહિત્યિક અલંકરણો વિના સંક્ષેપમાં એ રજૂ થાય છે. સંસ્કૃત ટીકાઓમાં પણ કથાનકો સામાન્ય રીતે પ્રાકૃતમાં હોય છે, કેમકે પ્રાચીન ગ્રન્થોમાંથી એ લેવાયેલાં હોય છે; જો કે મુકાબલે અર્વાચીન કાળમાં રચાયેલી સંસ્કૃત ટીકાઓમાં આ કથાઓ પણ

૯. વિમટી, પૃ. ૯-૨૫

૧૦. એ જ, પૃ. ૧૧૧-૧૨૭

૧૧. એ જ, પૃ. ૧૩૨-૧૪૩

૧૨. ઉકટી, પત્ર ૧૬૫-૧૮૧, પાટણના શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્ય જ્ઞાનમન્દિરની હસ્તપ્રત નં. ૮૮૬ નાં પત્રોનો આ નિદેશ છે.

૧૩. એ જ, પત્ર ૧૮-૩૨

૧૪. યદુક્તમસ્માભિઃ સૂત્રપટ્ટકૌ-

પદ્માશ્રય ઇતિ પદ્મ ધિનોત્તિ કુમુદં ન ચંદબ્જવન્ધુરિણિ ।

અબ્જવે તુલ્યેડપિ હિ તગ્જ્ઞાતિઃ કારણાત્મૈવ ॥ (વિમટી, પૃ. ૨)

સંસ્કૃત સ્વરૂપે મળે છે. ‘ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર’ ઉપરની નેમિચન્દ્રની ટીકામાં (ધ. સ. ૧૦૭૩) છે તેમ, કોઈ વાર આ કથાઓ પદ્યમાં પણ હોય છે. સમય જતાં પ્રાકૃત ભાષાનો વ્યાસંગ જૈનોમાં પણ ઓછો થયો અને બે ભાષામાં લખાયેલી ટીકાઓ વાચકોને અગવડકર્તા લાગવા માંડી. આમ અહીં જોઈએ તેવું અવલોકન કર્યું એ ટીકાઓના સમયની નજદીક આપણે આવીએ છીએ; એ ટીકાઓ સાઘન્ત સંસ્કૃતમાં છે, એટલું જ નહિ, પણ એનાં કથા-નકા પણ પ્રાકૃતમાં નહિ, પરન્તુ સરલ અને સુવાચ્ય સંસ્કૃત પદ્યમાં છે. જૈન સાધુઓ દરરોજનાં વ્યાખ્યાનોમાં ધાર્મિક પ્રકરણો વાંચતા અને આ પ્રકારની ટીકાઓમાંની કથાઓ શ્રોતાઓ સમક્ષ ઉપદેશને રસપ્રદ બનાવવામાં સહાય-ભૂત થતી. આ દૃષ્ટિએ જોતાં એમ કહી શકાય કે નિર્ચુકિતનાં સ્મૃતિસહાયક પદ્ધતી માંડી ઉદયપ્રભ અને બાલચન્દ્રની વિગતવાર અને વિસ્તૃત વૃત્તિઓ સુધી જૈન ટીકાસાહિત્યનો વિકાસ દૈનિક વ્યાખ્યાનની પ્રથાને કેટલીક રીતે આભારી છે.

ઉપસંહાર

૩૦૭. આ પૂર્વેનાં પ્રકરણોમાં વસ્તુપાળના યુગ પૂર્વેની ગુજરાતની સાહિત્યિક અને વિદ્યાવિષયક પરંપરાઓનું આપણે અવલોકન કર્યું છે, વસ્તુપાળ અને તેના સાહિત્યમંડળના કવિપંડિતોનાં જીવનવૃત્તને લગતી હકીકતોનો અભ્યાસ કર્યો છે, તથા સંસ્કૃત સાહિત્યના વિવિધ પ્રકારોમાં તેમણે આપેલા ગણુનાપાત્ર જ્ઞાણની સમાલોચના કરી છે. આ સાહિત્યમંડળની કૃતિઓમાં પ્રકાશુ મુક્તકાથી માંડી મહાકાવ્યો સુધીની રચનાઓ તથા શાસ્ત્રીય વાક્યમયની વિવિધ શાખાઓને લગતા ગ્રન્થો છે. જે રચનાઓ અન્યત્ર મળતા ઉલ્લેખો દ્વારા જ જાણવામાં આવી છે અને હજી ઉપલબ્ધ થઈ નથી તેઓને બાજુએ રાખીએ તોપણ, આ સાહિત્યમંડળે રચેલાં દશ મહાકાવ્યો, ચાર નાટકો, અરાઠ પ્રશસ્તિઓ (ટૂંકા શિલાલેખો અને પ્રબંધાદિમાં મળતા બહુસંખ્ય પ્રશસ્તિશ્લોકો સિવાય), છ સ્તોત્રો, ત્રણ સુભાષિતસંગ્રહો, એક પ્રબંધાવલિ, એક ધર્મકથાસંગ્રહ, બે અપભ્રંશ રાસાઓ, કવિશિક્ષાના એક ગ્રન્થ સમેત ત્રણ અલંકારગ્રન્થો, બે વ્યાકરણગ્રન્થો (એક સંસ્કૃત વ્યાકરણ વિશે અને બીજો પ્રાકૃત વ્યાકરણ વિશે), છન્દઃશાસ્ત્રનો એક ગ્રન્થ, એક ન્યાયગ્રન્થ, બે બ્યોતિષગ્રન્થ, જૈન પ્રકરણગ્રન્થો ઉપરની ત્રણ ટીકાઓ અને સંસ્કૃત નાટક ‘અનર્ધરાઘવ’ ઉપરનું એક ટિપ્પણ-એટલી કૃતિઓ મળે છે. ઇ. સ. ના તેરમા સૈકામાં ગુજરાતમાં સાહિત્યસર્જનની અને વિદ્યાધ્યયનની જે વ્યાપક પ્રવૃત્તિ ચાલતી હતી એનો આ તો એક ભાગ છે એ ધ્યાનમાં રાખતાં આ જ્ઞાણ સવિશેષ નોંધપાત્ર બને છે, કેમકે આ પુસ્તકના પ્રારંભમાં જ કહ્યું છે તે પ્રમાણે, વસ્તુપાળ તરફથી પ્રત્યક્ષ આશ્રય કે ઉત્તેજન પામેલા સાહિત્યકારો અને તેમની રચનાઓ પૂરતું આ અધ્યયન મર્યાદિત રાખ્યું છે અને વસ્તુપાળના અન્ય સમકાલીન લેખકો-જેવા કે ‘નૈષધીયચરિત’ ઉપર પ્રાચીનતમ ટીકા લખનાર વિદ્યાધર (પેરા ૮૨), ‘કવિશિક્ષા’કાર વિનયચન્દ્ર (પેરા ૨૬૨), અનુક્રમે ધનપાલકૃત ‘તિલકમંજરી’ અને સિદ્ધર્ષિકૃત ‘ઉપમિતિ-ભવપ્રપંચકથા’ના ઉત્તમ સારોદ્ધારો આપનાર લક્ષ્મીધર (ઇ. સ. ૧૨૨૫) અને દેવેન્દ્ર (ઇ. સ. ૧૨૪૨) આદિ અનેકનાં જીવન અને કાર્યનો અહીં ઉલ્લેખ પણ થઈ શક્યો નથી; પરંતુ પ્રમાણ તેમજ ગુણદષ્ટિએ કાર્ય અવગણી શકાય એવું નથી.

૩૦૮. વસ્તુપાળના સાહિત્યમંડળનો પ્રમુખ સાહિત્યકાર સોમેશ્વર હતો. ગુજરાતના ચૌલુક્ય રાજ્યોનો આ વંશપરંપરાગત પુરોહિત એક ઉત્તમ કવિ હતો અને અગાઉનાં પ્રકરણોમાં આપણે જોયું તેમ, સંસ્કૃતમાં સર્જનાત્મક સાહિત્યના લગભગ તમામ પ્રકારોના સુંદર નમૂના તેણે આપ્યા છે. તેણે મહાકાવ્યો, નાટકો, રતોત્રો, મુક્તકસંગ્રહ, પ્રશસ્તિઓ અને પુષ્કળ પ્રકીર્ણ શ્લોકો રચ્યા છે. આ તમામ સાહિત્યપ્રકારોમાં સોમેશ્વરે સાચી સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે તથા એને વિશે વિના મંકાએ કહી શકાય કે મધ્યકાલીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેનું ઉચ્ચ સ્થાન છે, એટલું જ નહિ, પણ ‘કાર્તિકૌમુદી’ જેવાં એનાં કાવ્યો પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યના મોટા કવિઓ કાલિદાસ, ભારવિ, માઘ આદિની રચનાઓ પછી તુરત ગુણદષ્ટિએ મૂકવાં પડે એમ છે.

૩૦૯. આ સાહિત્યમંડળના બીજા ગ્રન્થકારોમાં અમરચન્દ્રસૂરિ અને નરચન્દ્રસૂરિનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. અમરચન્દ્રસૂરિનું લેખનકાર્ય, અગાઉ બતાવ્યું તેમ, વિપુલ તથા અનેક વિષયોને લગતું છે, પણ એમની એક જ રચના ‘કાવ્યકલ્પલતા’એ એમને સૌથી વધુ પ્રસિદ્ધિ આપી છે અને સંસ્કૃત સાહિત્યના તમામ અભ્યાસીઓમાં કવિશિક્ષાના વિષય પરત્વે સૌથી પ્રમાણુ-ભૂત ગ્રન્થ તરીકે એ રચના પ્રસિદ્ધિ પામી છે અને તેનો બહોળો પ્રચાર થયો છે. નરચન્દ્રસૂરિ અનેક શાસ્ત્રોમાં પ્રવીણ હતા, વસ્તુપાળને તેમણે ત્રણ વિદ્યાઓનું અધ્યયન કરાવ્યું હતું (પૈરા ૧૧૮), અને શ્રીધરકૃત ‘ન્યાયકન્દલી’ ઉપરનું તેમનું ટિપ્પણુ માત્ર ન્યાયમાં જ નહિ, પણ બીજાં શાસ્ત્રોમાંયે તેમની અસાધારણ વ્યુત્પત્તિનું દર્શન કરાવે છે. ‘સંકેત’કાર માણિક્યચન્દ્રનો પણ અહીં ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ; મમ્મટના ‘કાવ્યપ્રકાશ’ના સૌથી જૂના અને સર્વમાન્ય ટીકાકારોમાંના તેઓ એક છે. બીજા કવિપંડિતો વિશે આ પુસ્તકમાં યોગ્ય સ્થળે કહેવામાં આવ્યું છે અને તેનું અહીં પુનરાવર્તન કરવાની જરૂર નથી.

૩૧૦. એ કાળે ગુજરાતની સંસ્કારિતા અને સાહિત્યપ્રવૃત્તિ સુગ્રથિત, સમન્વિત સ્વરૂપની હતી, અને એમાં બ્રાહ્મણ અને જૈન વિદ્વાનો વચ્ચે પ્રશસ્ય સંસ્કૃતિક સહકાર પ્રવર્તમાન હતો. આપણે જોઈએ છીએ કે સોમેશ્વર જેવો રાજપુરોહિત જૈન મન્દિરોની કવિત્વમય પ્રશસ્તિઓ રચે છે અને બાલચન્દ્ર જેવા જૈન આચાર્ય ‘લાગવત પુરાણુ’ જેવા સુમાન્ય બ્રાહ્મણ ગ્રન્થમાંથી સાહિત્યિક પ્રયોજનો સ્વીકારે છે (પૈરા ૧૫૮). વળી બીજા એક જૈન આચાર્ય

અમરચન્દ્ર આખાયે ‘મહાભારત’નો કવિતામાં સારોદ્ધાર આપે છે અને તેમાં પ્રત્યેક સર્ગને આરંભે વેદવ્યાસની સ્તુતિ કરે છે. અહીં ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે અમરચન્દ્રે જેનો સાર આપ્યો છે તે હેમચન્દ્રકૃત ‘ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત’ અને એ પ્રકારના ખીજા ગ્રન્થોમાં મળતું જૈન ‘મહાભારત’ નથી, પણ ભારતીય અનુશ્રુતિઓ, પુરાણકથા અને ચિન્તનપ્રવાહોનો વ્યાસને નામે ચડેલો મહાન આકરગ્રન્થ છે. આ સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે કે અમરચન્દ્રકૃત ‘બાલભારત’ના શ્રોતાઓ જેઓ મોટે ભાગે જૈન હશે—વ્યાસનું ‘મહાભારત’ સાંભળવાને ટેવાયેલા હતા. શ્રમણ અને બ્રાહ્મણ વચ્ચેનો જૂના સમયથી ચાલતો આવેલો દ્વેષ જેની નોંધ પતંજલિ અને ખીજાઓએ કરી છે તે ગુજરાતમાં જાણે કે લોપ પામી ગયો હતો. સાહિત્યિક વિષયોમાં આવું અસાંપ્રદાયિક વલણ આકસ્મિક નહોતું, પણ સમકાલીન જીવનમાં જે પ્રશસ્ય સહિષ્ણુતા અને આદાનપ્રદાનની ભાવના પ્રવર્તમાન હતી એનું પરિણામ હતું. અગાઉનાં પ્રકરણમાં આપણે જોયું તેમ, આ ભાવના લગભગ અવિકલ સ્વરૂપે વસ્તુપાળના મહાન વ્યક્તિત્વમાં સાકાર થાય છે. વળી તે એ પણ બતાવે છે કે આર્યસંસ્કારિતા, જેનું જૈન ધર્મ અને સંસ્કારિતા અવિચ્છેદ્ય અંગ છે તે એક હતી; અને ગુજરાતનો સમગ્ર મધ્યકાલીન ઇતિહાસ એક એવું ચિત્ર રજૂ કરે છે, જેમાં બ્રાહ્મણ અને જૈન વિચારવલણોની આ વિશિષ્ટ એકતા નજરે પડે છે. એ એકતાએ આ સમસ્ત પ્રજાના સાંસ્કારિક જીવન ઉપર કદી ન ભૂંસાય એવી છાપ પાડી છે.

સન્દર્ભસૂચિ (અ) મુદ્રિત ગ્રન્થો

અંગ્રેજી

- અળતેતકર, એ. એસ. : એ હિસ્ટરી ઓફ ઇમ્પોર્ટન્ટ ટાઉન્સ એન્ડ સિરીઝ
ઇન ગુજરાત એન્ડ કાઠિયાવાડ, મુંબઈ, ૧૯૨૮
- કઝિન્સ, હેનરી : ધી આર્ટિટેકચરલ એન્ટિક્વિટીઝ ઓફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા,
લંડન, ૧૯૨૬
- કાણે, પી. વી. : એ હિસ્ટરી ઓફ સંસ્કૃત પોએટિક્સ, મુંબઈ, ૧૯૨૮
- કીથ, એ. ખી. : સંસ્કૃત ડ્રામા, ઓક્સફર્ડ, ૧૯૨૪
- ક્લાસિકલ સંસ્કૃત લિટરેચર, ત્રીજી આવૃત્તિ, કલકત્તા, ૧૯૩૨
- હિસ્ટરી ઓફ સંસ્કૃત લિટરેચર, ઓક્સફર્ડ, ૧૯૨૮
- ઇન્ડિયન લોજિક એન્ડ એટમિઝમ, ઓક્સફર્ડ, ૧૯૨૧
- કુમારસ્વામી, એ. કે. : હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયન એન્ડ ઇન્ડોનેશિયન આર્ટ,
લંડન, ૧૯૨૭
- કૃષ્ણમાચારિયર, એમ. : હિસ્ટરી ઓફ ક્લાસિકલ સંસ્કૃત લિટરેચર,
મદ્રાસ, ૧૯૩૭
- કૃમ્પબેલ, સર જેમ્સ એમ. : બોમ્બે ગેઝેટિયર, ગ્રન્થ ૧, ભાગ ૧, (હિસ્ટરી
ઓફ ગુજરાત), મુંબઈ, ૧૮૯૬
- બોમ્બે ગેઝેટિયર ગ્રન્થ ૮, (કાઠિયાવાડ), મુંબઈ, ૧૮૮૪
- કોમિસેરિયેટ, એમ. એસ. : એ હિસ્ટરી ઓફ ગુજરાત, ગ્રન્થ ૧, મુંબઈ, ૧૯૩૮
- ગ્રે, એ. એસ. : સમ ઇમ્પોર્ટન્ટ ઇન્સ્ક્રિપ્શન્સ ફ્રોમ ધી ખરોડા સ્ટેટ,
વડોદરા, ૧૯૪૩
- ટોડ, જેમ્સ : એનલ્સ એન્ડ એન્ટિક્વિટીઝ ઓફ રાજસ્થાન (૩ ગ્રન્થો),
લંડન, ૧૯૨૦
- ટોની, સી. એચ : પ્રબન્ધચિંતામણિ ઓર વિશિંગ-સ્ટોન ઓફ નેરેટીવ્ઝ
(અનુવાદ), કલકત્તા, ૧૯૦૧
- દાઉકર, આર. એન. : હિસ્ટરી ઓફ ધી ગુપ્ત, પૂના, ૧૯૪૧
- દાસગુપ્તા, એન. એસ. અને દે, એસ. કે. : હિસ્ટરી ઓફ સંસ્કૃત લિટરેચર,
ક્લાસિકલ પીરિયડ, ગ્રન્થ ૧, કલકત્તા, ૧૯૪૭
- દાસગુપ્તા, સુરેન્દ્રનાથ : એ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયન ફિલોસોફી, ગ્રન્થ ૧,
કેમ્બ્રિજ, ૧૯૨૨

- દે, નંદલાલ : ધી જ્યોત્સ્નિકલ ડિક્શનેરી ઓફ એન્થ્રોપોલોજી એન્ડ મિડીવલ ઇન્ડિયા, લંડન, ૧૯૨૭
- દે, એસ. કે. : સ્ટડીઝ ઇન ધી હિસ્ટરી ઓફ સંસ્કૃત પોએટિક્સ (૨ ગ્રન્થો), ૧૯૨૩
- પરીખ, રસિકલાલ સી. : કાવ્યાનુશાસન ઓફ હેમચન્દ્ર, ગ્રન્થ ૨ (પ્રસ્તાવના), મુંબઈ, ૧૯૩૮
- પાર્જિટર, એફ. ઇડન : માર્કણ્ડેય પુરાણ (અનુવાદ), કલકત્તા, ૧૯૦૪
- ફર્થસન, જેમ્સ : હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયન એન્ડ ઇસ્ટર્ન આર્કિટેક્ચર (૨ ગ્રન્થો), લંડન, ૧૯૧૦
- ફોર્સ, એ. કે. : રાસમાલા (૨ ગ્રન્થો), ઓક્સફર્ડ, ૧૯૨૪
- બર્નેસ, જે. અને કોલિન્સ, એચ. : ધી એન્ટિક્વિટીઝ ઓફ ડોલોઈ ઇન ગુજરાત, એડિટબર્ગ, ૧૮૮૮
- બીલ, સૈમ્યુઅલ : બ્રુહિસ્ટ રેકર્ડ્ઝ ઓફ ધી વેસ્ટર્ન વર્લ્ડ (૨ ગ્રન્થો), લંડન, ૧૮૮૪
- બેનરજી, આર. ડી. : ધી એન્જ ઓફ ધી ઇમ્પીરિયલ ગુમઝ, બનારસ, ૧૯૨૩
- બેલ્લકર, એસ. કે. : સિસ્ટિમ્સ ઓફ સંસ્કૃત ગ્રામર, પૂના, ૧૯૧૫
- બ્યૂલર. જી. : ધી લાઈફ ઓફ હેમચન્દ્રાચાર્ય (અનુવાદ), અમદાવાદ, ૧૯૩૬
- બ્રાઉન, પર્સી : ઇન્ડિયન આર્કિટેક્ચર (બ્રુહિસ્ટ એન્ડ હિન્દુ), મુંબઈ, ૧૯૪૨.
- મુનશી, કે. એમ. : ગુજરાત એન્ડ ઇસ્ટ લિટરેચર, મુંબઈ, ૧૯૩૫
- ધી ગ્લોરી ઇન વોઝ, ગુર્જરદેશ, ગ્રન્થ ૩—ઇમ્પીરિયલ ગુર્જરઝ, મુંબઈ, ૧૯૪૪
- મૈકડોનલ્ડ, એ. એ. : એ હિસ્ટરી ઓફ સંસ્કૃત લિટરેચર, ન્યૂયોર્ક અને લંડન, ૧૯૨૯
- રેન્ડલ, એચ. એન. : ઇન્ડિયન લોજિક ઇન ધી અલીફ સ્કૂલ્સ, ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ, ૧૯૩૦
- વિદ્યાભૂષણુ, સતીશચન્દ્ર : એ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયન લોજિક, કલકત્તા, ૧૯૨૧
- વિન્ટરનિત્ઝ, મોરિસ : એ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયન લિટરેચર ગ્રન્થ ૧ અને ૨, કલકત્તા, ૧૯૨૭ અને ૧૯૩૩
- વોટર્સ, થોમસ : ઓન યુઆન વ્યાગ્ઝ ટ્રાવેલ્સ ઇન ઇન્ડિયા, ૧૨૯-૧૪૫ ઈ. સ., (૨ ગ્રન્થો), લંડન, ૧૯૦૪
- શાસ્ત્રી, એચ. જી. : ડોટા સપ્લાઇઝ બાય ધી સંસ્કૃત ઇન્સ્ક્રિપ્શન્સ ઓફ ધી વલ્લી કિંગડમ (અપ્રિસિદ્ધ)

શાસ્ત્રી, હીરાનંદ : ધી રુઘ્નિસ ઓફ ડભોઈ ઓર દર્ભાવતી, વડોદરા, ૧૯૪૦
 શાહ, ચિમનલાલ જે : જૈનિઝમ ઇન નોર્થ ઇન્ડિયા, લંડન, ૧૯૩૨
 સાંકળિયા, એચ. ડી. : આર્કિયોલોજી ઓફ ગુજરાત, મુંબઈ, ૧૯૪૧
 સિમ્થ, વિન્સન્ટ એ. : અર્લી હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા, ૪ થી આવૃત્તિ,
 ઓક્સફર્ડ, ૧૯૨૪
 હર્ટલ, જોહાનિસ : એન ધી લિટરેચર ઓફ ધી પ્રવેનામ્બર ઓફ ગુજ-
 રાત, લિપઝિગ, ૧૯૨૨
 હંદિકી, કૃષ્ણચાંત : નૈષધીયચરિત (અનુવાદ), લાહોર, ૧૯૩૪
 યશરિતલક એન્ડ ઇન્ડિયન કલ્ચર, શોલાપુર, ૧૯૪૯

સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત

અકલંકદેવ : અકલંકગ્રન્થત્રયમ્ (સં. મહેન્દ્રકુમાર શાસ્ત્રી), અમદાવાદ-
 કલકત્તા, ૧૯૩૯
 અમરચન્દ્રસૂરિ : કાવ્યકલ્પલતા-વૃત્તિ (સં. પંડિત જગન્નાથ શાસ્ત્રી હોશંગ),
 બનારસ, ૧૯૩૧
 ચતુર્વિંશતિ-જિનેન્દ્ર-સંક્ષિપ્ત-ચરિતાનિ (પદ્માનંદ મહાકાવ્યના પરિ-
 શિષ્ટમાં મુદ્રિત)
 પદ્માનંદ મહાકાવ્ય (સં. એચ. આર. કાપડિયા), વડોદરા, ૧૯૩૨
 બાલભારત (સં. પંડિત શિવદત્ત અને કે. પી. પરબ), મુંબઈ, ૧૯૯૪
 સ્યાદિશબ્દસમુચ્ચય (સં. પંડિત એલ. બી. ગાંધી), બનારસ, વીર
 સંવત, ૨૪૪૧
 અરિસિંહ : સુકૃતસંકીર્તન (સં. મુનિ ચતુરવિજય), ભાવનગર, ૧૯૧૭
 ઉદયપ્રભસૂરિ, વિજયસેનસૂરિના શિષ્ય : આરંભસિદ્ધિ (સં. મુનિ જિતેન્દ્ર-
 વિજય), છાણી, ૧૯૪૨
 ધર્માબ્યુદ્ધ મહાકાવ્ય (સં. મુનિ પુણ્યવિજયજી), મુંબઈ, ૧૯૪૯
 વસ્તુપાલસ્તુતિ (સિંધી જૈન ગ્રન્થમાળામાં વસ્તુપાલવિષયક સમકાલીન
 કૃતિઓના સંગ્રહમાં પ્રકટ થનાર છે.)
 સુકૃતકીર્તિકલ્લોલિની (જ્યસિંહસૂરિકૃત હમ્મીરમદમદનના પરિશિષ્ટમાં
 મુદ્રિત)
 કાલિદાસ : અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ (સં. એન. બી. ગોડબોલે), આઠમી આવૃત્તિ,
 મુંબઈ, ૧૯૨૨
 રઘુવંશ (સં. કે. પી. પરબ અને વી. એલ. પણુશીકર), છટ્ટી આવૃત્તિ,
 મુંબઈ, ૧૯૧૦

કિંજવડેકર, રામશાસ્ત્રી (સંપાદક) : મહાભારત, શાન્તિપર્વ, નીલકંઠની ટીકા
સહિત, પૂના, ૧૯૩૨
ક્ષેમેન્દ્ર : કવિકણ્ઠાભરણુ, ઔચિત્યવિચારચર્યા અને સુવૃત્તતિલક (સં. ધુન્ડિ-
રાજ શાસ્ત્રી), ખનારસ, ૧૯૩૩
ચતુરવિજય, અમરવિજયના શિષ્ય, (સંપાદક) : જૈન સ્તોત્રસમુચ્ચય, મુંબઈ,
૧૯૨૮

જૈનસ્તોત્રસન્દોહ ગ્રન્થ ૧, અમદાવાદ, ૧૯૩૨
જયસિંહસૂરિ, કૃષ્ણગચ્છીય : કુમારપાલચરિત મહાકાવ્ય (સં. ક્ષાન્તિવિજય
ગણિ), મુંબઈ, ૧૯૨૬
ન્યાયસાર ઉપરની ન્યાયતાત્પર્યદીપિકા, (સં. સતીશચન્દ્ર વિદ્યાભૂષણ),
કલકત્તા, ૧૯૧૦
જયસિંહસૂરિ, કૃષ્ણના શિષ્ય : ધર્મોપદેશમાલા પ્રકરણુ (સં. પંડિત એલ.
ખી. ગાંધી), મુંબઈ, ૧૯૪૯
જયસિંહસૂરિ, વીરસૂરિના શિષ્ય : હમ્મીરમદમર્દન નાટક (સં. સી. ડી.
દલાલ), વડોદરા, ૧૯૨૦

વસ્તુપાલ-તેજપાલપ્રશસ્તિ (હમ્મીરમદમર્દનના પરિશિષ્ટમાં મુદ્રિત)
જહ્નલણુ : સૂક્તિમુક્તાવલિ (સં. એમ્બર કૃષ્ણમાચાર્ય), વડોદરા, ૧૯૩૮
જિનદત્તસૂરિ : વિવેકવિલાસ (સં. ખી. એફ. કારભારી), મુંબઈ, ૧૯૧૧
જિનપ્રભસૂરિ : વિવિધતીર્થકલ્પ (સં. જિનવિજય મુનિ), અમદાવાદ અને
કલકત્તા, ૧૯૩૪
જિનભદ્ર અને ખીજ અજ્ઞાત કર્તાઓ : પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ (સં. જિન-
વિજય મુનિ), અમદાવાદ અને કલકત્તા, ૧૯૩૬
જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણુ : જીતકલ્પ-ચૂણિ (સં. જિનવિજય મુનિ),
સંવત ૧૯૮૩

વિશેષાવશ્યક લાખ્ય (સંપાદકના નામ અને પ્રકાશનના વર્ષનો નિર્દેશ
નથી), રતલામ
જિનમંડન : કુમારપાલપ્રબન્ધ (સં. મુનિ ચતુરવિજય), ભાવનગર, સંવત ૧૯૭૧
જિનવિજય મુનિ (સંપાદક) : જૈનપુસ્તકપ્રશસ્તિસંગ્રહ, ગ્રન્થ ૧, મુંબઈ, ૧૯૪૩
જિનહર્ષ : વસ્તુપાલચરિત (સં. મુનિ કીર્તિવિજય), અમદાવાદ, ૧૯૪૧
દંડી : કાવ્યાદર્શ (સં. અને ભાષાંતરકર્તા એસ. કે. ખેલ્વલકર), પૂના, ૧૯૨૪
દેવપ્રભસૂરિ : પાંડવચરિત મહાકાવ્ય (સં. પંડિત કેદારનાથ અને વી. એલ.
પણુશીકર), મુંબઈ, ૧૯૧૧

દેવેશ્વર : કવિકલ્પલતા (સં. પંડિત શરદ્યન્દ્ર શાસ્ત્રી), પુસ્તિકા ૧-૨,
કલકત્તા, ૧૯૧૩-૨૩

ધર્મદાસ ગણિ : ઉપદેશમાલા (સંપાદકનો નિર્દેશ નથી), જમનગર, ૧૯૩૯

નયનન્દ્રસૂરિ : હમ્મીર મહાકાવ્ય (સં. એન. જે. કીર્તીને), મુંબઈ, ૧૮૭૯

નરયન્દ્રસૂરિ, દેવપ્રભસૂરિના શિષ્ય : જ્યોતિઃસાર (ઉપાધ્યાય ક્ષમાવિજયજી-

સંપાદિત જૈનજ્યોતિર્ગ્રન્થ-સંગ્રહમાં પ્રસિદ્ધ), મુંબઈ, ૧૯૩૮

વસ્તુપાલપ્રશસ્તિ (નરેન્દ્રપ્રભસૂરિના અલંકારમહોદધિના પરિશિષ્ટમાં
મુદ્રિત)
નરેન્દ્રપ્રભસૂરિ : અલંકારમહોદધિ (સં. પંડિત એલ. બી. ગાંધી),
વડોદરા, ૧૯૪૨

જે વસ્તુપાલપ્રશસ્તિઓ (અલંકારમહોદધિના પરિશિષ્ટમાં મુદ્રિત)

નેમિચન્દ્ર : ઉત્તરાધ્યયન-ટીકા (સં. વિજયઉમંગસૂરિ), વળાદ, ૧૯૩૭

પૂર્ણભદ્ર : પંચાખ્યાન (સં. ડો. જે. હર્ટલ), કેમ્બ્રિજ, મેસેચુસેટ્સ, ૧૯૦૮

પ્રદ્યુમ્નસૂરિ : સમરાદિત્ય-સંક્ષેપ (સં. મુનિ ઉમંગવિજય), અંબાલા, ૧૯૨૬

પ્રભાચન્દ્રાચાર્ય (દિગમ્બર) : પ્રમેયકમલમાર્તણ્ડ (સં. મહેન્દ્રકુમાર શાસ્ત્રી),
ખીજી આવૃત્તિ, મુંબઈ, ૧૯૪૧

પ્રભાચન્દ્રાચાર્ય (શ્વેતામ્બર) : પ્રભાવકચરિત (સં. જિનવિજય મુનિ),
મુંબઈ, ૧૯૪૦

પ્રહ્લાદનદેવ : પાર્થપરાક્રમ વ્યાયોગ (સં. સી. ડી. દલાલ), વડોદરા, ૧૯૧૭

બાણુ : ચંડીશતક (સં. પંડિત દુર્ગાપ્રસાદ અને કે. પી. પરબ),
મુંબઈ, ૧૮૮૭

બાલચન્દ્ર : કરુણાવજ્રાયુધ (સં. મુનિ ચતુરવિજય), ભાવનગર, ૧૯૧૬

વસંતવિલાસ મહાકાવ્ય (સં. સી. ડી. દલાલ), વડોદરા, ૧૯૧૭

વિવેકમંજરી-ટીકા (સં. પંડિત હરગોવિંદદાસ), ખનારસ, સંવત ૧૯૭૫

ભદ્રારક જ્યરાશિ : તત્ત્વોપપ્લવસિંહ (સં. પંડિત સુખલાલજી અને પ્રો.
આર. સી. પરીખ), વડોદરા, ૧૯૪૦

ભદ્રબાહુ : કલ્પસૂત્ર (સં. એચ. યાદોખી), લિપઝિગ, ૧૮૭૯

ભરત : નાટ્યશાસ્ત્ર (સં. એમ. રામકૃષ્ણ કવિ), ગ્રંથ ૧-૨, વડોદરા,
૧૯૨૬-૩૪

” (સં. બટુકનાથ શર્મા અને બલદેવ ઉપાધ્યાય), ખનારસ, ૧૯૨૯

ભવદત શાસ્ત્રી અને કે. પી. પરબ (સંપાદકો) : પ્રાચીન લેખમાલા,
મુંબઈ, ૧૯૦૩

- ભારવિ : કિરાતાજીનીય (સં. પંડિત દુર્ગાપ્રસાદ અને કે. પી. પરબ), પાંચમી
આવૃત્તિ, મુંબઈ, ૧૯૦૩
- મમ્મટ : કાવ્યપ્રકાશ (માણિક્યચન્દ્રના સંકેત સહિત, સં. વાસુદેવ શાસ્ત્રી
અભ્યંકર), પૂના, ૧૯૨૯
- મયૂર : સૂર્યશતક (સં. પંડિત દુર્ગાપ્રસાદ અને વી. એલ. પાણ્ડી), ત્રીજી
આવૃત્તિ, મુંબઈ, ૧૯૨૭
- મલ્લવાદી : નયચક્ર (સં. વિજયલલિતસૂરિ), ગ્રન્થ ૧, છાણી, સંવત ૨૦૦૪
- માઘ : શિશુપાલવધ (સં. પંડિત દુર્ગાપ્રસાદ અને પંડિત શિવદત્ત), ૭મી
આવૃત્તિ, મુંબઈ, ૧૯૧૭
- માણિક્યચન્દ્ર : કાવ્યપ્રકાશ—સંકેત (સં. વાસુદેવ શાસ્ત્રી અભ્યંકર)
પૂના, ૧૯૨૯
- મુરારિ : અનર્ધરાઘવ નાટક (સં. પંડિત દુર્ગાપ્રસાદ અને કે. પી. પરબ),
મુંબઈ, ૧૮૮૭
- મેઘપ્રભાચાર્ય : ધર્માભ્યુદય નાટક (સં. મુનિ પુણ્યવિજયજી), ભાવનગર, ૧૯૧૮
- મેરુતુંગાચાર્ય : પ્રબન્ધચિંતામણિ (સં. મુનિ જિનવિજય), અમદાવાદ અને
કલકત્તા, ૧૯૩૩
- મેરુતુંગાચાર્ય (ખીજી) : વિચારશ્રેણી (મે ૧૯૨૫ના જૈન સાહિત્ય સંશોધકમાં
મુદ્રિત)
- મોદી, રમણલાલ સી. (સંપાદક) : વાયુપુરાણ, વાયડા બ્રાહ્મણ અને વાણિયાનું
જ્ઞાતિ પુરાણ, અમદાવાદ, ૧૯૪૪
- યશ:પાલ : મોહરાજપરાજય નાટક (સં. મુનિ ચતુરવિજય), વડોદરા, ૧૯૧૮
- યશશ્ચન્દ્ર : મુદ્રિતકુમુદચન્દ્ર પ્રકરણ (સંપાદકનો નિર્દેશ નથી), બનારસ, વીર.
સં. ૨૪૩૨
- રત્નમન્દિર ગણિ : ઉપદેશતરંગિણી (સંપાદકનો નિર્દેશ નથી), બનારસ,
વીર સં. ૨૪૩૭
- રાજશેખર : કાવ્યમીમાંસા (સં. સી. ડી. દલાલ અને આર. એ. શાસ્ત્રી),
ત્રીજી આવૃત્તિ, વડોદરા, ૧૯૩૪
- બાલરામાયણ નાટક (સં. ગોવિંદદેવ શાસ્ત્રી), બનારસ, ૧૮૯૬
- રાજશેખરસૂરિ : પ્રબન્ધકોશ અથવા ચતુર્વિંશતિપ્રબન્ધ (સં. જિનવિજય
મુનિ), અમદાવાદ અને કલકત્તા, ૧૯૩૫
- રામચન્દ્ર અને ગુણચન્દ્ર : નાટ્યદર્પણ (સં. જી. કે. શ્રી ગોંદેકર અને એલ.
બી. ગાંધી), ગ્રન્થ ૧, વડોદરા, ૧૯૨૯

- રામભદ્ર : પ્રયુદ્ધરૌહિણ્યેય નાટક (સં. મુનિ પુણ્યવિજય), ભાવનગર, ૧૯૧૮
 લેલે, વ્યંકટેશ શાસ્ત્રી (સંપાદક) : પૃહતસ્તોત્રરત્નહાર, મુંબઈ, ૧૯૨૫
 વત્સરાજ : રૂપકષટકમ્ (સં. સી. ડી. દલાલ), વડોદરા, ૧૯૧૮
 વસ્તુપાલ : અંગિકાર્તોત્ર (સિંઘી જૈન ગ્રન્થમાળામાં વસ્તુપાલવિષયક સમ-
 કાલીન કૃતિઓના સંગ્રહમાં પ્રકટ થનાર છે)
 આદિનાથસ્તોત્ર (નરનારાયણાનંદના પરિશિષ્ટમાં મુદ્રિત; ઉપર નિર્દેશેલા
 સંગ્રહમાં પણ પ્રસિદ્ધ થનાર છે)
 આરાધના (ઉપર નિર્દેશેલા સંગ્રહમાં પ્રસિદ્ધ થનાર છે)
 નરનારાયણાનંદ મહાકાવ્ય (સં. સી. ડી. દલાલ), વડોદરા, ૧૯૧૬
 નેમિનાથસ્તોત્ર (ઉપર નિર્દેશેલા સંગ્રહમાં પ્રસિદ્ધ થનાર છે)
 વાગ્લટ (પહેલો) ; વાગ્લટાલંકાર (સં. પંડિત શિવદત્ત અને વી. એલ.
 પાણ્ડીકર), પાંચમી આવૃત્તિ, મુંબઈ, ૧૯૩૩
 વાગ્લટ (બીજો) : કાવ્યાનુશાસન (સં. પંડિત શિવદત્ત અને કે. પી. પરબ),
 મુંબઈ, ૧૯૧૫
 વાઠી દેવસૂરિ : સ્યાદ્વાદરત્નાકર (સં. મોતીલાલ લાધાજી), પૂના, વીર
 સંવત ૨૪૫૩-૫૭ (૫ ગ્રન્થો)
 વિજયપાલ : દ્રૌપદીસ્વયંવર (સં. મુનિ જિનવિજય), ભાવનગર, ૧૯૧૮
 વિજયરાજેન્દ્રસૂરિ : અભિધાનરાજેન્દ્ર, ગ્રન્થ ૨, રતલામ, ૧૯૧૪
 વિશ્વનાથ : સાહિત્યદર્પણ (સં. પી. વી. કાણે), મુંબઈ, ૧૯૨૩
 શાર્દૂંગદેવ : સંગીતરત્નાકર (સં. એમ. આર. તેલંગ), બે ગ્રન્થમાં, પૂના, ૧૯૯૭
 શાર્દૂંગધર : શાર્દૂંગધરપદ્ધતિ (સં. પી. પિટર્સન), મુંબઈ, ૧૯૮૮
 શ્રીધર : ન્યાયકંઠલી (સં. વિન્ધ્યેશ્વરીપ્રસાદ દ્વિવેદી), બનારસ, ૧૯૯૫
 શ્રીહર્ષ : નૈષધીયચરિત (સં. પંડિત શિવદત્ત), ૭ મી આવૃત્તિ, મુંબઈ, ૧૯૩૬
 સંઘદાસગણિ : વન્સુદેવ-હિંદી, પ્રથમખંડ (સં. મુનિ ચતુરવિજય અને મુનિ
 પુણ્યવિજય), ગ્રન્થ ૧-૨, ભાવનગર, ૧૯૩૦-૩૧
 સિદ્ધર્ષિ : ઉપદેશમાલા-ટીકા (સંપાદકનો નિર્દેશ નથી), જામનગર, ૧૯૩૯
 ઉપમિતિલવપ્રપંચકથા (સં. પી. પિટર્સન અને એચ. યાકોબી), કલ-
 કત્તા, ૧૯૯૯ થી ૧૯૧૪
 સિદ્ધસેન દિવાકર : દ્વાત્રિંશદ્દ્વાત્રિંશિકા (સંપાદકનો નિર્દેશ નથી), ભાવ-
 નગર, સંવત ૧૯૬૫
 સુભટ : દ્વતાંગદ છાયાનાટક, (સં. પંડિત દુર્ગાપ્રસાદ અને કે. પી. પરબ),
 મુંબઈ, ૧૯૯૧

૨૭૨] મહામાત્ય વસ્તુપાઠનું સાહિત્યમંડળ

સોમદેવ ભટ્ટ : કથાસરિત્સાગર (સં. પંડિત દુર્ગાપ્રસાદ અને ડૉ. ખી. પરબ),
ચોથી આવૃત્તિ, મુંબઈ, ૧૯૩૦

સોમધર્મગણિ : ઉપદેશસમિતિ (સં. અમૃતલાલ મોહનલાલ), અમદાવાદ,
સંવત ૧૯૯૮

સોમપ્રભાચાર્ય : કુમારપાલપ્રતિબોધ (સં. જિનવિજય મુનિ), વડોદરા, ૧૯૨૦

સોમેશ્વર : કીર્તિકૌમુદી મહાકાવ્ય (સં. એ. વી. કાથવટે), મુંબઈ, ૧૮૮૩

સુરથોત્સવ મહાકાવ્ય (સં. પંડિત શિવદત્ત અને ડૉ. ખી. પરબ),

મુંબઈ, ૧૯૦૨

હરિષેણુ આચાર્ય : ષ્ઠત્કથાકોશ (સં. ડૉ. એ. એન. ઉપાધ્યે), મુંબઈ,

૧૯૪૩

હેમચન્દ્ર : કાવ્યાનુશાસન, ગ્રન્થ ૧, મૂલપાઠ (સં. આર. સી. પરીખ),

મુંબઈ, ૧૯૪૩

હૈનુશાસન (સંપાદકનો નિર્દેશ નથી), મુંબઈ, ૧૯૧૨

ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત (સંપાદકનો નિર્દેશ નથી), ભાવનગર,

૧૯૦૬-૧૩

દ્વાયાશ્રય મહાકાવ્ય (સં. એ. વી. કાથવટે), ગ્રન્થ ૧-૨, મુંબઈ,

૧૯૧૫-૨૧

પ્રાકૃત વ્યાકરણ (સં. ખી. એલ. વૈદ્ય), પૂના, ૧૯૨૮

અજ્ઞાતકર્તૃક

લેખપદ્ધતિ (સં. સી. ડી. દલાલ અને જી. કે. શ્રીગોંદેકર),

વડોદરા, ૧૯૨૫

ભાગવત પુરાણ, વ્યંકટેશ્વર પ્રેસ દ્વારા પ્રસિદ્ધ, મુંબઈ

સમવાયાંગસૂત્ર, આગમોદય સમિતિ દ્વારા પ્રસિદ્ધ, સંવત ૧૯૭૪

સ્થાનાંગ સૂત્ર, આગમોદય સમિતિ દ્વારા બે ગ્રન્થોમાં પ્રસિદ્ધ,

સંવત, ૧૯૭૬

અપભ્રંશ અને પ્રાચીન ગુજરાતી

કુશલલાલ : માધવાનલ-કામકન્દલા પ્રબન્ધ (આનંદ કાવ્ય મહોદધિ, ગ્રન્થ

૭ માં પ્રસિદ્ધ), સુરત, ૧૯૨૬

ગણપતિ : માધવાનલ-કામકન્દલા પ્રબન્ધ (સં. એમ. આર. મજમૂદાર)

વડોદરા, ૧૯૪૨

જિનવિજય મુનિ (સંપાદક) : પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્ય સન્દર્ભ, અમદાવાદ,

સંવત, ૧૯૮૬

- નાલ્હ : વીસલદેવ રાસો (સં. સત્યવિજય વર્મા), બનારસ, સંવત ૧૯૮૨
- પન્નનાલ : કાન્હડદે પ્રબન્ધ (સં. ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી), બીજી આવૃત્તિ,
અમદાવાદ, ૧૯૨૬
- પાર્શ્વચન્દ્ર : વસ્તુપાલ-તેજપાલ રાસ (જૈન સાહિત્ય સંશોધક, પુ. ૩,
અંક ૧ માં મુદ્રિત)
- પાલ્હણુપુત્ર : આયુ રાસ (રાજસ્થાની ત્રૈમાસિક, પુ. ૩, અંક ૧ માં મુદ્રિત;
સિંધી જૈન ગ્રન્થમાળામાં વસ્તુપાલવિષયક સમકાલીન કૃતિઓના સંગ્રહ-
માં પણ પ્રકટ થનાર છે.)
- મંડલિક : પેથડ રાસ (પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય સંગ્રહમાં મુદ્રિત, સં. સી. ડી.
દલાલ), વડોદરા, ૧૯૨૦
- માણિક્યસુંદરસૂરિ : પૃથ્વીચન્દ્રચરિત્ર (પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય સંગ્રહ અને
પ્રાચીન ગુર્જર ગદ્યસન્દર્ભમાં મુદ્રિત)
- મેરુવિજય : વસ્તુપાલ-તેજપાલ રાસ (સં. સવાઈભાઈ રાયચંદ), અમદાવાદ,
૧૯૦૧
- લક્ષ્મીસાગરસૂરિ : વસ્તુપાલ-તેજપાલ રાસ(જૈન સાહિત્ય સંશોધક, પુ. ૩, અંક
૧ માં મુદ્રિત)
- વિજયસેનસૂરિ : રેવંતગિરિ રાસુ (પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય સંગ્રહમાં મુદ્રિત)
- શાલિસૂરિ : વિરાટપર્વ (ગાયકવાડ ઓરિયેન્ટલ સિરીઝમાં પ્રસિદ્ધ થનાર
ગુર્જર રાસાવલિમાં મુદ્રિત)
- સમયસુંદર : વસ્તુપાલ-તેજપાલ રાસ (સં. ભોગીલાલ સાંડેસરા; ગુજરાત
સંશોધન મંડળનું ત્રૈમાસિક, જન્યુઆરી ૧૯૫૨ માં મુદ્રિત)
- અજ્ઞાતકર્તૃક : વસંતવિલાસ-પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્ય (સં. કે. બી. વ્યાસ),
મુંબઈ, ૧૯૪૨
- વીરવંશાવલિ (જૈન સાહિત્ય સંશોધક, પુ. ૧, અંક ૩ માં મુદ્રિત)

ગુજરાતી

- આચાર્ય, ગિરિજાશંકર વી. : હિસ્ટોરિકલ ઇન્ફોર્મેશન ઓફ ગુજરાત, ૩
ગ્રન્થોમાં, મુંબઈ, ૧૯૩૩, ૧૯૩૮ અને ૧૯૪૨
- આચાર્ય, વલ્લભજી હરિદત્ત : કાર્તિકૌમુદી (અનુવાદ), અમદાવાદ, ૧૯૦૮
- કાપડિયા, હીરાલાલ રસિકદાસ : ચતુર્વિંશતિપ્રબન્ધ (અનુવાદ), મુંબઈ, ૧૯૩૪
- જૈનધર્મપ્રસારક સભા (પ્રકાશક) : વસ્તુપાલચરિત્ર (અનુવાદ), ભાવનગર,
સં. ૧૯૭૪
- દિવેટિયા નરસિંહરાવ : મનોમુકુર, ગ્રન્થ ૨, અમદાવાદ, ૧૯૩૬

દેસાઇ, મોહનલાલ દલીયંદ : જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ,
મુંબઈ, ૧૯૩૩

ધ્રુવ, આનંદશંકર બાપુભાઈ, દિગ્દર્શન, અમદાવાદ, ૧૯૪૨

પરીખ, રસિકલાલ વગેરે (સંપાદકો) : આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવ સ્મારક
ગ્રન્થ, અમદાવાદ, ૧૯૪૪

પારેખ, હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ : વસંત રજત મહોત્સવ સ્મારક ગ્રન્થ,
અમદાવાદ, ૧૯૨૭

ફારુકી, અમીરમીયાં એચ. : ગુજરાતી ફારસી-અરબી શબ્દકોશ, અમદા-
વાદ, ૧૯૨૬

બુદ્ધિસાગરસૂરિઃ બૃહદ્ વિજ્ઞપુર વૃતાંત, મુંબઈ, ૧૯૨૫

મુનિ જ્યંતવિજય : આબુ, ગ્રન્થ ૧, ઉજ્જન, ૧૯૩૩

આબુ પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ, ઉજ્જન, સંવત ૧૯૯૪

મુનિ જિનવિજય : પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ, ગ્રન્થ ૨, ભાવનગર, ૧૯૨૧

ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની સાધન સામગ્રી, અમદાવાદ, ૧૯૩૩

મોદી, મધુસૂદન ચિમનલાલ : હૈમ-સમીક્ષા, અમદાવાદ, ૧૯૪૨

રણછોડભાઈ ઉદયરામ : રાસમાલા (અનુવાદ), ગ્રન્થ ૧-૨, ત્રીજી આવૃત્તિ,
મુંબઈ, ૧૯૨૨ અને ૧૯૨૭

શાસ્ત્રી, દુર્ગાશંકર કેવળરામ : ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ,
ગ્રન્થ ૧-૨, અમદાવાદ, ૧૯૩૭ અને ૧૯૩૯
પ્રબંધચિંતામણિ (અનુવાદ), મુંબઈ, ૧૯૩૪

શાસ્ત્રી, રામકૃષ્ણ હર્ષજી : સુકૃતસંકીર્તન (અનુવાદ), વડોદરા, ૧૯૯૫

સાંડેસરા, ભોગીલાલ : ઇતિહાસની કેડી, વડોદરા, ૧૯૪૫

પંચતંત્ર (અનુવાદ), મુંબઈ, ૧૯૪૯

વસુદેવ-હિંડી (અનુવાદ), ભાવનગર, ૧૯૪૬

વાઘેલાએાનું ગુજરાત, વડોદરા, ૧૯૩૯

સંઘવી, સુખલાલજી અને પંડિત ખેચરદાસ : સન્મતિ પ્રકરણ (ઉપોદ્ધાત
અને અનુવાદ), અમદાવાદ, ૧૯૩૨

હિન્દી

ઓઝા, ગૌરીશંકર હીરાચંદ : રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ, ગ્રન્થ ૧, અજમેર, ૧૯૧૭

મુનિ, કલ્યાણવિજય : વીરનિર્વાણ સંવત ઔર જૈન કાલગણના, બલોર, ૧૯૩૧

પ્રેમી, નાથુરામ : જૈન સાહિત્ય ઔર ઇતિહાસ, મુંબઈ, ૧૯૪૨

મરાઠી

ધરમામપુરકર, પંડિત વામન શાસ્ત્રી : કાવ્યકલ્પલતા (અનુવાદ),
વડોદરા, ૧૮૯૧

બંગાળી

તર્કવાગીશ, ક્ષણિભૂષણુ : ન્યાયપરિચય, બીજી આવૃત્તિ, કલકત્તા, બંગાળી
સંપત ૧૩૪૭

સૂચિપત્રો, અહેવાલો વગેરે

ઓફેટ : એ કૉલોગસ કૉલોગોરમ, (૩ ગ્રન્થો), લિપજિગ, ૧૮૯૧,
૧૮૯૬, ૧૯૦૩

લાંડારકર, આર. જી. : એ રિપોર્ટ ઓન સર્ચ ઓફ સંસ્કૃત મેન્યુસ્ક્રિપ્ટસ
ઇન બોમ્બે પ્રોવિન્સ, ૧૮૮૩-૮૪, મુંબઇ, ૧૮૮૭

ગાંધી, એલ. બી. : એ કૉલોગ ઓફ મેન્યુસ્ક્રિપ્ટસ ઇન ધી જૈન લાંડાર્સ
એટ જ્ઞેસલમેર, વડોદરા, ૧૯૨૩

એ ડિસ્ક્રિપ્ટીવ કૉલોગ ઓફ મેન્યુ. ઇન ધી જૈન લાંડાર્સ એટ
પાટણુ, ગ્રન્થ ૧, વડોદરા, ૧૯૩૭

ગોડે, પી. કે. : ડિસ્ક્રિપ્ટીવ કૉલોગ ઓફ ધી ગવર્નમેન્ટ કલેક્શન ઓફ
મેન્યુ. ડિપોઝિટ્સ એટ ધી લાંડારકર ઓરિએન્ટલ રિસર્ચ

ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ગ્રન્થ ૧૪ : નાટક, પૂના, ૧૯૪૭

મિત્ર, રાજેન્દ્રલાલ : નોટિસિઝ ઓફ સંસ્કૃત મેન્યુસ્ક્રિપ્ટસ, ગ્રન્થ ૭, લાગ
૨, કલકત્તા, ૧૮૮૪

મુનિ, ચતુરવિજય : કૉલોગ ઓફ મેન્યુ. ઇન ધી જૈન લાંડાર એટ લીંબડી,
મુંબઇ, ૧૯૨૮

પિટર્સન, પી. : એ થર્ડ રિપોર્ટ ઓફ ઓપરેશન્સ ઇન સર્ચ ઓફ સંસ્કૃત
મેન્યુસ્ક્રિપ્ટસ ઇન ધી બોમ્બે સર્કલ, ૧૮૮૪-૮૫

એ ફિફ્થ રિપોર્ટ ઓફ ઓપરેશન્સ ઇન સર્ચ ઓફ સંસ્કૃત મેન્યુ-
સ્ક્રિપ્ટસ ઇન ધી બોમ્બે સર્કલ, એપ્રિલ, ૧૮૯૨-માર્ચ ૧૮૯૫;

મુંબઇ, ૧૮૯૬

એ સિક્સથ રિપોર્ટ ઓફ ઓપરેશન ઇન સર્ચ ઓફ સંસ્કૃત મેન્યુ-
સ્ક્રિપ્ટસ ઇન ધી બોમ્બે સર્કલ, એપ્રિલ ૧૮૯૫-માર્ચ ૧૮૯૮;

મુંબઇ, ૧૮૯૯

- શાસ્ત્રી, હીરાનંદ : એન્યુઅલ રિપોર્ટ ઓફ ધી આર્કિયોલોજિકલ ડિપાર્ટ-
મેન્ટ, વડોદરા રાજ્ય, (૧૯૩૯ ના જુલાઈની આખરે પૂરા થતા
વર્ષનો), વડોદરા, ૧૯૪૦
- વેલણુકર એચ. ડી., જિનરલનકાશ : એન આલ્ફાબેટિકલ રજિસ્ટર ઓફ જૈન
વર્ક્સ એન્ડ ઓથર્સ, ગ્રન્થ ૧, પૂના, ૧૯૪૪
- અજ્ઞાતકર્તૃક : બૃહટ્ટિપ્પનિકા (જૈન સાહિત્ય સંશોધક, પુ. ૧, અંક
૨ માં મુદ્રિત)
- જૈન ગ્રન્થાવલિ, પ્રસિદ્ધ કર્તા—જૈન સ્વેતામ્બર કોન્ફરન્સ, મુંબઈ, સં. ૧૯૬૫
- પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો અહેવાલ, સુરત, ૧૯૧૯
- પ્રોસિડિંગ્ઝ એન્ડ ટ્રાન્ઝેક્શન્સ ઓફ ધી ફર્સ્ટ ઓરિયેન્ટલ કોન્ફરન્સ,
ગ્રન્થ ૧, પૂના, ૧૯૨૦
- પ્રોસિડિંગ્ઝ એન્ડ ટ્રાન્ઝેક્શન્સ ઓફ ધી સેવન્થ ઓલ ઇન્ડિયા ઓરિ-
યેન્ટલ કોન્ફરન્સ, વડોદરા, ૧૯૩૫
- સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો અહેવાલ, ભાવનગર, ૧૯૨૬

સામયિકો

અંગ્રેજી

- એનાલ્સ ઓફ ધી ભાંડારકર ઓરિયેન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ
એપિગ્રાફિયા ઇન્ડિકા
ઇન્ડિયન એન્ટિકવેરી
ઇન્ડિયન હિસ્ટોરિકલ ક્વાર્ટર્લી
જર્નલ ઓફ ધી ગિહાર એન્ડ ઓરિસા રિસર્ચ સોસાયટી
જર્નલ ઓફ ઓરિયેન્ટલ સ્ટડીઝ
રૂપમ્

અંગ્રેજી-ગુજરાતી

- જર્નલ ઓફ ધી ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી
લાઇબ્રેરી મિસલેની

હિન્દી-ગુજરાતી

- ભારતીય વિદ્યા

ગુજરાતી

- જૈનયુગ
જૈન સત્યપ્રકાશ
જૈન સાહિત્યસંશોધક

पुरातत्त्व
द्वार्धस गुजराती सभा त्रैमासिक
बुद्धिप्रकाश
वसंत

हिन्दी

नागरी प्रयाशिणी पत्रिका
राजस्थानी
विशाल भारत

(બ) હસ્તપ્રતો

[જે હસ્તપ્રતોના નામ સાથે 'તાડપત્રીય હસ્તપ્રત' એવો નિર્દેશ કર્યો છે એ સિવાયની બધી પ્રતો કાગળ ઉપર લખાયેલી છે.]

અમરચન્દ્રસૂરિ : કાવ્યકલ્પલતા-પરિમલ (નં. ૨૬૪૬ અને ૯૫૧૧-શ્રી હૈમચન્દ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર, પાટણ)

જીદોરનાવલિ) નં. ૮૬૦૭-શ્રી હૈમચન્દ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર, પાટણ, નકલ કર્યા વર્ષ વિ. સં. ૧૬૬૪; નં. ૯૭૪૬-તે જ જ્ઞાનમંદિર; નં. ૪૪૭-પ્રવર્તક કાન્તિવિજયજી શાસ્ત્રસંગ્રહ-છાણી)

ઉદયપ્રભસૂરિ, રવિપ્રભસૂરિના શિષ્ય :

કર્મવિપાક-ટિપ્પણુ

કર્મસ્તવ-ટિપ્પણુ

શતક-ટિપ્પણુ

(આ ત્રણે કૃતિઓ નં. ૨૧૭૩ માં—પ્રવર્તક કાન્તિવિજયજી શાસ્ત્રસંગ્રહ, વડોદરા)

ઉદયપ્રભસૂરિ, વિજયસેનસૂરિના શિષ્ય : ઉપદેશમાલા-કર્ણિકા (નં. ૧૦૩૫૧ શ્રી હૈમચન્દ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર, પાટણ, નકલ કર્યા વર્ષ વિ. સં. ૧૫૪૭)

નેમિનાથચરિત (નં. ૨૦૫૨—તે જ જ્ઞાનમંદિર, નકલ કર્યા વર્ષ વિ. સં. ૧૫૧૮)

શબ્દબ્રહ્મોલ્લાસ (તાડપત્રીય હસ્તપ્રત નં. ૩૪—ખેતરવસી ભંડાર, પાટણ)

એકનાથ ભટ્ટ : રામશતક-ટીકા (નં. ૨૯-ઈ. સ. ૧૮૭૨-૭૩ નો મુંબઈ સરકારનો હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ; હાલ, ભાંડારકર ઓરિયેન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, પૂનામાં સંગૃહીત. નકલ કર્યા વર્ષ વિ. સં. ૧૭૧૭)

નરચન્દ્રસૂરિ, દેવપ્રભસૂરિના શિષ્ય : અનર્ધરાઘવ-ટિપ્પણુ નં. ૧૧૨૯૯ અને ૮૬૩૪—શ્રી હૈમચન્દ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર, પાટણ, નકલ કર્યાનાં વર્ષ અનુક્રમે વિ. સં. ૧૫૦૬ અને ૧૫૫૬; તેમજ નં. ૬૭૨૯—તે જ જ્ઞાનમંદિર)

કથારતનાકર અથવા કથારતનસાગર (દાખડો નં. ૫૧, હસ્તપ્રત નં. ૨૬-ડહેલા ઉપાશ્રય ભંડાર, અમદાવાદ; નં. ૫૬૯-જ્ઞાનવિમલ-સૂરિ ભંડાર, ખંભાત; નં. ૧૩૨-જૈન ભંડાર, ચાણુરમા)

- ન્યાયકંઠલી-ટિપ્પણ (નં. ૨૭૦૯-મુનિ હંસવિજયજી શાસ્ત્રસંગ્રહ, વડોદરા; નં. ૬૮૧૧-શ્રી હૈમચન્દ્રાચાર્ય જ્ઞાનમંદિર, પાટણ)
- પ્રાકૃતપ્રબોધ (નં. ૨૧૬૨-પ્રવર્તક કાન્તિવિજયજી શાસ્ત્રસંગ્રહ, વડોદરા, નકલ કર્યા વર્ષ વિ. સં. ૧૪૮૭; પોથી નં. ૨૦, હસ્તપ્રત નં. ૧૫-મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીના સંગ્રહમાં, નકલ કર્યા વર્ષ વિ. સં. ૧૪૭૬; નં. ૨૧૭૬-શ્રી હૈમચન્દ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર, પાટણ)
- નરચન્દ્ર ઉપાધ્યાય, સિંહસુરિના શિષ્ય : જન્મસમુદ્ર (પોથી નં. ૨૪, હસ્તપ્રત નં. ૩-મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીના સંગ્રહમાં, નકલ કર્યા વર્ષ વિ. સં. ૧૫૩૭)
- જ્યોતિશ્ચતુર્વિશિકા (નં. ૫૧૦૧-શ્રી હૈમચન્દ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર, પાટણ)
- પ્રશ્નશતક (નં. ૨૧૬૪-પ્રવર્તક કાન્તિવિજયજી શાસ્ત્રસંગ્રહ, વડોદરા; નકલ કર્યા વર્ષ વિ. સં. ૧૫૩૨)
- નરેન્દ્રપ્રભસૂરિ : વિવેકકલિકા (તાડપત્રીય હસ્તપ્રત નં. ૫૨-અપૂર્ણ વિભાગ, સંઘવી પાડા ભંડાર, પાટણ)
- વિવેકપાદપ (તાડપત્રીય હસ્તપ્રત નં. ૫૨-અપૂર્ણ વિભાગ, સંઘવી પાડા ભંડાર, પાટણ)
- બાલચન્દ્ર : ઉપદેશકંઠલી-ટીકા (નં. ૮૮૬-શ્રી હૈમચન્દ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર, પાટણ)
- ભદ્રબાહુ : પિણ્ડનિર્ચુકિત (વિજયદાનસૂરિ જ્ઞાનભંડાર, જાણી)
- માણિક્યચન્દ્ર : પાશ્વનાથચરિત મહાકાવ્ય (દાખડો નં. ૩૧, તાડપત્રીય હસ્તપ્રત નં. ૧-શાન્તિનાથ ભંડાર, ખંભાત)
- શાન્તિનાથચરિત મહાકાવ્ય (નં. ૮૬૫-શ્રી હૈમાચન્દ્રાચાર્ય જ્ઞાનમંદિર, પાટણ)
- શુભશીલ ગણિ : પ્રબન્ધપંચશતી અથવા પંચશતીકથાસંગ્રહ (નં. ૫૮-હંસવિજયજી શાસ્ત્રસંગ્રહ, વડોદરા)
- શ્રીચન્દ્રસૂરિ : જીતકલ્પચૂર્ણિ-વ્યાખ્યા (તાડપત્રીય હસ્તપ્રત નં. ૮-તપગન્ધ ભંડાર, પાટણ; નકલ કર્યા વર્ષ વિ. સં. ૧૨૮૪)
- સમયસુંદર : વસ્તુપાલ-તેજપાલ રાસ (નં. ૩૪૨૬-મુનિ હંસવિજયજી શાસ્ત્રસંગ્રહ, વડોદરા)

- સાગરચન્દ્ર : જ્યોતિઃસાર-ટીકા (નં. ૨૧૪૫-પ્રવર્તક કાન્તિવિજયજી શાસ્ત્ર-સંગ્રહ, વડોદરા)
- સોમેશ્વર : ઉલ્લાધરાધવ નાટક (નં. ૩૪૩-છ. સ. ૧૮૮૪-૮૬ નો મુંબઈ સરકારનો હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ; હાલ, ભાંડારકર ઓરિયેન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, પૂનામાં સંગૃહીત; નકલ કર્યા વર્ષ વિ. સં. ૧૫૩૭ કર્ણામૃતપ્રપા (નં. ૩૯-ઈ. સ. ૧૮૭૧-૭૨નો મુંબઈ સરકારનો હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ; હાલ, ભાંડારકર ઓરિયેન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ પૂનામાં સંગૃહીત; નકલ કર્યા વર્ષ વિ. સં. ૧૫૦૯)
- રામશતક (નં. ૪૯-ઈ. સ. ૧૮૭૩-૭૪ નો મુંબઈ સરકારનો હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ; હાલ, ભાંડારકર ઓરિયેન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, પૂનામાં સંગૃહીત; નકલ કર્યા વર્ષ વિ. સં. ૧૬૫૬)
- હીરાનંદ : વસ્તુપાલ રાસ (મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીના સંગ્રહમાં)
- અજ્ઞાતકર્તૃક : રામશતક-ટીકા (પોથી નં. ૧૦, હસ્તપ્રત નં. ૯-મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીનો સંગ્રહ; નકલ કર્યા વર્ષ વિ. સં. ૧૫૮૬)
- અજ્ઞાતકર્તૃક : *ત્રુટક સુભાષિતસંગ્રહ (તાડપત્રીય હસ્તપ્રત નં. ૫૨-અપૂર્ણ વિભાગ, સંઘવી પાડા ભંડાર, પાટણ)

* જુઓ પેરા ૯૨.

शब्दसूचि

अण्यपाल २०, २३, २८,
६५, ११४

अणुद्विलवाड ४, ६, १३, १४,
१५, १६, १७, २१, २५,
२७, ३७, ४०, ४१, ४८,
४९, ५०, ५३, ६२, ६४,
७०. ७३, ७८, ८७, ९८,
१२८, १३१, १३२, १३६,
१७७, १८६, १९४

—पाटणु ३, १४, १५, ३६,
३७, ११४

‘अनर्धराधव’ १०४, १२३, १६०,
१७४, २६१

अनुश्रुति ६, १४, २०, ३७, ३८

अनुष्टुप १५४

‘अनेकार्थकोश’ २०

‘अनेकार्थसंग्रह’ १८

अपभ्रंश काव्य ९९

—काव्यो ३४

—रास २०६

—लोकसाहित्य ८६

अलयद्वेषसूरि १६, २४, १०९, २५६

अलिधा २२०

‘अलिधानयिन्तामण्डि’ १८

अलिनवशुभ २०६, २११, २१६, २२२

‘अलिनवभारती’ २०६

अलिनेय साहित्यप्रकार २०७

अभ्यास-सामग्री ३३

अमदावाद ९

अमरयन्द्र (‘वेणी-कृपाणु’) ९६

३६

अमरयन्द्रसूरि ८२, ८७, ८८, ९०,
९१, ९२, ९३, ९४, ९५,
९६, १५०, १५१, १५२,
१५३, २१५, २२४, २२९,
२३१, २३६, २४१, २६२,
२६३

‘अमरयन्त्राभी यरित्र’ ६६

अरभस्तान ७१ (कृ. नो.)

अरणी २०२

अरिसिंह ३३. ४०, ६१, ७३, ८७,
८८, ९६, १३१, १३२

‘अर्जुनयरित्र’ २२२

अर्जुनराज २०, ४०, १२४, १७७

‘अर्थशास्त्र’ २१०, २३१

अर्थालंकार २२०

अर्जुनदायल १७८

अर्जुन (आ-ये-लो) ५

अलंकार १७

—ग्रन्थ २२

—ग्रन्थो २१०

—शास्त्र १८, १३६, २१०,
२११, २४६

—शास्त्रीयो २१२

—संग्रहाय २११

‘अलंकारयूगमण्डि’ २१९

‘अलंकारप्रबोध’ ९३, ९५, २३१

‘अलंकारमहोदधि’ ५५, १०७,
२१५, २१८

‘अलंकारशेखर’ २३३

‘अलंकारसर्वस्व’ २१४

અવશેષ ૧૮૬
 અશોક ૪
 અશ્વલેષ ૧૫૫
 અશ્વરાજ ૩૭
 અસાધિત ૨૧૩ (કૂ. નો.)
 અંગ ૭
 'અંગવિજ્ઞ' ૨૫૫
 અંતવેદી ૫
 'અંબિકાસ્તોત્ર' ૫૭, ૧૯૧
 આગમેતર ગ્રન્થો ૨૪
 આગમો ૨૪
 મૂલ આગમો ૨૪
 'આચારંગ' ૧૪
 આચાર્ય જિનવિજયજી ૧૧, ૧૨
 આદિનાથ ૧૩, ૨૮, ૫૭, ૧૫૨,
 ૧૫૪
 'આદિનાથસ્તોત્ર' ૫૭, ૧૯૧, ૧૯૨
 'આદિપર્વ' ૧૫૨
 'આદિપુરાણુ' ૧૫૪
 આનંદપુર (વડનગર) ૫
 આનંદવર્ધન ૨૧૧, ૨૨૨
 આનાક ૪૧
 આબુ, ૩, ૯, ૩૬, ૪૫, ૫૨, ૬૮,
 ૮૪, ૧૭૭
 'આબુપ્રશસ્તિ' ૬૮, ૧૭૭, ૧૭૯
 'આબુ રાસ' ૩૪, ૨૦૬, ૨૦૯
 આરબ વેપારી ૭૧ (કૂ. નો.)
 'આરંભસિદ્ધિ' ૧૦૧, ૨૫૬
 'આરાધના' ૫૭, ૧૯૧, ૧૯૨
 આર્ય સ્કન્દિલ ૭
 આલંકારિક ૬૦ (કૂ. નો.)
 આલંકારિકા ૧૫૨, ૧૫૪, ૨૧૦, ૨૨૦

જૈન આલંકારિકા ૨૨૫
 આશ્રયદાતા ૩, ૧૮, ૩૩, ૫૬, ૫૭
 કલાનો આશ્રયદાતા ૪૯
 સાહિત્યનો આશ્રયદાતા ૪૯, ૬૦
 આસક ૬૦ (કૂ. નો.) ૧૧૦, ૨૫૭,
 ૨૫૮
 ઇતિહાસ ૩
 અલંકારશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ ૨૧૫
 કલાનો ઇતિહાસ ૫૨
 ગુજરાતનો— ૩, ૯, ૧૦૨
 જૈન સાહિત્યનો— ૨૪
 મધ્યકાલીન ગુજરાતનો— ૩૩
 સમકાલીન— ૧૪૨
 સાહિત્યનો— ૨૨
 સાંસ્કૃતિક— ૧૭૬
 ઇતિહાસની સામગ્રી ૧૯૯
 ઇતિહાસયુગો ૪
 ઇતિહાસ ૫
 ઉજ્જવિની ૭, ૧૭
 ઉત્કાણું લેખો ૩૩
 'ઉત્તર પુરાણુ' ૧૫૪
 ઉત્તર પ્રદેશ ૭
 'ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર' ૧૫, ૧૦૬, ૨૬૦
 ઉત્તરાપથ ૧૫
 ઉત્સાહ (વિદ્વાન) ૨૧૪
 ઉદયચંદ્ર ૨૦
 ઉદયન ૨૨
 ઉદયપ્રભસૂરિ ૩૩, ૩૪, ૩૬, ૪૦,
 ૫૫, ૫૭ (કૂ. નો.) ૯૭,
 ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૧૭, ૧૪૧,
 ૧૮૦, ૨૫૬, ૨૫૭
 'ઉદયસુંદરી કથા' ૨૯

‘उद्घातराधव’ १६०
 उद्घलट २११, २१६
 ‘उद्घलटकुमारसंभव’ २१६
 उद्योतनसूरि १२, १४, २०४
 ‘उन्मत्तराधव’ १६० (कू. नो.)
 ‘उपदेशकन्दली’ १०८, ११०, २५७
 ‘उपदेशतरंगिणी’ ३५, ३८
 ‘उपदेशमाला’ १२, ६७, १०१, २५७
 ‘उपदेशमाला कर्णिका’ २५७
 ‘उपदेशसप्तति’ ३५
 ‘उपमितिलवप्रपञ्च कथा’ ११, १२,
 २०४, २६१
 उपाध्याय विनयविजय ७ (कू. नो.)
 उपाश्रय २१, १८१
 उमाशंकर ज्येश्ठी १० (कू. नो.)
 ‘उल्लाघराधव’ ६७, ६८, १५७,
 १६०, १६१
 उवट २६
 ‘उवसग्गह्वर स्तोत्र’ १६०
 उर्भिकविता १८७, १८८
 धार्मिक उर्भिकविता १६०
 उर्भिकान्यो १६०
 ‘ऋग्वेद’ १८७
 ऋषभदेव १८२, १८५
 अकनाथ ६८
 अर्जुन २०१
 औत्तिसिद्ध ४
 —अनुश्रुति २०७
 —कथानको १६८
 —पद्धति ३८
 —पुरावो ११४, ११६
 —प्रमाणो ११५

—लेखो ४
 —व्यक्ति १४३
 —व्यक्तिओ १७५, १६८
 —शब्द ४
 —साधनो १८१
 ‘औचित्यविचारव्यर्था’ २२४
 कुच्छ १५, ४४
 कजिन्स पर
 कडवक २०८, २०९
 कण्ठा २१६, २२२, २४४
 कथाओ २०५
 पेटा कथा २०५
 मुष्य कथा २०५
 ‘कथाकोश’ ३५
 कथाग्रन्थो २००
 कथानको ७१, १६९
 ‘कथारत्नाकर’ ५५, १०५
 ‘कथासरित्सागर’ ५, २०३, २०५
 कथ्यट २२२
 करुणान्तिका १५६
 ‘करुणायन्त्रायुध’ ११०, १६७, १६८
 कर्णु वाघेलो २६
 ‘कर्णुसुन्दरी’ २७, ७८, १६९
 कर्णु सोलङ्की २७, ७८
 ‘कर्णुमृतप्रपा’ ६८, ७०, १६३,
 १६४, १६७
 ‘कर्णिका’ १०१, २५७
 ‘कपूररयरित लाणु’ ५९
 ‘कपूरमंजरी’ २१३ (कू. नो.)
 कला ३६
 ‘कलाकलाप’ ६३, ६४
 कलाकार ५३

कलाश्रयो पर
 ' कलाविलास ' ४५
 कलिकालसर्पज्ञ ३, १७, ४८
 ' कल्पसूत्र ' २५७
 ' कल्याणमंदिर स्तोत्र ' १८०
 कवि ३, १७, ३३
 कविश्री ५४, ५६
 ' कविकल्पलता विवेक ' २३३
 ' कविकहासरणु ' २२२
 कवि कृष्ण १८४
 कवितारुहस्य ८८
 कविताशैली ७०
 कविपंडितो ६१, ७१, ११७, २६१
 कविमंडण २१
 ' कविशिक्षा ' ८३, २२४, २२५,
 २३१, २६१
 कविसमयोनी सूचि २२७
 ' कवीन्द्रवयनसमुच्चय ' १८३
 ' क'हासरणु ' २१६
 ' काकुत्स्थकेलि ' १०७, १५७
 काव्यनी अंगरी १४७, १४८ (कू. नो.)
 ' कातन्त्र ' व्याकरण ८०, २३५
 कात्यायन २३४
 ' काद'अरी ' २१६, २२२
 ' कान्तमाला ' १४ (कू. नो.)
 कान्यकुब्ज ४
 ' कान्ठुद्वे प्रथम्य ' २०२
 कामशास्त्र २३०
 कालव्युत्क्रम ११५
 कालिदास १२३, १२८, १४४, १५५,
 २२२, २६२

' काव्यकल्पलता ' ८६, ८०, ८२,
 ८३, ८५, १५०, २१५,
 २२४, २२५. २३०, २३१,
 २३२, २६२
 ' काव्यकल्पलता परिमल ' ८३, ८५,
 २३०, २३१
 ' काव्यकल्पलता मंजरी ' ८३, ८५,
 २३१
 ' काव्यकौतुक ' २१५
 काव्यगुण्य १७७
 ' काव्यप्रकाश ' ६६, २११, २१२,
 २१४, २१७, २१८, २६२
 ' काव्यप्रकाश-संकेत ' २१४
 ' काव्यमाला ' १८१
 ' काव्यमीमांसा ' २६, २२३
 काव्यरयना ६१
 काव्यरयनाप्रावीण्य १७८
 काव्यशास्त्र २८
 ' काव्यादर्श ' ६६, १२१
 ' काव्यानुशासन ' ४, १८, २२,
 १५७, २०७, २१२
 ' काव्यालंकार ' १२१ (कू. नो.)
 १६४
 ' काशिका ' ११
 काशी ५०
 काश्मीर १८
 ' किरणुवलि ' २५७
 ' किराताञ्जनीय ' १२८, १४३,
 १४६, १४८
 कीथ ११ (कू. नो.)
 कीर्तिस्तंभ २१, २७, १२८
 ' कीर्तिकौमुदी ' २६, ३३, ४०, ५०,

५५, ६७, ७०, ७३, ८४,
 ८६, १२३, १२७, १२८.
 १३२, १३६, १३७, १४०,
 १४६, १७६, १८६, १९४,
 २६२
 कुन्तक २११, २१२
 कुमारदेवी ३७, ३८, ३९
 कुमारपाल १५, १८, १९, २०, २४,
 २६, २८, ४१, ५४ (कृ. नो.)
 ६५, ८७, ११४, १३६,
 १३८, १९८
 'कुमारपालचरित' १९, १२२, १९८
 'कुमारपालप्रतिभोध' २१
 'कुमारपालप्रपन्थ' २०, ५४
 (कृ. नो.)
 'कुमारविहारशतक' २०
 'कुमारअंलव' १४७, १४९, २१६,
 २२२
 कुमुदचंद्र १७
 'कुवलयमाला' १२, १४, २०४
 कुशललाल २१३ (कृ. नो.)
 कृष्ण (कवि) ११६
 कृष्ण (राज) ५८
 कृष्णकान्त संदिकुर्ष ६४ (कृ. नो.)
 कृष्णमिश्र २४
 केदार ५०
 केशवमिश्र २३३
 कोश १७
 कोकिल १७
 कौटिल्य २१०, २३१
 क्षेमेन्द्र ६४, १६४, २०३, २२४,
 २४०

अतपत्रो २००
 अंलात ४२, ४३, ५३, ७१, ११४,
 ११५, १८१, १८६, २१०
 —नो छडिम १३५
 जेडावाण ब्राह्मणो २०२
 जेगार २०२
 जगन्शाला ८४
 'गणुधरावली' ११०
 गणुपति २०२
 गणुपति व्यास ८१, १२२
 'गणुविष्णु' २५५
 गघ ६
 —कान्य ६
 गरणा २०७
 —नृत्य २०७
 गरणी २०७
 गर्भगृह ८४
 'गंगदास प्रतापविदास' १६९
 गंगाधर १६९
 गाथा १३
 गाथाओ १७५
 'गाथा नाराशंसी' १७५
 गिरनार ३, ४, ३४, ३५, ३६, ४९,
 ५२, ५३, ५६ (कृ. नो.),
 ६८, ६९, १३८, १७८, १८०
 गुजरात ३, १५, १६, १९, ३६,
 ५८, १९९
 —नो गरभो १३६
 'गुजरात' ९, १० (कृ. नो.), १५
 गुजराती सदनत १० (कृ. नो.)
 गुणुचन्द्र १९, २१४
 गुणुमति ५

ગુણાલ્ક્ય ૫, ૧૪૪

ગુપ્ત વંશ ૧૯

ગુર્જર ૧૪૮ (ક્ર. નો.)

—દેશ ૯, ૧૩, ૨૪, ૧૯૪

—ભૂમિ ૧૨૯

—રાજલક્ષ્મી ૧૨૮, ૧૩૨, ૧૩૭

—રાજ્ય ૯

—સામ્રાજ્ય ૧૫

ગુર્જરા ૯

ગેય રૂપક ૨૦૬

ગોદ્રહ (ગોધરા) ૪૪, ૭૨, ૧૮૪

ગ્રન્થભંડારો ૧૮૬

ગ્રહરિપુ ૧૫

ઘ્રુધુલ ૪૪, ૭૨, ૧૮૪

ચક્રવર્તીઓ ૧૯૮

ચતુર્વિધ સંઘ ૧૪૧

ચરિત ૧૯૮

ચરિત્ર ૧૮, ૧૯૮

‘ચર્પટપંજરિકા’ ૧૯૪, ૧૯૫

‘ચંડીશતક’ ૧૮૮, ૧૮૯

ચંક્રુ પંડિત ૬૪ (ક્ર. નો.), ૭૭

ચંદ બરદાઈ ૧૯૯

ચન્દ્રગચ્છ ૧૧૦

ચન્દ્રગુપ્ત ૧૯, ૨૦

‘ચન્દ્રપ્રભચરિત’ ૧૨

‘ચન્દ્રલેખાવિજય પ્રકરણ’ ૨૦, ૨૮,
૧૬૯

ચંદ્રાવતી ૨૨, ૮૪, ૧૭૭

ચાયરિયાક ૧૧૭

ચાણુક્ય ૨૨૨

ચાપવંશ ૧૧

ચારણો ૮૫

ચાવડાઓ ૧૪, ૧૫

ચાવડા વંશ ૧૪, ૧૩૧

ચાંચિયાઓ ૪૫

ચાંચિયાગીરી ૪૨

ચિમનલાલ દલાલ ૩૮

ચીન ૫

ચૂર્ણિઓ ૨૫૬

ચૈત્યો ૨૭

ચૌલુક્ય ૩

—રાજ ૩, ૩૯

—રાજ ૨૯, ૩૭, ૬૨, ૬૪,
૧૮૫, ૨૬૨

—રાજ્ય ૨૬, ૪૧, ૧૨૪

—વંશ ૧૫, ૧૮, ૧૯, ૨૮,
૨૯, ૬૬, ૧૩૨, ૧૮૧, ૧૮૩

—સમય ૧૦ (ક્ર. નો.)

ચૌલુક્યો ૧૫

છંદ ૧૭

અપભ્રંશ છંદો ૨૪૦

પ્રાકૃત છંદો ૨૪૦

છંદ:શાસ્ત્ર ૧૮, ૨૩૦, ૨૩૯, ૨૪૦

‘છન્દોનુશાસન’ ૧૮, ૨૩૦, ૨૩૧,
૨૪૦, ૨૪૩

‘છંદોરતનાવલિ’ ૯૩, ૯૫, ૨૪૧

છાયાનાટક ૮૭, ૧૬૫, ૧૬૬, ૧૬૭

‘છાયાનાટકપ્રમથ્ન’ ૧૬૫

છાયારૂપ નાટક ૧૬૬

છેદસૂત્રો ૧૯૦

જગડ ૧૯૮

‘જગડુચરિત’ ૧૯૮

જગદેવ ૬૦ (ક્ર. નો.)

જગદેવ ૨૫૫
 જયન્ત ભટ્ટ ૧૧૨, ૨૧૪
 જયદેવ ૧૬૦
 જયસિંહસૂરિ ૩૪, ૪૦, ૪૫, ૮૩,
 ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૨૨, ૧૬૯,
 ૧૮૦, ૧૮૩, ૨૪૬
 જયંતસિંહ ૪૧
 જયાનન્દસૂરિ ૨૧૪
 જરાસંઘ ૪
 જલહણ્યાદેવી ૨૦
 જલહણ્યુ ૭૨, ૧૫૦, ૧૮૦
 'જાતક' ૨૦૩
 જાળાલિપુર (જલોર) ૧૨, ૮૪
 જલોર ૨૮
 જિતયશસ્ ૮
 જિનદત્તસૂરિ ૯૦, ૯૨ ૧૩૩
 જિનદાસગણિ મહત્તર ૭ (ક્ર. નો.),
 ૨૫૬
 જિનપ્રભસૂરિ ૯, ૫૦, ૧૯૮
 જિનપ્રાસાદો ૧૦૯
 જિનભદ્રસૂરિ ૩૪, ૩૫, ૧૧૪, ૨૦૨
 જિનમંડન ૧૯૮
 જિનસેન ૧૫૪
 જિનહર્ષ ૩૫, ૫૦, ૧૬૧, ૧૮૪
 જિનાનન્દસૂરિ ૮
 જિનેન્દ્રબુદ્ધિ ૧૧
 જિનેશ્વરસૂરિ ૧૬, ૧૮ ૧૫૪
 'જીતકલ્પચૂર્ણિ વ્યાખ્યા' ૫૪ (ક્ર. નો.),
 ૧૮૬
 જીર્ણોદ્ધાર ૧૭૭, ૧૮૦
 જીવનચરિત ૩૪
 જીવનચરિત્ર ૧૯૯

જીવનવૃતાન્ત ૧૯૮
 જૂનાગઢ ૪
 જેસલમેરના ભંડાર ૪૫, ૭૭, ૧૧૧
 જૈત્રસિંહ ૧૧૦, ૧૩૭, ૧૮૬, ૧૮૭
 જૈન ૨૯
 —આખ્યાન કવિતા ૧૫૪
 —આગમ ૧૬
 —આગમગ્રન્થો ૨૪
 —આગમસાહિત્ય ૨૦૩
 —ઘટિહાસ ૭
 —કવિઓ ૩૫, ૧૫૪
 —કાલગણના ૭
 —ગ્રન્થો ૨૯
 —તીર્થંકર ૫૨
 —તીર્થો ૫૧
 —ધર્મ ૭, ૧૯, ૨૯, ૫૦
 —ન્યાય ૮
 —પ્રકરણગ્રન્થો ૨૫૬
 —ફિલસૂફી ૧૨
 —ભંડાર ૫૫
 —મંદિરો ૧૯
 —લેખકો (શ્વેતાંબર) ૨૦૦
 —વિદ્યાઓ ૪, ૧૦
 —વિદ્વાન ૮
 —શાસ્ત્રો ૨૯
 —શ્રુત ૭
 —સંઘ ૨૯
 —સાધુઓ ૨૯
 —સાહિત્ય ૩૯, ૧૯૦, ૨૦૩
 'જૈન ગ્રન્થાવલિ' ૨૩૦
 'જૈન પુસ્તકપ્રશસ્તિસંગ્રહ' ૧૭૬
 'જૈનસ્તોત્ર સમુચ્ચય' ૧૯૧

‘ जैनस्तोत्र सन्धोड ’ १०५, १८१
 जैनेतर विद्वानो २८
 ‘ जैनेन्द्र ’ व्याकरण्यु २३५
 जैमिनि २१६
 ‘ ज्ञाताधर्मकथा सूत्र ’ १३१
 ज्ञानभंडारो २८, ३०, ५४
 ज्योतिष ८
 —ग्रन्थो २५४
 —शास्त्र २४६, २५६
 ज्योतिषी ११
 ‘ ज्योतिष्करंडक वृत्ति ’ ७ (कू. नो.)
 ‘ ज्योतिःसार ’ १०४, २५६
 टिप्पण्यु ८, १२३
 टीका ८, १४, १६, १२३, १६१
 टीकाओ ६८, ११०, २१२, २५६
 प्राकृत टीकाओ १२
 संस्कृत टीकाओ १२
 टीकाकारो ८ (कू. नो.), २४, २१८
 संस्कृत टीकाकारो २४
 टीकासाहित्य २५६
 ठंकरात १५
 ठंवाणी २०८
 उलोड ३६, १७७, १८५ (कू. नो.)
 —नो किल्लो १८४
 ‘ ढाण ’ २०८
 तत्त्वभीभांसा २४४
 ‘ तत्त्वसंग्रह ’ २८
 तत्त्वाचार्य १३, १४
 तत्त्वाहित्य १४
 ‘ तत्त्वोपप्लव ’ २८
 तन्त्रो १८७
 तपागच्छ भंडार १८६

‘ तरंगवती ’ २०४
 तर्कशास्त्र १८, ८०
 ‘ तंत्राभ्यायिका ’ २५
 ताडपत्रीय पुस्तक ५५
 —प्रत ४६, ४८, १८७
 —हस्तप्रत ४७, ४८, ५४, (कू. नो.), १८६
 ताम्रपत्र १७६
 तारंगा ३६
 तार्किक २५३
 तार्किको ८
 तीर्थयात्राओ १८१
 तीर्थकर १७८
 तीर्थकरो १८८
 ‘ तालारस ’ २०७, २०८
 तेजपाल ३, २६, ३६, ३७, ३८,
 ४२, ४४, ४८, ४९, ५१,
 ५३, ६२, ७२, ७६, ८८,
 १२४, १३३, १७७, १८२,
 १८६
 ‘ तेरासिय ’ १४५
 त्रिपुरुषप्रासाद २२, २८
 त्रिभुवनपाल ८७
 ‘ त्रिषष्टिशलाकापुरुषयरित ’ १८
 १५४, १६७, २६३
 ‘ त्रिशिका ’ ५
 धारापद-थराह २३
 हरभारी कविता १७५
 ‘ हर्षावती प्रशस्ति ’ १८४, १८५, १८६
 ‘ हशरूपक ’ २०
 हस्तावेजो ६, ४४, २००

दंडनीति ६६
 दंडपति ३७
 दंडी १२१, १४३, २११, २१६
 दानपत्र ६
 दानस्तुतिभ्यो १७५
 दानेश्वरी ३
 दिगंबर आचार्य १७
 द्विदंडी ४५
 'द्विपिका' ११२
 दुर्गस्वामी ११
 दुर्लभराज २८
 'द्वतांगद' ८७, १६६
 दूला छंद २०२
 दृष्टिवाद ७
 देवल ११
 देवदूपक-दीप ११३
 देवगिरि ४३, ५८
 देवगुप्त १३
 देवयन्द्र १७, २८, १६८
 देवप्रलसूरि १७४
 देवविमल १२२
 देवशील २१३ (कृ. नो.)
 देवसूरि १७
 देवार्धिगण्डि क्षमाश्रवण ७,
 ५४ (कृ. नो.)
 'देवीयन्द्रगुप्त' १८, १६८
 देवीमन्दिरो २७
 'देवीसलसनाम' १८८
 देवेन्द्र २६१
 देवेश्वर २३३
 'देशीनाममाला' १८
 देडड ११४
 ३७

द्रम्भ ५४, ७०, ११०, ११७
 द्रोणुआचार्य २१
 'द्रौपदीस्वयंवर' २१, २८
 द्वा विद्वेद २८
 'द्वादशारनययक' ८
 द्वारका ४
 द्वारवती २०७
 'द्वयाश्रय' १८, १८, २६, १२२,
 १३१
धनपाल १२३
 धनंजय २०
 धरसेन २ ज्ये ६
 धर्कट ६१ (कृ. नो.)
 धर्मकथा ११, २०३, २०४, २०८
 —संग्रह २०३, २०४, २०५
 धर्मकीर्ति ८, २१६
 धर्मदासगण्डि २५७
 धर्मसागर २५७
 'धर्मस्थानपरंपरा' १८१
 'धर्माभ्युदय' ३३, ३४, ५०, ५५,
 ५७ (कृ. नो.), ६७, १००,
 १०१, १०६, १४१, १४३,
 १६६, १६८
 धवलक (घोणका) ३
 'धातुपाठ' २३४
 'धाराध्वंस' १२२
 धारावर्ष ४५
 धार्मिक नेताभ्यो १३
 'धूर्ताभ्यान' १२
 धोणका ४०, ४१, ४३, ४८, ५०,
 ६१, ६२, ७७, १७८

ध्रुवदेवी १६, २०
 ध्वजदंडो १११, १८३
 ध्वनिकार २१६, २२२
 ध्वनिसंप्रदाय २११
 'ध्वन्यालोक' २११
नभिसाधु १६४
 'नययक' ८
 नययन्द्रसुरि ५५, ५६, ८६, १०३,
 १०४, १०६, १२३, १३३,
 १४१, १७४, १८२, १६२,
 २०५, २३६, २३७, २४४,
 २४५, २४६, २४६, २५६,
 २६२
 'नरनारायणानंद' ३३, ४०, ५५,
 ५७, ५८, १४८, १४९,
 १५०, १६२
 नरपति २१३ (कू. नो.)
 नरसिंहराय दीवेटिया २०३ (कू. नो.)
 नरेन्द्रप्रलसुरि ३४, ५५, ५६, १०८,
 १५७, १८६, १६३, १६६,
 २१८, २२०
 नर्मदा ४२
 नयांगीवृत्तिकार १६
 'नद्विच्युष्टि' ७ (. नो.)
 'नद्विवृत्ति' ७ (कू. नो.)
 नागड ४७, ४८
 नागर मंत्री ४७
 —मुत्सद्दीयो ४८
 'नागानन्द' २२२
 नागार्जुन ७, ८ (कू. नो.)
 नागेन्द्र गच्छ ६७, १७८, १८३
 नाटक २०, १५५

श्रेकांडी नाटक ११०, १६७
 श्रैतिहासिक—१६
 मध्यकावनां संस्कृत—२३
 संस्कृत—१६, २०, २२, १५५
 नाटककार १६, २१
 नाटिका २०, १५५
 नाटयकार २३
 'नाटयदर्पण' १६, २०, १५७,
 १६६, २०७
 नाटयप्रणाली १५६
 नाटयशास्त्र १६, २२, १५५, १५६,
 २११
 नाटयाचार्यो १६७
 नानाक ३६, ७६, ८०, ८१, १२२
 नान्दी २२, १५५
 नालंदा ५
 नाल्ल २१३ (कू. नो.)
 निकोलास डिश्लेट १०
 'निधंशुशेष' १८
 'निमित्ताष्टांगभोधिनी' ८
 'निरुक्त' २६, २१०
 निर्युक्तियो १६०, २५६
 'नीतिमंजरी' २६
 'नीतिशतक' १६६
 नीलकंठ १२३
 नेमयन्द्र २८
 नेमिकुमार २२
 नेमिनाथ ५२, १५४, १७७
 'नेमिनाथयस्त्रि' १००
 'नेमिनाथस्तोत्र' ५७
 'नेमिस्तव' १६१, १६२
 'नैषधीययस्त्रि' ६४ (कू. नो.),
 ७७, १३८, १३९, १४६, २६१

—नो अंग्रेज अनुवाद ६४ (कू. नो.)
 न्याय ५६
 —ग्रन्थ २४४
 —शास्त्र १३
 'न्यायकंदली' १०४, १७४, २४४,
 २४६, २४८, २५३
 'न्यायकंदली पंजिका' १०४ (कू. नो.),
 १०७
 'न्यायकुमुदयन्त्र' २१६
 'न्यायतात्पर्यदीपिका' २४६
 'न्यायविन्दु' ८
 'न्यायसूत्रो' २४४
 'न्यायावतार' १२
 'न्यास' ११
 पट्टावलि ६८, १००
 पट्टिका २१
 पतंजलि २३४
 पद्म मंत्री ६४
 'पद्मानंद मंडाकाच्य' ६४, ६५,
 १५१, १५२, १५३
 पद्यात्मक व्याख्यानो २०८
 परंपरा ३, ४, १०
 कवित्व परंपरा २२
 काश्मीरी पाठ—२५
 कुल—१६, २८
 गुरु—११
 जैन—१५
 पाठ—२४
 पांडित्यनी—१४
 साहित्यनी—१४
 परिभाषा १७४
 'परिशिष्ट पर्व' १२, १८
 परिषद् ७

पर्यालोचना २०६
 पवित्रकारोपाय २२
 'पंथतंत्र' २०३
 पश्चिम भारतीय—२४, २५
 मूल—२४, २५
 'पंथदंडनी वार्ता' २१३ (कू. नो.)
 'पंथशास्त्रकीला कथा' २१६
 'पंथाख्यान' २४
 पंथासरा पार्श्वनाथ ६८, १३२
 पंडित ३, ४, १७, २१, ३३
 —सुप्रसन्न ६४ (कू. नो.)
 पाटणु १४, २८, २९
 —भंडार ४८, ७७, ८५, १०५
 पाटलिपुत्र ४, ७
 पाठ ८
 —भ्रष्टता २५
 पाठान्तरो ७
 पाश्चात्य १७
 पाणिनि २००, २१०, २१५, २३४
 पादलिताचार्य २०४
 'पादलिताचार्य ग्रन्थ' १६६
 'पारिजतमंजरी' १६६
 'पार्थपराक्रम व्यायोग' २२, २६
 पार्श्वयन्त्र ३५, ३८
 पार्श्वनाथ १६०
 'पार्श्वनाथचरित' ११२, १३३,
 १५३, १५४
 पादलणु ११४
 'पादलणुपुत्र' ३४, ११७, २०६, २०६
 'पांडयचरित' १०६
 पिटर्सन १०५
 'पिंगल' २४०

'पिंडनिर्धुक्ति' ८८
 प्रीतिदान ११७
 पुनर्घटन ८
 पुराणो १८७
 पुरातत्त्व ५३
 'पुरातत्त्व' त्रैमासिक ८ (कू. नो.)
 पुरातन अवशेषो १०
 'पुरातन प्रणन्धसंग्रह' ३५, ५४,
 ५५, ५७, ८३, १०२, ११६,
 १८२, १८८
 पुष्पिका ४८, ५४ (कू. नो.), १८३
 पुष्पिकाओ ३४, १५४
 पुस्तकालयो ५४
 पूरुषिद्र २४, २५
 'पृथ्वीयंद्रयस्त्रि' २०२
 पृथ्वीराज १८८
 'पृथ्वीराज रासो' १८८
 'पृथ्वीराजप्रणन्ध' १८८
 'पेथड रास' २०२
 पौरवाड १३
 पौराणिक कथा ७०
 —भूगोण २३०
 —पुरुषो १२२
 —प्रयोजनो १७०
 —वस्तु १२२
 —व्यक्तियो १४२
 पौषधशाणा ११५
 प्रकरण २०
 —ग्रन्थो १२
 प्रजायक्षु २०
 'प्रतापपुरदकल्याणु' १६८
 'प्रतिमानिरुद्ध नाटक' २१६

प्रतिष्ठाविधि १७८
 प्रतीहार ४४
 प्रत्यन्तर २५
 प्रधानमंत्रिसुद्रा ४१
 'प्रमाणमीमांसा' १८
 प्रणन्ध २१, ३४
 —संग्रह ३५, १८८
 प्रणन्धकाश' ८, ३४, ४०, ४५,
 ४६, ४७, ५४, ८२, ८७, ८२,
 ८४, १०५, १०६, ११५, १२४,
 १८२, १८४, १८८, २३२
 'प्रणन्धयिन्तामण्डि' ८, १४, ३३,
 ३७, ४०, ४५, ५६, ५७,
 १८२, १८८, १८८, २०३
 'प्रणन्धपंयशती' ३५
 'प्रणन्धावलि' ३४, १०२, ११४, १८८,
 २०१, २०२, २०३
 प्रणन्धो ४२, ४५, ४६, ४८, ५०,
 ५३, ७२, ८५, १०६, १८२, १८८
 जैन प्रणन्धो ७७
 'प्रखुद्धरौडिल्लेय' २८, ८३ (कू. नो.),
 १६८
 'प्रयोधयन्द्रोदय' २४
 प्रलायन्द्रसूरि ८, १८८
 'प्रलायक्यरित' ८, ८, १०, २०,
 २१, ७३ (कू. नो.), ८१, १८८
 प्रलास ५०
 —पाटणु ३६, १३३
 प्रमुष्प नगर ८
 प्रवेशक १५६

प्रशस्ति १०, ११, २१, २७, ३४,
 ५४, (कृ. नो.), १२२, १७५,
 १७७, १८०
 —कार १७८
 —कान्य २१, १११, १८३
 —रयना १७६
 —लेख ७३
 ग्रन्थप्रशस्ति १२, २५, ११२, १८६
 नगर—२१
 'प्रसन्नराधव' १६०
 प्रसाद गुण्य १८८
 प्रहसन १५५
 प्रह्लादन १२३
 —देव २२, २३, २८, ७३
 —पुर (पालनपुर) २३
 प्राकार १८०
 प्राकृत कथा १२
 —कथाग्रन्थ १४४
 —कथानुशो १२
 —कवियों १४३
 —ग्रन्थो २८
 —प्रकरणग्रन्थो ११०
 —शासनलेख ४
 'प्राकृत पि'गल' ८६
 'प्राकृतप्रभोध' २३६, २३७, २५३
 'प्राकृत व्याकरण्यु' ८६
 प्राग्वाट ६० (कृ. नो.)
 —वर्णिक ३७
 —वाणिया १३
 —(पोरवाड) ज्ञानि ३, ६,
 २०, २८
 'प्राचीन गुर्जर काव्यसंग्रह' २०२

'प्राचीन जैन लेखसंग्रह' ३५
 'प्राचीन लेखमाला' ३५
 'प्रातिशाध्य सूत्रो' २८
 प्रादेशिक भाषाओ १८१
 झारसी २०२
 'क्षिप्तसूत्र' २३४
 'क्षिप्तसूत्री २८
 अदलाल १८८
 अंहर ४५
 आण्य १२३, १८८
 आण्यसुर २०७
 आर्य १५
 आलयन्द २०, ३३, ५०, ५७, १०८,
 १०९, ११०, १११, १३६,
 १३८, २५८
 'आलभारत' ६०, ६१, ६३, १५१
 'आलरामायण्यु' १६४
 अिल्लण्यु २७, ७८, १२३, १६६
 अिल्लार ५
 अील ५ (कृ. नो.)
 अुधरवामी २०३
 अुद्धानंद ८
 अुद्धिसागरसूरि १६
 'अुल्लकथा' ५, १४४, २०३, २०४
 'अुल्लकथाशोश' २०१, २०४
 'अुल्लकथामंजरी' २०३
 'अुल्लकथाश्लोकसंग्रह' २०३
 'अुल्लसंछिता' २४०, २५४
 अुल्लद गच्छ ११०
 ओधिसत्त्वो ५
 ओपदेव ५
 औद्ध तर्कशास्त्र २७, २५०

- दर्शन २५०
 —द्विलसूत्री ५
 —विद्याभ्यो ४
 —साधुभ्यो ५
 —साहित्य २०३
 ष्यूलर ४, १८ (कृ. नो.)
 अहमयुत ११
 अहमशालाभ्यो १०, ५०
 आत्मयु शास्त्रो ६२
 —विद्याभ्यो ४, १०
 'आत्म ष्टुटसिद्धान्त' ११
 'लगवती सूत्र' २३१
 लट्ट कुमारिल २१५
 लट्ट ज्यराशि २६
 लट्ट नायक २११, २१५, २१६, २२२
 लट्ट नारायण्यु २१६
 लट्टि १२३
 'लट्टिकाव्य' ६
 लट्टोष्ठी दीक्षित २३५
 लरत १५५, २११, २१६, २२२
 लरतवाक्यो १५६
 लश्य ५३, १८६
 लवाष् १७
 'लगवत पुराण्यु' १३८
 लाण्यु १५५
 लामळ २११, २१६
 लारत ४, १६
 पूर्व लारत ७
 मध्य लारत ७
 लारतीय कथासाहित्य २४
 —दर्शन १२
 —लापाभ्यो २०२

- लारवि १२३, १४८, २६२
 लार्त्तमित्र २१६
 लापा ६, १२
 —अपभ्रंश ६, २५, १६१,
 २०२, २०६, २०८
 —उत्तरकालीन अपभ्रंश २५,
 २०८
 —जूनी गुजराती ३५, ३८,
 १६१, २०२, २०६, २०८
 —जूनी पश्चिम राजस्थानी
 ६ (कृ. नो.)
 —जूनी मराठी २०१
 —प्राकृत ४, १२, २६, १६१,
 २०२
 —प्राकृत पैशाथी २०३
 —प्राथीन गुजराती २५
 —प्रादेशिक २००
 —भोलाती २००, २०३
 —मारु-गुर्जर १० (कृ. नो.)
 —संस्कृत ३, १२, २५, १६१,
 २०२
 —'गाथा संस्कृत' २०१
 —मिश्र संस्कृत २०१
 —लोकलापाभय संस्कृत २००, २०१
 —साहित्यिक संस्कृत २०१
 लाध्यो २६
 लास, २०८, २०६
 लास्कर १६० (कृ. नो.)
 लास्करदत्त ५६
 लिनन्माल ४, ६, १२
 'लिव्दलमालकायार्थ' ११
 लीमदेव पड्डेलो २७

—जीने ३, २२, २६, २८,
३३, ४०, ४१, ७०

भृगुकर्म (अर्थ) ८

भोज १७, ४६, १६६, २११, २१६
भो. ज. साडेसरा १६ (कृ. नो.), २२
(कृ. नो.), २५ (कृ. नो.), २८
(कृ. नो.)

भङ्गा ४४

भङ्गो १०, २७, ५०

भतिसार २१३ (कृ. नो.)

भथुरा ७

भहन ११५, ११६, १६६

भहनकीर्ति ११५

भधुसूदन मोदी ४, १८

भम्भट ६६, २११, २१२, २१४,
२१७, २१८, २२०, २६२

भयूर १८८

भलधार गम्भ १०३

भलयगिरि ७ (कृ. नो.), २४, २५६

भल्ल वाही ८

भरिण्ढो ५०

भडभूद गजनवी १५

भडाकाव्य ३, ५०, ५८, ६३, ८८,
११२, ११३, १२१, १३४,
१४३, १५३, १६२, १६५

भडाकाव्यो ३३, ३४

—अतिहासिक १२२, १४१,
१४३

—पौराणिक १२२, १४३

‘भडानाटक’ १६४, १६६

‘भडालारत’ २२, ८१, ८१, ८३,
१२१ (कृ. नो.), १४८, १५१,
१८७, २१६, २६३

‘भडालाप्य’ २१६, २७४

‘भडाम’डलेश्वरो’ ४१

‘भडाराणधिराण’ ४१

भडावीर १५४

भडिम लक्ष् २११

भडीत प्रदेश ४४

भडेन्द्रसूरि २०

भंगलायरणु २२, १६४

भन्निपद ४६, ५१

—सुद्रा ३७

भन्नी ३, ३७

भाध १०, ११, १२३, १४४, २१६,
२६२

भाणिक्ययन्द्र ११२, ११३, ११५,
१४३, १५३, १५४, २१४, २१६,
२१७, २३२, २६२

‘भाथुरी वायना’ ७

भाधव ६०

‘भाधवानल-कामकन्दला प्रपन्ध’ २०२

भानजुंग १६०

भाथुराण १६०

भारवाड ८३

‘भार्डेयपुराणु’ ६७

‘भालतीभाधव’ २१६, २३१

भाणवा १६, १७, २६, ४४, १६६

भांडलिको ३, ४१, १३२

भीभांसा २५१

भुकुल २२२

भुकतकरयना १६५

भुकन्धो १६३

‘भुग्धयोध’ २३५

‘भुग्धयोध औक्तिक’ २००

'મુદ્રારાક્ષસ' ૧૯, ૫૯, ૧૬૯
 'મુદ્રિતકુમુદ્યન્દ્ર પ્રકરણુ' ૬૧ (કૃ. નો.),
 ૧૬૯
 મુનિચન્દ્રસૂરિ ૬૬
 મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી ૬૮ (કૃ. નો.),
 ૧૯૩
 'મુનિસુવ્રતચરિત' ૬૦
 મુરારિ ૧૨૩, ૧૪૪, ૧૬૦, ૧૭૪
 'મુષ્ટિ વ્યાકરણુ' ૨૪
 મુસ્લિમ આક્રમણુ ૩૪, ૪૫, ૮૪,
 ૧૧૧
 મુસ્લિમ વેપારી ૪૩
 મુંજ ૪૯
 મૂલરાજ સોલંકી ૧૪, ૧૫, ૨૧, ૨૫
 મૂલસ્થાન ૧૮૦
 મૂળ ગ્રન્થ ૮
 'મૈઘદૂત' ૬૦ (કૃ. નો.)
 મેરુતુંગાચાર્ય ૭ (કૃ. નો.), ૯, ૩૪,
 ૩૭, ૩૮, ૧૯૮
 મેરુવિજય ૩૫, ૩૮
 મેવાડ ૮૩
 મૈત્રકો ૪
 મોજદીન ૪૫
 મોઢ ૬૧ (કૃ. નો.)
 મોહનલાલ દ. દેસાઈ ૧૬ (કૃ. નો.),
 ૩૮
 'મોહરાજપરાજય' ૨૨, ૨૩, ૨૮,
 ૬૧ (કૃ. નો.), ૧૬૮, ૧૬૯
 યશસ્ચન્દ્ર ૨૦, ૬૧ (કૃ. નો.), ૧૬૯
 યશ:પાલ ૨૨, ૨૩, ૬૧ (કૃ. નો.), ૧૬૯
 'યશસ્તિલક ચંપૂ' ૧૪૮ (કૃ. નો.)
 યશોવર્મા ૬૫
 યશોવિજયજી ૨૧૪

યશોવીર ૨૮, ૮૩, ૮૪, ૮૫, ૮૬,
 ૧૨૩
 યાત્રામહોત્સવ ૨૩
 યાદવ રાજ ૪૩
 યાસ્ક ૨૯, ૨૧૦, ૨૩૪
 યુગ ૩, ૪
 યુવાન-ચાંગ ૪, ૫, ૯, ૧૦
 યોગનિદ્રા ૧૪૦
 'યોગશાસ્ત્ર' ૧૮, ૨૦
 'રઘુવંશ' ૨૩૧
 રત્નકંઠ ૨૧૪
 રત્નકોશ ૩૧
 રત્નમંદિરગણિ ૩૫
 'રત્નશ્રાવક પ્રબન્ધ' ૧૯૯
 'રત્નાવલિ' ૨૨૨
 રસ ૨૦
 રસ-ધ્વનિ સિદ્ધાન્ત ૨૧૧
 રસ સંપ્રદાય ૨૧૧
 રસિકલાલ છો. પરીખ ૪ (કૃ. નો.),
 ૧૧ (કૃ. નો.), ૧૮ (કૃ. નો.),
 ૨૨
 રહસ્ય નાટકો ૧૫૫
 રંગભૂમિ ૨૩, ૧૫૬
 રંગમંડપ ૮૪
 'રાઘવાનન્દ' ૨૧૬
 રાજકોશ ૪૩
 રાજદરબાર ૨૦૦
 રાજનીતિ ૨૦૦
 રાજનીતિજ્ઞતા ૩
 રાજપુરુષ ૧૫, ૫૯
 રાજશેખરસૂરિ ૯, ૨૯, ૩૪, ૫૦,
 ૧૦૪ (કૃ. નો.), ૧૦૫, ૧૬૪,
 ૧૯૮, ૨૨૩, ૨૩૨, ૨૪૫

राजसभा २२७
 राजस्थान १० (कू. नो.), १८८
 'राज्यकहेवीना हूडा' २०३ (कू. नो.)
 राजुको ४१
 रामकथा १६२
 रामगुप्त १८, २०
 रामयन्द्र १८, २०, १५७, १६८,
 २०७, २१४
 रामलाल मोदी २१ (कू. नो.)
 'रामशतक' ६८ (कू. नो.), ७०,
 १८८, १८९
 'रामायण्यु' ६, ६७, ८१, १२१
 (कू. नो.), १८७
 'रावण्युवध' ६ -
 राष्ट्रकूट वंश ६५, १२४
 रास २०६, २०७
 'रासक' २०६, २०७
 रासडा २०७
 रासा २०६
 'रासु' २०६
 रीतिसंप्रदाय २११
 रूग्णालयो ५०
 रुद्र १२१ (कू. नो.), १६४, २११
 रुद्रहामा ४
 रुद्रमहालय १५, २१
 रुचक-रुचक २१४
 रुचकग्रन्थि ११, १२, २३
 रुपान्तरो २०३
 रेवंतगिरि ३४
 'रेवंतगिरि रासु' ३४, ६८, २०६,
 २०७, २०८
 रौडिण्युय २८

'लकुटारस' २०७, २०८
 लक्ष्यु १६
 लक्ष्या २२०
 लक्ष्मण्युगण्डि ६०, २०८
 लक्ष्मीधर २६१
 लक्ष्मीसागर ३५, ३८
 'लघु भोजराज' ५४
 'ललितविग्रहराज' १६८
 'ललित-विस्तर' २०१
 लवण्युप्रसाद ४१, ४२, ४३, ७०,
 १२४, १२८, १३२, १७७
 लश्करी वडीवट ६६
 लडिया १८८
 लाभो कृलाणी १५
 लाट १५
 लुण्यु-वसति ५२, ८४
 लुण्युग ५२
 'लोभपद्धति' ४४
 लोककथा २०३
 —कथा साहित्य २०३
 —नाट्य १७
 —नृत्य २०६, २०८
 —वृत्त २२३, २२५
 —संगीत २०६
 —साहित्य १६, २५, १८८
 लोवलट २११, २१६, २२२
 'लुकोक्तिवित'कार २१६
 लटेश्वरदत्त ५८
 लडनगर २१
 लसभट्टि १७५
 लसराज ५८
 लनराज यावडो १४, १३२ (कू. नो.)

વરાહમિહિર ૨૪૦, ૨૫૪

વર્ધમાનગણિ ૨૦

વર્મલાત ૧૦

વલભી ૪, ૫, ૬, ૨૯

—પુર ૧૦

‘વલભી વાયના’ ૭

‘વસંતવિલાસ’ મહાકાવ્ય ૩૩, ૪૦,

૪૭, ૪૮, ૫૦, ૫૭, ૧૦૯,

૧૧૦, ૧૨૪, ૧૩૬, ૧૪૦

‘વસુદેવ-હિંડી’ ૧૬૭, ૨૦૩, ૩૦૪

વસુબન્ધુ ૫

વસ્તુપાલ ૩, ૯, ૨૨, ૨૬, ૨૭,

૨૮, ૨૯, ૩૦, ૩૩, ૩૪, ૩૬,

૩૮, ૩૯, ૪૨, ૪૪, ૪૫, ૪૬,

૪૭, ૪૮, ૪૯, ૫૧, ૫૩, ૫૪,

૫૭, ૫૮, ૫૯, ૬૨, ૭૧, ૭૨,

૭૩, ૭૬, ૮૯, ૧૦૭, ૧૧૪,

૧૧૫, ૧૨૪, ૧૨૮, ૧૩૩,

૧૪૮, ૧૭૭, ૧૮૨, ૧૮૬,

૧૮૭, ૧૯૨, ૧૯૮, ૧૯૯, ૨૦૬

—ની સાહિત્યરચના ૫૬

‘વસ્તુપાલચરિત’ ૩૫, ૪૩, ૪૬, ૫૪,

૧૦૬, ૧૨૪, ૧૮૪, ૧૮૫

‘વસ્તુપાલ-તેજપાલ પ્રશસ્તિ’ ૪૦,

૧૧૧, ૧૮૦, ૧૮૩

‘વસ્તુપાલ-તેજપાલ રાસ’ ૩૫

‘વસ્તુપાલપ્રશસ્તિ’ ૩૪, ૯૯, ૧૦૬,

૧૦૭, ૧૧૧, ૧૮૨, ૧૮૬

‘વસ્તુપાલ રાસ’ ૩૫, ૩૮, ૫૬

(ફ. નો.)

‘વસ્તુપાલસ્તુતિ’ ૩૪, ૧૦૧, ૧૮૧

વસ્તો ૫૭ (ફ. નો.)

વહાણુ ૪૫

વહાણુવટી ૪૨

વહાણુવટું ૫૩

વહીવટકર્તા ૧૩, ૫૯

‘વાક્યપદ્ધતિ’ ૨૨૨

વાગ્લટ ૨૨, ૬૦ (ફ. નો.), ૭૩

—ખીજો ૨૦૭

‘વાગ્લટાલંકાર’ ૨૨

વાઘેલ ગામ ૪૧

વાઘેલા ૩, ૨૬, ૪૦, ૪૨, ૬૧, ૧૭૯

વાયના ૨૫

અલંકૃત વાયના ૨૫

સરલ વાયના ૨૫

‘વાજસનેયી સંહિતા’ ૨૯

વાત્સાયન ૨૨૨

વાદવિદ્યા ૯૦

વાદસભા ૨૨૭

વાદી દેવસૂરિ ૧૦૯, ૨૪૬

વામન ૮ (ફ. નો.), ૨૧૧, ૨૧૬,

૨૨૨, ૨૩૪

વામનસ્થલી ૪૪

વાયડ ૯૧

વાયડ ગચ્છ ૮૭, ૯૦, ૯૧, ૯૨, ૧૩૩

વાયડા ૬૧ (ફ. નો.)

—બ્રાહ્મણુ ૯૧

—વાણિયા ૯૧

‘વાર્ષિક’ ૨૩૪, ૨૩૫

વાલ્મીકિ ૧૨૩

વાસ્તુશાસ્ત્ર ૮૪

વિક્રમ ૧૭

‘વિક્રમ વોલ્યુમ’ ૧૯૦ (ફ. નો.)

વિક્રમ સંવત ૯ (ફ. નો.)

વિક્રમાદિત્ય ૧૭, ૫૪

‘विक्रमोर्वशीय’ १५५
 ‘विचारश्रेष्ठि’ ७ (कू. नो.)
 विजयपाल २१, ६० (कू. नो.), ७३
 विजयसेनसूरि ३४, ५५, ६७, ११०,
 १२३, १३३, १४१, १७८,
 १८१, २०६, २०७, २०८
 विद्वेषक २३
 ‘विद्वशासनात्मिका’ २१६
 विद्या ३
 —केन्द्र ५
 —गुरु १३
 —त्रयी २७
 —धाम ४
 —प्रवृत्तियों ४६
 —मठों २७
 —मंजु ६१
 —विषयो २७
 विद्याधर ७७, २६१
 विद्यानाथ १६६
 विद्याभूषण ८ (कू. नो.)
 विद्योत्तेजन ५४
 विद्वानो ५४
 विनयचंद्र २१४, २६१
 विष्णुधयन्द्र १०८
 विमलवसति ५२
 विमलशाह ५२
 विमान २३
 ‘विराटपर्व’ २२
 ‘विविध तीर्थकल्प’ ६, ३५, ४७,
 १६४, १६८
 ‘विवेककलिका’ १०८, १६३, १६६,
 १६७

‘विवेकपादप’ १०८, १६३, १६६,
 १६७
 ‘विवेकमंजरी’ ६० (कू. नो.), १०८,
 ११०, २५७, २५८
 ‘विवेकविलास’ ६० (कू. नो.)
 विशाखदत्त १६, ५६, १६६
 ‘विशेषावश्यक भाष्य’ २४५
 ‘विश्रान्तविद्याधर’ ८ (कू. नो.)
 विश्वनाथ १५५, २०७
 विश्वविद्यालय २७
 ‘विषमभाष्युलीला कथा’ २१६
 विष्कंभक १५६, १५८
 ‘विष्णुसहस्रनाम’ १८८
 वीरकाव्यो १६२, १७५
 ‘वीर्यरित’ २२२
 वीरधवल ३, २६, ४०, ४१, ४२,
 ४३, ४४, ४५, ४६, ५०, ६२,
 ७०, ७२, ७६, १२४, १३५,
 १३७, १७७, १७८, १८६
 वीरनिर्वाण ७, १६०, १६८
 वीरभद्र १३
 ‘वीरवंशावलि’ ३८
 वीसलदेव ४६, ७७, ७८, ८१, ८२,
 ८२, १७६
 ‘वीसलदेव रासो’ २१३ (कू. नो.)
 ‘वेणुसिंहार’ २१६, २२२
 ‘वेतालपत्नीसी’ २१३ (कू. नो.)
 वेदान्त २५१, २५२
 वेपार ५३
 वेपारी मार्ग ४४
 वैतालिका १३८, १५८
 वैदर्भी रीति १२७

‘वैद्यनाथप्रशरित’ ३६, ७३, १७७,
१७९, १८०, १८४, १८५
(कृ. नो.)

वैद्यनाथ महादेव १७७

‘वैराग्यशतक’ १९६

‘वैराग्यनविजय’ २१

वैशेषिक दर्शन २४५

‘वैशेषिक सूत्रा’ २४४

वृत्ति १०७, २१९

वृत्ती १९३

वृद्ध तपागम्य ९८

व्यंजना २२०

व्याकरण्यु १७, १८, २४, ५६

—काव्य ६

—ग्रन्थ १७, २३४

—शास्त्र २४६

—सूत्रा ६

व्याख्यानो ५

व्याघ्रमुष् ११

व्यायोग २०, २२, २३

व्यास १२३

शक-क्षत्रप ४

शकुनिकाविहार १८३

‘शकुन्तला’ २१६, २२२

शत्रुंजय ३९, ४०, ४९, ५०, १३३

शब्दकोश २०१

‘शब्दानुशासन’ २३६

‘सिद्धहैम शब्दानुशासन’ २३६

शब्दालंकार २२०

‘शामभृतम्’ १६६

शंकराचार्य १८८, १९४

शंकुंक २११, २१६, २२२

शंभ ४३, ७२

शाकटायन २३४

शाकंभरी ५८

‘शान्तिनाथयशित’ ११२, १५३,

१५४

शान्तिस्वरि १५

शार्ङ्गदेव २०७

शार्ङ्गधर ५८

‘शार्ङ्गधरपद्धति’ ५८, ७८, ८८

शालोटी काठिने (सुभद्रादेवी) १९०

(कृ. नो.)

शास्त्रग्रन्थ ५४

शिलालेख ४, १०, २३, ३६, ३९,

४८, ५०, ५६ (कृ. नो.) ७३,

८३, ९९, १०८, १७५, १७७,

१७८

शिल्पसमृद्धि ५२, ५३

शिल्पी ५३, ८४

शिवमन्दिरो ५०, ६४

‘शिवमहिम्न स्तोत्र’ १८८

‘शिवापराधक्षमापन स्तोत्र’ १८८

‘शिशुपालवध’ १०, ११, १२८,

१३९, १४३, १४६, १४९,

२२२

शीलगुण्युस्वरि १४, १५

शीलाचार्य-शीलांकाचार्य १४

शीलांकदेव २४, २५६

शुभशीलगुण्यु ३५

शैलत २०२

शैव १९

—मन्दिरो २७

‘शृंगारप्रकाश’ १६९

शालनदेव ८४
 'श्रयंक' ११
 श्रावक ३४
 श्रीकृष्ण ४, २०७
 'श्रीकृष्णप्रार्थना' १८४
 श्रीयन्द्रसुरि ६०, १८६
 श्रीधर २४४, २४६, २५३, २६२
 श्रीधराचार्य १०४
 श्रीपाल २०, २१, २७, २८, ७३
 श्रीमाल ६, १०, १२, १३, १४, २६
 'श्रीमालपुराण' १०, १३
 श्रीमाणी १३, २८, ६० (कृ. नो.)
 —ज्ञाति ११०, ११४
 —ब्राह्मणो १३
 —वाण्डिया १३
 —सोनी १३
 श्रीशैल ५०
 श्रीदर्प १२३
 श्वेताम्बर आचार्य १७
 —जैन साधु ८
 'षड्दर्शन' १०६
 'षड्दर्शनसमुच्चय' १२
 सङ्घ-सद्वीक ४३, ५१, ७१
 (कृ. नो.)
 सत्रशाळाओ २७
 'सन्मतितक' ६
 सपादलक्ष ६४
 'सप्तक्षेत्री रासु' २०७
 समयसुन्दर ३५
 'समराष्ट्रस्य कला' १२, २०४
 'समवायांग सूत्र' २४५
 समस्यापूरण २३२

समंतलक्ष १६०
 समाधोयना १४१
 समुद्रयुक्त १७५
 सरस्वती १४
 'सरस्वतीसदन प्रशस्ति' ३६
 'सर्वजिनसाधारण्य स्तवन' १०५
 सर्वदेव १०५
 सर्पानन्द १६८
 सङ्क्षेपिण २१, २७, १२६
 संकलन २४
 'संकेत' ११२
 'संगीतरत्नाकर' २०७
 संगीतशास्त्र १०५
 'संगीतोपनिषत्सार' १०५
 'संगीतोपनिषद्' १०५
 संघदासगण्डि १६७, २०३, २०४
 'संघपतियरित्र' ३३, १००, १४१
 संघयात्रा ५०, ५१, ५६, ७२,
 १०७
 संघाराम ५
 संडेक गम्भ १३३
 संप्रदायो २३, २११
 योगाचार संप्रदाय ५
 संशोधन २५
 संस्कारवितरण १५
 संस्कृत कथाग्रन्थ १४८
 —कविओ ७३, १४३
 —कविता १२८
 —गद्य ४
 —ग्रन्थो २८
 —नाटक १५५
 —पद्यकाव्यो १२३ (कृ. नो.)

—श्रुपान्तर १२
 —साहित्य ७३
 —साहित्यशास्त्र २११
 —स्तोत्रसाहित्य १८७
 संस्कृति ६
 सागरयन्त्र १०५
 साधनग्रन्थो ६, ४१
 —भैतिलसिक ३७
 साधनसामग्री ३३
 साण्णरमती ४२
 सामंतसिद्धि १४
 'सामायारी शतक' ७ (कू. नो.)
 'सामुद्रिकतिलक' ६० (कू. नो.),
 २५५
 सायण्यु ६०
 सारस्वत मंत्र १०६
 'सारस्वत व्याकरण्यु' २३५
 सारंगदेव ११२
 साहित्य ३, २७, ५६
 —कार ४६
 —कृतियों ५६, ११०
 —प्रवृत्ति २६
 —मंडण ३३, ३६, ७१,
 १२३, १७४, २०६, २६१
 —विवेयन २११
 —शास्त्र २२, ३३, १४५,
 २३३
 —सर्जन २६
 'साहित्यदर्पण्यु' ११२ (कू. नो.),
 १२१ (कू. नो.), १५५, २०७
 'साहित्यविद्याधरी' ७७
 साहित्यिक पार्श्वभूमिका ३

—माध्यम २००
 —मूल्यांकन १८६
 —रयनायो ३३
 —साधनो ३३
 सांख्ययोग २५१
 सांस्कृतिक पुनरुज्ज्वन ६२
 —संपर्क ५८, ६०
 सांस्कृतिक पार्श्वभूमिका ३
 —स्थिति २८
 सिद्धांत्यो १४
 सिद्धपाल २१, ६० (कू. नो.)
 सिद्धपुर १५
 सिद्धराज १० (कू. नो.), १७, २१,
 २७, २८, ६३, ६४
 —जयसिद्ध १६, १७, १८, ७३,
 १०६, १६४, २०२
 सिद्धर्षि ११, १२, २६१
 सिद्धसेन द्विनाकर १२, १४१, १६०
 'सिद्धलैभयन्त्र' १८
 'सिद्धलैभ' व्याकरण्यु ६, १८, २१४
 सिंधण्यु—सिद्धण्यु ४३, ४४
 सिंध ६, २६
 'सुकृतकीर्तिकद्वेलोदिनी' ३६, ४०,
 १०१, १३१, १८०, १८५,
 १८६
 'सुकृतसंकीर्तन' ३३, ४०, ५०, ८८,
 ८६, ९०, १२४, १३१, १३६,
 १३७, १८५
 'सुपासनालयरिय' ६०
 सुप्रलदेव ११
 सुपन्धु १४४
 'सुभोधिका' २५७

सुलट ६६, ८६, १२३, १६४
 सुलटवर्मा १८६
 'सुभाषितरत्नकोश' ११६
 'सुभाषितरत्नसंदोह' १६३
 सुभाषितसंग्रहो ५८, ७३, ८५
 'सुभाषितावली' १६३, १६५
 सुभाषितो ३३, ६८, ७८, १५३,
 २०२
 —अपभ्रंश २०२
 'सुरधोत्सव' ३३, ३४, ६३, ६६,
 ६७, ८६, १२८, १४४, १४६
 सुराचार्य २७
 'सुवृत्ततिलक' १६४, २४०
 सुव्रतस्वामी १८३
 'सूक्तावलि' ६३
 सूक्तिग्रो ५७, ५९, ७१, ७२,
 १६७
 'सूक्तिमुक्तावलि' ७२, ७३, ७८,
 ८८, १५०, १८०
 सूक्तिरचना ५७, ५८
 —संग्रह १६३, १६६
 'सूत्रकृतांग' १४
 सूत्रधार १५५
 'सूर्यशतक' १८८, १८९
 'सूर्यसहस्रनाम' १८८
 सूर्याचार्य ११
 सेनापतिग्रो १३
 सोढल २९
 सोनलदेवी २०२
 सोम १२२
 सोमदेव १६९, २०३
 सोमदेवभट्ट २०५

सोमधर्म ३५
 सोमप्रभाचार्य ७३
 'सोमसौभाग्य' १२२
 सोमेश्वर २२, २९, ३३, ३७, ४०,
 ४७, ४८, ५४, ५६, ६२, ६६,
 ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२,
 १२३, १३२, १४४, १४६,
 १४८, १५७, १६१, १७७,
 १७९, १८४, १८८, १८९,
 १९३, २६२
 सोलंकी वंश १५
 सौराष्ट्र १५, २६, ३६, ५१, २०७
 स्कन्दग्रुह ४
 स्तंभतीर्थ ४२
 स्तुतिकान्यो १०७
 स्तोत्र १८, ५७, १८७, १९०, १९३
 'स्थानांग सूत्र' २४५
 स्थापक २२, २३
 स्थापत्य ३३, ५०, ५१
 —अवशेषो १५
 —कृतिग्रो ३६
 —मध्यकालीन भारतीय ३६
 स्थिरमति ५
 स्मारको १३
 'स्याद्विशुद्धसमुच्चय' ६३, २३६
 'स्याद्वादमंजरी' १०२
 'स्याद्वादरत्नाकर' २४६
 'स्वप्नचिन्तामणि' २५५
 स्वप्नशास्त्र २५५
 'स्वयंभूरस्तोत्र' १९०
 'सुभरीमहमर्दन' ३४, ४५, ८३,
 १६९, १७०

‘હમ્મીરમહાકાવ્ય’ ૯૦ (ક્ર. નો.),

૯૧

‘હયગ્રીવવધ’ ૨૨૨

હરાદ્રિશિખર ૧૮૦

‘હરિદ્વત’ ૧૬૬

હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી ૯ (ક્ર. નો.)

હરિભદ્રસૂરિ ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૨૪,

૧૦૯, ૧૪૧, ૨૦૪, ૨૫૬

હરિષેણુ ૧૭૫, ૨૦૧

હરિહર ૫૬, ૬૧, ૬૬, ૭૪, ૭૫,

૭૬, ૭૭, ૭૮, ૮૬, ૧૧૫,

૧૧૬

હર્ટલ ૨૦૧ (ક્ર. નો.)

‘હર્ષચરિત’ ૨૨૨

હસ્તપ્રત ૨૫, ૩૬, ૪૮, ૧૫૪, ૧૬૫,

૧૮૬

હસ્તલિખિત પુસ્તકભંડારો ૨૬, ૨૮

‘હંસાઉલિ’ ૨૧૩ (ક્ર. નો.)

હકિમ ૧૫

હાથપ્રતો ૭, ૬૮

હિન્દુરાજ્ય ૧૭૫

હીનયાન ૫

‘હીરસૌભાગ્ય’ ૧૨૨

હીરાનંદ ૩૫, ૫૬ (ક્ર. નો.)

હીરાભાગોળ ૧૮૫ (ક્ર. નો.)

હૂણુ ૧૪૮ (ક્ર. નો.)

હૈમચન્દ્ર ૪, ૬, ૮ (ક્ર. નો.), ૯,

૧૨, ૧૭, ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૩,

૨૬, ૪૯, ૬૦ (ક્ર. નો.),

૭૩, ૧૨૨, ૧૨૩, ૧૪૧,

૧૫૪, ૧૫૭, ૧૬૭, ૨૦૦,

૨૧૨, ૨૧૪, ૨૨૨, ૨૨૪,

૨૩૦, ૨૩૧, ૨૪૦, ૨૪૩,

૨૬૩

‘હૈમસમીક્ષા’ ૪, ૧૮ (ક્ર. નો.)

‘હૃદયદર્પણુ’ ૨૧૫, ૨૨૨

